

незалежний культурологічний часопис "І"
15 рік видання

БҀКВАЛЬНО?

Љ=

ЯТЬ=

ятем'який знак=

ятеем'апостроф'якаийотпробілзеен

'ака=

n a z a r h o n ĉ a r . v i r š

35
2004

nezaležnyj kul`turolohiĉnyj ĉasopys "І"

**Проект здійснено
за фінансової
підтримки
Фонду Гайнріха Бьоля**

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш (куратор числа)
Наталка Римська
Мирослава Прихода
Олесь Пограничний
Євген Троян
Ян Чайковський
Антон Борковський

У часописі використано
редакційну версію
українського правопису
Редакція не завжди поділяє
думки, висловлені авторами
публікацій

Адреса редакції:
e-mail: ji@litech.lviv.ua
e-mail: ji@is.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «І», 2004
ISBN 966-7790-04-5

Народ мовчить все голосніше

*Заговори, щоб я тебе побачив
(Сократ)*

*Мова – це не зовнішній вияв
думки, це сама думка
(Поль Мішель Фуко)*

Життя може змінитися дуже швидко. Готуючи номер журналу про мову ще на початку осені 2004, ми з гіркою внутрішньою переконаністю обрали назву «Мова німої країни». Тоді видавалося, що живемо серед німої громади, що українське, безнадійно витіснене з більшості публічних сфер суспільства – від спорту і розважально-відпочинкової індустрії до науки і бізнесу. Не берусь стверджувати, але так, чи майже так, думали і відчували більшість авторів цього числа.

В очікуванні виборчого процесу майже ніхто не сумнівався, що рано чи пізно буде використана і вже затерта фішка «мовного питання». Застарілі, як рахівниця ЦВК, інструменти своїх і чужих політтехнологів про утискання інших мов (йшлося власне завше про одну) дійшли свого піку у реверансах провладного технічного кандидата убік кремлівського патрона: мовляв, як тільки Я стану в Україні, як ВВи, так одразу російську зробимо другою державною, в пакеті з подвійним громадянством. Ці рекламні трюки про «два в одному»

ніхто особливо серйозно і не сприймав. Тоді кремлівські піарщики на чолі з ВВ, якого використали у цій кампанії як «царь-пушку», вирішили гримнути у «царь-колокол» і інспірувати не без допомоги чинного гаранта поділ України на мовному, релігійному і географічному ґрунті. Україномовні греко-католики всією душею і тілом продалися заходу, а російськомовні православні зорієнтовані на схід, у лоно Росії, що і вилилося, на їхню думку, в електоральні уподобання і що слід негайно зафіксувати і бажано роздмухати. Ці мітологічні стереотипи частково підхопила і світова преса, яка нерідко головним протистоянням помаранчевої революції називала мовні і релігійні відмінності між півднем-сходом і заходом-центром України.

Однак, ці старі іржаві голки на заїжджених пропагандистських платівках з «піснями про головне» не дали політтехнологам почути і зрозуміти суть того, що насправді відбувається в Україні. Гарячою реальністю буденного життя у країні є зовсім не мовне чи релігійне питання, а боротьба за громадянські, політичні свободи. Це у найширшому сенсі. Істотним видається уточнення – а також боротьба за економічні свободи для малого і середнього підприємництва. Свободу від того монопольного, державного, фіскального, здириницького тиску, який не давав дихати і жити середньому класу. Він, цей клас, формувався десь у підпіллі і виживав, але всупереч,

«пробиваючи непробивні стіни», як співалося на Майдані. Саме вони, дрібні буржуа, першими повстали проти тиранії державного капіталізму, першими сіли у свої зовсім недешеві джипи і мерседеси і рушили на Майдан. Чи ділила їх тоді мова, чи конфесійна приналежність? Звісно, що ні. Їх об'єднувало усвідомлення того, що іншої дороги, аніж мерседесом на Майдан, немає, бо там народжується основа їхнього майбутнього добробуту, а отже і добробуту держави.

Окрім буржуазної революції, яка підняла на ноги і випрямила хребет громадянського суспільства в Україні, незалежно від тих чи інших її політичних наслідків, відбулася не менш важлива і масштабна культурна революція. Передовсім це стосується мови. За три революційних тижні сталося те, чого так і не змогла досягти українізація 20-х років минулого століття, чи недолуга українізація 90-х років. Майдан витворив моду не лише на помаранчеві кольори (до речі, до революції слово «помаранч» потребувало у Києві перекладу), але й на рок українською, реп українською, гасло українською. Виявляється, українською можна співати не тільки поплавські маразми, а цілком пристойні тексти у нормальному виконанні. Виявляється, це подобається молоді, виявляється, під це можна танцювати і робити революції. А найважливіше – виявляється, це не соромно, а зовсім навпаки – українським варто пишатися і світ зрозуміє вашу гордість. Через гасла і пісні з Майдану світ почув, що Україна таки є. Через топоніміку плакатів і транспарантів на Майдані і Хрещатику світ побачив, що Україна велика і

різна (чим менше було село, тим більше полотнище з назвою).

Мовна помаранчева революція стосувалася не лише масової культури. Попри те, що мало хто розумів усі тонкощі процесу у Верховному Суді, який безпрецедентно транслювали більшість телеканалів, все ж багатьох вразило, що всупереч масовості суржику чи російської термінології у більшості спеціалізованих «бюрократичних» сферах, витворилася і діє судочина, правничка українська термінологія. І нею послуговуються не «для приколу», як це було дотепер у владних київських кабінетах, а вирішуючи долю держави.

Існує думка, що виборець голосує не завжди за те, що йому вигідно. Ми віддаємо свій голос тим кандидатам, з ким можемо ідентифікуватися, простіше – тим, хто на нас схожий. Причому ідентифікація проходить радше на підсвідомому рівні, а інструментом цього процесу служить мова, точніше, метафори. Більшість громадян ідентифікувала себе з мовою і піснями помаранчевої революції. Якесь частина нашого суспільства, на превеликий жаль, і дотепер живе у повній інформаційній блокаді, і це ганьба 13-річному існуванню незалежної України. Ці люди також навряд чи хочуть бути схожими на персонажів бандитського сленгу. Але до них треба достукатися. Щоб зрозуміти мову Майдану, треба забути мову зони. У такій справі велику роль може відіграти, скажімо, масова мода столиці, де тепер носять і співають «українське», але не в сенсі тільки мови, а в сенсі «вільне», «горде», «громадянське».

Не варто, однак, впадати в еuforia. Усі революції і виборчі кампанії ведуться поетичною мовою, а от правити і жити далі доведеться прозою. Але це буде вже інший літературний жанр. Сподіваємося, що не трагедія занепаду і стагнації, а драма народження єдиного політичного тіла з іменем український народ. Початок покладено. Навряд чи хтось тепер відважиться і надалі відсувати українську мову і музику на маргінеси теле- та радіоетерів. Уже ніколи, мабуть, не буде того почуття ніяковості і меншовартості, коли простягатимеш прикордоннику паспорт громадянина України. І найістотніше. Уже ніколи громадянин не дасть себе назвати електоратом і віддавши свій голос чи то за президента, чи то за депутата сільради, він, вільний громадянин, ніколи вже не побоїться на наступний же день після виборів спитатися у президента чи депутата сільради: а що, дорогий мій, ти зробив за сьогоднішню ніч, щоб виправдати мій кредит довіри?

Бійся, владо. Народ вже не німий. Він пробив непробивні стіни. Пробиватиме знову і знову. Народ мовчить все голосніше.

Ірина Магдиш

Narod movčyt' vse holosniše

*Zahovory, ščob ja tebe pobačyv
(Sokrat)*

*Mova - ce ne zovnišnij vyjav
dumky, ce sama dumka
(Poľ Mišel' Fuko)*

Žyttá može zminytyša duže švydko. Hotujučy nomer žurnalu pro movu šče na počatku oseny 2004, my z hirkoju vnutrišňoju perekonaništú obraly nazvu «Mova nimoji krajiny». Todi vydavaloša, ščo žyvemo sered nimoji hromady, ščo ukrajinska mova, jak zreštoju i vse ukrajinske, beznadijno vytisnena z bilšosty publičnyx sfer suspilstva - vid sportu i rozvažalno-vidpočynkovoju industriji do nauky i biznesu. Ne beruš stverdžuvaty, ale tak, čy majže tak, dumaly i vidčuvaly bilšišť avtoriv čoho čysla.

V očikuvanni vyborčoho procesu majže nixto ne sumnivavša, ščo rano čy pizno bude vykorystana i vže zaterta fiška «movnoho pytanňa». Zastarili, jak raxivnyča CVK, instrumenty svojix i čužyx polittexnologiv pro utyskanňa ynšyx mov (jšloša vlasne zavše pro odnu) dijšly svoho piku u reveransax provladnoho texničného kandydata ubik kremlivského patrona: movlav, jak tilky Ja stanu v Ukraini, jak VVy, tak odrazu rosijšku zrobymo druhoju

deržavnoju, v paketi z podvijnym hromađanstvom. Ci reklamni trúky pro «dva v odnomu» nixto osoblyvo serjozno i ne spryjmov. Todi kremlivški piarščyky na čoli z VV, jakoho vykorystaly u cij kampaniji jak «car-pušku», vyrišyly hrymnuty u «cať-kolokol» i inspiruvaty ne bez dopomohy čynnogo haranta podil Ukrainy na movnomu, relihijnomu i heohrafičnomu grunti. Ukrainomovni hreko-katolyky vsijeju dušeju i tilom prodalyša zaxodu, a rosijskomovni pravoslavni zorijentovani na sxid, u lono Rosiji, ščo i vylyloša, na jixnú dumku, v elektoralni upodobanňa i ščo slid nehajno zafiksuvaty i bažano rozdmuxaty. Ci mitolohični stereotypy častkovo pidxopyla i svitova presa, jaka neridko holovnym protystojannám pomarančevoji revoluciji nazyvala movni i relihijni vidminnosti miž pivdnem-sxodom i zaxodom-centrom Ukrainy.

Odnak, ci stari iržavi holky na zajždženyx propahandystkýx plativkax z «pisňamy pro holovne» ne daly polittexnologam počuty i zrozumity suť toho, ščo naspravdi vidbuvajeťša v Ukraini. Haťačoju realništú budennoho žyttá u krajini je zovsim ne movne čy relihijne pytanňa, a borotba za hromađanski, polityčni svobody. Ce u najšyršomu sensi. Istotnym vydajeťša utočnenňa - a takož borotba za ekonomični svobody dlá maloho i sereďnoho pidpryjemnyctva. Svobodu vid toho monopolnoho, deržavnoho, fiskalnoho, zdyrnyčného tysku, jakyj ne davav dyxaty i žyty sereďnomu klasu. Vin, cej klas, formuvavša deš

u pidpilli i vyžyvav, ale vsupereč, «probyvajučy neprobyvni stiny», jak spivaloša na Majdani. Same vony, dribni buržua, peršymy povstaly proty tyraniji deržavnoho kapitalizmu, peršymy sily u svoji zovsim nedeševi džypy i mersedesy i rušyly na Majdan. Čy dilyla jix todi mova, čy konfesijna prynaležnist? Zvisno, ščo ni. Jix ob'jednuvalo usvidomlenňa toho, ščo ynšoji dorohy, aniž mersedesom na Majdan, nemaje, bo tam narodžujeťša osnova jixného majbutného dobrobutu, a otže i dobrobutu deržavy.

Okrim buržuaznoji revoluciji, jaka pidňala na nohy i vypřamyla xrebet hromađanskoho suspilstva v Ukraini, nezaležno vid tyx čy ynšyx jiji polityčnyx naslidkiv, vidbulaša ne menš važlyva i masštabna kulturna revolucija. Peredovsim ce stosujeťša movy. Za try revolucijnyx tyžni staloša te, čoho tak i ne zmohla došahty ukrajinizacija 20-x rokiv mynuloho stolitťa, čy nedoluha ukrajinizacija 90-x rokiv. Majdan vytvoryv modu ne lyše na pomarančevi koľory (do reči, do revoluciji slovo «pomaranč» potrebuvalo u Kyjevi perekladu), ale j na rok ukrajinskoju, rep ukrajinskoju, haslo ukrajinskoju. Vyjavlajeťša, ukrajinskoju možna spivaty ne tilky poplavski marazmy, a cilkom prystojni teksty u normalnomu vykonanni. Vyjavlajeťša, ce podobajeťša molodi, vyjavlajeťša, pid ce možna tančuvaty i robyty revoluciji. A najvažlyviše - vyjavlajeťša, ce ne soromno, a zovsim navpaky - ukrajinskym varto pyšatyša i svit zrozumije vašu hordišť.

Čerez hasla i pisni z Majdanu svit počuv, ščo Ukrajina taky je. Čerez toponimiku plakativ i transparantiv na Majdani i Xreščatyku svit po- bačyv, ščo Ukrajina velyka i rizna (čym menše bulo selo, tym bilše polotnyšče z nazvoju).

Movna pomarančeva revolucija stosovalaša ne lyše masovoji kultury. Popry te, ščo malo xto rozumiv usi tonkošči procesu u Verxovnomu Sudi, jakyj bezprecedentno transluvaly bilšiš telekanaliv, vse ž bahatŏx vrazylo, ščo vsupereč masovosti suržyku čy rosijškoji terminolohiji ubilšišspecijalizovanyx «b'jurokratyčnyx» sferax, vytvorylaša i dije sudočynna, pravnyča ukrajinska terminolohija. I neju posluhovujuťša ne «dla prykolu», jak ce bulo doteper u vladnyx kyjivskyx kabinetax, a vyrišujučy dolu deržavy.

Isnuje dumka, ščo vyborec holo- suje ne zavždy za te, ščo jomu vyhidno. My viddajemo svij holos tym kandydatam, z kym možemo identyfikuvatyša, prostiše - tym, xto na nas sxožyj. Pryčomu identyfikacija proxodyť radše na pidsvidomomu rivni, a instrumentom čoho procesu služyť mova, točniše, metafory. Bilšiš hromadan zidentyfikovala sebe z movoju i pišamy pomarančevoji revoluciji. Jakaš častyna našoho suspilstva, na prevelykyj žal, i doteper žyve u povnij informacijnij blokadi, i ce hańba 13-ričnomu isnuvanńu nezaležnoji Ukrainy. Ci ludy takož navrad čy xočuť buty sxožymy na personaživ bandytskoho slenhu. Ale do nyx treba dostukatyša. Ščob zrozumity movu Majdanu, treba zabuty

movu zony. U takij spravi velyku rol može vidihrati, skažimo, masova moda stolyci, de teper nošať i spivajuť «ukrajinske», ale ne v sensi tilky movy, a v sensi «vilne», «horde», «hromadžanske».

Ne varto, odnak, vpadaty v evforiju. Usi revoluciji i vyborči kampa- niji veduťša poetyčnoju movoju, a ot pravty i žyty dali dovedeťša prozoju. Ale ce bude vže ynšyj literaturnyj žanr. Spodivajemoša, ščo ne trahe- dija zanepadu i stahnaciji, a drama narodženńa jedynoho polityčnoho tyla z imenom ukrajinskyj narod. Počatok pokladeno. Navrad čy xtoš teper vidvažyťša i nadali vidsu- vaty ukrajinsku movu i muzyku na marginesy tele- ta radioeteriv. Uže nikoly, mabuť, ne bude toho počutťa nijakovosty i menšovartosty, koly prostahatymeš prykordonnyku pas- port hromadžanyna Ukrainy. I naj- istotniše. Uže nikoly hromadžany- ne dať sebe nazvaty elektoratom i viddavšy svij holos čy to za prezy- denta, čy to za deputata silrady, vin, vilnyj hromadžany, nikoly vže ne pobojiťša na nastupnyj že deń pislá vyboriv spytatyša u prezydenta čy deputata silrady: a ščo, dorohyj mij, ty zrobyv za šohodnišńu nič, ščob vypravdaty mij kredyt doviry?

Bijša, vlado. Narod vže ne ni- myj. Vin probyv neprobyvni stiny. Probyvatyme znovu i znovu. Narod movčyť vse holosniše.

Iryna Mahdyš

Лариса Масенко	8	Мовна ситуація України
Неля Шейко-Медведєва	9	Мамонка
Володимир Пасько	20	Доля мови – доля нації
Юліян Надь	26	Прибранци и дзива дзивка
Павло Чучка	28	Вірші зі збірки «Деца у нотаря»
Олена Квасній	32	Вірусині страхи
Богдан Хмелницький	36	З Войском его кр мл Запорозким
Продажа млина	38	от Степана Гордієнка
Року бжого	40	тысяча шестсот девятдесят пятого
Маркіян Шашкевич	42	Руское весіле
Ірина Фаріон	48	Чи є мова товаром?
Олесь Бережний	49	Тузла: дядя Вася і весло
Лариса Масенко	58	Усні форми побутування мови. Явище вульгаризації мовлення
Лариса Масенко	70	Суржик як соціолінгвістичний феномен
Лариса Масенко	82	Мовна поведінка особистости в ситуації білінгвізму. Поняття мовної стійкості
Ольга Кочерга	96	Мовознавчі репресії 1933 року
Неля Шейко-Медведєва	104	Вірші
Резолюції Комісії НКО	106	у справі перевірки роботи на мовному фронті
Петро Мідянка	116	Вірші зі збірки «Дижма»
Михайло Міщенко	118	Мова і політичне життя
В'ячеслав Медвідь	119	Кров по солومی (уривок)
Наталя Тучинська	126	Мова і національна свідомість. Канадсько-український варіант
Олександр Гаврош	132	Баба вмирає
П'єр Бурд'є, Лоїк Вакант	134	Нова планетарна вульгата
Емма Андієвська	136	Говорюща риба
Жан Люк Нансі	140	Тіло, мова
Франклін Рудольф Анкерсміт	150	Використання мови у написанні історії
Йоан Золотоустий	151	Про священство

- Павло Швед **158** Бажання і мовлення: машина поневолення та стратегії опору
- Огюстен Кабанес, **164** Фанатизм мови
Леонард Нас
Василь Барка **166** Переклад «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі (фрагмент)
- Каріне Мараджян **170** Японці: мова і самосвідомість
Ігор Костецький **172** Переклад «Сеннінського вірша Какуґаку» Езри Луміса Павнда
- Ігор Костецький **174** Переклад «Уміння поетицького» Поля Верлена
Ірина Сабор **176** «Правописна криза»: норвезький досвід
Микола Лукаш **177** Переклад «Дон Кіхота» Міґеля де Сервантеса Сааведри (фрагмент)
- Петер Л. Берґер, **186** Що таке інституція? Випадок мови
Бріджіт Берґер
Ігор Костецький **187** Переклад есе «Оглянувшись» Езри Луміса Павнда (фрагмент)
- Серґей Козлов **194** «Геній мови» і «геній нації» – дві категорії XVII-XVIII століть
- Оксана Березяк **202** Мова Я та мова Іншого
- Ігор Бондар-Терещенко **208** Голос заради слова
Василь Стефаник **209** Давнина. Вона-земля
Октавіо Пас **216** Мова
Василь Барка **224** З поеми «Свідок»
Умберто Еко **232** Про деякі функції літератури
- Анатоль Перепадя **240** Переклад «Життепису» Бенвенуто Челліні (фрагмент)
- Інна Волосевич **242** Явище мовної поліфонії в літературі та свідомості
Товариські **246** форми і звичаї, 1928

лариса масенко

МОВНА СИТУАЦІЯ
УКРАЇНИ

НЕЛЯ ШЕЙКО МЕДВЕДЕВА

МАМОНКА

(початок 50-х років)

- Пук, пук!
- Хто там?
- Мамо́нка.
- Во́дкиль єс при́шла?
- З Ванівки.
- Штус мі прине́сла?
- Байку!
- А што то за байка?
- Як ко́гут зню́с яйко!

Полудень. Славка, за-
чаївшись у куточку між стіною
й креденсом (бабця називають
той куточок «Славциною шпаркою»),
виворожує собі мамонку з клаптя ста-
рого простирадла й сірої, «технічної»
вати, яку тато приніс їй «з роботи».
Власне кажучи, вже доворожує, бо
голівку й тулуб їй ще уранці змайст-
рувала сусідська Кася, а руки та ноги
– тютечна сестра Галя. Славка вже
пришила їх до тулуба (бо їй уже шість
років і вона трохи вміє шити), яось-
такось прифастригувала й голівку і,
завершивши свою нелегу працю,
скрушно зітхнула: голівка завелика й
пласка, а безпалі ручки-ніжки – грубі
й куці... Але менше з тим! Важливо,
щоб личко було гарним, бо яке лич-
ко, така й мамонка... Якщо личко їй

Мовною ситуацією називають сукупність усіх мов, територіяльних і соціальних діалектів, функціональних стилів тощо, які використовуються в країні для забезпечення комунікації на всіх суспільних рівнях.

Якщо на території однієї країни поширені дві або кілька мов, для вивчення мовної ситуації важливо визначити ступінь поширеності кожної мови, а також їхні оцінювальні характеристики. Існують два головних показники потужності мов. Перший – показник демографічної потужності, який визначається за кількістю носіїв певної мови стосовно загальної кількості населення території, що досліджується. Другий показник комунікативної потужності мови визначається за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова.

За умов конкуренції двох або кількох мов у одній країні особливо важливим для виживання мови є її комунікативна потужність. За цим параметром мовні ситуації поділяються на рівноважні і нерівноважні. За рівноважної мовної ситуації обидві мови мають однаково сильну комунікативну потужність. Прикладом може бути мовна ситуація Бельгії, де співвідношення французької і нідерландської мов приблизно однакове. Нерівноважна мовна ситуація спостерігається в країнах Західної Африки. Тут місцеві мови переважають за показником демографічної потужності, але поступаються європейським за комунікативною потужністю. Як зазначає Н.Б. Мечковська, «комунікативний фактор у долях мов є настільки важливим, що іноді він впливає на демографічну динаміку: молоді покоління етносу, який демографічно переважав у певному поліетнічному соціумі, могли поступово переходити на мову чисельно меншого етносу, однак з більшим набором комунікативних функцій і сфер використання, що з часом змінило й чисельне співвідношення груп населення, які використовують різні мови, на користь комунікативного лідера»¹. Як приклад Н. Мечковська наводить історію поширення мови суахілі, яка на початку ХХ ст. була рідною всього для 2 мільйонів населення Східного узбережжя Центральної Африки, тоді як нині кількість її носіїв, за різними джерелами, становить приблизно 35-50 мільйонів осіб. Подібні процеси розвинулись в Індонезії і на Філіпінах, де загальноновживаними (і державними) стали мови аж ніяк не найчисельніших етносів – відповідно індонезійська і тагалійська².

Нинішню мовну ситуацію України характеризує конфлікт між двома літературними мовами – українською та російською.

Асиміляція значної частини українського населення, що спричинила ослаблення національної самосвідомості українців, витіснення української мови російською у східних, південних і частково центральних областях України, передусім у великих промислових центрах, становить одну з головних перешкод у побудові національної держави, незалежної від колишньої імперської метрополії.

удастся, вона нарече її Зоряною або Красулькою, а якщо ні – Феською чи Мартошкою. Але не викине її, не пошматує, а любитьиме не менше, ніж Оксанку, Йванку та Магду, яких вона переходує в шопці, бо вона їм як мама.., а мами люблять своїх дітей, навіть якщо вони не дуже гарні. Але буде ліпше, якщо їй удасться обдарувати свою «доню» гарним личком, бо негарні мамонки, так само як і дівчатка, зазвичай, заздрять своїм посестрам і потаймиру гніваються на ту дитину, яка їх сотворила...

Славка слинить чорний олівець і малює мамонці пупчик, густу, коротеньку гривку, а потім кладе мамонку долілиць і, раз за разом облизуючи олівець, робить доні «мондуляцію»: квапливо вимальовує кучерик за кучериком, від вуха до вуха, від потилиці до тімені... Це теж праця не з легких, бо голівка в «доні» м'якенька, а олівець гострий: дряпає її, а то й дюравить до самого «мозку». А треба будь-що викінчити лялечку до повернення бабці, що подалися на базар, бо вони тут же віднімуть у неї лялечку і шмарять її в огонь (так уже не раз бувало). І доведеться Славці покрадьки оплакувати свою «доню» й вислуховувати бабчині «побійсябога» та «людиратуйте».

– То дя'бов нама'вят дітей, же'би во'ни творіли си мамонки! То він їх ску'шат, же'би во'ни ба'рзій любили мамо'нок, нім жи'вих людей. Мудри діти то ма'ют г носі, бо пам'ятають, же Па'нбіг заповідов: «Не сотворяй си мамона!» А даяки, глупи дітїска, не боя'т ся Бога: пе'стят ме'ртвой, слугу'ют му, цілю'ют го і не завважа'ют, же воно потїха водбе'рат

Деформованість мовної ситуації України полягає в тому, що співвідношення українськомовної та російськомовної частин населення не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території. Внаслідок відсутності фронтального соціологічного дослідження території України більш-менш точний кількісний розподіл населення за мовною ознакою не відомий. Загальну картину ускладнює також наявність носіїв змішаного українсько-російського мовлення, так званого суржику. Однак певні дані у зв'язку із розглядуваною проблемою дають деякі передвиборчі опитування. Так, згідно з результатами всеукраїнських передвиборчих опитувань, які провів у 1998 р. центр соціологічних досліджень національного університету «Кієво-Могилянської академії», що враховували не тільки національність респондентів, але й мову, якою вони відповідали на запитання, українською мовою відповідали 39-40% опитаних, російською – 45%, суржиком – 15-16%³.

На жаль, останній перепис населення, проведений в Україні у 2001 році, не дає можливості точніше визначити співвідношення носіїв української і російської мов, оскільки у формулюванні питань, які з'ясовували мовні характеристики респондентів, не було враховано той факт, що певна частина російськомовних українців все-таки називають рідною українську як мову, символічно пов'язану з їхньою національною самоідентифікацією. Питання сьомого пункту переписного листа, що визначали мовну ідентифікацію респондентів, були сформульовані таким чином: «Ваші мовні ознаки: а) рідна мова; б) якщо Ваша рідна мова не українська, то вкажіть, чи володієте вільно українською мовою; в) інша мова, якою Ви вільно володієте».

Білінгвістичний характер мовної ситуації України відобразили пункти «б» і «в» зазначеного питання, які передбачали, зокрема, для представників національних меншин, можливість вибору між українською як другою мовою респондента і ще однією, яка претендує на ту ж роль, але яку скромно не названо, хоча кожному мешканцеві України було зрозуміло, що в пункті «в» йдеться про російську мову.

Результати перепису 2001 року щодо виявлення мовних характеристик груп національних меншин якраз і показали, що у функції мови міжнародного спілкування в Україні домінує не українська, що було б закономірно для державної мови, а все ще російська. Так, 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову, тоді як українську вважають рідною в тих же групах відповідно 17,5 %, 13,4%, 4,8%, 4,5%, 5,0%⁴.

З усіх національних меншин тільки поляки виявляють тенденцію до асиміляції з українцями: 71% поляків, що мешкають в Україні, назвали рідною українську мову і тільки 15,6% – російську.

Щодо титульної нації, то українців в Україні мешкає 37 млн. 542 тисячі, що становить 77,8% (загальна кількість населення України на 5 грудня 2001 р. склала 48 млн. 241 тисячу осіб).

85,2% українців назвали рідною українську мову і 14,8% вважають рідною російську.

Росіяни становлять найчисленнішу національну меншину — їх мешкає в Україні 8 млн. 334 тисячі, що складає 17,3%. Для абсолютної більшості росіян рідною лишається своя мова, українську назвали рідною 3,8 % росіян⁵.

Отже, на сьогодні в Україні склалась рівноважна двомовна ситуація — кількісні показники поширення української і російської мов свідчать про однаково сильну демографічну потужність обох мов, хоча вони по-різному проявляються в різних областях.

Це і визначає гостроту мовного конфлікту. Прийняття в 1989 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про мови в Українській РСР», в якому українська мова була затверджена у статусі державної, викликало сильну протидію з боку проросійськи орієнтованих груп населення, що їх підтримує Росія. Не менш гостра політична боротьба супроводжувала обговорення питання про державний статус української мови під час прийняття Конституції України, однак патріотичній частині депутатів Верховної Ради вдалося здобути перемогу.

У статті 10 Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 р., зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин...

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

У перші роки незалежності були досягнуті певні успіхи в утвердженні української у функції державної мови. Розширилась сфера її вжитку в адміністрації, в освіті, в науці, з'явилося більше українськомовної преси й книжок, у вищих навчальних закладах був впроваджений обов'язковий іспит з української мови й обов'язковий курс ділового українського мовлення.

Однак кожен крок, спрямований на розширення функцій української мови, супроводжується опором з боку проросійськи орієнтованих груп населення.

Протистояння посилилось з початком президентства Леоніда Кучми, який переміг на виборах завдяки підтримці електорату східних областей, де знаходяться великі промислові центри зі значно більшою, ніж в інших регіонах, концентрацією російського і російськомовного населення (за даними перепису 2001 р. в Донецькій області мешкає 38,2%, а в Луганській — 39% росіян, українців відповідно — 56,9% і 58%)⁶.

В інавгураційній промові Л. Кучма пообіцяв виконати передвиборчі обіцянки і надати російській мові статус офіційної, однак внаслідок

вод них душу. Так, так! При́смот ся са́ма: ко́три діти не ма́ют мамоннок, то́ти жи́ви, весе́ли, гру́би, а та́ки, як ти, што́ єно з мамонка́ми ся ба́влят: бі́лідо́ньки, щу́пли, небесі́длив... Бо то́то дябе́ля спи́ват з де́цка ду́шу! А гно́чи, ко́ли де́цко спи́т, ска́че му на пе́рса й ду́сит го. Водбе́рат не ти́лько ду́шу, але й ди́х! А як водбе́ре, то во́живат, а де́цко зна́гла гме́рат! Днес ся бавило, а завтра́ ю́ж ле́жит на сто́ли... А во́жила мамонка́ ста́ме во́пирем. Хо́ват ся на стри́ху і ро́бит бі́ди!»

Славці прикро, навіть лячно, слухати це, але вона не дуже вірить бабі, бо вони всього бояться: «перуна», чорних котів, «боденьок», ропух, «злого вомка», студні (бо там живуть «водники») й душ небіжчиків, котрі чомусь тільки їм показуються, тільки через них передають своїм рідним усіякі настанови, скарги й побажання. А бабця, зобачивши під вечір чи вранці «штос тако́мй», плачуть від страху...

Славка сидить собі в «шпарці» й, усупереч бабі, кучерявить голівку ще безликого «дябеляти», а при вікні, за столом, покритим білим (ще з «дому») обрусом сидить тато і нанашко Косарчин. Славка так тихесенько «грішить», що тато з нанашком забувають про неї (а, може, гадають, що Славка ще мала й нічого не розуміє), й розмовляють про смерть... І дарма! Бо вона, навіть не дивлячись на них, усе бачить і, навіть не розуміючи тих чи інших слів, знає все, що в них і на язиці, й на думці...

Знає, приміром, що тато дуже голодний, бо повернувся з «шихти» й

не встиг попоїсти. Знає, що він залюбки поділився б обідом зі своїм нанашком, але йому соромно признатися, що в хаті нема нічого, крім хліба й киселиці, бо нанашко багатий: має корову, козу й пасіку. Знає, чому прийшов до них Косарчин, і що йому болять.

«Бачить» зі своєї шпарки, як сонце, зазираючи в кухню, вилизує, гейби кіт, татові руки, що спочивають на обрусі, а нанашко, як завжди, сидить, подавшись уперед і зорить на подвір'я Волени Шураєвомі, підперши сиву, чепірхату голову правим п'ястком, а лівим, міцно сціпленим, час від часу постукує по столі... («Пук, пук... Хто примшов..? Нанашко... Што примнюс? Горнятко меду й торбу бімди...»)

Дивний він, цей нанашко... Прийде, начебто на хвилину, а сидить аж до смерку і бесідує та й бесідує...

– Я му повідмов: «Не́ ид Юрку! Мі ся зда́є, што днес вам не пофортуні! А тот Каїн турко́че му просто до вуха: «Пуд і пуд! Я вчера над потоком видів серну!» Взьо́в мій бідака фузію й пішов за ним. А я бра́мку напра́вляю і так мі чо́госи зле..! Так мі чорно г во́чах, гейби я ю́ж гмер і ле́жу в трумні..! Пові́дам Юстині: «Што́ си мі недо́бри...» А вона мі: «Спі́чний си... Моло́ка си козячо́го випий...» А мі нич до га́мби не лізе...Серце мі ся ша́рпат, руки млію́т...

Ту ся дощ пу́стив... Пішов єм до халупи, сів при ві́кні, й ду́мам: «Доро́гу засле́зит... Рі́ка ся зду́ме й пі́рве мо́ста... Тя́жко ся їм буде вертати...»

Зві́дуюм ся: «Ю́рко плащ взьомв, ци не́?»

док рішучого спротиву з боку українських сил змушений був відмовитися від своєї обіцянки.

Колишній совєтський директор великого військового заводу в Дніпропетровську, російськомовний у побуті, Леонід Кучма є особистістю з роздвоєною національною ідентичністю. До того, як він посів пост прем'єр-міністра в часи президентства Леоніда Кравчука, він визначав у документах свою національну належність як *росіянин*, з українською нацією Л. Кучма став ідентифікувати себе тільки після приходу у велику політику.

Невизначеність позиції Л. Кучми щодо мовного протистояння супроводжує весь період його президентства. Невдовзі після свого обрання на другий термін, на прес-конференції 30 серпня 1999 р. в м. Сімферополі Л. Кучма заявив: «По-перше, те, що в країні повинна бути державною українська мова, не викликає ніяких сумнівів. Як і те, що російська не повинна вважатися у нас іноземною... Але, з іншого боку, різкої українізації в Україні не повинно бути. Цей процес поступовий: люди згодом зрозуміють, що знання української мови їм необхідне»⁷.

На Третньому Всесвітньому Форумі українців у серпні 2001 року Л. Кучма пообіцяв, що в Україні державною буде тільки українська мова, однак восени того ж 2001 року виступив із заявою про доцільність надання російській мові статусу офіційної, але далі, після різкої критики в колах української громадськості, відмовився від своїх слів⁸.

Ще одну спробу надати російській мові права, аналогічні державній мові, проросійські політики зробили у зв'язку з необхідністю ратифікувати «Європейську хартію регіональних або міноритарних мов» (European Charter for Regional or Minority Languages).

Як відомо, Європейська хартія призначена для захисту тих мов, яким загрожує зникнення. В її тексті не раз підкреслено, що «охорона і розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдавати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх», а умови прийняття Хартії надають широкі можливості вибору тих пунктів, які відповідають інтересам держави, що її ратифікує.

Незважаючи на це, законопроект про ратифікацію Хартії, який було представлено на розгляд у Верховну Раду України в 1999 р., група депутатів підготувала у варіанті, найбільш вигідному російській меншині, мова якої аж ніяк не належить до тих, що потребують захисту. У проекті пропонувалось надати права, рівні з правами державної мови, мовам тих національних меншин, кількість представників яких у певних адміністративно-територіяльних одиницях становить понад 100 тисяч осіб. Згідно з цим проектом, російська мова може претендувати на статус, рівний державній, у 16-ти з 24-х областей України, а також у Криму, Києві й Севастополі.

24 грудня 1999 р. цей проект ратифікації «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» під головуванням Олександра

Ткаченко був прийнятий у Верховній Раді України⁹. Однак Конституційний Суд України кваліфікував прийняті зобов'язання як неконституційні, скасувавши у цей спосіб ратифікацію Хартії у затвердженому варіанті¹⁰.

Але в грудні 2002 р. той же законопроект про ратифікацію Хартії знову вніс на розгляд Верховної Ради сам Президент. 15 травня 2003 року Верховна Рада ратифікувала «Європейську хартію регіональних або міноритарних мов». Згідно з прийнятим документом, положення Хартії будуть застосовуватись до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької й угорської¹¹. Отож, хоча 10 стаття Конституції передбачає включення владних важелів для розширення функцій української мови, нинішнє керівництво країни не виявляє бажання зупинити розкручений маховик русифікації. Проімперську позицію влади засвідчує і проголошення «Року Росії в Україні», й указ Президента «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 р.», і святкування 85-річного ювілею В. Щербицького.

Загалом розкол населення України на мовному ґрунті призвів до того, що під час президентських виборчих кампаній претенденти намагаються уникнути мовних проблем, оскільки, обіцяючи захищати статус української мови як єдиної державної, вони ризикують втратити частину електорату в східних і південних областях, тоді як, наполягаючи на офіційному затвердженні двомовності, вони не наберуть достатньої кількості голосів у західних і, частково, центральних областях, а також у Києві (незважаючи на те, що більшість киян розмовляє російською, на виборах усіх рівнів влади в столиці перемагають, як правило, українськомовні претенденти).

Під час президентських виборів 1999 р. тільки один із кандидатів, а саме Юрій Костенко, представник національно-демократичних сил, наполягав у своїй програмі на необхідності розширення функцій державної мови. Серед інших 14 кандидатів 7 взагалі не згадували про мовні проблеми і стільки ж обіцяли надати статус офіційної або другої державної російській мові¹².

Політика «відсутності мовної політики» в умовах України, де позиції своєї мови і культури ослаблені внаслідок тривалого періоду дискримінації, означає фактичну підтримку домінуючого становища російської мови. Відсутність механізмів контролю за виконанням Закону про мови і 10 статті Конституції України, а також державної програми захисту української культури спричинила домінування російської мови в інформаційно-культурному просторі України. Зокрема згідно з експертним опитуванням мовної ситуації Києва, здійсненим у 2000 р., інформаційний простір столиці визначено як переважно російськомовний. За шкалою де «-5» – простір повністю російськомовний, «0»

«Взьов, – повідат Юстина. – Тот довгий, брезенто вий. Не змокне.»

А перуни тнут небо й тнут...
Думам си: «Ходят помежи деревами...
Ще го перун дістане...»

Юстина мя сварит: «Чо'го марудиш? Ци він де'цко ма'ле? Ци перший раз до ліса пішов?»

Шоста година біла, як дощ перестов. Взув ем гумаки – і на беріг... Смо'трю ся: якіси хлопидут. Двое што си несут, а третій ся плентат за німа. Я до них... Аж то мого Юрка несут на плаці брезенто вим! Мокрого, закровле ного... А тот Каїн за воко ся тримат! Єно воко си вибив, скурвий син... На едному рамени Юркова фузия, а на другою – то'та, з котрої він го забив...»

Славка вже не раз чула цю оповідку й не раз бачила серцем, як нанашко налітає на Каїна, котрий правою рукою затуляє своє око, що витікає з очниці, а лівою – душу, заплямлену Юрковою кров'ю, й кричить небові: «Божемньку! По'відж му же я нем хтів..! По'відж!» А нанашко надламує йому п'ястком І таки «вімвернула», бо після їхнього походу до бойкині «упір» занедужав. Волена, його бідна мама, скаржилася сусідкам, що вдень він спить і ледве дихає, а вночі виє, як пес і лупить п'ястуками по стіні... Цілий місяць «упір» не виходив з хати, але ніхто не шкодував, що його «не видко». Хіба, може, нанашко Косарчин, який приходив до них майже щодня, сподіваючись уздріти свого ворога...

Й нарешті уздрів, і мовив татові плачним, зболеним голосом:

– За'б'ю го, Михаю! Не'х мі Панбіг дарує, за'б'ю! Во'зму з со'бов якого'си дня Юрко'ву фузи'ю, стану під тво'ім парка'ном і па'льну му в серце! Я си юж тру'мну змайстру'вов. Дубову, з су'хих дощок. Спрова'джу го з се'го світу, ляжу си в трумну й повандрую до Юрка...

І так гримнув п'ястками по столі, що аж чарки в креденсі задзвеніли, а Славчине серце стряслося й рука стряслася, затанцювала над мамонкою, і та замість тоненької, «щипаної» брівки дістала широку, заламану посередині бровину. Славка спробувала її підірвати, але тільки додала їй густоти та чорноти й бровина стала точнісінько такою, як у того, котрий виє ночами... Довелося й другу заламати й замацкати, щоб зрівнялася з першою... А потім виявилося, що друга брова є ширшою й чорнішою і треба підрихтувати першу... Але брови – це півбіді. Бо ж головне не брови, а очі... Які очі – така й мамонка!

– Я намалюю їй великі, віясті очі, такі, як у Розки, дочки того цигана, що їздить возом і кричить: «Міняю, міняю старе на нове» – й охрещу її Розкою, – вирішила Славка й перестала прислухатися до розмови старших, позаяк від її старання залежала доля мамонки: її ім'я та щастя.

Добре наслинивши олівець, Славка поставила під кожну бровою масну цятку: тут будуть очка... Аж раптом до неї долинув лютий шепіт нанашка:

– Знає же я ту', а виліз! Дро'чит мя, забі'йця! Напра'шат ся на біду! Вже завтра го застрілю, вір мі!

– рівноважний, а «+5» – повністю україномовний, середній бал становив «-1,62»¹³. Російськомовна продукція – і закуплена в Москві, й иноземна у відповідній адаптації, і власного виробництва – абсолютно переважає на всіх комерційних телеканалах України.

Активність новітньої московської експансії в культурно-інформаційний простір України виразно засвідчує історія комерційного телеканалу ICTV, заснованого спільною українсько-американською компанією. Це був єдиний в Україні телеканал, що майже всі передачі демонстрував у якісній адаптації українською мовою. Але у 2000 р. телекомпанія перейшла до російського власника і тепер не тільки веде мовлення російською, а й запрошує до праці московських ведучих і коментаторів.

Цілком витіснено україномовну культуру з FM-етеру, особливо популярного серед молоді. У Києві сьогодні працює із півтора десятка ультракороткохвильових станцій, і всі вони є активними провідниками російського маскульту. Створюючи максимально сприятливі умови для російського шоу-бізнесу, FM-станції України знищують свій національний шоу-бізнес. У результаті всі майданчики столиці окуповані російською попсою¹⁴.

Не можна оминати й такого специфічно українського, не відомого жодній іншій країні явища, як впровадження двомовних передач. Воно стосується не тільки комунікативних ситуацій спонтанної двомовності, коли під час опитувань чи інтерв'ю журналіст на запитання, поставлене українською мовою, одержує відповідь російською. Деякі наші теле- й радіокомпанії практикують заплановане ведення передач у двомовному режимі за зразком «тарапунько-штепелівського» діалогу советських часів – двоє ведучих поперемінно виголошують тексти то українською, то російською мовами. До цього слід додати й численні випадки «домочування» російськомовних програм українськомовними «кляптами» (спортновини, погода, рекламні ролики).

Аналізуючи нинішній стан державної мови на українському телебаченні, член-кореспондент НАН України Віталій Дончик зазначає:

«Те, що антиукраїнським силам не вдалося здійснити законодавчо українсько-російську двомовність – нам тепер намагаються нав'язати практично, реально. Справдешня картина нашого телебачення – це зумисні колотини, лемішка, шкідливе для обох мов, а особливо української, перемішування, за наявності якого про чистоту тої чи тої годі говорити. Тим більше – мріяти про атмосферу пієтету до української мови, плекання коментаторами, дикторами, ведучими, редакторами багатства, свіжості, вишуканості мовленнєвого ряду. Найбільша прикрість у тому, що назагал безнаціональна, вдавано незаангажована змістова спрямованість українських телекомпаній і студій, їхня свідомо орієнтація на російськомовний десант, двомовну мішанину, розмитість, неокресленість мовних кордонів і пріоритетів взагалі перешкоджають

утвердженню української мови в її державному статусі й повновартісності»¹⁵.

Як відомо, до найактивнішого споживача телевізійної продукції належить молодь, тому проросійська орієнтація більшості телевізійних каналів України може мати далекосяжні загрозові для національної безпеки наслідки.

Україномовна освіта на тлі російськомовної масової культури не тільки поглиблює в зросійщених містах розрив між побутовою мовою учнів і мовою навчання, а й знецінює ефективність виховання національно свідомих громадян, бо національна свідомість формується тільки в своєму мовно-культурному середовищі.

Активне витіснення української мови спостерігається і в пресі та книговидавничій галузі.

В аналітичному огляді «Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспективи» дано такі підсумки 1999 року книговидавничій галузі: «На 90-92% книжковий ринок України окуповано дешевою російською книгою; почалось активне проникнення російських видавництв у такий, раніше суто національний сектор книговидання, як освітня література; в Україні залишилося реально діючих близько 150 малопотужних видавництв, які разом видали книжок у 1999 р. менше, ніж одне московське видавництво «АСТ» (...); практично згорнута програма видання шкільних підручників...; більшість тиражів 1999р. була у межах від 2 до 3 тис. примірників, тобто вже в момент виходу книжка перетворювалася на бібліографічну рідкість; будь-яку книгу, видану в Україні, у 1999 р. міг купити лише один із чотирьох громадян. Інші троє, навіть маючи гроші, зробити це не могли у зв'язку з відсутністю книг... Таким чином, тенденції і темпи занепаду українського національного книговидання за останні роки свідчать, що в Україні на рубежі III тисячоліття власне українська книжка поставлена на межу вимирання»¹⁶.

Окупація книжкового ринку України російською книгою відбулась після введення у 1995 р. закону «О государственной поддержке книгоиздания и прессы в Российской Федерации». Закон звільнив видавничу справу від податків і зняв усі митні та інші платежі за імпортні обладнання, технології, матеріали, необхідні для вдосконалення видавничої справи. Це зробило російську книжку значно дешевшою за українську. Українська влада не відреагувала адекватно на прийняття російського закону і, незважаючи на численні звернення видавців і громадськості, далі душить свою видавничу галузь тягарем податків, що й призвело до стовідсоткової колонізації книжкового ринку України російською книжкою.

Варто підкреслити, що нинішня українська влада безборонно дозволила Росії успішно повторити імперський проект русифікації України півторавікової давности. Ще в 60-х роках XIX ст., після введення

І щось всередині Славчиного ества стислося й завирувало... Так, як тоді, коли вона втікала від Каїмна. Крик, що зародився десь під самим пупком, у глибокому тремтливому мороці шугнув увись, до горла. Але на цей раз вона не дала йому волі: зціпила зуби й міцно стулила уста... Їй не хотілося, щоб тато здогадався, що вона не така вже й мала і все розуміє... Міцно стиснувши пальцями олівець, вона намалювала мамонці зіницю – велику, круглу, схожу на тернову ягоду – і тут їй спало на думку, що треба спершу, аби заспокоїтися, намалювати мамонці вушка, бо вушка – це не дуже відповідальна робота, від вушок не так уже й багато залежить...

І заходилася малювати вушка.

– Нє, нанашку, нє... Не тра' так... Бо як би там не би'ло, ми сво'ї люди... – розважливо промовив тато, й Славці трохи відлягло від душі.

– Я того не памня'там, бо би'в ем ма'лим, але ста'ри вповіда'ли, же ви сте за'моло'ду ходили до его мами, до Волени...

– Но, хо'див! – розгнівався нанашко. – І што з то'го? При'шов з во'йска Миросько й Воле'на шмари'ла мя за пліт, як розбитий го'рнец...

– Нефа'їні вчинила Волена, нефа'їні, але за' то Бог юж ї пока'ров: мама змерла моло'дов, тата спаралізува'ло, Миросько'мви на тарта'рку водтя'ло ру'ку... Гнес ник з нас так не бідує, як во'на... Й хлопа'ки ваши разом ро'сли... Води'ли ся вод маленько'го, як бра'ця...

– Як бра'ця? – скипів нанашко, і на його жовтому, мов гарбузова

квітка, обличчі заграли крупні жовна.
– Мій му не доку'чов! А тот, Воле'нин
банди'та, хо'див за мо'їм, як тін!.. Як
Каїн за Аблем! А те'пер за' мнов хо-
дит! Што не ро'блю, де не пі'ду –
сто'їть мі перед вочи'ма... Бру'дний,
скервавле'ний, з дво'ма фузия'ми...

Виповів це й застогнав – су-
мовито, протяжно, мов Славчин пес
Рексьо, котрого восени збила маши-
на, і Славці знову зробилося маркот-
но... Вушка їй вдалися, але хто дивиться
на вушка... Всяк спершу кидає погляд
на очі... Але хіба можна творити їх,
якщо руки тремтять?

– Спершу намаляю їй ніс і
варги, а очі – наостанок, – вирішила
Славка й почала вицілювати олівець,
який уже наполовину стерся. Годило-
ся б його підстругати, але Славка ще
не вміла стругати олівці. Якщо попро-
сити тата, від підстругає, але відразу
ж вифукає її за двері... Отже, дове-
деться вимальовувати личко притупле-
ним олівцем...

А нанашко тим часом правив
своє:

– Або ся збу'ду го, Михасю,
або ся застрі'лю!

– Йой, нана'шку, нана'шку, –
чомусь притишивши голос, мовив тато.
– Не' хтів єм вам того гвари'ти, але
му'шу, раз ви ся так настави'ли... По-
віда'ють ба'би, же і тот... теж ваш... Же
Воле'на ся водда'ла за Мироська юж...
при надії.

– Прикро мі, страх як прикро,
Михасю, што ти слу'хаш ляпа'чок, –
трохи помовчавши, сказав нанашко.
– Я'кби та'кой би'ло напра'вду, ци
вона би мя шмари'ла? Не! Воби'руч
би ся мня три'ала! Са'ма би мня під
ві'нец ве'ла! Ци не' так?

Валуєвського циркуляра, флігель-ад'ютант Олександра II барон Корф представив імператорові програму протидії впливу українофілів у Малоросії шляхом «наводнення края до чрезвычайности дешевыми русскими книгами». Корф підкреслював, що коли б уряд зробив ці книжки дешевшими, ніж відповідні малоросійські, то навіть не було б потреби в адміністративних заборонах. У перспективі, зазначав Корф, це «лишило бы и малороссийскую литературу шансов сколько-нибудь существенно расширить круг читателей»¹⁷.

Отже, співвідношення кількості україномовних і російськомовних книжок, журналів, газет, кіно- і телефільмів, адресованих масовій аудиторії, не відповідає показникові демографічної потужності двох мов. Попит значної частини україномовного населення на продукцію своєї масової культури не забезпечено. Мало того, поширення російськомовної масової культури заблокувало можливість заохочення людей до пасивного використання української мови, що в перспективі мало б сприяти розширенню сфери її активного вживання.

Виправдання масового зро-
сійщення столичної інформаційно-
культурної сфери відповідністю за-
питам населення не відповідає
дійсності. Це показало і згадане
опитування старшокласників київ-
ських шкіл, проведене у 1997 р.
Серед інших питань школярі мали
відповісти, якій мові вони надають
перевагу, обираючи телепередачі чи
книжки для позакласного читання.
Серед українців відповіді розподі-
лились так: україномовним теле-
програмам віддає перевагу 27%, ро-
сійськомовним – 34%, найбільший
же відсоток – 38-40 – належить
тим, хто обирає телепередачу і книжку
за тематикою і змістом, а не за
мовою. Навіть у групі росіян, де 60%
надає перевагу російськомовній
книжці і телепрограмі, близько 30%
орієнтується на тему і зміст, а не
на мову¹⁸.

Соціологічні опитування різних вікових і професійних груп на-
селення показують, що українські газети і книги читають менше вна-
слідок відсутності українськомовних видань, що відповідають певним
інтересам різних соціальних груп. На нинішню ситуацію впливають,
безумовно, й об'єктивні причини, а саме недостатня структурованість
української культури внаслідок обмеженої соціальної бази української
мови, носіями якої на більшій частині території лишаються мешканці
сіл і невеликих міст, а також частина інтелігенції мегаполісів. Дається

взнаки також відсутність досвіду формування ринку масової культури, яка належить до головних ознак сучасної міської цивілізації.

Незважаючи на зазначені перешкоди, українська мова не втратила достатньо сильної креативної енергії. Нині, в умовах творчої свободи, почався активний процес формування соціально диференційованої культури на базі української мови, особливо інтенсивний в західних і центральних регіонах, а також у Києві, хоча цікаві явища у сфері елітарної української культури спостерігаються і в містах Східної України. Однак, в умовах жорсткої конкуренції з російською масовою культурою, культура українська, що перебуває в стадії формування, потребує підтримки з боку своєї держави, що ще раз підтверджує гостру необхідність ефективної мовної політики.

Слід зазначити, що за роки державної незалежності в масовій свідомості русифікованої частини українського населення відбулись певні психологічні зміни у ставленні до української мови. Надання українській мові статусу державної підняло її престиж.

Це показало, зокрема, соціологічне опитування киян, яке провів центр «Громадська думка» при Науково-дослідному інституті соціально-економічних проблем Києва у 2000 р.

Показові щодо цього соціолінгвістичні характеристики російськомовної частини киян, до якої належить трохи більш як половина мешканців міста: 53% учасників опитування повідомили, що вони завжди або переважно спілкуються російською мовою.

Попри це більш ніж половина російськомовних киян вважають, що «українська мова є атрибутом державності України» і «вживання її в усіх сферах мовлення столиці не відповідає її статусу державної», а «її престиж має бути вищий, ніж тепер». Ті, хто має протилежну думку, лишилися в меншості, частка їх становить близько 30%.

Цікаво, що 70% опитаних із цієї групи киян вважають, що громадяни України обов'язково мають добре володіти українською мовою. Натомість за обов'язковість доброго володіння російською мовою висловилося значно менше російськомовних киян (44%), стільки ж не вбачають доконечної потреби в цьому.

Більш як половина російськомовної частини мешканців столиці визнають державний статус української мови й не підтримують вимог надати такий самий статус російській мові. Так, 36% з них вважають,

– Мо' й так, – спроквола мовив тато. – Але повідають, же Волена би'ла гоноро'вов дівков, і ви за'оло'ду теж би'ли барз гоноро'ви... Є'но што'си не по-ваше'му, юж бере'те до та'ньцу другу, третю... Ій ся ваши «бзіки» вкучи'ли і...

– А во'на мі што виправля'ла? – аж скрикнув нанашко. – Вобертала мнов, як циган соньцем! Ко'ли до'них не при'ду, все хто'си сідит при сто'ли! А вона ся коло не'го зви'ват, як вив'юрка. Пре'ціж, як ти мо'я дівка, то чо'го инше'го ви'таш? Ци тобі мало едно'го кавалі'ра? Хочеш, же'би вши'тки за то'бов пропада'ли?..

– Не... То ви юж... да'рма... – заперечив йому тато. – Баба-небіжка гвари'ли мі, же Волена би'ла поряднов дівков.

– А'но! – глузливо реготнув нанашко. – Таков поряднов, же дос мі би'ло раз свисну'ти під вікном, а во'на юж вилі'тат з халу'пи. Та'ков би'ла порядни'цев, же до раня під тов грушков, што на терна'ми, пести'ла мя. Я юж спати хочу, а вона мі: «Не' ид домів, спий ту!» А мі на роботу...

– Вихо'дит: баби правду повіда'ют..., – перебив його тато. – Мо'гло ся стати же...

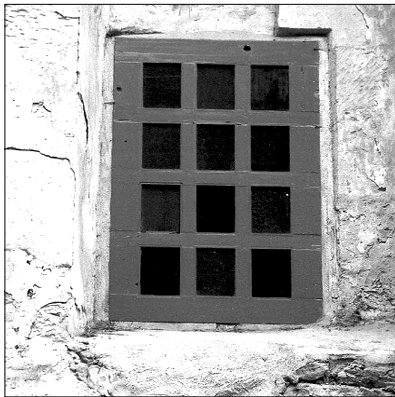
– Не! – відрубав нанашко. – Не мо'гло!

– Але ж Костко ся вро'див бо'рше... Праві на два місяци...

– І што з того? – скрикнув нанашко і траснув кулаком по столу...

А Славка саме малювала ніс... Йой, як він викривився!.. Як загачкувавсья!..

Зажурилася бідолеха й подумала:

– Може намалювати поруч другий, а цей забілити зубним порошком?

І заходилася малювати другий ніс...

А вуйко провадив далі:

– Недоноси́ла, то й ся вро́див. Ци мало в нас би́ло та́ких, недоноше́них? И́де баба жати, ци до ліса по чатину непоро́жня, а звітам ве́ртал ся з передча́сним децком на ру́ках...

І примовк. А тато глипнув на дзигар й, подавившись слиною, закашлявся...

– Хо́дит си... Походжа́є... Во́чи ми мозо́лит, недоро́бок, – підвівшись, процідив нанашко й попросив тата: – А́но, при́смот ся, до кого він подібний, до мене, ци до Мироська?

– До Воле́ни подібний, – помовчавши, сказав тато... – Але не́ в тім річ, нанашку, не́ в тім...

– А в чім? – просичав Косарчин. – В чім?

– В тім, же не хтів він забити Юрка! Лю́бив го, як рідно́го брата! – м'яко, але переконливо мовив тато. – Як возме́те да́гди Юрка з со́бов до міста, лі́тат, біда́ка, доро́гов і звіду́є ся лю́дей, ко́три ся вертаю́т до́мів:

– Ци не види́листе мого брата?

– Йой, не гвар того, Михасю! – залементував нанашко. – Не гвар, бо ми сле́зи на во́чи ся випиха́ють, же ти, мій кре́вняк, му́дрий хлоп, по-вта́ряш тоту глупу байку...

– Чо́го глу́пу? Преці́, ви са́ми на су́ді повіда́ли, же Ко́стко лю́бив Юрка і застрі́лив го не спеці́яльнї..., а так ся стало...

що «українська мова повинна бути державною, а російська має використовуватися паралельно як розмовна в недержавних установах»; ще 16% є прихильниками ідеї «домінування української мови як державної, а використання російської на правах мов національних меншин»; 2% висловилися «за українську мову як державну з цілковитим витісненням російської з усіх сфер життя».

Прибічники рівноправності української і російської мов серед тих киян, що завжди або переважно спілкуються російською, становлять 43%.

Підсумовуючи наведені та інші результати проведеного опитування, керівник центру «Громадська думка» Ганна Залізник і соціолог Віктор Рябенко пишуть: «Сама категорія російськомовних киян не є монолітною у своєму ставленні до української мови. Умовно її можна поділити на дві частини: одна частина – до 30% – є принциповими опонентами українізації, абсолютна більшість яких приїхали з-за меж України. Інша частина – 50–55%, хоч і розмовляє російською, але цілком прихильно ставиться до відродження української мови та зміцнення української державності. Вони готові сприймати зміни, спрямовані на прискорення цього процесу, не втратили почуття національної гідності та хочуть відчувати себе повноцінними громадянами своєї держави. Таким чином, заклики до захисту прав російськомовного населення є не що інше, як спекуляція і спроба запобігти відродженню української мови»¹⁹.

¹ Мечковская Н. Б. *Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. Учебное пособие.* — М., 2001. — С. 164.

² Там само. — С. 164-165.

³ Хмелько В. *Що являє собою електорат з точки зору національності і мови?//* *Вибори-98. Бюлетень. Вип. 4.* — С. 14.

⁴ *Державний комітет статистики України* (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Волокітін Д. *З якого приводу може перехреститися Президент//Україна молода.* — 1999. — 1 вересня.

⁸ Погрібний Анатолій. *Світовий мовний досвід та українські реалії.* — К., 2003. — С. 7.

⁹ Там само. — С. 53-55.

¹⁰ Там само. — С. 55.

¹¹ *Україна молода.* — 17 травня 2003 р.

¹² Матіяш Б. *Проблеми функціонування та розвитку державної мови в Україні: 90-ті роки ХХ століття//Державність української мови і мовний досвід світу.* — К., 2000. — С. 273.

¹³ Залізняк Г., Масенко Л. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній.* — К., 2001. — С. 64.

¹⁴ Євтушенко Олександр. *Хто замовляє музику, або FM-станції як п'ята колона в інформаційному полі України//* *Урок української.* — 2000, ч. 11-12. — С. 4.

¹⁵ Дончик Віталій. *Мова не винна (Про суржик, двомовність і грамотність на українському ТБ)//* *Урок української.* 2001.

¹⁶ *Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспектива. Аналітичний огляд//* *Урок української.* 2000. — Ч. — С. 3.

¹⁷ Феллер Мартен. *Проект «большой русской нации» і заборона в другій половині ХІХ ст. Видання української книжки і навчання української мови//«Українська мова та література», 2000.* — Ч. 46. — С. 4.

¹⁸ Бурда Т. *Українсько-російський білінгвізм у середовищі школярів м. Києва//* *Українська мова та література.*

¹⁹ Залізняк Г., Масенко Л. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній.* К., 2001.

— Повідов єм, бо што мав повідати? Воленя пр'аві кождо'го дня приходила й колінткувала передо мною. Молила ся, же'бим го не поса'див, бо си не' даст без не'го ради... Й й по'вів... Ду'мов, же з часом мій жаль зма'лит ся й перетліє... А він не тліє. Єно ро'сне й ро'сне... Бо тот Каїн, Михасю, за'бив мого Юрка зловми'сьні... Хлопак не' хтів и'ти до ліса... Впе'ров ся... А тот му: «Пуд і пуд!»

— Но, добрі, — згоджується тато. — Най буде по-ваше'му... — Але повічте мі, чого він го за'бив? Зам што..?

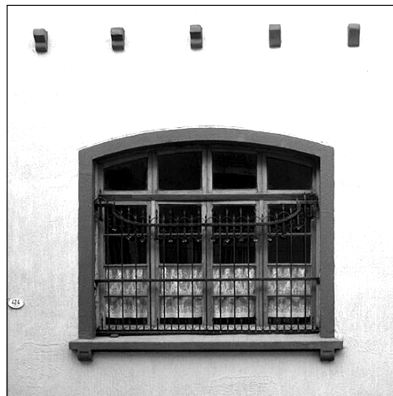
Нанашко довго мовчав, а потім знехотя вицідив з себе:

— Заздро'стив му... Зма'ла заздро'стив, же Юрко мав во'тця, ко'трий го любив, Ко'трий вши'тко му купу'є, а в него во'тец — безру'чко й пи'як, што за шлянку горі'вки маму з татом про'даст... Хи'ба в нас «дома» би'ли та'ки пия'ки? Не... Жадно'го не би'ло! А ту... На тарта'ку вши'тки начальни'ки, до єдно'го — моска'лі — пия'ки. Зопсува'ли хло'па... Шляк би го впік! І вши'тку го родину!

І примовк. Важка, гнітюча тиша оповила кухню. Нанашко видобув з кишені запальничку й портсигар (срібний, ще з дому) й закурив... Ідкий, смердючий дим потягся від стола до Славчиної «шпарки», залоскотав малій ніздрі і вона, щоб не чхнути, затисла їх лівою рукою, а правою окреслила мамонці варги, а потім замалювала їх густо-густо, уявляючи собі при цьому, що замальовує їх не чорним, а червоним олівцем. Варги вийшли грубими, важкими. Значить, треба намалювати особливі очі... Такі очі, які б

ВОЛОДИМИР ПАСЬКО

ДОЛЯ МОВИ - ДОЛЯ НАЦІЇ

Проблема статусу і функціонування української й російської мов в Україні, потреби в тих чи тих заходах з боку як держави, так і суспільства з метою оптимального її розв'язання стала предметом численних дискусій ледве чи не з перших років входження України до складу Московського царства. Гострота, масштаб і рівень дискусій змінювалися в часі, як і відповідні заходи російської, а згодом советської державної влади. Часи відвертого й бруталного нищення української мови і культури змінювали періоди певної лібералізації, зазвичай нетривалого й неглибокого, але сама проблема не зникала практично ніколи, а на другу половину ХХ ст. навіть загострилася. Слід, очевидно, пригадати, що саме дискримінаційна практика щодо національних мов, яку запроваджувало московське керівництво, стала однією з головних причин невдоволення «братніх народів СРСР», в т. ч. й стало однією з вагомих причин боротьби за проголошення незалежності України. Надію на справедливе вирішення мовної проблеми українському народові приніс 1989 рік, коли під тиском патріотично налаштованої демократичної громадськості Верховна Рада Української Советської Соціалістичної Республіки прийняла Закон «Про мови в Українській РСР», а за тим і інші законодавчі акти, з Конституцією незалежної України включно. Однак сподівання не виправдалися: проблеми взаємин української і російської мов в українському суспільстві розв'язано не було – вона не зникла, а лише трансформувалася. Якщо раніше, за імперсько-советських часів, ішлося про дискримінацію української мови і протекціонізм щодо російської, то тепер все відбувається з точністю до навпаки: елемент здійснюється щодо утиску тепер уже російської мови, необхідності її захисту. Лунають навіть вимоги надати державній мові сусідньої країни статусу другої державної в суверенній Україні. Що ж коїться в нас з мовами насправді? Кому й навіщо потрібна друга державна – російська? Або, якщо вдатися до евфемізму – «офіційна»? До чого це може призвести? Чи потрібно це українському народові, простим українцям, незалежно від їх етнічного походження? Хто і що від цього виграє? Про все це запрошує поміркувати автор: не філолог, не політик, просто – громадянин і патріот своєї держави.

Почнемо насамперед із з'ясування: *яке становище з мовним питанням в Україні насправді?* З позицій фактів і логіки, а не домислів і емоцій. Достатньо об'єктивні і переконливі свідчення щодо цього надала Рахункова палата України, яка ще минулого, 2003-го року провела кропіткий аналіз стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження. Ситуація відтоді якщо й дещо змінилася, то навряд щоб на ліпше.

затьмарили всі вади... Величenni, мов у ангела, котрий колінкував на образі перед Мамою Божою.

– Якщо я зумію намалювати такі очі й забілити перший ніс, вона буде гарною навіть з грубими варґами, – заспокоює себе Славка й «дарує» мамонці велике, кругле око... Навіть більше, ніж у ангела...

А нонашко кинув палити й скрипнув зубами: «Во, по'смот ся я! Кури годує! Смі'є ся до' них. А мій юж ні'гди!..» – й підхопився. – Не буду ся тро'щив до завтра! Підстрілю го гне'ска! І не відма'вляй мя, не стримуй, Михасю, бо як будеш мя стриму'вов, – то вк'інец звар'ую й па'льну ти в ногу! Я до'брий стрілець! Поцілю в литку, жебис рату'вов се'бе, а не Каїна! А по то'у сеґбе за'б'ю на твою'у подвір'ї.

Й метнувся до дверей, а Славка мало не зомліла... Сльози закапотіли їй з очей просто на очко мамонки... І здалося їй, що це не очко, а пропалена кулею дірка... в татовій литці... І побачилося їй, як тато, тримаючись за литку, падає нонашкови під ноги, а нонашко через шпару в паркані стріляє в того... зі скляним оком, і той падає на траву. А з хати вибігає Волезна, й зобачивши, що син умер, теж падає... А нонашко розвертає фузію, стріляє собі в груди!.. Тут прибігає нонашка Юстина й кричить голосно, на весь світ: «Люди, ратуйте!» Тато пробує підвестися, але не може! А бабця йдуть з базару, і ніяк не можуть дійти...

Сльози киплять Славці в горлі, випорскують з очей, розпливаються на личку мамонки. Прикусивши вуста, щоб не розридатися, вона стирає їх

долонею... Долоня чорніє, личко мамонки робиться брудним... Довгі закручені вії розпливаються, очі сповиваються смутком...

– Татку! – подумки волає Слава. — Закрий двері і на за́сув, і на ключ, щоб нанашко не вийшов!.. Щоб не взяв фузи́ю!

Аж чує: татко рвучко встав з-за столу...

Кинувся до нанашка...

Обійняв його...

І сказав, спокійно, розважливо, як завжди:

– Ніч ви му не зробі́те, на-на́сю, ніч! Ни гне́ска, ни завтра, ни позавтра...

– А чо́го не́? Чо́го? – вишарпуючись з його обіймів, плачно кричить Косарчин. – Што мі перешко́дит, га? Страху не́ мам! Жалю – а́ни зе́рня! Што?

– Юрко вам перешко́дит! – твердо відказує тато. – Він зараз сто́їт коло Божо́го престолу в анге́льськiм чині, як невинно убіє́нний. Слу́хат,

Перш ніж розглянути результати цього аналізу, доцільно згадати деякі дані останнього перепису населення України. Зокрема, що власне українці складають 77,8% від всього нашого народу, а етнічні росіяни – 17,3%, тобто співвідношення – як 4,5 до 1, українців – щонайменше вчетверо більше. Рідною українську мову вважають 67,5% населення, тобто навіть не всі етнічні українці, російську ж визнали за рідну 29,6% нашої людности, в т. ч. 14,8% українців. Неможливо знехтувати той факт, що причиною цього протиприродного дисбалансу стало тривале, протягом століть примусове зросійщення нашого народу. Особливої інтенсивності ці процеси – денационалізації й зросійщення українців як «соціалістичної нації» – набули в 1960-80-ті роки ХХ ст., цього не заперечують навіть затяті українофоби. Достатньо сказати, що в 1959-му році українську мову під час перепису визнали рідною 95% населення України. Це при тому, що власне українці склали тоді 76,8%, тобто навіть менше ніж зараз. Отож за останні сорок п'ять років (з них понад десять років – у незалежній Українській державі) питома вага громадян, які вважають українську мову рідною, скоротилася майже на третину. Однак співвідношення української і російської мов і зараз виглядає як 2,3 до 1. Але це, так би мовити, в теорії. А що ж ми маємо на практиці?

Серед зареєстрованих друкованих ЗМІ пропорція прямо зворотна мовно-демографічній: на одне українське видання – чотири російськомовних або із так званими «паралельними випусками», коли українською – лише заголовок та вихідні дані редакції. Хоч як це парадоксально, але на вітчизняному газетному ринку склалася ситуація, коли на сто українців припадає близько 50 примірників газет рідною мовою, а на сто росіян, які проживають в Україні – майже 400 примірників, або увосьмого більше.

У системі вищої освіти, залежно від професійного спрямування студентів, на одну українську книгу припадає від 4 до 10 підручників і посібників російською мовою. Забезпеченість рекомендованою літературою за дисципліною «Українська мова за професійним спрямуванням» не перевищує 20%.

Дещо ліпше становище в загальній бібліотечній мережі, де на два україномовних видання припадає «всього лише» три російськомовних. Однак, по-перше, та, що українською – це література переважно ще советських часів, яка зовсім не виховує в читачів любови до незалежної України, радше навпаки. Мабуть, це і є однією з причин, чому вона практично не користується попитом у найважливішого адресата – у молоді. По-друге, мережа бібліотек неухильно скорочується, а популярність їх серед молоді оптимізму щодо перспектив не викликає.

Катастрофічною для всього українського й українства загалом виглядає ситуація в телерадіопросторі, який майже повністю окупований російськомовними програмами. Українською ведуть передачі фак-

тично лише державні телерадіокомпанії, які становлять близько чотирьох відсотків від чинних телерадіокомпаній в Україні. «П'ятий канал» телебачення і нечисленні йому подібні докорінно ситуацію змінити неспроможні, реальне співвідношення українського й російськомовного телерадіоестеру — навряд чи більше, як один до двадцяти.

Ще гірший стан справ у східних і південних регіонах України, зокрема, в Донбасі і Криму. У Донецькій області, наприклад, населення якої майже на 2/3 складається з українців, середні школи з українською мовою навчання складають всього лише п'яту частину від усіх шкіл. Подібне становище й у Луганській області.

В Автономній республіці Крим співвідношення українців до росіян складає 1 до 2,4, в той час як співвідношення навчальних закладів з українською і російською мовою навчання, в тому числі і дитячих садків, дорівнює 1 до 100. У місті Севастополі, де українці складають майже четверту частину населення навчання українською мовою ведеться лише в одному із 67-ми загальноосвітніх закладів. У бібліотеках міста україномовні видання складають ледь більше 2%.

Рахункова палата України встановила, що в Автономній республіці Крим, у місті Севастополі, у Донецькій та Луганській областях навчання у ПТУ, як правило, українською мовою не ведеться. Аналогічна ситуація й у вищих навчальних закладах східного та південного регіонів, в т. ч. й у тих, що пишуться ім'ям «національних». Українська мова в багатьох з них лунає лише на нечисленних спеціальних катедрах, та й то не завжди. І це при тому, що заклади, які висуваються на присвоєння статусу «національних», згідно з офіційними вимогами, повинні бути взірцем використання інтелектуального потенціалу саме українського народу, реалізації ідеї саме національного відродження й розвитку України, запровадження державної мови саме української.

З цього приводу достатньо згадати знаний Харківський національний університет, який нині відзначає своє 200-ліття. Ректором цього університету у 1841-1848 рр. був відомий український поет Петро Гулак-Артемівський, котрий виховав цілу плеяду творчої української інтелігенції. У цьому ж університеті працював визначний український історик і мовознавець професор Ізмаїл Срезневський. Як шанувальник української мови він активно видавав художні твори, як історик — доводив, що українці є окремим слов'янським народом зі своєю мовою, яка не є діалектом ані російської, ані польської. Варто згадати, що й першу в Російській імперії лекцію українською мовою було прочитано саме в Харківському університеті. (Валентина Гаташ, «Дзеркало тижня», №46 (521), 13.11.2004 р.). Яке становище з українською мовою в цьому університеті зараз, через 150 років після Гулака-Артемівського і Срезневського? За свідченням харків'янина Юрія Стадниченка, ще донедавна «...навіть на українському відділенні філфаку... більшість предметів читалася російською. І нині становище тут радикально не

што ви мі повідаєте, плаче й просит Бога, жеби Він водвернув вас вод пімсти. І Бог зважит на єго слези і не даст вам застрілити Костка!

— Ху! — покардьки зітхнула Славка і побачила Юрка на самому чубку неба... У вишиванці, білих споднях, з великими, білюськими, пухнастими крилами. На Юркових грудях, там де його вжалила куля, червоніло серце з пломінцем, таке, як в Ісуса на тому образі, що у бабчиній кімнаті, а з очей скапували крупні сльози, сяйливі, мов зорі... Він дивився вниз, на Косар чина, й беззвучно ворухив вустами — просив Бога за тата, і Бог почув його...

Нанашко глибоко зітхнув, звільнив свої груди від злої, згіркої пари й сказав:

— Правду повідаш, Михасю. Не даст! А'ни мі забити го не даст, а'ни си життя вкороти'ти... Во'бох нас зоста'вит на зе'млі, жеби ми во'ба ся ся карали... Ко'ждий сво'ім гри'хом...

— Не тра' вам ся карати! Пудте до церкви, дайте на пара'стас...

— Піду, Михасю... Піду юж, бо Юстина стра'хат ся., як мня довго ні'ма... Завтра зраня піду до церкви, висповідам ся. А тот?.. Ци мі го судити?... Хто я та'кий? Хро'бак недодушє'ний... Най го Бог судит!..

— Придте до нас г неділю, нанашку.

— Не, Михасю, не. Довго не при'ду... Може, й ні'гди... При'ход ти до нас зо сво'єв дівочков, най ро'сне здорова., — мовить нанашко й виходить з хати. Тато — за ним...

А Славка розглядає свою мамонку й серце їй терпне від страху,

бо така мамонка – насуплена, чорнорота, варгата, з двома кривими носами й неприродно великими, чорними, віястими очиськами – здатна й на гріх підмовити, й душу відібрати, й життя... Її не можна наректи ні Феською, ні Розкою... Це правдиве дядебля, а то й смерть...

Славка бере мамонку за куцу, обияк пришиту ручку, виходить зі свого куточка, й простує до плити... Відчиняє дверцята й відкручує до краю газовий вентиль. Вогонь яскраво спалахує, радісно танцює на залізній рурці. Стиха хлипаючи, вона кидає «дядебля» ув огонь і швиденько зачинає дверцята: аби не вихопилося з вогню й не підпалило хату.

– О! А де ти би'ла? – ввійшовши в кухню, запитав тато.

– Там, – промирилася Славка.
– В «шпарці».

Тато скрушно похитав головою, взяв її за руку й підвів до вікна.

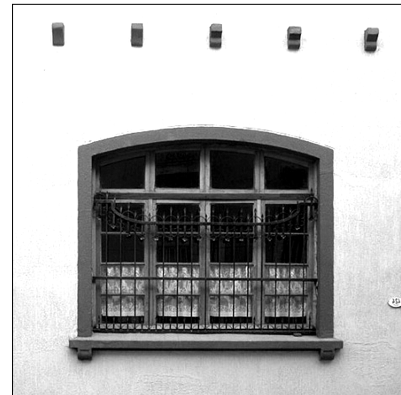
– Не' вір, Славцю, же Ко'стко застрі'лив Юрка зловми'сньні, і не вті'кай вод не'го. По'смот, я'кий він нещасний..., я'к му тяжко, як гірко без товари'ша... Є'ден він в не'го бив, є'ден на цілий сьвіт... А те'пер ні'ма... І юж не буде, – з жалем в голосі промовив тато. І Славка задивилася на Каїмна, що стояв біля трояндового куща і замислено теребив зів'ялу квітку... Йї упізнала в ньому Костка, дарма, що одне око в нього було неживим, але не жовтим, як їй здалося на луці, а сірим... Майже таким самим, як живе...

змінилося, в інших ВНЗ – теж» («Слово Просвіти», ч. 46 (266), 11-17 листопада 2004 р.).

Отже, розгляд мовної ситуації в нашій країні, навіть побіжний, переконливо свідчить, що державна українська мова за 15 років від прийняття Закону України «Про мови в Українській РСР» державною фактично так і не стала. Необхідних заходів з ліквідації наслідків примусового зросійщення українського народу протягом попередньої третини тисячоліття вжито не було. Вимоги патріотично свідомої громадськості фактично проігнорувало чиновництво практично в усіх галузях і на всіх рівнях владної вертикалі. Необхідних умов для всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя в Україні, як того вимагає чинне законодавство, створено не було. Особливо це стосується сучасних галузей людської діяльності. Внаслідок цього українська мова, яку визнала рідною переважна більшість населення України, майже 70 відсотків (67,5%), поступово втрачає статус державної і фактично витісняється російською мовою.

На які висновки наводять означені факти? Перший висновок – це той, що в Українській державі дійсно має місце грубе порушення прав людини в мовній сфері. Другий – що за масштабами, поширеністю цього явища *можна з впевненістю говорити про порушення прав не просто окремої людини, а цілого народу, власне українського, на вільний національний розвиток у мовній сфері.* Висновок третій: безпрецедентним у сучасному світі є те, що грубо порушуються мовні права не будь-якого субетносу або національної меншини, а цілої тридцятисемимільйонної нації, яка є і автохтонною, і титульною, і державотворчою і яка становить майже сімдесят вісім відсотків населення своєї національної держави. Четвертий висновок: факти переконливо свідчать, що *якщо в нашій державі й слід говорити про захист і підтримку якоїсь мови, то насамперед – української.*

Які можливі наслідки такого стану речей? Вони, на наш погляд, очевидні. За нинішніх умов *навіть вихована в українських родинах молодь, вступаючи в доросле життя змушена зросійщуватися через панування в незалежній Україні російськомовного інформаційного продукту* – хоч в телерадіопросторі, хоч в друкованих ЗМІ, хоч на книжковому ринку й ринку освітніх послуг, не кажучи вже про інформаційно-комп'ютерні мережі й Інтернет. Фактично повністю російськомовними є й

сфери трудової діяльності молодого українця, особливо найбільш привабливі – бізнес і науково-технічні галузі, промислове виробництво і сфера обслуговування та інші.

У східних і південних регіонах України наслідком нинішньої культурно-мовної ситуації є те, що українці, як і за часів СРСР, змушені віддавати дітей до російських шкіл з подальшим навчанням у, знову-таки, російськомовних ПТУ або ВНЗ. Мимоволі така людина, навіть народжена і вихована в українській родині, приречена або по-всякчасно відчувати значний психологічний дискомфорт, або зрікатися рідної мови у рідній державі. Який шлях обирає пересічний українець – пояснювати навряд чи потрібно. Називати цей вибір добровільним – навряд чи етично, порядно.

Отож, найважливішим, найважчим і найбільш загрозливим наслідком нинішньої «мовної політики» місцевого зросійщеного або національно байдужого чиновництва, наслідком, який може зробити мало актуальними всі інші міркування і висновки, є те, що в незалежній

Україні серед власне українського народу виростає і безперешкодно поширюється, як бур'ян в занедбаному полі, новий його різновид – людей, які є українцями генетично й географічно, але не духовно, українців за походженням, однак з незрозуміло якою мовою і культурою. Оскільки ту жалюгідну подобу російської, якою більшість із них розмовляє, назвати «великим і могутім руским язиком» навіть у зятятого недоброзичливця всього російського язик не повернеться. Те саме стосується і їхньої «русской культури». Додаток до тієї їхньої «русскости» в обох

випадках один – «псевдо»... Однак, хай яке потворне оте «псевдо», та рідною українську мову ті люди навряд чи вважатимуть. А якщо й визнають, то дуже умовно, як данину своєму далекому українському минулому з позицій свого зросійщеного сьогодення. Для їхніх дітей українська рідною вже не буде навіть ностальгічно-номінально. Вони будуть «русскоязичними по факту». З певним, звісно, знанням української – не набагато ліпшим, ніж ті знання, які нинішні випускники шкіл мають з іноземної мови. То чи варто потім дивуватися з того, що вони вимагатимуть другої державної-офіційної мови і культури (чи, радше, видовиш) виключно на «обшчепонятном язике»?

Яка реакція нашої держави і суспільства? Як завжди, коли справа стосується національного відродження українців, українська за визна-

ЮЛІАН НАДЬ прибранци и дзива дзивка

У нашей парохії ище и нешка жию прибранци и дзиви дзивки. Правда, нет их тельо як скорей, а и тоти цо остали – захорели и траца ше у розуме.

Як и дакеди, найволя заходзиц на салашски дисновтори. Там су народзени, та ше вери же приходза вибрац нашлїдніка. Ходза по троме. У галеру маю швижи маков квет и куря на маковой шкарупини. Старши салащане знаю о їх велькей любови, о гару зоз першого шкрабаня первискох. Кед же прибранци задовольни зоз гаром, преступни рок будзе ище яки прашачни.

Прибранци до торбох зліваю юшку, хпаю гурки и бендова. Скорей брали и мали дзеци. Тераз ше торбар лем приближи гу колїски и ошацує хлапца. Тот ше, нїби усну, шмеє. То значна хвилька: домашнї ше цеша же шнїє

ченням держава демонструє *олїмпійський спокій і закликає до виважености, толерантности і терпіння, терпіння, терпіння...* Мабуть, аж поки не шезне останній «україномовний» українець. Або поки їх не залишиться стільки, як індійців в Північній Америці, або знавців рідної гельської мови серед ірландців. «Професійні», так би мовити, українці, з числа гуманітарної, переважно, інтелігенції й активістів національно-культурницьких та патріотичних організацій не вельми великої, на жаль, потужности – ті енергійно протестують, головним чином в тих своїх нечисленних газетках, які мало хто, окрім них самих, читає. Або в різного роду малотиражних брошурах та наукових опусах, призначених головним чином для тих, кого і так агітувати немає потреби. Це не докір українським патріотам – просто констатація факту, з болем в серці...

Що ж стосується широкого загалу українського суспільства, то йому постійно накидається для дискусій тема становища в Україні російської мови в різних її варіяціях. Насамперед – необхідности її захисту, невідомо тільки від кого й від чого, хіба що від власної «ненормативної лексики» та псевдоанглійського засмічення. Бо ж иншої загрози їй в Україні, як ми бачимо, не існує, радше навпаки – нам треба боронитися, поки не запізно. Досить увімкнути телевизор або радіо, пройтися вулицями Києва, в якому українці складають 82% мешканців, підійти до газетного кіоску – і одразу стає зрозумілим, яка мова дискримінується. Й ось замість того, щоб цю дискримінацію усунути – нам пропонують її узаконити. Де ж логіка? Характеризуючи ситуацію з умовами для культурно-освітньої діяльности в Україні російською мовою, російськомовний письменник Юрій Каплан заявив: «...когда некоторые говорят что русский язык преследуют – считаю, что так говорят те, кто ничего не делает... Никто не мешает. Значит, если я хочу – я делаю!»

Инша улюблена тема для просторікувань – про якась її нібито надзвичайно велике значення для всього людства, а українців і поготів. Незрозуміло тільки, як ми без неї жили практично до середини XVIII століття, а всі инші народи – увесь час. Не думаю, що поляк, який не має підстав ні любити, ні читати Александра Пушкіна бодай за його «Клеветникам России», або португалець чи китаєць, які про такого і не чули, є відсталішими, ніж росіяни або наші доморошені ревнотелі «велького і могучего». У кожного народу – свої пісні, свої співці і генії. Знати инших також потрібно, звичайно, але ж не тільки з берегів Неви, Москви і «матушкі Волгі». Не завадило б ліпше познайомитися й з тими, хто творив і творить на берегах Вісли, Дунаю, Рейну, Сени, Темзи та в инших краях, якщо простуємо до світової спільноти. Адже ще в сімдесяті роки практично всю світову літературу переклали і видали українською мовою, поки не спохопилися в Москві...

Безперечним «гваздьом праграми» у варіяціях на тему російської мови в Україні є настирлива й галаслива вимога надання їй, автентичній мові всього однієї шостої частини населення, до того ж не корінного, статусу другої державної. Не корінного — тому що за станом на 1924 р. етнічні росіяни склали всього 7% населення України, а завдяки русифікаторській політиці Москви їх доля збільшилася відтоді в два з половиною рази.

При тому постійно лунають модні дзвінки фрази про права людини, цивілізований підхід, *європейську і світову практику*. Розповідають нам, що в Німеччині проживають понад 2 млн. турків, у Франції — 5 млн. арабів, у Великій Британії — стільки ж вихідців з колишніх колоній. Доводять, що у світі немає жодної мономовної держави. Не помічаючи хоча б тих же поляків, чехів, шведів та інших. І скромно замовчуючи при тому, що жодному такому «німецькому» турку навіть на думку не спаде вимагати якогось пристойного місця в німецькій державі, звертаючись поганою німецькою, а тим більше турецькою мовою. Також як і арабові, навіть «французькому» у Франції. Яка особливо жорстко контролює свій мовно-культурний простір і активно захищає французьку мову і своїх громадян від будь-якого іншомовного впливу.

«Радетелі» за російську мову безсоромно посилаються на різного роду міжнародні документи з прав людини і національних меншин у сподіванні, очевидно, що ніхто з «пересічних» українців ні шукати, ні вивчати ті документи не буде. Однак якщо хто не полінується — то прочитає, чорним по білому: *«Охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні перешкоджати офіційним мовам і необхідності їх вивчати»* (Європейська хартія регіональних мов або меншин. Страсбург, 1992 рік). Цей засадничий принцип підтверджений і в «Конвенції про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин». Її опрацювання й укладання, до речі, ініціювала Російська Федерація, країни СНД підписали її в Москві ще 21 жовтня 1994 року. Цей документ складено, до речі, лише російською мовою — це щодо тези про рівноправність... «Рамкова конвенція про захист національних меншин», яку прийняла Рада Європи 1 листопада 1995-го року, вимагає «вживати в необхідних випадках належних заходів з тим, щоб заохочувати в усіх галузях економічного, соціального, політичного і культурного життя повну і справжню рівність між особами, що належать до національної меншини, та особами, що належать до основної групи населення».

До речі, що стосується самого поняття «національні меншини». Згідно з міжнародною практикою, фактична наявність якоїсь певної групи иноетнічних громадян в тій чи іншій державі зовсім не означає, що вони автоматично вважаються національною меншиною — велика увага надається тому, з якої причини вони опинилися в тій чи іншій

ангелка, а вонка настава яр. Торбар зоблека шветочни шмати, та у його подоби мож препознац дзиву дзивку. Вона теди зохабя своїх прибранцох и одходзи жиц до хотара. На месту дзе ше длужей затримує, вироста мак. Його главки доставаю форму ей цицочкох и не треба ше чудовац же хлапци дзенне цицаю млеко з маквих главкох: вона розпалює жажду за дзиву дзивку. Тиж так, од нього швидко дозреваю, та уж од свого дзешатого року свидомо починаю гледац дзиву дзивку. Але, лем дзепоедню пренайду. Гевти други одходза до швета, карки ламаючи. Єст вецей верзії о препасци младих хлапцох, але су нательо познати же их не треба споминац.

Остатніх рокох ше, як о новосци, бешедує о нечистей совисци дзивей дзивки, котра пред шмерцу окреме виражена, пече ю — гваря — пре ей галавосц з младих дньох.

Заш лем, векшина и далей прешвечена же дзива дзивка лем жертва, бо хлапец постал осудзени теди ище кед на нього торбар указал зоз пальцом и пожадал го мац, як и його предка дакеди, у своєї торби без дна.

ПАВЛО ЧУЧКА

Я - намісник

Я, намісник Президента
ме́джи русина́ми,
першим ділом загоро́джу
область паланка́ми.
Покладу́ нову́ капу́ру
у Нижні́х Воро́тах,
демокра́там за́ткам пи́ски,
ву́шмарю з робо́ти.
Изо́на́нджу коло се́бе
з безпе́ки аге́нтох,
а в нови́нці надру́кую
сво́ї подо́бе́нки.
Плацу́ двігну́ міліці́штам,
розда́м їм патро́ни,
а пото́му са попро́сю:
«Ко́ту про́ти Зо́ни?
Ко́трий з вас хоті́в би зи́млю?
На фу́рт? Ци в оре́нду?
Зро́блю вам демократи́чний
пе́ндрик-рефере́ндум!
Бу́дете голосова́ти и мене́
хвали́ти,
жеби́м вас автоно́містох
в Зо́ні ли́шив жи́ти.
Бо в туй Зо́ні чи́стий во́здух,
бу́рку́т, ліси, гори
зробля́ть дру́гий Ва́тікан
вадь дру́гу Андо́ру.
При́йдуть за́падні ту́ришти
в Ху́дльово́ й в Лю́ту –
бу́деме мо́тиков гре́бсти,
Бо́га їм, валю́ту!
Ка́ждий ру́син го́ден бу́ти
у Зо́ні міні́стром,

державі. Наприклад, така ліберальна і демократична держава як Люксембург, підписуючи «Рамкову конвенцію про захист національних меншин», зробила заяву, що національних меншин у Люксембурзі немає, хоча питома вага інонаціональних громадян там більша, ніж у нас. Демократична і федеративна Німеччина заявила, що оскільки офіційно в країні визнано всього дві меншини, це серби і данці, то положення Рамкової конвенції вона буде застосовувати тільки до цих двох офіційно визнаних національних меншин, а також із власної волі, як виняток – до фрізів і циган. Про 2 млн. турків, як бачите, навіть не йдеться...

Однак повернемося до теми української мови. Виходячи з усіх наведених фактів, *чи не пора було б українцям поставити перед українською владою питання про створення для української мови в Українській державі бодай тих умов, яких цивілізована Європа вимагає для мов своїх національних меншин?* Хай як дивно перед «цивілізованими людьми» це б виглядало. Поки не пізно... Тим більше, що в означеній Рамковій конвенції зазначається: «заходи, що вживаються відповідно до положень пункту, не розглядаються як акт дискримінації».

Стає цілком очевидним, що на нинішньому етапі розвитку Української держави *має місце перехід імперсько-шовіністичних елементів від стійкого спротиву до шаленого наступу на українську мову і на українську культуру загалом.* Цього не може не помічати хіба що сліпий або глухий, каліка чи слабкий – або на органи зору й слуху, або на розум і совість. На жаль, таких моральних калік настільки багато, що це вже стає загрозою для розвитку українського суспільства відповідно до європейських норм. Мовне питання з царини етнокультури спекулятивно переводиться в площину політики. Певні політичні сили намагаються використати його для досягнення своїх вузькокон'юнктурних цілей, що призводить до штучного протиставлення одних груп населення іншим. Йдеться фактично про протиставлення українському народові національних меншин, більшість яких є російськомовними, і про розкол на мовному ґрунті власне українського народу. Ці хибні й небезпечні міркування штучно накидаються навіть незаангажованим людям, в тому числі найвищим посадовим особам держави. Невдовзі за президентськими виборами почнеться підготовка до парламентських, знову реанімуються мовно-політичні спекуляції, а ситуація тим часом прямує в глухий кут, вийти з якого потім буде ще складніше, ніж не потрапити в нього зараз.

Який шлях вирішення мовної проблеми можна розглядати як оптимальний? І як його знайти? Цілком очевидно, що ні знайти цей шлях, а ні тим більше змінити щось на ліпше в нинішній ситуації практично неможливо, поки не дано чіткої, а головне – правдивої відповіді на наступні питання:

— чому певна частина наших же, українських громадян чинить активний спротив набуттю українською мовою гідного статусу в Українській державі?

— чому певна частина природних українців байдужа до мови свого народу і навіть свідомо її зрікається?

— чому свідомі своєї українськості й україномовності громадяни такі нерішучі і не достатньо енергійні в обстоюванні прав і гідності свого народу і своєї держави, зокрема своєї мови?

— чому Українська держава не виконує своїх зобов'язань щодо повноцінного функціонування і розвитку української мови, по-перше, як державної, по-друге — як природної мови більшості нації і єдиного державотворчого народу?

Традиційних відповідей на ці питання, вони ж аргументи-причини-підстави для нехтування української мови і надання переваги російській, зазвичай три. До них вдаються практично всі означені групи громадян, щоправда з різною мірою категоричності у висловлюваннях. Перший і найбільш поширений аргумент, він же і найбільш суттєвий — це нібито українська мова не в змозі забезпечити в повному обсязі соціокультурні й науково-професійні запити сучасної людини. Друга причина — складність оволодіння українською мовою для російськомовного громадянина. Третя відповідь — «кака різниця, який язык, що український, що руський — аби жить було харашо». Останнє коментарів, очевидно, не потребує.

Стосовно соціокультурних, науково-професійних та інших інтелектуальних запитів поборників російськомовності відповідь проста й коротка: українська мова — так, спроможна, до всього і в повному обсязі. Хоч для науки, виробництва і бізнесу, хоч для культури і мистецтва. До такого висновку дійшла Імператорська Російська Академія Наук ще сто років тому, аналізуючи це питання за дорученням ще царського уряду. Так що наша мова і спроможна, і придатна, якщо її не гнобити й не гнітити, звісно, як це робилося в Російській імперії і Советському Союзі упродовж понад трьохсот років. Підтвердження тому — передусім наша власна історія в період українізації й у довоєнні роки. Та й у повоєнні, аж до початку сімдесятих. Принаймні, першу в світі енциклопедію кібернетики створили саме в Україні, хоча й російською, зате переклали українською. Та й Шекспіра повне зібрання творів своєю, українською мовою видали, як і багатьох інших світочів або просто цікавих зарубіжних письменників і мислителів.

Не менш переконливий приклад набагато менших за чисельністю, але сильних своєю людською гідністю і національною свідомістю народів — як із числа братів-слов'ян (болгари, чехи, словаки інші), так і з числа сестер-республік колишнього СРСР (литовці, латиші, естонці інші), які мову власну і зберегли, і розвинули її відповідно до сучасних вимог, і поважні місця в світовій спільноті посіли, попри всілякі роз-

кидь прине́се алдома́ш —
бе́нзіну кані́стру!»

1992 р.

Паланками — штахетником

Капуру — ворота

Писки — роти, морди

Вушмарю — викину

Изонанджу — тут зберу, згуртую

В новинці — в газеті

Подобенки — фотографії

Плацу — зарплату, плату

Двигну — підніму, підвищу

На фурт — назавжди

Пендрик — дубинка

Жебим — щоби я

Буркут — мінеральне

джерело

Вадь — або

Бога їм! — чорт візьми!

Кидь — якщо, коли

Алдомаш — могорич

Стихи о русинському паспорті

*«Я волком бы выгряз
бюрократизм,
к мандатам почтения нету...»*

(В. Маяковский)

По́гриз би́м, ги о́щу,

бюрократи́зм,

зако́ни вкраї́нській держа́ви,

у котру́й жиє́

подкарпа́тський руси́н,

а па́спорта свого не ма́є!

Я хо́джу у Заго́нь,

у Пре́шов,

Сиго́т.

Я,

про́стий русна́к

з Бара́нінець,

И жаль ми,
 же дакий тамо́жник-словак
думать,
 же я – українець!
Я но́сю у же́бні
 книжку черве́ну –
па́спорт сове́цький,
 ста́рий –
 ганьблю́са,
кидь ви́дять той па́спорт у мене:
уже би́м'го де́ська зашма́рив.
Той па́спорт черве́ний,
 из клепачо́м,
звізда́стий,
 серпа́стий муй па́спорт
бичелю́є у світі
 лем еде́н президе́нт –
то кому́нішта Ка́стро!
Прихо́дять у ва́рош
 на мото́раx
гола́нці,
 поля́ки,
 шведи.
На їх паспорта́х –
 са́мі ле́ви й орли́...
А де муй
 руси́нський медве́дик?
Не си́луйте на ме́не
 чужі паспорти́ –
тризуба́сті вадь п'ятиро́гі,
бо я до Евро́пи
 хо́чу зайти́
из ге́рбом сво́го наро́да.
Во́зьму па́пірь
 и церузкі́ –
медві́дя собі́ намалю́ю,
шо́вдарь,
 пікни́цю.
 шойт,
 жумаркі́,

мови про глобалізацію й уніфікацію культурно-мовної сфери та слов'янську єдність. Необхідною ознакою цієї єдності для українців чомусь вважається зречення своєї національної мови на користь російської. Отже, теза про неспроможність української мови в сучасному світі – вочевидь безпідставна і маскує собою більш глибокі причини.

Не можна вважати серйозною перешкодою і якусь особливу складність української мови, що нібито заважає оволодіти нею. Величезна кількість наших людей виїхала до інших країн на ПММ (постійне місце мешкання). Переважна більшість із них – так звані російськомовні. Українську вони так і не опанували, незважаючи на наші умовляння, хоча й прожив багато хто весь вік в Україні. Англійську ж, німецьку або іврит виубрили, не вагаючись і не посилаючись на жодні проблеми – ні з інтелектом, ні з мовно-артикуляційним апаратом. Те саме стосується і багатьох наших високих «російськомовних» урядовців. Збагнувши, що без оволодіння державною мовою подальше просування до жаданих посад просто неможливе – вони без неймовірних зусиль нею оволоділи. Інша справа – як, наскільки досконало, але за нинішньої ситуації бути надто прискіпливими, мабуть, не варто. Оскільки вистачає ще серед вищих державних посадовців тих, хто нахабно зігнував державну мову – але то зовсім з інших причин, про що йтиметься далі. Чому без наслідків для кар'єрного зростання – то також окрема тема.

У чому ж полягають *головні, справжні причини спротиву українській мові*? Цілком очевидно, що головні, справжні причини запеклого спротиву українській мові лежать не в лінгвістично-фонетичній площині, а зовсім в іншій – передусім в політичній і морально-етичній. Під словом політичний тут розуміється первісне значення терміна «політика», який в перекладі з грецької означає передусім «державна діяльність». А не тільки і не стільки «шалена боротьба за владу», що ми сьогодні маємо.

Коли подивитися з точки зору інтересів держави і державного будівництва, то нинішня ситуація з українською мовою в українській державі є просто незбагненою не тільки для західних сусідів, але й колег по колишньому ССРСР, а нині – СНД. Вони-бо чудово усвідомлюють, що наявність власної мови є однією з вирішальних ознак повноцінної європейської нації. Оскільки якщо в етносу немає власної мови, то він не має достатніх підстав називатися окремим народом, а тим більше нацією; немає окремого народу – немає підстав для претензій на самостійну державу. Недаремно близька нам за ментальністю Грузія обрала для консолідації нації в нинішні складні для неї часи гасло: «Мова, Батьківщина, Віра!». Свої національні мови інтенсивно розвивають Казахстан і країни Середньої Азії, не кажучи вже про країни Балтії. Причому це робиться, незважаючи набагато гірші, ніж в нас, стартові умови. Зокрема, якщо в Україні національні меншини загалом

складають 22%, то в Латвії й Естонії тільки росіяни складають близько 30% населення. Важко порівнювати, мабуть, і стартовий ступінь розвинутості національних мов в різних республіках колишнього ССРСР.

Можуть виникнути заперечення: а як же США, Канада, Австралія, країни Латинської Америки? Однак, як на мій погляд, то це саме ті приклади, які лише підтверджують правило. Якби ці колишні колонії не розділяли з їхніми метрополіями моря і океани – навряд чи ми чули б сьогодні про такі самостійні країни...

Шляхом об'єднання одномовних спільнот в одну державу в числі перших в Європі пройшла свого часу Франція. Бодай з історичних кінофільмів багато хто знає, що існували колись окремо Французьке королівство і Велике герцогство Бургундське, зі всіма особливими атрибутами державности. Окрім одного – власної мови. Саме тому більша за потугу Франція в процесі свого історичного розвитку стала великою світовою державою, а Бургундія – всього лише її складовою, про колишню велич якої нині нагадує хіба що грізний лев – колись герб самостійної держави, а нині лише емблема на автомобілях французької марки «Пежо».

У подібній з Бургундією ситуації опинилася свого часу і невелика за розміром Португалія. Однак вона зуміла зберегти свою незалежність від володарки Піренейв – потужнішої Іспанії. За рахунок чого? Передусім через культивування власної мови і плекання національної гідності й особності. Про це добре знають ті українці, що батракують нині в тих краях. І вважають за щастя, що вони саме там, а не в Москві та її околицях.

Подібним шляхом – до єдиної нації і держави саме через мову, – пройшли й іспанці, німці, італійці та багато інших народів. Хто може назвати ті вагомні, вивірені світовим досвідом об'єктивні причини, чому інакше має бути в нас, в українців?

Не може бути українського народу без української мови, як не може бути незалежної держави на ім'я Україна з народом, який би називався інакше, ніж український, і розмовляв мовою іншою, ніж українська. Бо такий народ і така держава повинні тоді називатися інакше. Певною мірою за підтвердження можуть слугувати слова другого Президента України Л.Д. Кучми: «Українізація радянського типу, про що часто забувають, мала один спільний знаменник з українізацією в УНР і Українській Державі Скоропадського, а саме – дерусифікацію... При будь-якому ставленні до 20-х років, треба визнати, що, якби не проведена в той час українізація школи, нашої сьогодишньої незалежності, можливо, не було б» (Л.Д. Кучма, 2003, с. 285). Можна по-різному ставитися до особи Леоніда Даниловича, але не можна заперечувати, що питання взаємозв'язку мови й політики він вивчав докладно, і не лише в теорії. А його книги «Україна – не Росія», окрім особистих спогадів і поглядів, містять значну кількість цікавих науково обгрунто-

постоли',
трембіту
и гуню.
Най са ла'комить світ!
Най уви'дите ООН!
Як пуд Бе'скидом
фа'йно я жи'ю:
ім и спі'вам,
и п'ю
в постола'х
и свиста'вим
в тризубу иде'ю!

1992 р.

Ги – наче, як
Ощу – вафлю
Дакий – якийсь
Кидь – якщо, коли
Деська – куди-небудь
Зашмарив – зашпурив,
закинув
Клепачом – молотком
Бичелює – поважає
Лем – тільки, лиш
Варош – місто
Моторах – автомобілях
Силуйте – пропонуйте,
нав'язуйте
Вадь – або
Церузки – олівці
Шовдарь – шинка, окіст
Пікницю – домашню ковбаску
Шойт – сальцесон
Жумарки – шкварки
Гуню – верхній одяг з овечої
шерсті
Най – нехай
Файно – гарно, добре

Олена квасній

вірусині страхи

А чи вона німа?

Така велика дівка, а плаче і ніц сказати не годна. Чого ти реваєш, мантелепо? Може'с вглухла? А як ті гупнути в плечі, будеш герше ревати, чи може сі закриєш? Ану, ану!

Гупаннє не помогало і Вірусі ревала далі. Так само нудно і нефайно: и-и-иии, и-и-иии... Діти часто збиткувалисі над нив, але їм то скоро сі проїло, бо Вірусі була гет нудна. Якби вона лиш гаркнула на кого або закликала на поміч... Та би лиш голосніше заплакала – і то би був якісь інтерес. А то не – нюніє як та нюні, тий вже.

Вірусі має штири роки, але майже не говорит. Єдні люди кажут, жи з нив щось є, слабість якась, енші – жи то всьо її мама. Сама як німиц: з дитинов не гово-

ваних фактичних матеріалів з різних питань українсько-російських взаємин. Тому ми дозволимо собі використовувати в нашій роботі посилення на них, як на достатньо авторитетне джерело.

Політичну вагу мовного питання чудово усвідомлював і передбачав російський уряд ще понад сто років тому. Потребу заборони українського слова в Росії він мотивував тим, що «коли допустити утворення окремої простонародної літератури на українському наріччі, то це означало б покласти тверду основу для розвитку думки про можливість здійснити, хоча б і в дуже далекій будущині, відірвання України від Росії». Відповідний указ російського імператора відомий нам як Емський, 1876-го року.

Цілком очевидно, що саме в цьому, в політичному значенні мови як найважливішого чинника націєтворення і державотворення, полягає головна причина і шаленого тиску на українську мову, і політичних спекуляцій довкола її місця й ролі в реальному житті нашого суспільства.

Саме в цьому, очевидно, криється відповідь на питання: кому й навіщо потрібна друга державна мова – російська? До чого це може призвести? Саме тому вимогу надати в Українській державі російській мові, мові сусіднього народу і сусідньої країни, статусу другої державної або офіційної слід розглядати не инакше, як високоефективне і вкрай небезпечне, а головне – цілком легальне знаряддя для удару по українству як такому, причому удару смертельного. Для практичного буття української нації що одне, що инше, що державність, що офіційність будь-якої иншої мови, окрім української, практично однакові за своїми наслідками – згубними і для нашої мови, і для нації, і для держави загалом. Як українських, мається на увазі.

Наведене твердження не є перебільшенням, оскільки в умовах офіційної двомовності повна й остаточна перемога російської мови є лише питанням часу, причому буквально декількох років. Про реальність цієї загрози і навіть її невідворотну неминучість переконливо свідчать наведені раніше дані. І ті, хто добивається цієї «двомовності», «другої державної» або «офіційності», це чудово розуміють. «Володіти двома мовами «вільно» не означає володіти ними однаково. У більшості випадків мови працюють (часом навіть поза бажанням їхнього носія) ситуативно, у кожній мови з'являється своя соціальна функція. Визначається мова ведуча і мова, яку ведуть. Насправді ж у повному обсязі однаково володіє двома мовами меншість. Для більшості людей такий рівень двомовності і недосяжний, і, головне, не потрібний. Тому не варто орієнтувати суспільство на мету дорогу і нездійсненну... Абсолютно виключено, щоб двомовність була державною метою» (виділення моє – В. П.) (Л.Д. Кучма, 2003, с. 285-286). Сказано чітко й однозначно, хоча запідозрити Леоніда Даниловича в націоналізмі навряд чи кому спаде на думку...

До чого може призвести це наполегливе зомбування широких народних мас ідеєю «другої державної» чи «двомовності»? Ті, хто добивається цього їхнього «восстановлення справедливості», або не відають, що творять, тобто не усвідомлюють, що наслідком буде фактичне знищення й українців як окремого народу, й України як суверенної й незалежної держави, або свідомо власне цього й прагнуть. Це саме той випадок, коли третього бути не може. Як пише Лариса Масенко: «...Соціолінгвістичні дослідження зарубіжних країн довели, що поширення в одній країні двох мов не може бути ні гармонійним, ні збалансованим. Мовні проблеми у двомовному соціумі тому й набувають такої гостроти і конфліктності, що їх неможливо розв'язати «збалансованим» шляхом компромісу, тобто поступок і одній, і другій групі мовців.

Це легко довести на простому прикладі. Комунікативна ситуація спілкування двох носіїв різних мов, у нашому випадку україномовного і російськомовного, передбачає два варіанти вибору мовної поведінки: або один із партнерів мусить перейти на мову співрозмовника — і тоді вони провадять діалог спільною мовою, або кожен говорить своєю мовою.

Перший варіант мовної поведінки більш подібний до компромісу. Проте правдивий компроміс передбачає вирішення проблеми шляхом взаємних поступок обох сторін, а ця ситуація змушує відмовитись від своєї мови на користь другого тільки одного зі співрозмовників. Ситуація ж різномовного діалогу психологічно збалансована: жоден з партнерів не підкоряється диктату мовної поведінки іншого, але вона з самого початку обтяжена елементом конфронтаційності і зменшує шанси співрозмовників порозумітись.

Тому поширення двох мов у одній країні завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою» (Л. Масенко, 1999, с. 15-16).

Однак той, хто свідомо розпалює ворожнечу серед нашого народу, в тому числі і на мовному ґрунті — він повинен би передбачати, що той, хто сіє вітер, пожинає бурю. Що така катастрофа, як фактична загибель майже 60-мільйонної нації — таке навряд чи може статися мирним шляхом. Бо щоб усі шістьдесят мільйонів враз і навіки забули, що вони нормальний, себто окремий народ, зі своєю власною мовою, достатньо багатою культурою, славетною історією і добродесними звичаями — таке собі уявити важко. Невже гіркий досвід Югославії нікого нічого не навчив? Хто досі ще цього не збагнув — варто б замислитися. Незалежно від того, якого він етнічного походження. Й усвідомити — чи потрібні йому такі наслідки і такою ціною, чи може ліпше б ту мову автохтонної державотворчої титульної нації Української держави все-таки вивчити?

рит, лиш пустит її в блуд і сі віднекує.

А ще Вірусю мучут плачі, кожду ніч плачит — нема спасу. А вдень лекше, бо пустиш Вірусю зранне і до вечора її не чути: дись ландигає з псом по лузі. Тільки і спокою.

На ріку — прати, чи до міста — в магазин — мама Вірусю не бере, бо морока: Вірусі все на щось сі витріцит, на щось показує пальцим, тий так можна йти до вечира, а в мамі — город і кури. Або стане над калабанев і дивисі в неї, поки її сі світ закрутит. А одного разу навіть впала туду — і то в новій сукенці! То най теперичка сидит дома, тий мама з роботів будит сі справлети перша від усіх газдинь.

Вірусі не була зовсім німов. Не, такво: вона була зовсім не німов, але ніхто не чув її балаканне, хіба лиш пес Тузік. Якби він вмів, то був би розказов багато про Вірусю, про її мнеку душу. Так, так, дуже мнеку, Вірусі навіть єнде співала: «Тузік, тузік, — веселіла дівка, — гамай гудзік, або Тузік, Тузік, мій гарбузік, чи просто Тузік-пузік, Тузік-пузік». Знай приспівує тий ще танцүльки кругом пса по стирни виводит. Втішно її, дурні.

Всі думали: чого Вірусі не говорить?

— Я сі бою, — пояснила Вірусі мамі.

– Би ті шляк трафив, – сказала на то мама.

Одного разу Тузік всьо вивідов.

Мама в'їзала фасолю, а пес качевсі недалеко в будлаках. Вірусі виймала будлаки з Тузікової шерсти і ліпила їх собі кругом на сукенку – аби було файно. Тузік почив качетисі ближче до гридок, і мама прийшла його поблагословити великов патильмагов. Але Тузік не дістов.

«Воно таке велике, – мимрила Вірусі, – таке велике і котисі. А я така мала. А воно так сі поволи котит, поволи. Такий жирний клубок. І вночі сі котит, і вдень...»

Мама посадила Вірусю на коліна і зачила з нив говорити. Вірусі напудиласі: певно ті будлаки мамі були треба... Але мама сі спитала, де Вірусі виділа той жирний клубок, бо вона й напровду загубила великий моток шнурка і тепер не мала чим підв'їзувати тички на фасолю.

Як на то пішло, то мама нігди і не била Вірусю – а лево! Але трафлелосі, так сі подивит що і бити не треба. Мовчит...

«Я його виділа там, за фіртков, – хутко зачила Вірусі, – а вчера за Тузіковов будов, а зараз він мов прикотитисі сюда, але дись сі загубив. Він такий великий, більший від тої гори. Через него видно вас: ви такі великі, але клубок більший і я его сі бою більше, бо ви не такі великі...». «Ну, йти собі»,

«На мій погляд, можуть бути лише два критерії оцінок тих пропозицій, що вносяться по мовному питанню. Перший – чи сприяють вони міжетнічному миру, який у нашій країні ще нікому не вдалося порушити, хоча спроби були. Другий – чи сприяють вони формуванню єдиної української громадянської нації... (виділення моє – В. П.). Російська мова завжди буде в нас одним з найважливіших шкільних предметів, російська мова ніколи не повинна відчувати себе в Україні іноземною. Така постановка питання не має нічого спільного з «державною двомовністю» (Л.Д. Кучма, 2003, с. 298, 302). Хто-хто, а Леонід Данилович це питання вивчив досконало, оскільки й сам свого часу схилився до двомовності. Однак становище керівника саме Української держави зобов'язує бути виваженим і об'єктивним...»

Означене положення тим більше актуальне, що прецедентів нормального співіснування двох різних народів і держав, які б вважали рідною одну й ту ж мову – такого історія практично не знає. Особливо небезпечним панівне становище російської мови є для подальшої долі українського народу, зважаючи передусім на специфічність наших українських геополітичних й суспільно-історичних умов. Маються на увазі перш за все наступні чинники: відсутність природних кордонів з Росією; скалічена тривалою бездержавністю національна свідомість і національна самоідентифікація значної частини української людности; уражена нігілізмом і аполітичністю та спотворена комплексом меншовартости ментальність нашого народу; ослаблений імунітет нації, спричинений наявністю в свідомості людей значної кількості хибних стереотипів. Останнє зумовлене, своєю чергою, вельми тривалим і складним спільним історичним минулим, у якому, як відомо, порядні люди схильні більше пам'ятати добро, аніж зло, нерідко навіть на власну шкоду...

Наша ситуація не є чимось унікальним, європейська історія має відповідні аналоги. «Ірландська і шотландська культури не злилися з англійською, тільки зробилися на 99% англломовними, але ірландці і шотландці є кельтами і прекрасно це знають, пишаються цим, протиставляють себе англійцям, які не гірше за них знають про себе, що вони – сакси, і теж дуже пишаються цим. А наша спільність з росіянами від Рюрика ніяк не перешкоджала б нашій асиміляції, навпаки – виправдовувала б її, так що українська культура злилася б з російською повністю, не залишилося б навіть такого явища, як українська російськомовна культура» (Л.Д. Кучма, 2003, с. 262-263).

Виразним наочним прикладом можуть слугувати Австрія й Німеччина, обидві – самостійні держави й народи, які протягом століть розвивалися нарізно в складі різних імперій. Але вони належали до одного суперетносу – німецького і мали одну мову – німецьку. Відтак як тільки трапилася нагода – імперії розпалися, – одразу знайшлися політичні сили, які зробили спробу їхнього політичного об'єднання в

єдину «Велику Німеччину». Основними аргументами були – спільність історичного походження і мови. Інша справа, що їм того об'єднання не дозволили, однак спроби були, і насамперед з боку сильнішого – Німеччини. Українцям слід було б про це добре пам'ятати... І добре слухати, про що говорять не лише офіційні особи сусідньої держави, а й широкі кола «патріотическі настроєних русскіх людей», а головне – що вони замислили про себе, подумки, одні й інші.

Авторові нещодавно потрапила до рук книга під красномовною назвою: «Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостоятельности» (М.: Изд-во Эксмо, изд-во Алгоритм, 2004. – 416 с.). Як значиться в анотації, її автор – «русский историк Н.И. Ульянов, вынужденно оказавшийся в эмиграции, посвятил годы жизни исследованию украинского сепаратизма, идей главных его представителей» (с. 4). До яких висновків він дійшов – видно з тієї ж анотації: «350 лет назад Украина после исторических катаклизмов – татаро-монгольского нашествия и польской оккупации – воссоединилась с Россией. Однако противники единой российской-украинской государственности не оставляли попыток расстроить этот братский союз... Ныне Украину искусственно оторвали от России. Но эту проблему еще предстоит решить – не могут жить врозь народы единой исторической судьбы» (с. 4).

Як оцінює без малого столітньої давнини думки білоемігранта-шовініста сучасна, демократична російська інтелігенція, принаймні досить впливова її частина, видно з передмови до книги, яку написав такий собі Євгеній Морозов. В ній і назва одіозна – «В желто-голубом тумане», – і сам зміст. Судіть самі: «...Ульянов, пламенный фанатик исторической науки и исторической истины, сумел вскрыть корни идеологии украинства и проследить шаг за шагом этапы ее становления. Конечно, многое осталось за рамками его исследования, но ничего принципиально нового это «многое» уже не сможет внести в обрисованную историком картину, и последующим исследователям остается только конкретизировать и раскрывать отчеканенные Н. Ульяновым тезисы и концепции... Украинский вопрос не является самодовлеющим, он не более чем грань русского вопроса, грозно и повсеместно поднимаемого в наше время и в нашей стране» (с. 5).

Що ж викликає особливе захоплення в автора передмови і як він бачить сучасний розвиток імперсько-шовіністичних ідей? Читаємо далі: «Н. Ульянов в свое время писал предлагаемый вниманию читателя труд как реквием идеологии украинства, потерпевшей полный крах в своих радикальных проявлениях – и в 1917-1920-ом годах, и в чисто зоологической бандеровщине. Покойный историк не мог себе и представить такой нелепости, как предоставление украинству еще одного шанса в конце XX века... Ожидать воскрешения мертворожденных и заведомо провалившихся идеологом в политической практике. Но закулисные дирижеры мировой политики... Только так можно объяснить

– сказала мама і ще якісь чисніжно провадила доньку очима. Вірусі тоді хтілосі скочити мамі на плечі або покрутитисі з нив за руки... І чого?

Як би то не було, але відтоди Вірусі заговорила більше і вже не казала, що сі боє (чи того дурнуватога клубка чи ще якоїсь мари). А єден раз була сі признала мамі, жи, якщо чесно (лиш би с-те нікому не казали), то вона ще би хтіла вздріти той клубок, або ще щось таке страшне, бо тоди мама знов би посадила її собі на коліна і зачила з нев бесідувати. А так диви і до міста би разом пішли, і на ріку...

**БОГДАН
ХМЕЛНИЦКИЙ,
ГЕТМАН
З
ВОЙСКОМ
ЕГО КРА
ЗАПОРОЗКИМ**

появление на политической карте очередной экспериментальной «державы» (с. 7).

Користуючись термінологією автора цих слів, перед нами — «зоологіческая українофобія». Це тим більше неприємно, що Євгеній Філіпович Морозов, як вдалося з'ясувати через Інтернет, — головний редактор «Русского геополитического сборника», отже — відтворює думку впливової частини мислячої й «патріотично», скажімо так, налаштованої російської інтелігенції.

Висловлювання справді одіозні, але до чого тут це, може виникнути питання. Коли в даному разі йдеться не про політику, а про мову? Відповідь дає сам г. Морозов: «Самый острый вопрос культурной политики — языковой... Украина говорит на трех диалектах русского языка... Теория о развитии русских субэтносов в самостоятельные народы — украинцев, белорусов и русских (как нарекли великороссов) в научном плане более чем сомнительна. Ее признанию мешает критерий практики, а практика ясно показывает — до тех пор, пока люди понимают друг друга, они говорят на едином языке, хотя бы и на разных его диалектах; а люди, говорящие на едином языке, составляют единый этнос... Поэтому тот, кому режет ухо словосочетание «русские народы», пусть употребляет термин «восточнославянские народы». В общем-то, большой разницы нет» (с. 34, 35, 59). Сказано ясно, чітко і відверто. Наскільки логічно — це вже інша справа, адже поляків, чехів, болгарів, сербів, хорватів ми, українці, також «понаімаєм». То що ж, і їх в «руссіє народи» заганяти?

Понад те, провідний російський геополітик, геть-чисто відкинувши все, чому його вчили в советський і середній, і у вищій школі часів ССРСР, досить самовпевнено заявляє: «Русское население Галичины упорно отстаивало свою русскость, не отказывалось ни от своего имени, ни от своей культуры, ни от надежд на соединение со своим народом... И тогда польскими и австро-венгерскими политиками было изобретено и запущено в гущу народа пресловутое «украинство» как средство изменения самоидентификации и ориентации народа. Все делалось без особых затей...» (с. 17). «Украинец» — изначально не этническое, но политическое понятие. «Украинец» означало приверженца антирусской партии в южнорусских землях (оговоримся сразу, что значения термина фактически не изменилось и в наши дни). Образцом такого «украинца» можно считать пресловутого Шевченку, писавшего вирши на «мове», заполнявшего дневник на чисто русском языке...» (с. 18). «Как мы видим, все разговоры о древности Украины и отдельности украинского народа от русского являются мифами даже не идеологическими, а чисто агитационными, имеющими очень четкую пространственно-временную привязку, авторов и аудиторию. Тем самым теряют свою почву и положение о правомерности и органичнос-

ти, незалежності України» (с. 22). «...Україне от Росії нікуди не деться — или погібнуть...» (с. 76).

Навряд чи знайдеться в Україні хтось такий, хто не зрозумів би, про що йдеться або потребував якихось коментарів. Такої зоологічної українофобії навіть комуністи і навіть в найважчі для них часи громадянської війни так відверто демонструвати не наважувалися — під дружбу «рівноправних» нібито народів-братів все ж маскувалися... Це вже повернення в російській політичній думці навіть не в двадцяте, а в дев'янадцяте століття, причому, вочевидь, що не в часи вольнолюбно-демократичних Муравйових-Апостолів, а в часи деспотично-шовіністичних «Муравйових-вешателів...»

Отже, в чому полягає справжня причина такої затятої і запеклої боротьби проти української мови, цілком зрозуміло. Як зрозуміло і те, що підґрунтя такої боротьби — відверто антиукраїнське, а насправді антидержавницьке або на межі з цим. Відтак виникає питання, яке потребує чіткої відповіді: як розуміти тих громадян України, принаймні за паспортом, які чинять активний спротив набуттю українською мовою гідного статусу в своїй же державі? Навіть поверхово-побутові спостереження свідчать, що це зовсім не обов'язково етнічні росіяни, яких питання статусу їхньої рідної мови мало б, здається, торкатися передусім. В хорі антиукраїнських голосів, на жаль, достатньо багато представників наших національних меншин. Через тривале життя поза історичною батьківщиною вони значною мірою втратили власну мову і культуру, але приєдналися розумом і серцем не до природних господарів землі, на якій вони знайшли собі притулок, а до таких же прибульців, як і самі, тільки зі своєю власною мовою і більшими амбіціями. Останні, як відомо, були зумовлені імперськими колись — уявленнями, а тепер — лише ремінісценціями.

Означеній категорії громадян держави Україна, але противників її мови і культури слід було б пам'ятати висловлювання апологета інтернаціоналізму Карла Маркса, свого роду також представника національної меншини: «Той, хто не володіє мовою народу, на землі якого живе, той або гість, або наймит, або окупант». Лаконічніше й змістовніше не скажеш.

Тим «инонаціональним», хто не є росіянами, але вважають себе «людьми русскої культури», хотілося б поставити за приклад Володимира Жаботинського, визначного представника традиційно впливової як в Україні, так і в Росії національної меншини, який іще 1912 р. вступив у гостру полеміку з визначним російським громадсько-політичним діячем Петром Струве, причому саме з українського питання. На твердження останнього, що «Київ, Одеса, Катеринослав розмовляють уже російською, отже ніколи не розмовлятимуть малоросійською», один із провідних ідеологів національного відродження єврейського народу слушно зауважив, що всередині XIX століття і Будапешт, і Прага

Ознайміть тым писанем нашим, иж, ведуг стародавних ұживаня прав, привѣлев и декретов сұдовых и от их мл королей наданных, наредившись, позволиисмо так в лұках, яко и в станах, належачих до стого Николы монастыра пұстынного киевского рыбы ловит, почавши от Белобережья аж до озера, названого Дұвком. Так тым краем от Пивов, Городища и Максимовки, яко и по сем воку Днепра, яко в придѣлах и правах к ұживаню давном мают. Про то ж наұпоминам каждого з войска нашего, абы отцом николским монастыра пұстынного киевского в ловеню рыб жадного перенагаваня и перешкоды не чинил. А если бы яки спротивны были сему писаню нашему, ты, ведуг срукгости войсковоє, караны быти мают, яко свовольные. Иначеи абы не было, под срукгостю войсковою мѣти хочем.

З Чигирина, марта 30 дня 1652.
Богдан Хмельницкий,
рука власна.

**ПРОДАЖА
МЛИНА
ОТ
СТЕПАНА
ГОРДЬЄНКА
ПНУ
ОМЕЛЯНУ
КИРИЛОВИЧУ,
ВОЙТУ
ЛОХВИЦКОМУ
РОКУ 1677,
МЦА ІЮЛЯ 10**

Перед нами, Юском Когляренком, сотником лохвицким, Демком Виприском, атаманом городовим і при нас в'їдучих, пна Івана Богатиренка, пна Івана Дзугавого, бурмистров майстратчу лохвицко-го і многих персон зацних, при том запису в'їдучих, постановив-шися очевисте пн Стефан

фактично розмовляли німецькою — мовою панівної в імперії Габсбургів нації. І тодішнім людям здавалася безглуздою сама думка, що в цих прекрасних осередках європейської культури, насамперед австро-німецької, може колись не те що панувати, а навіть бодай гучно лунає мова прислуги і нижчих верств населення. Нині ж, наголошував Жаботинський, освічений Будапешт розмовляє угорською, а Прага — чеською. Що ж стосується української мови, то її доля в Російській імперії цілком залежить від долі українського національного руху. Слова єврейського мислителя залишаються слухними і донині, майже сто років по тому.

Слід додати, що в ті часи за прикладом чехів на боротьбу за свої культурно-мовні права почали зводитися й українці Галичини, як складової частини Австро-Угорської імперії, які значною мірою завдяки розвитку української літературної мови і під її впливом почали усвідомлювати себе вже не як «русини», члени пригнобленої малокультурної етнічної меншини, а як українці, частка великого українського народу з найбільшою на той час в Європі етнічною територією — «від Сяну до Дону і аж по Кавказ».

Говорячи про спротив українській мові з боку певних категорій громадян України, не можна залишити поза увагою те, що в цьому ж хорі, хоч як дивно, лунають голоси і природних українців. Як про таких казав Тарас Шевченко — різного роду «кирпа-гнучкошиєнкових». Вони зазвичай лементують не тільки гучніше, а й брутальніше за інших. Типова їхня реакція на безневинне, здавалось би, питання: «А звідки родом ваші батьки-діди, шановний? Якою вони мовою розмовляли?» — добре відома: обличчя наливається кров'ю, очі ледве не вилазять з орбіт. У відповідь — гнівно-стереотипне: «Ну і що? Да ви понімаєте, что...» — і пішло-поїхало, короткий панегірик російській мові й культурі і тривала філіпіка на адресу всього українського.

Відомий професор-етнолог Михайло Тиводар визначив подібних людей, котрі не люблять своєї нації, хоча й мають однаціональне походження, ось як: «Такі особи називаються культурними маргіналами. Як правило, вони виховані не на традиціях етнічної культури, а на стику культур і не мають глибокого національного почуття. Народної творчості, пісні, фольклору на психологічному рівні вони не сприймають. Так, історія Закарпаття знає таке характерне явище, коли представники інтелігенції не почувалися ще мадярами, але вже не хотіли бути русинами, бо виховувалися на угорській культурі. Маргінальна по суті американська культура. Її найуразливіше місце — відсутність традицій, закоріненості».

Така ущербна національна самоідентифікація має, на жаль, місце серед досить значної частини української людності. Вона породжена не тільки тривалою денационалізацією й асиміляцією в складі російсько-советської імперії, не тільки недостатньою обізнаністю з історич-

ним минулим свого народу, а насамперед викривленим сприйняттям мовної ситуації. На думку Л. Масенко, «це вона масово продукує тим конфліктної мовної свідомості й поширює явище, що в науці називають запозиченим із соціальної психології терміном «ненависть до самого себе» або «самоприниження». Психологічний механізм самоідентифікації з мовною групою, яка домінує, і самоприниження виникає внаслідок підсвідомого зусилля уникнути відповідальності (очевидно, моральної – В. П.), що падає на кожного представника зневаженої мови. Зворотний бік національного самоприниження – це почуття агресивності що його можуть виявляти денационалізовані особи до тих, хто й надалі користується рідною мовою» (Л. Масенко, 1999, с. 34).

Чи не нагадує це ситуацію з певною частиною нинішніх наших «русскоязычних», яких в їх культурно-мовній агресивності об'єднує одне – спротив українському національному відродженню, передусім в мовно-культурній сфері? З цією метою вони штучно підмінюють питання права на вільне користування російською мовою (про інші мови зазвичай навіть не згадується) вимогою надання їй статусу другої державної або офіційної. Що стосується права – то воно безперечно, що ж до вимоги – то вона для українців прийнятною бути не може, бо це є зовсім іншим з юридичного боку поняттям. В Польщі мова – польська, в Німеччині – німецька, в Росії – російська, в Україні – українська. Це те, що предметом дискусії бути не може хоча б через аксіоматичну очевидність.

Українцям слід було б пам'ятати, що не так давно мовне питання фактично поставило на межу розколу таку успішну загалом державу, як Канада. Як відомо, там виникла загроза відокремлення від неї франкомовної провінції Квебек. Стривожений інцидентом у сусідів, спікер Палати Представників США Ньют Гінґріч заявив стосовно своєї найбільшої поліетнічної держави світу: «Дуже небезпечно дозволяти, аби двомовність поширювалася і надалі. Ми повинні наполягати на тому, що англійська є нашою спільною мовою... Це те, що об'єднує нас» (цит. за: Л. Масенко, 1999, с. 16).

Відтак виникає принципове питання: оскільки поняття мови, нації і держави в сучасному світі є фактично триєдиним цілим, і цей принцип витримував перевірку в різних цивілізаціях протягом багатьох століть, то чи усвідомлюють ті люди, які виступають проти української мови в Україні, що вони тим самим виступають проти народу, до якого належать або гостинністю якого вони користуються? А також і проти держави, громадянами якої вони є, принаймні юридично. Української держави! А якщо усвідомлюють це – то на що тоді сподіваються в своїй настирливості? На воляче терпіння українського народу? Однак історія свідчить, що воно хоча й велике, і навіть нерідко занадто, оте терпіння, але зовсім не безмежне. Зі всіма можливими наслідками, добре відомими з нашої історії...

Гордѣнко, обыватель Рѣчинский, до ўписања в книги мѣские лохвицкі зознал явне, яснє, доброволнє і непримѣснє, іж продал млин свой власний с колами трома, стѹпи і каменей два на рѣчинской греблѣ на селѣ стоячий, нѣким непенний і ни в какой сѹмѣ наперед сей продажи нѣ в чом не заведений, славетному пнѹ Омелянѹ Кириловичѹ, войтѹ лохвицкому, за певнѹю а очевисте взятѹю сѹмѹ, за золотих чотириста, сполна емѹ самому, жонѣ і дѣтєм его на вѣчност продаем. Которомѹ то пнѹ Омелянѹ волно тим млиннол, яко своим власним, диспонуат і комѹ сѹхотя в болшой сѹмѣ продати, дати, даровати і замянати, і на який колвек пожиток свой лѣпший обернѹти. А я юж, вишей менованный Гордѣнко, а нѣ жона моя і потомковє яко і приятелє так близкі яко і далекіє, жадной части і понск от тот проданный млин вѣчними часи моци мѣтти не бѹдѹт. Тилко яко вышей описано при пнѹ Омелянѹ, при жонѣ і дѣтєх его, вѣчно зостават маєт, на що для вѣри лѣпшой просили нас, вряд, обѣ стороны, абы им тая купля і продажа до книг мѣских Лохвицких принята і записана была, счє і одержали і єст записано.

РОКУ
БЖОГО
ТЫСЯЧА
ШЕСТСОТ
ДЕВ'ЯТДЕСЯТ
ПЯТОГО,
МСЦЯ
ЯНУАРІЯ,
ЧЕТВЕРТОГО
ДНЯ

Красномовну відповідь таким псевдогромадянам дав справжній громадянин України – росіянин по крові й український патріот по духу, письменник Геннадій Бурнашов: «Відверто скажу: я не проти, щоб російська мова була й офіційною, й державною, але... в Росії. Я – росіянин... Для мене, уродженця Казахстану, Україна, де я живу змалечку, стала найдорожчою Батьківщиною, тому ніякої російської «Родіни» мені не потрібно. Тут я ріс, виховувався... тут народилися мої діти та онуки, в моїй сім'ї панує українська мова. Мова – це душа нації і я захищатиму з усіх сил душу українського народу, в лоні якого маю щастя жити».

На завершення розмови з «борцями за права російської мови» на Українській землі вважав би за доречно навести слова американської письменниці й публіцистки Сінтії Озік: «Що ж стосується можливого культурного дискомфорту національних меншин – то якщо вони не зазнають переслідувань, якщо їхні релігійні інституції і школи не обмежені в розробці своїх програм і в своїх культурних ініціативах, тобто якщо у ставленні до них повністю дотримуються загальноприйнятих демократичних стандартів, то чого ще можна вимагати? Жодний уряд не може взяти на себе відповідальність за абсолютний психологічний комфорт всіх своїх громадян в будь-який час і в будь-який сезон. (На цю тему варто порозмовляти, наприклад, з американськими євреями на Різдво)». Цілком доречно, як на мене, адресувати ці слова поборникам «великого і могутнього» на нашій землі, в Українській державі.

Зрозуміло, що не всім людям притаманні така мудрість і шляхетність, як українському письменнику-росіянину й американській письменниці єврейського походження. Любови до нашого народу і до нашої мови від людей, яким вона не притаманна, вимагати ми, українці, навряд чи можемо. Однак *маємо повне право вимагати від усіх, кого історична доля привела на нашу українську землю, належної поваги – і до нас як народу, і до нашої мови та культури*. Перший вияв такої елементарної поваги – це не накидати нам штучно свого, витісняючи тим наше: хоч в мові, хоч в культурі. І вивчити українську бодай наполовину так, як знають російську українці. А не запально дискутувати, як воно буде правильніше – «на Україне» чи «в Україне», не вміючи поставити правильно наголос в слові «українець». Коли до цього дійдемо, тоді й настане, очевидно, в Україні така жадана для декотрих «двомовність». Але – справжня, не така, як зараз. І тим більше не така, яку нам прагнуть накинути сучасні «російськомовні» культуртрегери.

Потребує відвертої відповіді і таке непросте й болюче питання, як – *чому певна частина українців байдужа до мови свого народу і навіть свідомо її зрікається?* Причин тут завжди наводять багато і різних, найчастіше нарікають на «важке советське минуле» з його активною русифікаторською політикою, інформаційну агресію з боку нинішньої Росії, брак професійно-спеціальної літератури і словників, складність

переходу на українську мову в традиційно російськомовній професійній сфері тощо.

Частково про це вже йшлося — що українська мова спроможна забезпечити спілкування і повноцінну професійну роботу в будь-якій сфері людської діяльності. Словників і професійно-спеціальної літератури на даний час створили якщо і не цілком достатньо, то принаймні критичну масу, яка дозволяє забезпечити повноцінне функціонування української мови практично повсюду. А це, своєю чергою, створює необхідні власне «мовні передумови» і для подолання російськомовності частини українців як «советського спадку», і для протистояння інформаційній агресії, і для переходу на українську практично в усіх сферах діяльності. Однак передумови — є, а результату — немає, а якщо й є, то — вкрай недостатній. В чому причина? Мабуть, що у відсутності дії з перетворення цих передумов на результат. Дії ж немає, вочевидь, тому, що бракує або волі. І те, й інше надихаються і запалюються патріотизмом, а гасяться й знесилюються меншовартістю і лінівством та слабкістю душі, якщо можна так сказати.

Чи не в цьому — у браку патріотизму, не якогось абстрактного, а власне українського, й елементарної людської гідності, — коріниться проблема української і мови, і нації, і держави взагалі? Чи не похідним від цього є і наша меншовартість — хоч в мові і культурі, хоч в державному будівництві і в міждержавних стосунках. Лінівство душі з гаслом «мені так вдобнее» — чи воно не від браку любови до свого народу? Як і слабкість душі з її підгинанням спочатку волі, а затим і плечей: «Та хай їм буде хоть руською, хоть німецькою, аби тільки не чіплялися...»

Саме в цьому, в браку патріотизму, очевидно, полягає причина і того, чому свідомі своєї українськості й україномовності громадяни так нерішучі і недостатньо енергійні у обстоюванні прав і гідності своєї рідної державної мови. Слід наголосити, що такий конформістський підхід не є настільки безневинним, як виглядає зовні і має мало спільного з «виваженістю» і «толерантністю», до яких нас постійно закликають певні категорії людей, доброзичливе ставлення яких до долі українського народу викликає великі сумніви. Адже втрата мовної стійкості є лише першою фазою руйнації щільно пов'язаного з нею почуття національної самоідентифікації й національної солідарності, що призводило врешті-решт до занепаду і зникнення навіть великих народів.

Чим і в який спосіб вилікувати оті важкі суспільні хвороби, які можна визначити як імунодефіцит нації, чим по суті є брак патріотизму, і ракову пухлину меншовартості? Чи, може, причина криється ще глибше — у малій пасіонарності нашої нації? Іншими словами — у нестачі в її складі необхідної частки людей, спроможних до усвідомлення великої мети і здатних за своєю життєвою силою і енергією до напруги й жертвності заради досягнення цієї мети. Мети не особисто-дрібненької, а суспільної, загальнонародної. Щоб стати врешті-решт в один ряд з іншими націями, як це шойно зробили малі числом, та

Ускаржалася перед нами Агафія, честного отця Феодора, щенника стого пречиского стародубовского жена, а бывшего негдыс полковника стародубовского пна Рославца цорка, иж по зйстю з того свѣта огца еѣ, нѣчого ей з добр належитых не досталося, гды ж в недосконалом вѣкѣ на тот час еще зоставала. Для чего всѣ добра, не тылко родителскіе, лех и крєвных близких, яко то Авдѣвскіе, так рѣхоміе, яко и нерѣхоміе, досконалшомѣ на тот час в лѣтєх честномѣ отцѣ Самонѣ Рославченкѣ в диспозицію досталися. З которых добр, так рѣхомых, яко и нерѣхомых же той же отц Самонѣ сестрѣ своей помененой и найменшон не ѹделил части. Мы теѣды, стосѹючися до права посполитого и звычайю людского, же каждый потомок отчизны своей ѹчастником маєт быти, присѹдилисмо помененой Агафіѣ з лежачих добр (поневаж рѣхомых не стало) двор з пляцом (в котором родич нѣ мешкал в лѣтѣтѣ Почепѣ, з єднон кѣ дворѣ Кѣриловѣ, а з другой стороны кѣ дворѣ Кашанскомѣ, тылом — к ѹлицы, а воротами — кѣ црквѣ ѹспенія престія вѣци стоячий. До того присѹдилисмо ей и за лѣтѣстом помененным два пляцы: єден — за поповичовою брамою з свѣтлицею, а другий пляц з...

маркіян шашкевич руское весіле

описаное через

і. лозинського,

в перемишлі,

в типографії

владичній

гр[еко]-кат[олицькій],

1835

сильні духом словаки, словенці, литовці та інші. Можливо, наша байдужість до власної мови — це лише провісник, перша ознака життєвої імпотенції і наступної деградації нації, виродження її в «населення», біоетнічний субстрат для поживи більш пасіонарним націям?

Виказана гірка гіпотеза є вельми умовною, її не те що усвідомити — припускати навіть не хочеться. І цілком очевидно, що відповідь на всі ці болючі питання лежить за межами нинішнього нашого обговорення. Безсумнівно одне: потребує критичного осмислення і серйозної внутрішньої роботи позиція як кожного, хто вважає себе українцем, так і різних категорій громадян України і українського суспільства взагалі. Бо це ж саме вони, конкретні живі люди, кожний сам по собі і всі разом вибирають, яку мову вважати рідною, а яку — не зовсім, родичкою, якою користуватися за велінням душі, а якою лише за необхідности, яку знати, а яку терпіти, якщо не нахабно її нехтувати. Але *усвідомлювати при тому повинні всі: не буде української мови — не буде ні української нації, ні Української держави*. А без самоорганізації в такі етнополітичні й етносоціокультурні утворення ніяке «населення» ніде й ніколи щастя собі не знаходило. Хто сумнівається — перечитайте ще раз, а головне — осмисліть бодай нашу власну історію. Тільки запасайтесь не бромом, як рекомендував Володимир Винниченко, а чимось міцнішим. Бо після того, як її творив перший керівник уряду першої в ХХ столітті Української держави надто багато нових сторінок з'явилося, і всі переважно якщо не трагічні, то драматичні... А почитавши нашу історію, зіставте її з історією успішних, так би мовити, націй...

Критичне становище української мови в Українській державі зумовлене не тільки політичними, а й морально-етичними причинами. Росіяни понад три століття почувалися в Україні представниками титульної, державотворчої і значною мірою панівної нації. Багатьом із них зараз важко примиритися із зміною цього свого статусу, поступитися своєю провідною роллю в державі іншій, донедавна «другосортної» нації, визнати її замість себе господарем у спільному домі. Однак ще важче усвідомити, а тим більше визнати, що стосовно цієї нації їх рідна російсько-советська держава постійно чинила тиск з метою денационалізації й асиміляції. На жаль, далеко не всі українські росіяни готові сприйняти не тільки розумом, а й серцем слова керівника держави, громадянами якої вони є, а саме що *«українізація — це відновлення справедливості. Підкреслюю: справедливості (виділення моє — В. П.)*. Виходить, діяти ми повинні (і намагаємося!) справедливо. І ніколи не будемо діяти інакше. Але *я розраховую і на почуття справедливості тих, хто усе ще виступає проти державної політики захисту і підтримки української мови. Чи добре з їх боку забувати про нерівність умов побутування двох мов протягом життя кількох поколінь, чи по совісті — ігнорувати цю нерівність? Як може російський інтелігент робити вигляд, що все було в порядку — просто одна культура виявилася, мовляв, сильнішою і життєздатнішою за іншу?»* (Л.Д. Кучма, 2003, с. 278).

Питання до сучасної російської інтелігенції щодо справедливого ставлення до актуальних для українців проблем залегає в повітрі сьогодні так само, як і сто й більше років тому. Тільки й того, що на зміну «неістовим Віссаріонам» прийшли не більше розважливі і совісліві «Євгенії» та «Олегі». Щоправда, періоди просвітління все ж траплялися, хоча і нетривалі. Зокрема, в двадцять роки, коли в Советському Союзі гостро постало національне питання й виникли дискусії щодо «коренізації», в т. ч. й «українізації». Тоді навіть більшовики піддали нищівній критиці висловлювання щодо необхідності створення рівних можливостей в «боротьбі двох культур» – російської й української. Оскільки розуміли, що це було б фактично сприянням з боку російсько-советської держави «природному процесу» перемоги російської культури та мови. Тому ці тези були відкинута як відверто шовіністичні, а знесилена й пригноблена російським царатом українська мова і культура отримали підтримку з боку держави тоді, на рубежі двадцятих-тридцятих років. Потім «кремльовські мечателі», щоправда, надолужили, особливо з середини шістдесятих років, коли взялися будувати «нову соціалістическую общность – советский народ». З «советскою», так би мовити, культурою, але з російською мовою. Єдиною для всіх. Окрім виставкових зразків «творческой национальной інтелігенції».

В наш час другий Президент України з приводу нерівноправного нібито становища двох мов заявив: *«Метрополія російської мови знаходиться в Росії, так що з російською мовою в нас за будь-яких умов не може відбутися ніякого лиха. Що ж стосується української мови, її живе життя обмежене межами України. Тільки тут її можна захистити і її допомогти. І ніхто, крім української держави, зробити цього сьогодні неспроможний»* (виділення моє – В. П.) (Л.Д. Кучма, 2003, с. 280).

У контексті означеного не зовсім зрозумілою виглядає причина байдужості нинішньої державної влади до цього питання, української принаймні за зовнішніми ознаками. Чому українська держава не виконує своїх зобов'язань щодо повноцінного функціонування і розвитку української мови, по-перше, як державної, по-друге, як природної мови більшості нації і єдиного державотворчого народу? Про цю байдужість, якщо не відвертий саботаж красномовно свідчать і навіть буквально волають результати перевірки Рахункової палати України стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження, про що вже йшлося.

Причину такої владно-чиновницької байдужості до української мови розкриває Президент України Л.Д. Кучма, міркуючи щодо мовної ситуації у Фінляндії, де рівноправно функціонують фінська й шведська мови. На цьому люблять наголошувати наші поборники двомовності, замовчуючи при тому, що спосіб, у який досягається справжня рівноправність мов, досить складний. В його основі лежить принцип гранично формалізованого зрівняння мов, вельми затратний, до речі,

Велика і всехвальна була гадка писателя сего діла: згорнути ладкання, привести їх в лад і приложити к ним опис обрядів весільних народа руського. Потрудився писатель немало, заким їх з-помеж народа, з вічної, казав би-сь, нетямки двиг, також з других писателів ви [й]няв, і всякую піснь на єї питомім постановив місці. Лиш жалкуватися, що ще і половини всіх обрядів і пісень, по всій Русі співаємих, не зібрав. Лиш доганочка, що не зустрічаєм в сей книжці того, чого-смо ждали і чого при збірці народних пісень нельзя забувати: к чому би нам придались збірки народних, перед всіма обрядових пісень, з якого станица нам ся присмотрювати на них, і сам ся присмотрював, як давні ті пісні і обряди і прощо досі не зветочили і не перегомонили, котрі передвіцькі, а

котрі нинішні, яка в них всіх разом мисль; що там діють князі, княгині, бояри, хоругви, коровай, кудерне деревце в нім, золотуючі ковальчики, що косу розковують, едамашки, паволока, посаг, хліб і сіль, козаки, скупний і много єнчого; наостанок о напіві і складі пісень весільних — чим відличаються від думок, чабарашок, шумок, коломинок і єнчих пісень руських? О сем всім ні сліду; писатель біля того то злегонька незнакомо перемчав або мовчки ціло мимо лишив. Язык і правопись в сесім хоршім ділі (не мовлю — в піснях) — перший мало, а вторая ціло — не руські. Велично красні діви (ладкання) прибрав в лахмаття не наське, переплів красні пахнющі цвіти тернинов і бодлаками, нарядив чужі мислі і слова нагинками руськими і поставив на їх причолку дивогляди ksiedz, najwiekszy, sendzia, lasno,

при його практичному втіленні у життя. «Теоретично щось подібне може бути введено й у нас. Але лише тоді, коли українська мова переборе свій нинішній ослаблений стан, коли весь управлінський апарат буде складатися з людей, що думають по-українськи — у всіх сенсах. А це відбудеться ще не швидко. *Якщо повністю зрівняти українську і російську мови вже сьогодні...* десятки, а то і сотні тисяч наших чиновників відразу і з полегшенням перейдуть на російську. Не тому, що вони зовсім позбавлені патріотизму, а тому, що для них так більш звично. Тим більше, якщо це можна буде зробити на законних підставах. *На практиці це буде політика узаконеної русифікації України*» (виділення моє — В. П.) (Л.Д. Кучма, 2003, с. 283).

Цілком очевидно, що в основі такого незадовільного становища з практичною реалізацією серед наших державних службовців законів своєї держави лежить, знову-таки, людський чинник — банальне лінивість душі, помножене на меншовартість і брак патріотизму та елементарної людської культури. Коли людина, в силу свого невисокого загальнокультурного розвитку, навіть при високій вузькопрофесійній підготовці, просто не усвідомлює, яку роль відіграє власна мова і культура в житті будь-якого народу. Оскільки ж мова йде про чиновництво, то слід зазначити, що тут масштаб загрози для нації може бути надзвичайно високим, оскільки розмір шкоди напряду залежить від висоти посадового крісла такого урядовця. Що ми і спостерігаємо, на жаль, впродовж більшості років незалежності України в загальному керівництві гуманітарною сферою нашої держави.

Наближаючись до завершення обговорення такої болючої теми, як мова і нація, слід наголосити, що вимоги надання в Україні російській мові статусу другої державної або офіційної не мають нічого спільного з такими святими поняттями, як дружба російського і українського народів, національний мир і спокій в державі. Відповідь подібним заявам дає другий Президент України: «Я готовий погодитися з Христенком (високопоставлений російський урядовець — В. П.), що сьогодні двомовність символізує дружбу наших народів, оскільки така дружба існує... *Але як «історичний факт», двомовність — це ще і спадщина дуже довгочасної нерівності мов* (прим. — виділено авт.). Більшість росіян якось зовсім не усвідомлює цього, але для багатьох українців це хворобливий спогад. Мало того, чомусь багато росіян вважають нашу двомовність загальною і чимось само собою зрозумілим. На цьому ґрунті часом виникають прикрі непорозуміння... *Абсолютно виключено, щоб двомовність була державною метою*» (виділення моє — В. П.). (Л.Д. Кучма, 2003, с. 282, 286). Можна з впевненістю стверджувати, що запровадження офіційної двомовності за нинішніх умов — це юридичне узаконення права не знати й не вивчати української мови. Мало того, це плацдарм для того, щоб вести подальший наступ для витіснення її на маргінеси суспільно-політичного науково-професійного й культурного життя.

Розвиваючи цю проблемну тему в новому виданні своєї книги, Президент України Л.Д. Кучма виклав свої міркування ось як: «Тепер доводиться постійно читати адресовані мені звернення і відозви різних суспільних і академічних груп, резолюції з'їздів, зібрань і наукових конференцій з приводу мовної ситуації в країні. Вони поділяються на дві прямо протилежні групи, і обидві шалено звинувачують одна одну в дискримінації. Культурно-мовна ситуація зображається ними настільки відмінно, що хочеться запитати, чи не в різних країнах живуть автори цих текстів... Один із семінарів на тему діалогу української і російської культур хтось із його учасників назвав «діалогом глухих». Є, щоправда, одне питання, яке «російські» учасники дискусії звичайно не знаходять сил відбити. Воно звучить так: *«Чи нормально, що багато поколінь росіян в будь-якій місті України, а часом навіть і в селі, могли прожити життя, так і не вивчивши азів української мови?»* (виділення моє – В.П.) (Л.Д. Кучма, 2004, с. 112).

Так і не отримавши відповіді від своїх опонентів, керівник держави веде далі: «Один з найталановитіших українських письменників нового покоління Юрій Андрухович описав існуючий стан справ так: «Хоча російська мова в Галичині звучить відчутно менше, ніж українська, але ні в кого з носіїв немає жодних проблем з її використанням. Можна цілком спокійно жити у Львові, щодня розмовляючи тільки по-російськи. Важко уявити собі дзеркальне відбиття подібного явища в Донецьку, наприклад, чи в Криму. Сміливець, який наважився б там говорити принципово по-українськи, змушений був би жити в постійному стресі. *«Галицькі націоналісти» виявляються куди толерантнішими (а скорше за все, просто байдужішими) «інтернаціоналістів» Сходу чи Півдня»* (виділення моє – В. П.) (Л.Д. Кучма, 2004, с. 112).

Мимоволі згадуються слова колишнього політ'язня Євгена Грицяка з його повісті «Норильське повстання»: «Українську мову там ніхто не забороняв, але все ж розмовляти нею було доволі небезпечно. Своєю мовою ми видавали себе як українців, або ж, як нас всюди зневажливо називали «бандеров», і викликали на себе шквал різних додаткових репресій. В Караганді ми вже відвоювали право на нашу національну гідність, а тут в Норильську, за це право нам ще треба було боротись». Ці слова ні в кого жодних аналогій та асоціацій не викликають? По тринадцяти роках української незалежності?

Завершуючи міркування щодо мовного аспекту теми «Схід-Захід», не обминаючи Південь із Кримом, хотілось би знову нагадати, що співвідношення питомої ваги росіян і українців в загальній чисельності населення в Донбасі один до півтора, а призначених для них шкіл – як чотири-п'ять (!) до однієї української; у Криму росіян до українців – як три до одного, а шкіл – як двадцять п'ять (!!!) до однієї. Мимоволі виникає питання: *то хто ж кого насправді «дискримінує» в Українській державі?*

staroscizny, choronzy, zridlo і ще дуже много єнчих, що істинного русина ужасають.

Найбільшою обманом, ба неспрощеним гріхом в сем ділі є, що писатель, відвергши азбуку питоמו руськую, при[д]няв букви ляцькії, котрі ціло не пристають к нашому языкові. Чи годиться безчестити святиню? Чи годиться потручати ногою сивенького старця, що ся нами від молодості нашої опікував, заступав від бурі, хоронив перед же-гуцим огнем, придержував душу в тліннім тілі? Чи годиться відвергати азбуку святого Кирила, любомудрця високоумного, многоученого, що ся так добре вдивив в язык слов'янський, що бистрим соколовим оком проймив го навскрізь, що сильним, думаючим духом обняв всі голоси величного, дзвенячого языка слов'ян, а, знаючи добре, що їх ні гре-

чеськими, ні римськими буквами нельзя писати, явся подати нам сукромі знаки письмені, сотворити азбуку народнослов'янську, і звів діло піднебесное, з котрим, крім грецької і латинський, ні одна правопись з-по-меж так многа язиків рівні придержати не здужат!? Лишився тот подарок сего великого мужа святым, найчеснішим, найдорожчим спадком, котрого нам всі завидують, котрий нас перед веським прославляє світом, до ко-торого наші діди цілим серцем прилягали, неугасимою милостію обнімали, вічно дбаючим оком стерегли і питомими грудьми заступали. І чи ж можна було інакше? Азбука святого Кирила була нам небесною, незборимою твердою перед довершенням знидінням, була найкріплицим стовпом, несколибимою скалою, на котрій Русь святая, через тільки столітей люто печалена, крепко

Однак брати-росіяни все одно невдоволені. Ні ті, хто в нас здавна в гостях, ні ті, хто в себе вдома: «... Кучма по этому поводу заявил, что еще никогда русский язык не имел на Украине таких льготных условий для развития. Право, создается, впечатление, что либо «в Украине» политикой занимаются исключительно клинические олигофрены, либо нас они считают таковыми. Третье объяснение — предельный цинизм, попросту невозможный в отношениях двух государств но типичный для вокзальных наперсточников» (Е. Морозов, с. 48). Важко собі уявити, щоб будь-який український політолог висловлювався про Росію і її керівництво у подібному тоні, навіть при нападі «зоологіческой русофобії». Однак цитований автор не «некій», він належить до провідних російських геополітиків, його українофобська книжка цілком легально продається в Україні...

Мало того, російський «експерт» категорично заявляє: «Вывод однозначен — Украину пытаются заставить говорить на законсервированном в Северной Америке галичанском диалекте, малопонятном даже для малороссов, делая исконные диалекты (малороссийский, новороссийский «суржик» и литературный русский Русского региона) маргинальными, а их использование — поводом для социальной маргинализации. Не будем говорить о культурном обеднении украинского социума — хотя беднеть, так пусть беднеют, но *языковая проблема как концентрированное выражение культурной проблемы в целом* на фоне прочих проблем Украины и в соединении с ними — *даже не динамит, а нитроглицерин*» (виділення моє — В. П.) (Е. Морозов, с. 36).

Що стосується окремих фрагментів цього пасажу російського політолога, то тут питання можна ставити до кожного слова — і більшість із них буде без відповіді, принаймні адекватної, по суті. Якщо ж глянути на це більш узагальнено, як на програмне формулювання проблеми — то і гірко, і боляче, і страшно таке чути. Гірко — бо ж вочевидь несправедливо. Боляче — бо ж ця людина нам не чужа, оскільки заявляє про себе: «автор вырос в среде, в которой русский и украинский язык использовались в равной степени...», себто серед нас виріс, серед українців. Та й зовні — ну дуже вже наш, як ті наші козаки з мультиків, що тепер повсюди на рекламі бачимо... І такий, м'яко кажучи, неправдивий: «...но вынужден признаться, что украинский язык, используемый средствами массовой информации Украины, ему (Е. Морозову — В. П.) не понятен... Вместе с автором (Е. Морозовим — В. П.) его не понимают почти четыре пятых населения Украины» (Е. Морозов, с. 34). Що коментувати у цій «зоологічній українофобії», якщо вдатися до термінології «нашого-ненашого» г. Морозова?

Страшно чути подібні висновки, бо такими словами не розкидаються — про динаміт і нітроглицерин. Для тих, хто на війні не був і знає нітроглицерин лише як серцеві ліки, пояснюю, що за певних умов це ще й потужна вибухівка, яка є дуже чутливою до струсів і потребує особливої обережності у поводженні. На відміну від г. Морозова, «зем-

лячка», як називав таких нелюбий йому Тарас Шевченко, автор цієї роботи на війні був і що це таке громадянська війна, знає не зі слів. Тому, повністю поділяючи думку про надзвичайну важливість і чутливість мовної проблеми, волів би вибрати іншу метафору і порівняв би її радше з оголеним серцем: поки воно б'ється – є й життя, один необережний рух – і життя не стало. Розмови *post factum* – хто мав слухність, а хто ні – вони життів не повернуть. Ні окремих людей, ні нації. Тому *допоки лунає українська мова – доти й нація українська живе і держава*, інша справа, що не всіх це, як видно, влаштовує... Однак це вже їхній, українофобів, головний біль, не наш... Хоча й ми мусимо бути пильні. І ще більш рішучими, більш пасіонарними, ніж наші «доброзичливці». Такі, скажімо, як директор московського Інституту країн СНД г. Константін Затулін, який на одній з міжнародних конференцій (Париж, 2001 р.) звинуватив Україну в «насажденні курсу на дерусифікацію і асиміляцію». Це при тому, що офіційно зареєстрована кількість українців в Російській Федерації за період між двома переписами скоротилася майже вдвічі. То хто ж кого, питається, денационалізує й асимілює?

Закінчити міркування з теми «Нація і мова» цілком доречно знову ж словами другого Президента України: *«Багатьом людям російської культури ще треба буде жити в собі імперський комплекс і усвідомити, що російський народ – рівний серед інших народів, які і складають людство. Не думаю, щоб у цьому звертанні було щось образливе, адже таке усвідомлення лише приводить речі до їх істинного масштабу. Зокрема, воно допоможе деяким людям зрозуміти, що українська мова була близька до катастрофи. Зараз її можна порівняти з людиною, яку ослабила довга хвороба. Якби існувала така практика, їй можна було б присвоїти статус «потерпілої». Вона заслуговує вашої дружньої участі. Нехай не тільки державні, але і мовні відносини будуть у нас особливі, позбавлені шаблону»* (виділення моє – В. П.) (Л.Д. Кучма, 2004, с. 112). Ліпше сказати – важко, усвідомити – необхідно. Причому всім: і українцям, і так званим російськомовним, і насамперед росіянам – і так би мовити «справжнім», і українським. Усвідомити не тільки розумом, а й серцем. Якщо й є в чомусь і якась запорука національного миру і злагоди в нашій державі – то вона насамперед в цьому взаєморозумінні.

1. *Про результати аналізу стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження.* – Київ: Рахункова палата України, 2003. – Випуск 23. – 51 С.

2. Кучма Л. Д. *Україна – не Росія.* – М.: Время, 2003. – 558 С.

3. Кучма Л. Д. *Україна – не Росія. Повернення в історію.* – М.: Время, 2004. – 126 С.

4. Масенко Л. Т. *Мова і політика.* – К.: Соняшник, 1999. – 100 С.

5. Морозов Е. Ф. *В желто-голубом тумане./В кн. Ульянов Н. И. Украинский сепаратизм.* – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – С. 5-84.

стояла. Є то діва райська звіндострійна, озорена добродійною силою, що нас теплим, солоденьким дохом овівує; єї то чудне діло, що ми досі русинами!

ірина фаріон

ЧИ Є МОВА ТОВАРОМ?

Мова вже за своєю природою
не може бути предметом оперативного вибору
Ажнюк Богдан

олесь бережний

тузла: дядя вася і весло

Із трьох значень слова «природа», які розкриває СУМ (т. VIII, с. 8), для з'ясування нашої проблеми найвідповідніше останнє: «Сукупність основних якостей, властивостей чого-небудь; суть, сутність». Позаяк ми живемо у споживацькому суспільстві купи–продай–купи, то найприступніша аналогія для нашого розуміння складних речей, себто мови, власне і є операція: купи–продай. Отож запрошую до уявної крамниці, де комунікабельна (а ліпше говірка, говорюща) продавчиня торгує мовами. Їхній вибір превеликий: за даними різних лінгвістів від 2.500 до 7.000 мов¹. Торгуй чим хочеш, а покупці – всі і кожен, позаяк ще нікому не вдалося вийти за межі мови чи то пак абстрагуватися від неї (якщо, звичайно, пощастило зі здоров'ям). «Повсякчас мова є справою всіх і кожного», – зазначає видатний швейцарський мовознавець Ф. Сосюр². Отож мова – товар першої життєвої потреби. Через те вкрай важливо купити щось відповідне до власної природи (сутности, суті). І захотілося мені стати продавчиною мовної крамниці (лінгвошопу по-престижному та модному). Почала я експеримент із найпотенційнішими, хоч і не багатими на досвід та гроші молодими людьми – студентами, майбутніми філологами (спеціальність прикладна лінгвістика) та архітекторами (усього 324 особи). Довелось моїм піддослідним мовцям-покупцям без зайвого обдумування (зрозуміло, що з допомогою саме цієї ж мови) швидко і в сум'ятті виказувати свою сутність. Обирали вони товар-мову за принципами, які самі сформулювали:

Принцип вибору мови	Філологи		Архітектори	
	осіб	%	осіб	%
Рідна	97	51,6	87	64
Поширена (популярна)	34	18,1	7	5,1
Милозвучна	27	14,4	13	9,6
Престижна	14	7,5	0	0
Доступна	2	1,1	11	8,1
Експресивна	2	1,1	3	2,2
Практична	1	0,5	2	1,5
Перспективна	1	0,5	1	0,7
Цікавість	0	0	2	1,5
Екстравагантна	1	0,5	0	0
Екзотична	2	1,1	0	0
Сподобалась	2	1,1	0	0
Інтуїтивність (мова душі)	1	0,5	4	3,0
Англійська	1	0,5	0	0

«Никогда Россия не оставит Украине Керченский пролив. Если надо, мы сбросим туда бомбу!»

Александр Волошин, глава адміністрації президента Російської Федерації про позицію Москви щодо Тузли.

«С ружьем не справлюсь, а дайте мне автомат Калашникова, и я первого же русского, кто ступит на Тузлу, застрелю!»

Василь Поштар, Герой соціальної праці, рибалка та мешканець Тузли, півсторіччя голова рибгоспу на острові.

У спільній україно-російській протоці навпроти українського міста Керч та українського острову Тузла на траверсі російського мису Тузла та російського півострову Тамань на якорі стояла російська «Керчь».

Російська «Керчь» – це побитий иржею великий протичовновий корабель тридцятого дивізіону надводних кораблів Чорноморського флоту Російської Федерації, з бортовим числом «711», який було збудовано у старі добрі брежнєвські часи гонки озброєнь і холодної війни на українському суднобудівному заводі з дивною назвою «імени 61 комунара» в місті Миколаєві.

А з протилежного боку Керченської протоки на траверсі українського мису Ак-Бурун, між містом Керч і островом Тузла, за цим неповоротким динозавром сірого металобрухту під назвою «Керчь» пильно стежили новенькі, маленькі та в'юркі «Тамань» і «Кубань». Два прикордонні корвети України з білосніжною пофарбованою надпалубною частиною та вертикальною жовто-блакитною смугою на чорному корпусі й великими білими літерами «МОРСЬКА ОХОРОНА». Лише торік вони вийшли з верфі на українському суднобудівному заводі з дивною назвою «Ленінська кузня» в місті Києві на Дніпрі. *(Безсумнівно, що назва корабельні в столиці незалежної та суверенної України тепер символізує велику повагу й вдячність українського народу видатному агенту на службі в німецького кайзера Вільгельма Другого Гогенцолерна.)*

Іззовні російська «Керчь» виглядала перестарілими ночвами.

Давність мови	0	0	1	0,7
Невідома мова	0	0	1	0,7
Без принципу, без вибору	1	0,5	1	0,7
Графіка	1	0,5	0	0
Не знали, що відповісти	1	0,5	3	2,2
Опитано	188	100	136	100

Суть покупців очевидна (аналіз цього згодом), а з очевидністю мовної суті набагато складніше. Тому почнемо з найприступніших і найприродніших для кожної людини систем – і з неї самої. Схематично і спрощено людина становить єдність духовних (ідеальних) і матеріальних потреб, єдність духу (душі) і тіла. Характер співвідношення цих категорій і становить сутність людини, що виявляється у її виборі від найменшого до найбільшого, від найпростішого до найскладнішого. Мова є також єдністю ідеального (духовного, душевного) і матеріального із тією різницею, що співвідношення цих первнів її суті набагато складніше для розуміння, ніж зазначене співвідношення у людині. Спробую пояснити. Мова – категорія духовна. Що вкладаємо у поняття – слово *дух*? Очевидна його складність розсипана у різних значеннях, серед яких «...безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа» [СУМ II, 442–443]. Отже, внутрішнє, нематеріальне, основне. Згадаймо великого мислителя Г. Сковороду: *«Все невидиме сильніше за видиме, і видиме залежить від невидимого»*. Світ постав із невидимого Божого Слова – про це свідчить Євангелія від Йоана: «1. Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. 2. З Богом було воно споконвіку. 3. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього», а відтак «...І Слово стало тілом, і оселилося між нами...» – акт найменш важливого світу рівнозначний актові світобудови.

Протилежна теорія абсолютизує суспільну природу мови, про що йдеться зокрема у «Німецькій ідеології» К. Маркса і Ф. Енгельса: «На духові від початку тяжить прокляття «обтяження» його матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря – звуків, словом – у вигляді мови. Мова така давня, як і свідомість... мова виникає тільки з потреби, з постійної потреби спілкуватися з іншими людьми»³. Отож суспільність мовної природи полягає у її провідній, визначальній ко-

мунікативній функції, що згодом і сформулював В.І. Ленін: «Мова — найважливіший засіб людського спілкування». Підхопив цю вкрай приступну для розуміння тезу і Й.В. Сталін: «Мова — це засіб, знаряддя, за допомогою якого люди спілкуються один з одним, обмінюються думками і досягають взаєморозуміння»⁴.

Так класики марксизму-ленінізму ошасливили нас «незаперечно істинним» висвітленням таємниці мовної природи. Мова на роки понад сімдесят у нашій країні стала банальним засобом, знаряддям... Якщо це так, то таким засобом дуже легко помінятися і його ще легше вибирати. Інший класик, Іван Франко, розмірковує про це по-іншому: «Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не

маєш до вибору; в якій мові вродився і виховався, без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна»⁵.

Виявляється, що Франкове категоричне «не маєш до вибору» у сучасному суспільстві працює зі знаком мінус. Себто сформовано таку суспільну атмосферу, де людину відчужено від себе самої, — і вона робить не свій вибір. Промовистий приклад наводить у своїй

праці Р. Кісь, покликаючись на американських учених К. Кларк та М. Кларка, які проводили соціально-психологічний експеримент: дітям негрів пропонували вибирати між чорношкірими і білошкірими ляльками — вони зупиняли свій вибір на білошкірих ляльках. «Адже в самій соціокультурній атмосфері суспільства, у його етносі усе те, що пов'язувалося з білими американцями, малося за краще, вище, досконаліше. Чорні діти, властиво, не вибирали. Вони не могли вибирати. Як не може, скажімо, барометр «обирати» погоду чи тиск атмосфери... Він тільки фіксує все це»⁶.

Власне таким міні-дзеркалом суспільства стала наша крамниця із продажем мов: вона засвідчила напрям розвитку суспільства із відповідними пріоритетами, щиро виказаними через критерій (принцип) вибору мови.

Особливо старомодний вигляд мали густі хащі чагарникових антен на її щоглах. Антени стирчали навсібоки розкуйовдженою кучмою, немов зачіска «афро» у Бобі Фарела.

Був такий легендарний танцюрист у диско-гурті «Боні М», народжений на далекому острові Аруба, все ще й дотепер колонії Королівства Нідерландського. Бобі насправді не співав. Він тільки крутив різні вихляси й обертаси на сцені з усім шалом свого палкого карибського серця. І робив вигляд, ніби щось бурмотить у мікрофон. Зокрема, йому вдало вдавалося вдавати, що він підспіває дуже низьким басом у одній з найпопулярніших пісень «Боні М» ось таку фразу: «*Ra-Ra-Rasputin, Russia's greatest love machine...*»

Особливо смачно виходив у Бобі козирний вислів наприкінці цієї ж пісні: «*Oh, those Russians...*»

А от у середині російської «Керчі» був цілковито інший кардебалет. У каюті капітана корабля все було насвіжо пофарбовано у ніжно-рожевий колір полуниць зі сметаною. Піввагона цієї фарби надійшло в дарунок від Першої московської ковбасної фабрики імени Кагановича з Південно-Східного округу Москви, що принагідно мав шефство над залогою ВПК ЧФ РФ «Керчь».

У каюті сильно тхнуло зіпсованим гальюном. Можливо також, то був лише запах корабельного камбузу, де варилися традиційні великоруські кислі щі з квашеної капусти.

На переборці капітанської каюти висіли іконостасом три портрети у насвіжообтесаних березових рамках. Обабіч від кислої як традиційні великоруські щі посмішкою Володіміра Володіміровича Пусіна, вбраного у традиційне як на великоруського державника *дзюдоїстське кімоно*, висіли ще два зображення. Одне – генерал-майора князя Захара Семеновича Херхуелідзе (1805-1856), видатного Керч-Єнікальського градоначальника у 1833-1850 роках. А друге – теперішнього градоначальника Москви і водночас почесного члена залози ВПК «Керчь» Юрія Михайловича Лушкова.

У каюті, крім самого командира корабля капітана другого рангу Кравченка, зібралися ще четверо: старпом «Керчі» капітан третього рангу Левченко, важлива особа в цивільному і двоє у чорних лискучих гідрокостюмах, майор Пархоменко, з рудуватими вусиками, й старший лейтенант Шолуденко, причому в обидвох було припасовано по штурмовому «катранові» у піхвах. Для тих, хто не в курсі: «катран» – це найулюбленіший ніж серед бойових плавців ВМФ і спецназівців ГРУ, МВС і ФСБ.

Отож про критерій рідности, що таки отримав пальму першости від загальної кількості опитаних (див. таблицю): якщо серед студентів-архітекторів за цим критерієм обирає мову близько 64%, то серед студентів-філологів – лише 51,6% осіб. Проблема очевидна. Показником чого є критерій рідности? Найперше, духовного здоров'я. Світ пізнаємо з усвідомлення довколишніх людей: матері, батька, родичів. Їх не обирають – вони Божа даність. Відтак приходять у життя власні діти, любов до яких іншої якості, ніж до дітей родичів, друзів, сусідів. А далі (і так усе життя) вузьке чи широке середовище самозбування (чи самозабуття?), що, наче менше коло, поміщене у велике коло – у Батьківщину. Все це крутиться, тримаючись самочинної форми, завдяки магнетичному почуттю рідности. Коли слабшає магнет, його вважають неякісним, зужитим. Чи слабшає магнет сам собою? Над цією проблемою розмірковував О. Потебня. Він означив її як мовне відступництво, що буває трьох якостей: вільне, мимовільне і самовдоволене, перші з яких у широкому сенсі є все-таки мимовільні. Учений доводить це на прикладі українця, що став австрійським жовніром (як ставали російськими солдатами українці Східної України, влучно по-народному названі «москалями» – бо це були-таки за 25 років муштри «доконані москалі» на ментальному рівні). Змальована сцена у корчмі – це діалог сина і матері, що виказує альтернативу розвитку життя колись рідних людей, це діалог мовного портрету, що стає дзеркалом трибу самого життя, це невідворотна трагедія понівечення фундаментального – самого себе.

«Мати, підносячи синові чарку горілки, просить: – На! Напийся, синовюку, горілоньки та розвесели душу! Ти-то, бувало, всім перед ведеш.

– Никс Бромфен (brantwein)! Я тепер цісарська дитина, цум тейфель! Коби мені зайдель вайн, то але: як то ми в Штайермарку або в Бельскім краю с фрейкою підєм собі штайера і польки, то, сакрамент инайн, аж абцаси з-під шугів (schuh) відлітають; а тут, що за фрейд танцювати з кмайн менш такой пауер-танц?

– Ох, побила мене лихая доля, побила! Понімечили мою дитиновюку, понімечили: і язык перекрутили, і в німецьку барву перебрали! ...Пропав мій рідний син на віки вічні, пропав!

Втручається у цей діалог і великий Олександр Потебня, роз'являючи материнську трагедію:

«...пропав твій син на віки вічні. Він уже не твій, не ваш, він не русин! Він уже запізнав західної цивілізації. Він — цісарська дитина і на команду якогось капрала готовий вас різати, колоти, стріляти. Ви для нього вже не рідня, ви у нього «кмайне пауер, каналь!»⁷

Трагічно-оптимістичним є епізод з казахсько-російського «посвоячення»: «Молодий таджик повернувся з війни і забув свою мову. З усіма розмовляв російською. На селі мало людей знають російську. Усі розмовляють таджицькою. «Говори таджицькою», — сказав йому батько, але молодий таджик удавав, що не розуміє, чого батько хоче. Під будинок цього батька почали сходитися люди, кожен хотів побачити, який на вигляд таджик, що забув свою мову. Спочатку прийшли сусіди, потім усе село. Натовп стояв і розглядав молодого таджика, який повернувся з війни. Хтось засміявся — і всі почали сміятися. Сміялося все село, все село гуділо від сміху, люди трималися за животи, падали на землю. Нарешті молодий таджик не витримав, вийшов з дому і крикнув до людей: «Досить!». Крикнув таджицькою — і потім сам почав сміятися. У той день молодий таджик згадав свою мову, в селі зарізали барана, і всі святкували весь вечір.

«Добре знати російську, — закінчив учитель, — але таджик має знати також свою мову». Випили тост за всі мови світу»⁸.

Зараз, без сумніву, актуальне відступництво у бік російської мови, що страшніше своїм спрямуванням у ментально чужу для українця розтерзано-роздвоєну (євро) азійськість чи азіо(європейськість). Себто власне тепер, у третьому тисячолітті, ми пожинаємо найбуйні-

ший урожай послідовно шовіністичної царсько-советської політики убивання й «обрусення» українців — бо таки створено людину, викорінену з власної культури. Вона у самій собі — через що невидима і вкрай небезпечна, мов вірус, для національно незміцнених українців. «...до 1926 року багато української інтелігенції було змосковлено і в переписі називали себе москвинами, значна кількість простолуду теж не називалися українцями, а звикли вважати себе малоросами, отже, записувалася до москвинів. Навіть національно свідомі українці записувалися москвинами, бо не забули 1918-1922 рр., коли в Україні розстрілювали людей лише за те, що їхні прізвища кінчалися на «енко»⁹. Нагадаємо, що 10.02.1918 року російські війська, зайнявши Київ, розстріляли понад 5 тисяч українців лише за тиждень — а підставою для

Особою в цивільному був якийсь важливий начальник з Москви. Таке враження справляли його упевнена поведінка, бездоганно допасована трійка от кутюр, себто haute couture чи пак високого кравецтва «від Зайцева», й золота з діамантом шпилька на шовковій краватці. Окрім того, він карбував гучно командирським голосом так, як промовляють великі цабе зі званням не нижче генеральського. Та ще він мав сильну московську вимову, яка однак не могла приховати м'якого південно-східного, малоросійського «гекання».

Вельможний геврик у цивільному розлив по гранчаках пляшку «Столічної», театральні підняв шклянку, блимнувши тлустим золотим браслетом. Витримав павзу й урочисто звернувся до присутніх, широко роззявлюючи рота, в якому мерехтіли золоті зуби: *«Хаспда афцери! Тварішчь клітан втарова ранха, тварішчь клітан трет'їва ранха, тварішчь майор, тварішчь старшій ллеєнант!»*

Начальник у цивільному багатозначно розвернувся обличчям до портретної трійці на блідо-рожевій переборці. Зібравшись з думками, загуркотів громовим голосом Бобі Фарела: *«Хаспда афцери! За нашу пабеду! За матшку Расею!»*

Усі присутні офіцери хором гавкнули «Ур-р-р-р-р!», гучно виштовхнули повітря з легенів і всі разом навхильці перекинули гранчаки. А тоді вже гуртом хряснули навідмах спорожнілими склянками об металеву палубу каюти. Сила традиції. Пробили склянки. Шкло розлетілося вдрузки навсбіч.

Закусі в каюті, за традицією, було катма. Натомість, у кутку стояла традиційна балалайка. Часу для задусевних співів про підмосковні вечори в офіцерів зараз не було. Усі присутні як по команді підняли праву руку, зігнули в лікті, й занюхали. Двоє у гідрокостюмах замість п'яного духм'яну власного поту могли вдовольнитися лише запахом гуми. Масні очі офіцерів почали поступово затягатися зосередженою думкою.

За п'ять хвилин через люк у днищі корабля виплили двоє аквалангістів у чорних гідрокостюмах з ножами «катран» при пасі. Нечутно запрацював двигун підводного буксирувальника, призначеного для транспортування бойових плавців. Обидва спецназівці-диверсанти, майор Пархоменко та старший лейтенант Шолуденко, хутко зорієнтувалися у замуленій воді та стрімко вирушили у напрямку українського острова посеред Керченської протоки.

цього було українське слово. У такий спосіб «русских человек» в імперії ставало більше, ніж тубільних росіян. «У СРСР 10 мільйонів немосквинів зазначили в переписі московську мову за свою рідну, отже, визнали себе за москвинів»¹⁰. Ще одним засобом самовідчуження стали змішані шлюби. Ще 1734 року цариця Анна (1693–1740 рр.) наказувала губернаторові України князю А. Шаховському вживати всіх способів, щоб женити росіян в Україні з українками, а в Росії уряд успішно одружував з росіянками тих українців, що там служили¹¹. Плекала цей винахід Анни і Катерина II. Однак чи не найбільших обертів цей процес набув у часи СРСР.

Від 1959 до 1989 р. українці, з огляду на постанову пленуму ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти» (1958 р.), мали право звільняти своїх дітей від вивчення рідної мови. І звільняли: від 1979 до 1989 р. 5 млн. українців відмовилися від вивчення рідної мови¹². І вже як наслідок: «Мама турок, папа грек — а я русский человек».

За переписом 2001 року, попри те, що «докладалися майже сумомні зусилля, аби спрямувати його в антиукраїнське річище»¹³, маємо чистих відступників 3,5 млн.: вони, українці, своєю рідною назвали – російську. Більше відрадні інші показники: українців побільшало – 72,7% у 1989 р. до 77,8% – 2001 (37541,7 тис. осіб), себто на 5,1%; росіян поменшало: із 22,1% 1989 р. до 17,3% у 2001 р. Куди ж поділася ця «дорогоцінна» чверть? Аж ніяк не вимордували її тут добросерді українці: зменшення відбулося головню не за рахунок росіян, а певна частка зросійшених етнічних українців таки згадала своє походження і зробила крок до національного зцілення – себто минулася советська «мода» записуватися «русскімі», під яку саме і потрапив Президент нашої держави, який ще до 1990 року в документах секретаріату Верховної Ради був записаний «росіянином», а вже від 1992 р., ставши з простого депутата прем'єр-міністром, зробився українцем¹⁴.

Є зрушення і на теренах мови (цікаво, що перепис населення Російської імперії та перепис 1900 р. в Австро-Угорщині відбувся саме за ознакою рідної мови, а не за національністю¹⁵): українську мову вважають рідною 67,5% населення України, що на 2,8% більше, ніж за переписом 1989 р. Російську мову вважали рідною 32,8% у 1989 р. і 29,6% у 2001 році. Це означає, що 85,2% етнічних українців вважають

рідною українську мову, 14,8% – російську, тоді як серед росіян 95,9% за рідну мають російську, 3,9% – українську¹⁶.

Однак тих 67,5% рідномовних українців не можна, на жаль, назвати стійкими українцями, позаяк лише 45-50% виявляють свою стійкість послідовно. Нагадаймо, за Орестом Ткаченком, що мовну стійкість народу живлять чотири головних джерела: національна традиція (себто історична пам'ять); національна свідомість (себто думка) і солідарність (себто дія) як нерозривна єдність; національна культура; національний мир і співробітництво з різними народами-населяниками України¹⁷. Власне на ретельне перекриття цих основних джерел і була спрямована політика Російської імперії чи то царської, чи СРСР – одне лихо, через що ми й пожинаємо хиткі, хоч і не безнадійні відсотки. Бо такі дивом є незнищенність нашої нації і лише історичним фактом її планована й послідовна знищеність.

А як із цією стійкістю у сучасній наддержаві Америці, до якої, мов метелики на вогонь (чи ліпше молі), летять і українці?

Із представників другого покоління 71% опитаних назвали українську мову рідною, італійці – 63%, німці – 59%, євреї – 26%. У третьому поколінні майже ніхто з представників інших груп не назвав рідною мову своїх предків, тоді як серед українців третього покоління цей показник становив 18%. Щодо практичного володіння спадщиною мовою, то українці поступаються не тільки євреям, але й італійцям¹⁸. Отож, як бачимо, російська отрута таки сильніша за американську. Хоча, мабуть, нема ворога (чи супротивника) гіршого чи ліпшого, натомість є або нема усвідомлення власного кореня, власного роду, що живитиме за будь-яких обставин, навіть за таких жадливих, як, наприклад, у поета Степана Руданського: «Заказують мені мою рідну мову, – заказує батько, але в мене був прадід і прапрадід – вони мені не заказують; не слухає батько мої мови – зато мене і по смерті, може, послухають штирнадцять мільйонів моїх їднотумців»¹⁹. На щастя, мови Степана Руданського послухає не тільки 14 млн., а, як свідчить перепис 2001 р., – аж понад 36 млн. в Україні (усього в Україні 47.950 тис.) та 10 млн. за її межами, а за кількістю мовноносіїв українці посідають 15–20-е місце у світі²⁰, маючи таких сусідів, як поляки та італійці. А українське студентство III-го тисячоліття, обираючи у крамниці мов найперше рідну, обгрунтовує свою позицію так: «Нам Бог дав так, що

* * *

«Щче по одній, ріб'яткі! Это уже «на коня». Перша чарка колом, друга – соколом, а решта дрібними пташечками. Сальцом закусуйте. З цибулькою. І гурчікі беріть. Ні сісняйтеся. Усьо ж своєю, зі своєю городу. Онездо звідтіля онтамічкі».

У зашкарублій, вузластій і посинілій від наколок руці літнього, але жвавого чоловіка залякла пляшка немирівської горілки «Українська медова з перцем». Серед золотистої рідини у підвішеному стані, не дотикаючи дна, повільно оберталися два тендітні стручки пекучого перцю. Ніби два космонавти в червоних скафандрах у вільному від гравітації *єдиному космічному просторі*.

Випалена сонцем тільняшка старого рибалки дяді Васи була такою запрапою, що аж геть у дрібненьких дірочках – подзьобана як решето. Начеб її було побито шашелем чи посічено мініатюрними метеоритними дощами. Чи може, її господар навіть спав на цвяхах, як йог. Тому його тільняшка виглядала наче зоряне небо в планетарії. Тільки навиворіт.

Стіни помешкання дяді Васи замість шпалер обклеєно було старими гірчично-бурштиновими аркушами газет «Известия» і «Красная Звезда». У кількох місцях зі шпальт півстолітньої давнини

55

посміхалися сторчголов і навперекоси геть пожовклі, кольору стиглої кукурудзи, портрети генсека Хрущова й космонавта Гагаріна, передових комбайнерів і трактористів, доярок і бавовнярок, гірняків і ливарників, а ще – суворі обличчя членів Політбюро ЦК КПСС.

У центрі стіни красувався кольоровий фотопортрет генсека Брежнєва на лискучому глянцево-му папері. У кремовому кітелі з рясним золотим гаптуванням. Проте цього кітеля на широких грудях Брежнєва, маршала і чотирижди Героя Радянського Союзу, майже не видно було за щільними рядами блискучих орденів і медалей усіх кольорів і країн, переважно *соціалістичського табору*. Фотопортрет виконував функціональну роль – прикривав подряпину в стіні.

Придивившись, на обличчі Леоніда Ілліча можна було запримити кілька плям. Як у Горбачова на чолі. Щоправда, ці плями на Брежнєві, при ретельнішому огляді, виявлялися вже пізнішими наплас-туваннями. А саме – залишками замордованих комарів і мух, що їх розплющила мухобійка дяді Васи.

Старий рибалка дядя Вася якраз утретє запропонував ще по одній, після чого відразу взявся розливати по склянках «Українську медову з перцем».

На застеленому газетою «Керченский рабочий» столі миловидно лежав тлустий шмат

ми живемо в Україні, – тож маємо бути патріотами і говорити українською. Ми не вибираємо. Нас вибирають» (майбутній архітектор Безпалко Олег). «Я не обираю мови. Мова обирає мене» (майбутній архітектор Юрій Глобчак); «Я живу в Україні, тому готова розмовляти українською мовою, навіть коли цілий світ буде проти» (майбутній філолог-перекладач Онишук Олена); «Маючи рідну мову, всі решта можна отримати задармо» (майбутній філолог-перекладач Муринєць Катерина); «Я б обрала рідну мову, адже вона робить мене не просто істотою, не просто людиною – а громадянином; це те, що не дає мені втратити своє «я» і загубитись серед інших народів» (майбутній філолог-перекладач Тацій Олесья). Сила рідности не просто у мові матері чи батька, а, як зауважує Анатолій Погрібний, у мові роду, принаймні кількох найближчих до нас поколінь, бо ж по-різному і по-страшному могли складатися обставини спілкування батьків... Професор А. Погрібний наводить блискучу цитату з «Філософських зошитів» Петра Чаадаєва, що колись була адресована росіянам, а тепер, на жаль, її легко переадресувати нам: «Ми з'явилися на світ як незаконнонароджені діти, без зв'язку із нашими попередниками на землі, ми не тримаємо в серцях нічого з повчань, залишених до нашої появи... Те, що для інших народів є просто звичкою, інстинктом, – у наші голови доводиться вбивати ударами молота. Наші спогоди не сягають далі вчорашнього дня; ми ніби чужі самі для себе»²¹.

Експеримент у «лінгвошопі» засвідчив ще одну засадничу річ: престижну та популярну (поширену) мову зазвичай обирали філологи, тоді як перевагу виборіві рідної мови надали архітектори. Чи не модель це нашого суспільства, де ті, що покликані втілювати національні інтереси, себто влада, не мають їхнього усвідомлення; де ті, що мають досконало знати державну мову – не володіють нею узагалі; де ті, що працюють над унормуванням мови, пропонують її совкову версію через правописний кодекс, що є російським сарафаном на українському тілі?

1. Кочерган М.П. *Вступ до мовознавства*. — К., 2000. — С. 58; Ющук І.О. *Вступ до мовознавства*. — К., 2000. — С. 24; Левицький Юрій-Мирослав. *Мови світу. Енциклопедичний довідник*. — Львів, 1998. — С. 5; Білецький А.О. *Про мову і мовознавство*. — К., 1997. — С. 5.
2. Фердінан де Сосюр. *Курс загальної лінгвістики*. — К., 1998. — С. 96.
3. Маркс К., Енгельс Ф. *Німецька ідеологія*. — М.-Л., 1927. *Твори*. — Т. 3. — С. 95.
4. Сталин И. *Марксизм и вопросы языкознания*. Госполитиздат, 1950. — С. 22.
5. Франко І. *Двоязычність і дволичність // Урок української*. — 2003. № 3. — С. 13.
6. Кісь Роман. *Мова, думка і культурна реальність*. — Львів, 2002. — С. 61.
7. Потебня О. *Проблема денационализации // Мысль и язык*. — Х., 1913. — С. 68-69.
8. Капусцінський Ришард. *Імперія*. — Львів, 2003. — С. 80.
9. Штепа Павло. *Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість*. — Дрогобич — Львів, 2003. — С. 223.
10. Штепа Павло. *Там само*.
11. Штепа Павло. *Там само*. — С. 249.
12. Сердюк М., Потоцька Т. *Чи потрібні Україні дві державні мови? // Дивослово*. — 1995. — № 4. — С. 37.
13. Погрібний Анатолій. *Більше «полі» ми чи «моно»? // Літературна Україна*. — 2003. — 6 березня.
14. Стріха Максим. *Перепис: українці повернули собі позиції... 1950-х // Урок української*. — 2003. — № 3. — С.2-3.
15. Чорний Сергій. *Національний склад населення України в ХХ сторіччі*. — К., 2001. — С. 4.
16. Стріха Максим. *Там само*.
17. Ткаченко О.Б. *Проблема мовної стійкості та її джерел // Мовознавство*. — 1990. — № 4. — С. 4.
18. Ажнюк Б.М. *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. — К., 1999. — С. 277.
19. Руданський С. *Твори: В 3-х т.* — К., 1973. — Т. 2. — С. 359.
20. Левицький Ю.-М. *Там само*. — С. 170.
21. Погрібний Анатолій. *Мовно-психологічні аспекти перепису населення в Україні // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства*. — К., 2002. — С. 63-64.

білосніжного сала, запорошеного сіллю, поріzana навпіл золотиста соковита цибулина, найжачені тендітними колючками зелені огірки, стиглі темно-червоні помідори кольору бичачої крові, кілька запашних вуджених керченських оселедців.

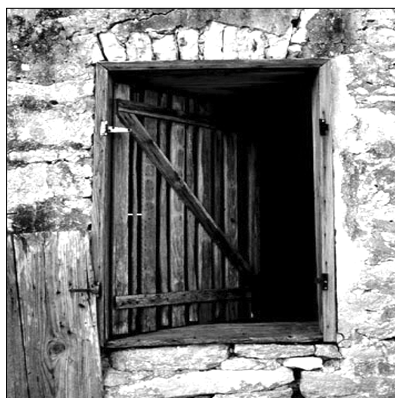
У куті на табуретці стояв старенький ламповий радіоприймач «Рига», перетягнутий синьою ізоляцією. Радіо страшенно тріскотило і з нього безперервно цибенів дзюркотливий спів, що навіював образи турецьких килимів, караван-сараїв і гаремів, ясира і ятаганів.

«Давай, давай, ріб'ята. Перша чарка — як по льоду, друга — як по меду, а за третю не питай, управляйся, наливай!» — жваво підбадьорював гостей дядя Вася.

«Гламне у цьому ділі добре закусовать! Я ж понімаю. Сам на службі служив. На Севірном флоті. Тіпер у мене вже не то. Цим я більше не бавлюся. Для міня вже лучче мінералочька. А ви хлопці молоді. У вас же організм — сила! Перцівочка ж — це для кровообращенія дуже харашо. І сальце воно, кажуть, очищає кров і вени. Це шоб склірозу не було. І калорії дає. За вітаміни на знаю. Брехать почом здря не буду. То вон гурчікі й помідоркі — там тіх вітамінів уйма. Беріть-беріть, ріб'яткі, бо йщо є».

лариса масенко

усні форми побутування
МОВИ
явище вульгаризації
МОВЛЕННЯ

Як зазначає Юрій Шевельов, «мова на письмі ніколи не дорівнює усній ні своїм діпазоном, ні активністю сприймання й переймання»¹.

Живе розмовне мовлення становить центр кожної мови.

Деякі мовознавці виділяють побутово-розмовне мовлення в самостійну систему і протиставляють його літературній мові. Але переважно його розглядають у межах стильової структури усного літературного мовлення. Так, згідно з визначенням «Лінгвістичного енциклопедичного словника», «розмовне мовлення – це різновид усного літературного мовлення, яке обслуговує щоденне побутове спілкування і виконує функцію спілкування і впливу»².

В сучасній міській комунікації виділяють три основні типи спілкування: стереотипні міські діалоги незнайомих осіб, спілкування знайомих осіб у побутових обставинах, спілкування знайомих і незнайомих осіб у виробничій і соціально-культурній сфері (ситуації неофіційного спілкування і ситуації офіційного спілкування).

Літературний варіант усного мовлення, що вживається у публічних лекціях, виступах урядовців, мовленні на радіо й телебаченні, вимагає від мовця самоконтролю, суворого дотримання мовних норм, уважного ставлення до вибору відповідних слів.

Натомість контакти в неофіційних побутових ситуаціях – у приватному, товарисько-родинному житті, неофіційному виробничому спілкуванні, у неформальній соціально-культурній сфері дозволяють значно вільнішу вербальну поведінку.

Цей тип побутово-розмовного мовлення є найбільш динамічною структурою, яка чутливо реагує на зміни в суспільно-політичному житті й культурі народу і характеризується найбільшою відкритістю до інновацій та змін. Саме через усні різновиди побутування мови здійснюється її зв'язок із щоденним життям. Як приклад вияву живомовного реагування на сучасні реалії можна навести хоча б популярну лексему *кравчучка*, що нею міська людність охрестила велику сумку на коліщатах, яка стала одним з невід'ємних атрибутів сучасного міського життя. В такий спосіб буденна народна свідомість пов'язує прізвище першого президента посттоталітарної України з побутовою реалією, що набула поширення за його доби. Подібно прореагував свого часу міський сленг на епоху Хрущова, охрестивши новобудови тієї пори влучним словом *хрущоби*.

Побутово-розмовне мовлення має наддіалектний загальнонаціональний характер. Водночас до нього легко проникають елементи вузько локальних утворень – територіяльних діалектів, а також соціолектів, жаргонів, аргю.

Свого часу Бодуен де Куртене висунув ідею двопланового членування мови – *горизонтального*, під яким він мав на увазі територіяльне членування мови, і *вертикального*, яким позначав її соціальну

Обидва прикордонники припинили відмовлятися від почастунку. Урешті дочекалися коли дядя Вася запросив їх утретє. Єфрейтор Серьожа Ковбаснюк з Переяслав-Хмельницького району, що на Київщині, чемно відкашлявся і сказав із глибоким почуттям поваги до старого рибалки: «Ну, ми ето, дядь Вась. Як нада, то нада. З уваженія».

Серьожа був привчений поважати старших ще з дитинства, яке минало в його рідному селі Пологи Яненки та в погостинах до численних родичів по навколишніх селах: Пологи Вериги, Пологи Чобітки, Циблі, Хоцьки, Лецьки, Перше Травня й Натягайлівка. Серьожа Ковбаснюк з дитинства мріяв працювати міліціонером у Києві, а тепер має надію, що його мрія здійсниться після дембеля.

Другий прикордонник, рядовий Гріша Буряченков з містечка Комсомольськ-на-Дніпрі, яке мальовничо розкинуло залізобетонні квартали на лівому узбережжі Дніпродзержинського водосховища на Полтавщині, шанобливо кахикнув кількараз і з цілковитим респектом беззастережно погодився: «Не, ну канешна, дядь Вась. Нема вопросів, самьпоімаїте».

Гріша перед призовом, продовжуючи трудову династію Буряченкових, устиг попрацювати кілька місяців на Полтавському гірничо-

збагачувальному комбінаті. Він кряжив молодшим помічником у цеху з виробництва окатишів на ділянці дозування й змішування компонентів шихтування – залізорудного концентрату, доломітизованого вапняку, бентонітової глини й активованого торфу, які після утворення однорідної шихти в роторному змішувачі, встановленому на конвеєрній стрічці, надходили в барабани для подальшого грудкування.

Молоді прикордонники Серьожа та Гріша разом хильнули медової перцівочки, вдоволено крякнули й завмерли від благосного задоволення.

«Мед і перець - це вишукане та суперечливе за своєю суттю поєднання надає горілці «Українська медова з перцем» неочікуваного смаку та тривалого післясмаку, що надовго запам'ятовується. Скуштувавши її, ви відчуєте м'який та неквапливий вступ з ароматом квіткового меду і диких трав, після цього на зміну цьому відчуттю приходить смак перцю, що приємно облікає. За якусь мить ви відчуєте тепло, що розлиється по всьому тілу та зігріє душу. Горілка «Українська медова з перцем» відбиває усю красу, багатогранність та непередбачуваність нашого життя - від гіркоти розлуки до радості нових зустрічей».

Витримавши врочисту паузу, прикордонники заходилися,

диференціацію. Учений підкреслював важливість вивчення вертикального мовного шару, що становить «різноманітні видозміни того ж місцевого говору за суспільними класами, за заняттями і способом життя, за соціальними верствами тощо».

Взаємодія територіальних і соціальних діалектів із загально-народним розмовно-побутовим мовленням і літературною мовою у різні історичні епохи виявляється по-різному. Якщо територіальне членування мови належить до доісторичних часів і пов'язане ще з періодом племінної диференціації, то соціальні діалекти виникають у пізніший період розвитку і відображають у мові соціальну стратифікацію суспільства. Існує різниця і в якісних характеристиках територіальних і соціальних діалектів. Територіальний діалект – це мовна система, що виявляє свою специфіку на всіх мовних рівнях – фонетичному, лексичному, словотворчому, морфологічному і синтаксичному, тоді як соціальні діалекти вирізняються лише на лексичному рівні. Тому дехто з науковців пропонує визначати їх як *соціальні лексичні системи*.

Крім того, територіальний діалект, особливо в минулі епохи, був для його носіїв переважно єдиною мовою спілкування з оточенням, тоді як соціальний діалект, вживаний в різних побутових сферах міської комунікації, співіснує у свідомості його носіїв, як правило, поряд із нормативною літературною мовою – і писемною, й усною, виконуючи функцію певної лексичної підсистеми, використання якої можливе лише за певних обставин – або в межах своєї соціальної групи, або у визначеній комунікативній ситуації.

Соціальні діалекти – це варіанти національної мови, пов'язані з існуванням соціальних груп, об'єднаних певним типом зв'язку. У близькому до цього значенні вживається також термін *жаргон*. Так в енциклопедії «Українська мова» *жаргон* визначено як «один з різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями мови»³.

В минулому терміну *жаргон* надавалось стилістично зниженого значення, елемент негативної конотації зберігається іноді і в сучасному побутовому мовленні. Еволюцію терміна можна простежити за словниками іншомовних слів. Так, «Словник чужомовних слів» 1932 р. дає таке визначення *жаргону*: «1) зіпсована різними сторонніми впливами говірка; 2) умовна штучна мова людей якогось фаху (злодійський жаргон)»⁴.

Натомість в сучасній науковій літературі терміни *жаргон* і *арго* позначають різновиди соціальних діалектів, причому *арго*, на відміну від *жаргону*, вживається щодо специфічної, не зрозумілої іншим групової мови, спеціально створеної з метою її втаємничення від сторонніх. В останнє десятиліття в науковому і публіцистичному дискурсах поширився також запозичений з англійської мови термін *сленг* на позна-

чення жаргонізованого розмовного мовлення або жаргону з широкою соціальною базою, наприклад *молодіжний сленг*.

Соціолект, або жаргон, виконує такі функції: об'єднує особу з групою, водночас вирізняючи відповідну групу поміж інших, а також стає мовним знаряддям інтерпретації дійсності. Соціолект, як кожна мова, в певний спосіб інтерпретує дійсність, накреслюючи образ світу згідно з системою суспільних вартостей, які приймає група. Так, молодіжний жаргон виражає жартівливе, ігрове трактування дійсності. Злочинні угруповання створюють свою брутальну мову, яка підтримує брутальну поведінку. Отже, функції соціального діалекту тотожні функціям загальнонародної мови, але якщо остання консолідує всю національну спільноту, відрізняючи її від інших націй, то об'єднавча функція соціолекту діє на вужчому, груповому рівні, виокремлюючи всередині соціуму групи людей за певними ознаками – професією, родом діяльності, інтересами, віком тощо.

Професійно диференційовані соціолекти зародились дуже давно, їх виникнення пов'язане з розподілом праці між членами соціуму. В минулому на Україні були відомі такі професійні соціолекти, як мова кобзарів (вона називалась *лірницька мова*), свій жаргон мали бурсаки, духівництво, мандровані дяки та інші групи населення, об'єднані за родом діяльності.

Групові, або корпоративні жаргони зазвичай виникають у групах людей, тісно між собою чимось пов'язаних. Форми зв'язку можуть бути різними, наприклад, спільне навчання в школі або інституті, служба в армії, захоплення туризмом, спортом, колекціонування тощо.

Лексика корпоративних жаргонів за своїм призначенням суттєво відрізняється від професійної лексики або термінології. Появу спеціальної професійної лексики, як правило, викликає потреба назвати якийсь предмет або явище, з яким виробник має справу у своїй діяльності. Нерідко це стосується якогось специфічного предмета, мало відомого або зовсім не відомого іншим. Лексика ж групових жаргонів позначає переважно вже відомі предмети, якості, стани. Тут ми маємо справу не з понятійними, а з експресивно-оцінювальними синонімами, найчастіше стилістично зниженими.

Головним чинником виникнення деяких групових соціолектів є експресія. Так утворюються жаргони у відкритих молодіжних середовищах – учнівських, студентських, в групах, пов'язаних із мистецькою діяльністю. В таких соціолектах надзвичайно розбудована синоніміка. Наприклад, у польському словнику студентського жаргону, опублікованому в 1974 р., що містить 10.000 слів, на позначення *гроші* зафіксовано 46 синонімів⁵. З сучасного українського студентського жаргону можна навести приклади таких синонімічних рядів: *торба – гаплик – хана – труба – глина – слива – ландиш* (кінець, крах чогось); *герла – матильда – клава – тьолка – тітка* (дівчина) тощо⁶.

сопучи, мерщій навздогінці хрумкати огірки й помідорки та шамкати ніжне сало, яке було таке ніжне, таке ніжне, що либонь саме по собі тануло в роті.

Єфрейтор Ковбаснюк і рядовий Буряченков поступово наповнили харчами свої вічно голодні молоді шлунки, розслабилися. Їхні м'ясні погляди помандрували пожовклими шпалерами газетних шпальт на стіні.

Поруч з фотопортретом Брежнєва висіла дуже стара імпортна афіша закордонних концертів Софії Ротару, на якій геть усе було написано чужинецькою мовою, а сама Ротару виглядала як цнотлива петеушниця. Текст було написано, ймовірно, турецькою мовою. Або румунською. Чи молдавською. Принаймні, латиницею, отже безсумнівно не мовою братерського єднання народів.

Там, де на афіші в Софії Ротару намічалася ліва перса, було вбито цях. На нього було почеплено флотський кортик дяді Васі. Старий рибалка таки дійсно служив на військово-морському флоті. Щоправда, не на Північному, а на Чорноморському. Та ще й у легендарній сімнадцятій бригаді спеціального призначення, в найелітнішому загоні радянського спецназу, що крім комадування флоту підпорядковувався ще й безпосередньо керівництву ГРУ.

Улітку 1995 року, коли російсько-українські взаємини набули неабиякої гостроти, бойові плавці сьомої бригади, колишньої сімнадцятої, уже в складі збройних сил незалежної України, готові були виконати надзвичайно делікатний наказ. Водночас вельми несподіваний і довгоочікуваний наказ. Їм було наказано приготуватися до розгортання у місцях базування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, бути готовими перешкодити росіянам вивести в море кораблі і, зрештою, захопити силоміць увесь штаб Чорноморського флоту в Севастополі, який охороняли російські морські піхотинці.

Тоді Севастопольський конфлікт між Києвом і Москвою владнався дипломатичним шляхом. Укотре вже війни між братніми народами вдалося уникнути.

Старий дядя Вася служив у чорноморському спецназі ще у старі добрі брежнєвські часи гонки озброєнь і холодної війни. Аж допоки одного разу його елітний загін не отримав особливо важливе й надзвичайно секретне завдання безпосередньо з Кремля. Ось тоді й сталося так, що підводний човен «Комсомолец Закарпаття», на борту якого перебував загін дяді Васі, затонув біля берегів штату Меріленд у гирлі Чесапіцької затоки разом з половиною залого. Іншу половину, значно меншу половину, а серед них і

Метафорична експресивна лексика студентського жаргону з огляду на звичайні потреби комунікації здається надмірно розбудованою. Це зближує її з поетичною мовою. Думку про подібність поетичної мови і сленгу висловив данський мовознавець Отто Есперсен.

Обидві форми існування мови, на перший погляд, різко відмінні, зближує те, що і в поетичній мові, і в жаргоні реалізується креативна функція мови, лише в поетичній мові вона має індивідуальний прояв, а в жаргоні – колективний. Водночас О. Есперсен зауважив, що сленг, мовлення жартівливе й ексцентричне, оперує обмеженішими формальними засобами, ніж поетична мова, в якій наявні рима, ритм, поетичні фігури. Крім того, очевидно, що в молодіжному жаргоні домінує гумор і грубувата емоція. Він відображає властиву молодіжним середовищам позицію «аби було інакше і смішніше, ніж у звичайній мові», отже, спрямований на словесну гру, забаву.

Майже кожна людина, будучи членом кількох соціальних груп, стає носієм кількох соціолектів. До деяких груп належить довго (часто в одній професійній групі лишається протягом усього дорослого життя), в інших, наприклад у групах ровесників (любителів рок-музики або членів спортивних клубів) з'являється ненадовго, лише в певний період життя. Цим пояснюється те, що професійні діалекти (рибальські, мисливські, моряцькі та інші) належать до стабільних, культивують традиції професії. Ті ж мовні варіанти, які утворюються в безпосередніх контактах, наприклад, соціолекти молодіжних груп – той же студентський сленг – відзначається змінністю, плінністю. Тривалим у них є тільки механізм творення слів, самі ж слова виникають і забуваються одразу зі зміною особового складу груп.

Неповногта побутування живих форм усного мовлення – соціолектів, сленгів, аргю – в українських містах належить до найзагрозливіших для майбутнього української мови явищ. У статті «Двомовність і вульгаризми», написаній у 1983 році, Юрій Шевельов писав: «У сучасній Україні, як здається, власні українські аргю відмерли, а інновації в сленгу позичаються майже автоматично з російської мови. Наприклад, в'язничний жаргон, навіть в українських противників соєтської системи й домінації російської мови, типово «всесоюзний». Так і в інших неросійських мовах СРСР. Про небезпеку цього явища для самостійного розвитку, кінець-кінцем і самого існування неросійських мов СРСР, немає потреби говорити. Жаргони й сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живущі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя. Загальновідомо, що і сучасні романські мови постали з «вульгарної», а не нормативної латини»⁷.

При неповноцінному функціонуванні українського слова в суспільному житті головною формою літературної мови стає писемна. Життя ж розмаїтих усних різновидів міського мовлення паралізується. Відтак українська мова застигає у фіксованій писемній формі, що блокує рух, розвиток мови. Не підтримана постійною щоденною реалізацією

в усному спілкуванні, мова дедалі більше «мумізується», замикається сама в собі, втрачає здатність реагувати на живу реальність. Адже всі різновиди фамільярного усномовного спілкування, не закуті в застиглий писемно-нормативний канон, — це своєрідні мовні лабораторії, в яких відбувається постійний рух, стихійний розвиток мови.

Витіснення української мови російською з побутової сфери усної комунікації, відсутність мовленнєвого середовища значно ускладнює процес оволодіння нею. «Ніде ніхто й ніколи, — писав Олекса Сиявський, — не може вивчитися якоїсь мови практично в таких розмірах, як це потрібно для щоденного вжитку людині інтелігентної професії, без належного мовного оточення. Хоч мовне оточення й не одинока умова такого вивчення, та без нього годі й думати за більш-менш серйозне засвоєння мови. Щоденне читання часописів, книг, розмова, письмо, вуличні написи, плякати, афіші, театр — ось та нормальна мовна атмосфера, де може нормально організовуватися мова окремої людини»⁸.

Обмежене використання української як засобу усного спілкування позбавляє літературну мову одного з найважливіших, живих і відкритих, джерел нормування й кодифікації, оскільки переважна більшість інновацій і запозичень, їх перевірка на життєздатність і адаптація або ж відторгнення відбуваються в рухливому живому, а не фіксованому писемному мовленні.

Сьогодні процеси спонтанної й офіційної суржикізації настільки замулили живомовні народні джерела, що звертатися у справі нормування літературної мови до уснорозмовної бази, як це робили мовознавці й літератори, зокрема Б. Антоненко-Давидович, ще в 60-х роках, не кажучи вже про 20-ті, слід із великим застереженням. Як зазначає С. Караванський, «орієнтуватися на живе мовлення сьогодні можна лише вибірково, бо в живомовній стихії змішано кілька мовних течій. Отже, треба орієнтуватись на народну творчість у неспотворених записках, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі»⁹.

Водночас і в масовій свідомості, і, частково, в наукових осередках мовної кодифікації відбувається певна переорієнтація в оцінюванні «чистоти» літературної мови, її відповідності нормативному стандарту.

Як показало соціолінгвістичне дослідження, у масовому сприйнятті високі оцінки мовлення за показником «правильності» пов'язуються переважно з тією територією, де відсутній розрив між мовним вираженням усної і писемної культури. Опитування, проведене серед школярів, студентів і вчителів різних регіонів України, виявило, що тільки у вчительських середовищах Києва і Дніпропетровська відповіді на питання про місцезнаходження досконалого (найбільш літературного) мовлення розподілились між Заходом і Центром. Так, 45% вчителів, опитаних у Києві, і 49% вчителів Дніпропетровська вважають, що найдосконаліше (найбільш літературно) говорять у центральних

молодого дядю Васю, вдалося врятувати. Після кількох діб, які вони провели в повному морозі на морському дні в затопленій субмарині.

Паралельне розслідування здійснювали ревно й упереджено відповідальні працівники ЦК і ГРУ. Вони обопільно ненавиділи один одного більше, ніж будь-якого зовнішнього ворога соціалістичної системи. У результаті розслідування, усіх чудом уцілілих моряків «Комсомольця Закарпаття», разом з кількома спецназівцями молодого дяді Васі, турнули під три чорти. Щоб прикрити невинну похибку високого керівництва, яка коштувала втрати цілого підводного човна і життя моряків, з них зробили цапа-відбувайла чи козла офірного, чи пак жертовне ягня у тільняшці.

Дядю Васю комісували тоді з флоту офіційно через його кесонну хворобу. Без жодних нагород, подяк чи навіть належної пенсії. Зрештою, він плюнув на все й на всіх. Відтоді дядя Вася став задумуватися.

Як і більшість його флотських і спецназівських колег, закласти свою власну родину він не встиг. Але не дуже тим переймався, та вже й не сподівався. Тому самітній дядя Вася, вільний як сокіл, не бтяжений сімейними клопатами, подався на риболовецький флот. Відтак він багато років про-

працював цивільним матросом на Тихому океані. І ніколи вже не соромився і не стримував своїх різних висловлювань про совковий дебілізм чи кремлівський маразм.

Караючого меча компетентних органів дядя Вася ніскільки не боявся. А от його, бувалого й тертого морського вовка, натомість, совдепівська система боялася як лиха. Його не чіпали, бо воліли тримати якнайдовше і якнайдалі від кисільних берегів марксистсько-ленінського раю, аби дядя Вася не муляв очі вдома. Тому старий моряк після довгих років плавання по закордонних морях-океанах оселився на острові Тузла. Начебто повернувся до Країни Рад, географічно принаймні, але фактично звідусіль відмежувався від неї водою. Тут на острові він сам собі був і пан, і господар. Жив як хотів. А високій московській владі разом з генералами ГРУ до нього вже не було ніякого діла.

«От молодці хлопці. От тепер вже бачу, що ви козацького роду. Молодці!» Дядя Вася не приховував свого щирого захоплення від того, як обидвоє молодих гостей хвацько налягли на його почастинок.

Проте, хоч і сповнений піднесенням, старий рибалка не міг обійти в розмові актуальної та найболючішої для себе теми: «Так! А тепер, смотрі ж воно що витворяють з той дамбой! Ці севірно-восточні браття. Це ж загатять

областях і відповідно 42% київських учителів і 21% дніпропетровських відносять до території поширення зразкового мовлення західні області.

Натомість більшість опитаних школярів (приблизно три чверті) і в Києві, і у Львові, і в Дніпропетровську вважає, що найдосконаліше говорять українською на Заході. Цей же район вважає зразковим у мовному відношенні і більшість студентства, що брало участь у опитуванні – відповідно 66% київських студентів, 82% – львівських і 57% дніпропетровських. До цього слід додати, що це твердження підтримує й більшість львівських учителів (79%)¹⁰.

Водночас у зросійшених регіонах України спостерігається послаблення впливу зразкового усного мовлення, як українського, заблокованого поширенням російської, так і російського внаслідок периферійності українських міст стосовно Москви й Петербурга – центрів кодифікації норм російського літературного стандарту. Показово, що московські мовознавці, які визначають коло носіїв російської літературної мови, виключають з нього російськомовних українців. Так, в останньому університетському посібнику з соціолінгвістики його автори В.І. Беліков і Л.П. Крисін, перераховуючи ознаки носіїв літературного варіанту російської мови, до яких вони відносять мешканців міст, що для них російська мова є рідною і вони здобули вищу або середню освіту в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою, щодо українців зазначають: «...Спостереження свідчать, що особи, для яких російська є нерідною, навіть у тому випадку, коли мовець володіє нею вільно, виявляють у своєму мовленні риси, тією чи іншою мірою зумовлені інтерференцією. Наприклад, у мовленні українців, що володіють російською мовою, регулярно використовується звук [ʒ] фарингальний замість [r] вибухового, «належного» згідно з російською літературною нормою... Це позбавляє дослідника можливості вважати таких людей однорідними в мовному відношенні з особами, для яких російська мова є рідною»¹¹.

Послаблення впливовості авторитетних зразків мовлення, розмитість поняття мовної норми, культури мовлення стосовно обох вживаних в Україні мов призводить до неконтрольованого суспільством розростання низьких вульгарних форм побутово-розмовного мовлення.

Сучасні проблеми поширення вульгарного мовлення, брутального стилю спілкування стосуються передусім російськомовних міських середовищ України, хоча саме явище виходить за межі України і рівною мірою стосується Росії і, власне, може бути потрактоване ширше – як властиве всьому постсовєтському просторові.

У зв'язку з цим варто детальніше зупинитися на деяких характерних рисах російського просторіччя, складову частину якого становлять і так звані вульгаризми.

Дослідник лексики англійської і російської мов В. Хомяков вважає просторіччя особливою наддіялектною формою розмовного мовлення і відзначає строкатість його структури, яка, на його думку, склад-

ніша від лексико-семантичної системи літературної мови. Учений поділяє нестандартну лексику, яка протистоїть стандартній, на два основні типи — стилістично знижену і соціально детерміновану, причому остання, на його думку, має вужчий узус, ніж стилістично знижена. У межах стилістично-зниженого, або експресивного, просторіччя В. Хомяков виділяє такі складові елементи: «низькі» колоковіялізми, сленгізми, вульгаризми, в межах соціально-професійного просторіччя — жаргонізми й арготизми¹².

У деяких працях російських соціолінгвістів просторіччя окреслюється як суто національний феномен, що за характером побутування відрізняється від функціонально близьких типів розмовного мовлення інших мов. Так, у одному з останніх посібників з соціолінгвістики В.І. Белікова і Л.П. Крисіна, в якому просторіччя визначено як «мовлення неосвіченого і напівосвіченого міського населення, що не володіє літературними нормами», зазначено: «Сам термін *просторіччя* вживається головним чином у вітчизняній соціолінгвістиці, оскільки просторіччя — «найбільш російська» мовна підсистема, специфічна для російської національної мови. Якщо територіяльні діалекти і тим паче літературна мова мають прямі аналоги в інших національних мовах, то у просторіччя таких аналогів немає. Ні французька підсистема *langue populaire*, ні те, що в англійській лінгвістичній літературі зветься *nonstandard* або *illiterate speech*, не є подобами російського просторіччя, відрізняючись від останнього як щодо соціальної бази (тобто складу носіїв), так і щодо структурних і функціональних властивостей»¹³. І далі: «Польські міські діалекти значно більшою мірою, ніж російське просторіччя, спираються на селянське мовлення; болгарські, сербські і хорватські міські койне близькі до їхньої діалектної основи, що також відрізняє їх від російського просторіччя»¹⁴.

У кожному разі очевидною є та велика вага, яку посідає в лексичній системі російської мови нестандартна лексика, використання якої пов'язане із зниженим стилем комунікації. Цікавим у цьому зв'язку є порівняння російської мови з англійською, яке зробив В. Набоков. Порівняння варте уваги, бо належить блискучому стилістові, який досконало володів обома мовами. «Ця чудова російська мова, — писав В. Набоков, — яка, здавалося мені, квітне десь, як весна, виявилась неіснуючою... Все мужицьке, грубе, соковито-похабне російською виходить краще, ніж англійською, але такі природні для англійської мови тонкощі, поезія думки, перегук між найабстрактнішими поняттями стають по-російському неокочирними і часто огидними»¹⁵.

Кардинальний зсув у бік гіпертрофованого розвитку усних форм російського мовлення із зниженим аж до вульгарного експресивно-емоційним забарвленням відбувався після Октябрьської революції. За словами російського філософа С.Н. Булгакова, «більшовизм народився з матірної лайки»¹⁶.

мені морську протоку. Море — це рибацьке поле. А риба? Наша керчинська сільодка! Було ж у нас раніше аж три сорти кехвалі в протоці, допоки її майже совсім не перевели. Косяками жирними тут ходили когдато. Ет!»

Дядя Вася спересердя ляснув мозолястою долонею по столі. Перелякано дзеленькнуло шкло.

«От, наприклад, завезли ми пеленгаса з Японського моря. То очинь даже хороша риба, я вам скажу. А вони тіперка мені тут греблю гатять. Глибока вода тихо пливе. Тиха вода греблю рве. Чий берег, того й вода».

Дядя Вася рвучко підсунув свого скрипучого табурета ближче до столу, нахилився вперед, у бік своїх гостей, і став промовляти трохи стишеним голосом:

«Порозганяли вже тим своїм страїтьльством сраним усю барабулю та саргана. Як перві холода почнуцься, так риба з мілин піде зимувать на глибину, де їй тіпліше. Чим глибша вода, тим більша риба. І шо ж тіперічкі рибе з той дамбой робить? Перескакувать через ньої чи шо?»

Старий рибалка відсунувся трохи назад і розклав на столі обидві свої лапаті лабети, важкі й зашкарублі, час від часу приляскуючи ними по газеті «Керченский рабочий». Цими прихлопуваннями він розставляв наголоси у своїй

промові. «Кажуть, що вони, московські государственнікі (лясь!), та їхні краснодарські пріхвостні (лясь!), вродє ікологіческі озабочені. Не спитамши броду лізуть у воду. І самі ж ту ікологію бульдозерами плюндрують, рибу на пси переводять. Хамло воно бістолкове (лясь!) ці граматеї московські (лясь!). Як сиділі там бізмозглі (лясь!) у Кремлі при совдепах, так і січас сидять. Тіко сракою (лясь!) й думають. Бо у них там брак мозгов! Рак мозгов! Страїтелі срані. Сабірателі земель! Тьху! (лясь!) Не, ну як тібе ето ндравіцься?»

Дядя Вася розійшовся не на жарт і часто й гучно ляскав долонями. Помітно було, що він полюбляв побалакати. Ця його промова до двох чемних молодих прикордонників, які уважно слухали, справляла йому вочевидь неабияке задоволення.

«От я скажу за сібя тіко. Лічно я, да? От я вже жисть прожив, приміром. А смотрю на вас і серце ж не може нарадовацься. Так і млеє. Так і млеє. Бо скіко можна їхнє хамство тірпєть. Шоб вони там урешті-решт узнали у своїом Крїмле! Шо ми тоже люде. Бо своєю государство і всьо як положіно! Хоть і своя власть наша вкраїнська у нас така ж сама хренова. Бо суть у ньої всьо така ж отвратітельно совдепівська. Кругом чуже, а всередині не наше. Від свого одстали, а до чужого не пристаєли. Бо то жулььо, шо сраки про-

Соціяльний склад Російської імперії у його новій советській іпостасі зазнав суттєвих змін. Населення імперії було декласовано, і класово диференційоване суспільство заступив поділ на соціяльно однорідну масу і керівну касту. Такі соціяльні зрушення не могли не позначитись і на функціонуванні мов. Відомо, що в перші пореволюційні роки більшовики висували навіть проєкт директивної перебудови і в мовній сфері, плануючи створити особливу «пролетарську» мову. Проєкт, звичайно, виявився нездійсненим, але зміни в соціяльній і стильовій диференціяції російської мови, і зміни суттєві, таки відбулися. Значної руйнації зазнав передусім високий стиль, зокрема цілком втратили вплив конфесійна мова, мовленнєві й етикетні зразки спілкування вищих суспільних верств – загалом сфера елітарної культури, включаючи художню літературу.

Місце зазначених типів зразкового мовлення посів специфічний ідеологізований різновид мови, чи швидше антимови, який в сучасній лінгвістиці дістав різні термінологічні визначення, в тім числі й дефініцію *партійний жаргон*. Останнє визначення, проте, навряд чи прийнятне, оскільки окреслює розглядувану мову як різновид групової, тоді як внаслідок всеохопної влади комуністичної партії в Советському Союзі її мова виходила далеко за межі адміністративно-ділового і пропагандивно-публіцистичного стилів – вона претендувала на всі сфери суспільного життя.

Слід зазначити, що панівні позиції комуністичний новояз посідав у писемних стилях, оскільки і в усній реалізації промови партійних діячів були переважно прочитаними вголос писаними текстами. Це була мова наказів, директив і гасел, абсолютно непридатна до вживання у звичайній комунікативній функції. Водночас люмпенізація суспільства призвела до гіпертрофованого розвитку й поширення експресивних знижених форм російського побутового мовлення. Якщо до революції кримінальний жаргон функціонував відносно автономно від загальнопоширеної мови, то вже з 20-их років проникнення арготизмів у розмовно-побутове мовлення набуває масового характеру. З 30-их років, із зростанням кількості в'язниць і концтаборів, внаслідок масових контактів населення з каральною системою вплив жаргону злочинців поширюється далі. Процес тотальної вульгаризації мови в умовах табір-ного існування значної частини населення Советського Союзу відобразив Олександр Солженіцин у 19-ій главі «Архипелагу Гулагу». Змальовуючи побут політв'язнів, О. Солженіцин пише: «Нарешті, міцно об'єднує їх ще один куточок культури, який уже нерозривно зливається з мовою і який ми лише приблизно можемо описати блідим терміном *матерщина* (від латинського *mater*). Це – та особлива форма висловлення емоцій, яка навіть важливіша за всю решту мови, тому що дозволяє зекам спілкуватися один з одним у більш енергійній і короткій формі, ніж звичайні мовні засоби... Постійний психологічний стан зеків отримує найкращу розрядку і знаходить собі найбільш адекватне вислов-

лення саме в цій високо організованій матерщині. Тому вся інша мова мовби відступає на другий план. Але і в ній ми спостерігаємо дивовижну подібність висловів, одну й ту саму мовну логіку від Колими і до Молдавії»¹⁷.

Такий брутальний стиль спілкування вийшов за межі зони, і вживання вульгаризмів набуло популярності серед інших груп населення Советського Союзу. Найвиразнішим свідченням зникнення в соціумі морально-етичних бар'єрів у ставленні до непристойної лайки є поширення моди на її використання в мовленні інтелігентських кіл росіян і зросійщених представників інших націй. Підтвердження цього знаходимо у відтворенні особливостей російської мови, вживаної в колі київської опозиційної інтелігенції, з документального роману Гелія Снегірьова. Характеризуючи одного із своїх приятелів, Г. Снегірьов зазначає: «Такий у Петра Князева стиль бесіди: найповажніші розмисли про життєво-складне переплітаються в нього з іронічними і автоіронічними зауваженнями, суто ділове зрізається враз красним слівцем, у рафіновано інтелігентне мовлення влітаються вульгаризми і матерщина. Втім, у всіх у нас, у людей *нашого кола* таким є мовленнєвий стиль...»¹⁸.

Як видно, вульгаризми, вживання яких через непристойність експресії зазвичай обмежено певним середовищем з низьким соціальним статусом, у советському суспільстві набули поширення навіть у колах носіїв вірцевого літературного мовлення. Причому внаслідок частотності вживання матірні слова значною мірою втратили функцію інтенсифікаторів негативних емоцій, десемантизувалися і функціонально наблизились до вставних часток.

Отож, найефективнішим мовним знарядям переформування багатонаціонального населення Советського Союзу в «нову історичну спільноту – советський народ» став не спеціально створений для цієї мети партійний новояз, а найбільш звульгаризований шар живого мовлення, побутування якого у нижчих верствах мало давню традицію в російській культурі, згадаймо хоча б Шевченкового «Саула»:

*Саул прочумався та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою рідоньку волохату
І вздовж, і впоперек хрестить.*

Українські народні звичаї накладали суворе табу на вживання матірних слів, у ставленні до них спостерігається різка відмінність між українською і російською етнічними культурами. Як справедливо зазначає Я. Радевич-Винницький, експансія матюків стала особливо інтенсивною після встановлення советської влади на Україні і пов'язана із російщенням українців¹⁹. Але українська інтелектуальна еліта навіть у нелюдських концтабірних умовах не приймала цензурної лексики як поширеного інтернаціонального засобу спілкування. Це засвідчує,

сиджує у Києві – таке ж саме хамло, що й крімльовське. Тільки рилом кривіше, розумом тупіше, а калібром мількіше. Усіх нас ті київські хунвейбіни здадуть Москві! Штабелями, з потрохами! І глазом не моргнуть! І хвямілю не спростують! А такі ріб'ята як ви – це наші герої, однозначно. Оплот Неньки!»

Прикордонники прожували сало, захрумкали огірки з помідорками й на мить спинилися послухати дядю Васю. Чемними ж бо треба бути. Позаяк ніхто в шию не жене. А дядя Вася – людина розумна й досвідчена, життя він прожив і світ з усіх куточків роздивився. Проїшов і Рим, і Крим, вогонь і воду, мідні труби і чортові зуби. Короче кажучи, справжній морський вовк. Отже, є в його байках таке, що молодим хлопцям варто послухати, бодай чогось і навчаться. От вони й слухали дядю Васю уважно, з роззявленими ротами.

«...Бо у нас військо народне, за наш український народ стоїть. А як треба, так і сам народ стане і постоїть, коли вам, ріб'яткі, відпочить нада. Вони ж – ті крімльовські царькі – нам отак усім людям у душу плюнули й розтерли. То що ж вони тепер хочать од нас? Я вам зара скажу, шо! То їхня больша була для ніх обшибка. Фатальна й непоправима. Бо вони – хамло, це компартейне сциковське політбюро. Їм тіко

народ к наге нада. Вони так усю свою жисть прожілі, вже привиклі й інакше не можуть. Свой, чужой, їм начхать. Гламне шоб усіх унізіть – і завоювать. Бо в них же не лиццо, а харя. Свине рило з тупим вираженієм лиця. Во!»

Дядя Вася зробив широкий жест і щосили ляснув своєю рясно татуйованою долонею по портретові генсека ЦК КПРС у бежовому кітелі з усіма його орденами й медалями. І випадково вбив на смерть ще одну жирну муху, яка перед тим миролюбно всілася на фізіономії маршала Брежнева.

Старий рибалка струсив з долоні налиплі рештки мухи й почав рахувати та загинати пальці: «Ето ж така міролюбна політика Крімля, котора називаїцься здрастуй жопа новий год, от! Ангола - да? Мозамбік? Два. Куба? Трі. Мумба-юмба, Патріс-Лумумба. Чотирі! А скіко наших у Севірном В'єтнамі полягло занєхріна? П'ять. Лівія-Сірія. Шість. Іран-Ірак. Сім. Бабраль-Крахмаль? Бабрак-мудак я вам скажу. Всьо туда ж таки. Знав я кількох хлопців з Мусбату¹. Восім. Йохани інтернаціональний долг в Афганістані! Тьху чмошне ці йохані обізяни у їхньому Політбюрі. А хіба ж я не їздив і сам на падлодке зі спецгрузами в Нікарагуа і на Гренаду? Деветь і десеть».

Дядя Вася позагинав обидві жмені й тепер вимахував двома кулаками. Напрямок, у якому він скеровував свої кулаки й куди ли-

зокрема, спогад колишнього політ'язня Семена Глузмана про реакцію Василя Стуса на звичку російськомовних інтелігентів прикрашати своє мовлення матірними словами. «Я – людина російської культури, – пише Семен Глузман. – Як ви знаєте, у російській культурі мат не вважається забороненим, а навпаки – цим бравують. І я пам'ятаю, що якось у розмові зі Стусом я вилаявся. Василь зупинив мене і, напевно, хвилин зо п'ять читав нотацію, і мені було страшенно соромно. До того ж це говорив не якийсь пуританин, а звичайна людина, але з поглядом зовсім іншої культури»²⁰.

Той ступінь вульгаризації, якої зазнала російська мова за советської доби, належить до незаперечних ознак загальної соціальної деградації суспільства. Очевидно, не випадково в сучасній англійській літературі з'явився твір («Механічний апельсин» Ентоні Бьорджеса), в якому російські слова, введені в англійський текст, асоціативно пов'язуються з дискурсом насильства, оскільки становлять елемент жаргону молодіжної групи злочинців.

Спадщина советського періоду в сучасній мовній ситуації виявляється не тільки в розшаруванні української людности за мовною ознакою на дві групи – носіїв української літературної мови і носіїв російської літературної мови. Не меншого, а може, й більшого поширення набули zdegradovanі форми усного побутового мовлення, що утворилися на ґрунті обох мов. Для українського мовлення – це суржик, що виник внаслідок потужного інтерференційного впливу російської мови, для російського мовлення – це лексично обмежений звульгаризований різновид, який набув поширення в результаті винародовлення і соціальної деградації суспільства. Слід врахувати і периферійність України стосовно центрів нормування і кодифікації російського літературного мовлення.

Отже, поділ населення України на україномовне і російськомовне доповнює поділ на суржикомовне і матючкомовне.

Вихід з кризового стану усних форм побутування мови в східних і південних регіонах України, звичайно, єдиний – поширення української літературної мови через систему освіти, засобів масової інформації, культури. При цьому, безперечно, є хибною тенденція до замикання української мови і культури в межах елітарних форм її побутування. І сленг, і жаргони необхідні для повноцінного життя кожної мови. Необхідно лише, щоб сленг і жаргони формувались у межах своєї мови.

1. Шевельов Юрій. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — К., 2003. — С. 23.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 407.
3. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 167.
4. Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів (Репринт з 2-го переробленого видання 1995 р., здійсненого у Нью-Йорку. Вперше виданий у Харкові 1932 р.). — К., 1996. — С. 168.
5. Współczesny język polski (pod redakcją Jerzego Bartmińskiego) // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. — Т. 2. — Wrocław, 1993. — С. 231.
6. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Сучасний жаргон й сучасне розмовне мовлення // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». — Т. 20. Філологічні науки. — К., 2002. — С. 15.
7. Шевельов Юрій. Двомовність і вульгаризми // Видатний філолог сучасності (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). — Харків, 1996. — С. 11.
8. Синявський Олекса. Найголовніші правила української мови (За новим правописом). — ДВУ, 1929. Цит. за: Німчук В. В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст. (Додатки). — К., 2002. — С. 7.
9. Караванський Святослав. Секрети української мови: Науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та забутої лексики. — К., 1994. — С. 7-8.
10. Біланюк Л. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // «Державність української мови і мовний досвід світу» (Матеріали Міжнародної конференції). — К., 2000. — С. 136-137.
11. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. — М., 2001. — С. 44.
12. Хомяков В.А. Социально-стилистическое варьирование и лексическое просторечие // «Социальная и стилистическая вариативность английского языка». — Пятигорск, 1988. — С. 5-10.
13. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. — М., 2001. — С. 53.
14. Там само. — С. 54.
15. Цит. за: Косач Ю. Веремія Солжениціниціни // Косач Юрій. Вибране. — К., 1975. — С. 144.
16. Цит. за: Радевич-Винницький Ярослав. Етикет і культура спілкування. — Львів, 2001. — С. 183.
17. Солженицын Александр. Архипелаг Гулаг. — Т. 2. — М., 1989. — С. 464.
18. Снегирёв Гелий. Роман-донос. — К., 2000. — С. 195.
19. Радевич-Винницький Ярослав. Етикет і культура спілкування. — Львів, 2001. — С. 183.
20. Глузман Семен. Двадцять днів у камері з Василем Стусом // Цит. за: «Знак нескінченності». — К., 2002. — С. 10.

нули його потужні біоенергетичні сигнали, повинен був, очевидно, бути Північним Сходом і мусив увінчуватися рубіновими зорями на баштах кам'яної фортеці, червоні мури якої бовваніли вздовж Москви-ріки.

Єфрейтор Ковбаснюк і рядовий Буряченков, вже ситі смачним почастунком дяді Васі, млосно розігріті й розпружені «Українською медовою з перцем», тепер спроквола розглядали кунштіві стіни в помешканні дяді Васі.

Поруч з турецькою чи румунською афішою Софії Ротару висів ще один закордонний плакат. Дуже дивний з кольоровими ієрогліфами й різноманітним паліччям і патиччям, друччям і ломаччям, а також з ціпками й серпами, киями й патерицями, тростинами й ломігами, ковінками й костурами, буками й лісками, гайдарками й гирлигами, нунчаками й тонфами, кама та саї, бо й еку. І тут-таки в кутку цього плакату пришпилено було на цвях стару черно-білу фотокартку. На ній зображено якогось старечого, але ще міцного дідугана азійської раси в цупкій білій піжамі, начебто лікарняній, підперзаного широкою чорною тасьмою. Він спирався на патик чи навіть подобу коротенького весла, прямого як лінійка. А поруч з ним стояв і посміхався молодий матрос у новій

лариса масенко

суржик
як соціолінгвістичний
феномен

Мовне явище, що одержало назву *суржик*, належить до специфічної форми побутування мови в Україні. Його національну і соціальну природу відображає сам термін, запозичений із сільськогосподарської лексики. Тлумачний словник української мови фіксує слово *суржик* у двох значеннях: 1. «Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова»¹.

Таким чином, семантичне ядро слова *суржик* поєднує два елементи значення – змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту.

Аналогічний мовленнєвий феномен відомий Білорусі, де суміш російської і білоруської мов зветься *трасянкаю*. Назва має спільне з нашим суржи́ком джерело походження. У сільському господарстві так називають неякісний корм для великої рогатої худоби, в який до сіна додають («натрушують») соломку. Вторинне значення слова *трасянка* – «мовний продукт, що виник шляхом механічного змішування в різних пропорціях елементів матерії і форми двох мов – російської й білоруської»².

Дехто з білоруських лінгвістів, враховуючи подібність семантичної моделі, за якою утворено лексеми *суржик* і *трасянка* на позначення змішаної субмови, припускає, що білоруський термін виник за аналогією до українського³.

Питання часу появи другого значення слова *суржик* внаслідок метафоричного перенесення на мовне явище конкретного поняття зі сфери сільського життя потребує спеціального дослідження. Можна припускати досить пізні його походження, оскільки словник Б. Грінченка такого значення розглядуваної лексеми не фіксує, хоча, крім первісного, подає ще одне – «людина змішаної раси», що проілюстровано таким прикладом з народного мовлення Черкащини: «Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села»⁴.

Проте саме явище – гібридне українсько-російське мовлення виникло, безперечно, задовго до укладання словника Б. Грінченка. Досить згадати хоча б мовну партію Возного з «Наталки-Полтавки» І. Котляревського. Багатий матеріал для дослідження історії суржику містять рукописні пам'ятки XVIII ст. з території Лівобережної України.

На кінець XIX – початок XX ст. змішана субмова уже набула значного поширення, що зафіксовано в художній літературі і публіцистиці. Цікаві спостереження і міркування Володимира Жаботинського щодо скаліченого мовлення українських селян навів мовознавець Мартен Феллер, відомий дослідник українсько-єврейських паралелей. У статті, надрукованій у 1904 році, В. Жаботинський писав:

тільняшці. Напевно, дядя Вася у молоді роки.

«Ну, я вже не кажу нічого про Прагу, Будапешт і стіну в Берліні. А були ж іще Карелія, Кенізберг, Куріли й Сахалін...»

Дядя Вася на мить зупинився. У кімнаті було чути тільки турецький спів. То була близькосхідна мелодія, екзотична й тягуча, як турецькі ласощі «рахат-лукум», що в'язко липнуть в зубах.

Прикордонники замиливалися співом і музикою, що линули зі старенького лампового радіоприймача «Рига», зібраного у 1953 році на Ризькому радіозаводі імені О.С. Попова в столиці радянської Латвії на похмурому балтійському узбережжі саме того дня, коли на кремлівській «ближній» дачі на самоті помирав скутий паралічем товариш Йосип Вісаріонович Джугашвілі-Сталін, генсек і генералісімус.

Єфрейтор Серьожа Ковбасюк відчув потребу прокоментувати музичні смаки щедрого господаря та звернувся до нього зі щирим піднесенням: «Хорошо співають, дядь Вась. Голос у ньово такий, що аж вроді як отак за душу берйот. Ух! І мелодія така, що аж!»

За ним і рядовий Гріша Буряченков щось таке вловив чи почув у тій турецькій мелодії, що змусило і його захоплено висло-

витися з цього приводу: «Да-а, шо нада. Хороша у вас музичька, дядь Вась. А це хто поїют?»

Дядя Вася відволікся від своєї глибокої думи про глобально-стратегічні турботи. Уважно подивився на обидвох хлопців у намаганні збагнути, про що вони балакають. Старий рибалка перевів замислений погляд на радіо в кутку, а тоді, зрозумівши нарешті, про що йдеться, вдоволено посміхнувся: «Так ето же магометанські молитви. То це вони про свою Аллаха так виспівують. Радиво вже дуже старе й ніччо більше не ловить. От я і вивчаю їхню мову потроху. Бо учоний шпак говорить всяк! Хіба не так?»

Обидва прикордонники з розумінням закивали головами. Аж ефрейтор Серьожа Ковбасюк немовби щось згадав. На обличчі у нього засяяв зацікавлено-допитливий вираз і він завзято заговорив: «Дядь Вась, а от ми тут спорілі у взводі. От скажіть нам, приміром, бо ви про це всьо знаїте, турки по релігійозному віросповіданію вони хто є – *католікі* чи *православні*?»

Перш, ніж дядя Вася встиг роззявити рота, рядовий Гріша Буряченков тут-таки спробував проявити свою ерудицію в познаннях заплутаної міжконфесійної ситуації, у найліпший для себе спосіб: «Чи може, всьо ж такі, оні еті, як іх, *автофекальні*?»

«Був я нещодавно на Дніпрі і в дорозі, подорожуючи у вагоні третьої кляси, прислухався до розмов тамтешнього простолюдю. Мене вразила їхня говірка – явне зіпсуття, явна хвороба української мови. Хохли просто сипали великоруськими словами, великоруськими зворотами, а основна мова та її склад були українські; виходило дещо досить потворне, ні Богові свічка, ні чортові шпичка. Слухаючи цю недоладну суміш двох мов, я замислився про вмирання малоросійської мови. Адже це, безперечно, що вона вмирає. Чи зникне остаточно, чи ще прокинеться й буйно розквітне – інше питання: адже не можна забувати, що українські мовляни живуть не лише в Росії, – а галицькі русини плекають свою мову, створюють нею літературу і не дозволять їй згаснути навіть і тоді, коли останній Остапенко в Росії перехреститься на Євстафієва. Але це – справа майбутнього, а тепер наявний такий факт: занепадає малоросійський говір. Занепадає говір, що ним розмовляли впродовж сторіч мільйони живих людей, і розмовляли не з примусу, а тому, що з ними цей говір народився і з ними зріс, тобто віддзеркалив у собі всі звиви й ухили психіки цього народу... Коли у вагоні третьої кляси вслуховувався в цей сором української мови, мені – хоч я сам не малорос і не слов'янин – кортіло гукнути на цілий слов'янський світ: «Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима остається збиток і згуба слов'янського добра!»⁵

Коротка доба українізації 20-х років, яка гостро поставила потребу розширення функцій і сфер вживання української літературної мови, винесла на порядок денний і проблему змішаного типу мовлення. Її торкався, зокрема, головний ідеолог українізації нарком освіти Микола Скрипник. Так в одному із своїх виступів, опублікованих в журналі «Більшовик України» (№12, 13-14 за 1931 р.), він говорив:

«Я маю на увазі окремі випадки мішаної й ламаної мови. Як я вже зазначив, за переписом 1930 року, на Україні 1.300.000 громадян, що визнали свою національну приналежність до українців, а своєю рідною мовою визнали російську, а не українську... Мова, що нею в дійсності говорить цей мільйон населення міст і містечок України, вельми неоднорідна. Іноді, – зокрема по більших містах – і здебільшого у середньої і міської буржуазії, чиновництва, кваліфікованої інтелігенції в старому сенсі цього слова і т. ін. – це російська мова з певною домішкою українських слів, що додають мові так званий кольор-локаль. Такою мовою пишуть деякі й російські письменники походженням з України. Здебільшого в них синтаксис і вся побудова мови українська, а вимова і певний запас слів російський. Значна частина таких громадян говорить по-українському лише з певною домішкою російських слів і виразів. Врешті, переважна частина таких громадян говорить мовою ламаною, мішаною, де здебільшого на основі української мови переплітаються слова українські із словами російськими, що мають українську вимову, з словами українськими, що мають вимову російську, в найрізноманітніших пропорціях, залежно від місцевості, ступеня на-

читаності, перебування в старій армії чи служби в чиновному апараті, від кількості прийшлого російського населення в даній місцевості, наприклад у Донбасі, і від багатьох інших причин»⁶.

На початку 30-х років, коли згорання українізації почалось з демагогічних обвинувачень в утисках мовно-культурних прав національних меншин, передусім росіян, до яких противники українізаційного курсу долучали й російськомовних українців, М. Скрипник, обороняючись, наполягав на розумінні змішаної говірки як такої, що базується все ж на україномовній основі, аргументуючи цим потребу україномовної освіти для її носіїв. Так, у тій же статті він писав: «...оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, неминуче приводить... до ще дальшої і поширеної українізації наших міст, містечок і селищ і до дальшої українізації нашого робітничого класу, остільки у зазначених випадках двомовності, мішаної і ламаної говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна в більшій частині місцевостей УСРР надати перевагу у виборі мові українській,... треба констатувати, що такою мовною основою мішаної говірки дітей по містах, містечках і селищах України є мова українська»⁷.

Наявність серед українців численної групи носіїв змішаної говірки давала підстави М. Скрипникові розрізнити в процесах впровадження української мови два завдання – українізації й дерусифікації. Про це він говорив у промові в Харківському машинобудівельному інституті восени 1932 р.:

«Нам треба цілковито відділяти ці два шляхи: шлях українізації і шлях дерусифікації, – ми стаємо на шлях дерусифікації робітників, техніків, інженерів тощо, що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою, на три чверті російською і на одну чверть українською...»⁸

У розгорнутій на початку 30-х років кампанії дискредитації політики українізації цитовані вище міркування М. Скрипника щодо змішаного мовлення і освітніх завдань, спрямованих на дерусифікацію мови, стали приводом для обвинувачень його в *насильницькій* і *механічній* українізації. Уже після самогубства М. Скрипника автор однієї з погромницьких статей, посилаючись на слова Сталіна про те, що «не можна українізувати пролетаріат зверху, не можна примусити російські робітничі маси зректися мови й російської культури і визнати за свою культуру і свою мову українську», бо це «суперечить принципів вільного розвитку національностей», писав: «Ці слова нашого вождя т. Сталіна забув т. Скрипник, коли він висував вимогу дерусифікації пролетаріату, коли за його проводом, не без його «теоретичних» настанов НКО провадив *механічну українізацію шкіл*» (підкреслення моє – Л. М.)⁹

Суворий нормативізм советської доби наклав табу на фіксації цього нелітературного типу усного мовлення в писемній культурі. Виняток становили поодинокі факти використання суржику для мовної характеристики персонажів, наприклад, у п'єсі О. Корнійчука «В степах України» або в гуморесках Павла Глазового.

Старий рибалка відкашлявся та відповів серйозно, тоном шкільного учителя: «Та не, риб'яткі, вони ні те і ні то. Вони ж *магомітани*. Це сама по собі така релігія єсть, *мусульманська*».

Обидвоє прикордонників щиро здивувалися: «А це ж як?»

Відповідь дяді Васи виявилася для них вичерпною і достоту зрозумілою.

«А отак, – відповів старий. – Це вони собі у них там, як вам наші кримські татари у нас тут».

«А-а-а», – в унісон промовили Серьожа й Гріша.

А щоб запевнитися стовідсотково й розвіяти вже будь-які сумніви, ефрейтор Ковбасюк поставив уточнювальне питання: «Але ж вони, ті турецькі *магомітани*, до Московського Патріярхату не належать, ні?»

Дядя Вася відповів з абсолютною переконаністю, що ні. До Московського Патріярхату турецькі магометани ніколи не належали, а тепер, як Україна стала незалежною державою та все таке, не належать і поготів.

За кілька хвилин обидва прикордонники, ефрейтор Серьожа Ковбасюк з села Пологи Яненки Переяслав-Хмельницького району Київської області та рядовий Гріша Буряченков з Комсомольску-на-Дніпрі Полтавської області, – вже гречно дякували дяді Васи

за щедрий почастунок і цікаву розмову. Шанобливо перепросили, що таки дійсно мусили йти далі стерегти державного кордона. Бо коли вони були на посту, кордон був на замку.

«Ну, дядь Вась. Вовцім, большЕ спасибі Вам за вгощення й усьо таке. Бувайте здорові й до побачення. Ми етово. Ми пойдьом дальші службу служить!»

* * *

На кормовому флагштоці ВПК «Керчь» гордовито майорів білосніжний стяг з блакитним хрестом.

Він виглядав майже як правдивий блакитний хрест на білому полотнищі українського військово-морського прапора. Майже. Бо на відміну від правдивого й правильного хреста, саме цей лазуровий хрест на білому тлі було геть перекошено. Навкисяк і навперекіс. Начеб його розробляли не порядні західноєвропейські фахівці, голандські вексилोगрафи й адміралтейські прапорознавці на суворих балтійських берегах Північної Пальміри, овіяних епічними й нордичними вітрами Калевали, а обкурені ганджею карібські растафаріянци з острова Ямайка, у холодку тропічних пальм під піратським «веселим роджером» місцевих корсарів і флібустьєрів, під розпружено-невимушені регієві акорди Боба Марля.

Популярний же гумористичний дует Тарапуньки і Штепселя, в якому партнер, що грав дурника, говорив суржиком, а в ролі розумного виступав носій літературної російської мови, влада схвалювала, бо він ефективно впроваджував у масову свідомість бажану для режиму модель українсько-російських стосунків.

Наукове дослідження суржику в радянському мовознавстві було заборонено. Надто явно це скалічене мовлення частини українського соціуму самим фактом свого існування спростовувало офіційну псевдоісторію гармонійної двомовності і благодетельності впливу російської мови на українську.

Табуїваність теми відображає і наведена вище дефініція суржику в одинадцятитомному тлумачному словнику, де не названо мов, що становлять його базу, тоді як суржик позначає цілком конкретну суміш мов, а саме українсько-російську. Термін не застосовують навіть щодо спорідненого явища змішаного білорусько-російського мовлення. Типологічна ж подібність суржику до інших субмов змішаного типу, зокрема, піджинів і креольських мов, ще потребує спеціальних зіставних досліджень.

Чітке визначення суржику і пов'язаної з ним загрози тотального розмивання норм української літературної мови дав свого часу лише Б. Антоненко-Давидович у праці «Як ми говоримо». «Недобре, — зазначав письменник, — коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик»¹⁰.

Зазначена праця Б. Антоненка-Давидовича вийшла у 1970 р., але невдовзі цензура внесла її, як і всі інші твори автора, до списку забороненої літератури.

У дев'яностих роках суржик став нарешті об'єктом лінгвістичного аналізу. Одна з перших його дослідниць Олександра Сербенська, упорядник посібника з промовистою назвою «Антисуржик», розвинула погляд Б. Антоненка-Давидовича на розглядану субмову як zdegradovanу під тиском русифікації форму українського мовлення, підкрес-

ливши, крім лінгвістичного, психологічний аспект його негативного впливу на свідомість.

«Сьогодні слово «суржик», — пише О. Сербенська, — почали вживати і в ширшому розумінні — як назву zdegradованого, убогого духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість. Мішаниною двох мов — української та російської — говорить частина людності України, хоч загально-відомо, що користуватися сумішшю з двох мов — це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива Аджі мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...»¹¹

Праця «Антисуржик» була однією з перших у низці практичних посібників і словників з реєстрами ненормативних зросійщених слів-форм і словосполучень, що супроводжувались відповідниками літературної мови.

Поряд з цим, в останні роки з'явилися і перші спроби теоретичних досліджень змішаної субмови в статтях Л. Біланюк, Т. Кознарського, В. Радчука, О. Рудої, В. Труба, М. Феллера, М. Флаєра, О. Шарварка та ін.¹² Слід зазначити, що всі вони носять попередній характер, оскільки, як кожне лінгвістичне явище, суржик має бути описаний на підставі солідної бази даних — записів зразків відповідного типу мовлення у його регіональних різновидах, а така база поки що відсутня. З розвідок, присвячених аналізу суржику, лише стаття О. Рудої ґрунтується на кількох автентичних

записах, зроблених у Києві. М. Флаєр у статті «Суржик: правила утворення безладу» зробив спробу узагальнити певні особливості утворення змішаного мовлення на лексичному матеріалі, зібраному в словниковій частині згадуваної праці «Антисуржик». Розвідка Т. Кознарського спирається на літературну версію відповідного типу мовлення, представлену в циклі новел Б. Жолдака «Прощавай, суржику».

Інші статті — В. Радчука, В. Труба, автори яких не вдаються до аналізу конкретного матеріалу, становлять інтерес як перші спроби

А ще найнепосидючіші слов'янські брати утнули були назвати цей вексилологічний ляпсус своєї військово-морської бандери іменем питомо українського Святого Апостола Андрія Первозваного, який, як достеменно відомо, подорожував теренами стародавньої України, і навіть сходив на Київські гори. Там він вельми фавово порадив збудувати майбутню українську столицю, княжий град Київ. На ознаменування цього, Святий Апостол Андрій і встановив у Києві на Андріївській горі, звідкіля тепер починається Андріївський узвіз і де стрімко злітає в небо барокове чудо Андріївської церкви, свій Андріївський хрест, правдивий і правильний. І зовсім не навкісяк чи навперекіс, одначе. Не так, як на цьому дивному прапорі.

Крім того, цю нібито свято-андріївську бандеру на кормовому флаштоці російського військового корабля зшивали жартівливі швачки з міста швачок Іваново, як завжди, трохи під мухою від веселухи, що мусила рятувати від лютих морозів і гендерного дисбалансу — катастрофічного браку чоловічої статі в їхньому великоруському містечку десь на маргінесах чи то тундри, чи то тайги.

Можна припустити, що уся ця геральдична аберация з військово-морським стягом Росії либонь

була наслідком глибоко цинічно-мудрагельства, підступної змови чи навіть і відвертої диверсійно-підривної діяльності чужоземців, а саме – нідерландських вексиліографів, супроти високодуховних візантійсько-православних підвалин військово-морського флоту Московії. Особливо ж беручи до уваги те, що історично голандці були найпершими в Європі мореплавцями та буржуїнами, і ще, окрім того, протестантами-реформаторами чи пак еретиками та розкольниками.

Радше за все, це прикре викривлення відбулося у результаті непристосованості їхнього західноєвропейського організму до традиційної дієти ліберально-демократичного царя московитів Петруся Прімуса з дому Романовф, званого у Королівстві Нідерландському попервах під личиною москвинського унтер-офіцера Петра Михайлова. Дієта була дійсно простою і немудрячою. Прямою, як кут ізби. Горілка і млинці з кав'яром. Горілка і квашена капуста. Горілка і солоні огірки. Горілка завжди: на сніданок, обід і вечерю. Горілка. Горілка. І ще трохи горілки, на десерт. На коня. На посошок. От все й пішло у них від цієї горілки якось шкереберть і накоси. Погляньте на той прапор і все зрозумієте самі.

Отож, у спільній україно-російській Керченській протоці такий ліберально-демократичний,

окреслити повне коло теоретичних проблем, пов'язаних із функціонуванням на території України мовлення змішаного типу.

Дослідження суржику вимагає передусім розв'язання проблеми кваліфікації цього типу мовлення, визначення його місця в системі усно-розмовних форм побутування української мови.

У мовознавчих працях спостерігається тенденція розглядати суржик як одну з форм українського просторіччя. До цієї лінгвістичної категорії відносять його автори енциклопедії «Українська мова», де в статті *суржик* зазначено: «Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами: *самольот, січас, тормозити, строїти, кидатися в очі, займатися в школі, гостра біль*»¹³. Відповідно й автор енциклопедичної статті *просторіччя* розглядає суржик як один із різновидів цієї форми існування української мови¹⁴.

В. Труб, аналізуючи суржик, схиляється до кваліфікації його як просторічної форми українського мовлення, проте висловлює й певні застереження до цього: «Суржик – це спотворена, просторічна форма першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом мало усвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови»¹⁵. Далі дослідник зазначає: «Відтак суржик постає як «третя» мова. Функціонально вона співвідноситься з українським просторіччям. За нормальних обставин українське просторіччя має бути однією з підсистем української мови (так само як російське просторіччя є однією з підсистем російської), однак суржик не є такою підсистемою, оскільки до його складу входять елементи, які не можуть бути зареєстровані в жодному нормативному словнику української мови»¹⁶.

Як бачимо, віднесення суржику до просторічних мовних форм здійснюється в координатах класифікації мовних систем, прийнятих у російській лінгвістиці. Проблему ускладнює, однак, недостатня усталеність категорії «просторіччя» в російському мовознавстві, значна розбіжність у поглядах на визначення її меж, яку демонструють навіть видання енциклопедичного типу. Зокрема, «Словник лінгвістичних термінів» Ольги Ахманової визначає просторіччя як «слова, вирази, звороти, форми словозміни, що не входять до норми літературного мовлення»¹⁷.

Натомість енциклопедія «Російська мова» інакше трактує це поняття: «Просторіччя – слово, граматична форма або зворот переважно усного мовлення, що вживається в літературній мові звичайно з метою зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення, а також просте невимушене мовлення, яке містить такі слова, форми і звороти»¹⁸.

Як видно з уже наведених дефініцій, головне протиріччя у розумінні розглядуваної мовної категорії в російській лінгвістиці полягає в тому, що до неї відносять два різних явища – з одного боку, мовлення,

котре перебуває за межами літературної норми, з другого – мовлення, що не порушує норм, але має знижену, фамільярну експресію.

В останньому енциклопедичному виданні зроблено спробу уникнути суперечності в дефініції шляхом розрізнення двох видів російського просторіччя – нелітературного та літературного¹⁹.

Відсутність узгодженого погляду на просторіччя в русистичі вплинула і на принципи класифікації форм побутування української мови. Це відображає, зокрема, тлумачний словник, де у відповідній статті доволі невдало поєднано обидва типи просторіччя, виділеного в російській мові. Відтак цю категорію визначено у двох значеннях: «1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. відтінку»²⁰.

Перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики поглибило суперечливість тлумачення, оскільки фактично вивело за межі літературної мови всю сферу побутово-розмовного мовлення. Слід зазначити, що сама можливість застосування до українських мовних типів засад функціонально-стильової градації лексики, розробленої на базі російської мови, в даному разі лишається проблематичною. Річ у тому, що категорія просторіччя стосується міських норм побутового мовлення, а саме ці форми в українській мові функціонують неповноцінно, власне, в більшості міських центрів України вони витіснені російською мовою.

Саме тому, хоча тлумачний словник української мови і дав визначення категорії просторіччя, вона лишилась за межами української лексикографічної практики. Ремарка «просторічне» стосовно української лексики відсутня і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаній російській позначці «просторічне» в українській частині відповідають інші ремарки – «розмовне», «фамільярне», «зневажливе», «вульгарне» і под.

Останнім часом в українському мовознавстві з'явилися праці, автори яких переглядають попередні засади функціональної класифікації лексики і формулюють нові підходи до виділення ідіомів. Значно чіткішу дефініцію просторіччя дав, зокрема, О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова»: «один із структурно-функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не будучи обмеженим територіальними або вузько соціальними рамками, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовному стилю. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості»²¹.

У наведеному визначенні категорія просторіччя обмежена сферою мовлення, що перебуває поза нормами мовного стандарту. За такого

інноваційно-реформаторський і зумисно-навмисний нахил цього лазурового хреста на військово-морській бандері Російської Федерації навкіс убік добросусідства й взаємопорозуміння, мусив, оче-видячки, символізувати щирість і незакомплексованість братнього народу. А карібсько-флібустьєрська векторність у дизайні прапору мала б навіювати думки про запеклість і відчайдушність цього народу. Инакше кажучи, *щоб усі нас боялися, матьвашутак!*

* * *

У двері скромної хатинки дяді Васі на острові Тузла знову чемно постукали. Старий рибалка відчинив і побачив на порозі двох вояків. Обидвоє – у бездоганих одностроях і зелених беретках українських прикордонників, у бронезилетах «модуль», озброєні укороченими автоматами «АКС-74У», що стирчали в них з-за спини. Обидвоє – з елейними усмішками на вустах. Причому один з них мав охайно підтіт рудуваті вусики.

«Заздалегідь і наперед сердечно просимо й уклінно благаємо вашого вибачення за те, що змушені були ось так зненацька й без завчасного попереднього повідомлення раптом потурбувати вас у вашій затишній оселі, шановний

пане господарю», – заговорив перший, широко посміхаючись.

«Добрий вечір вам, і так само добрий вечір зичимо вашій домівці, вельмишановний пане добродію», – підхопив другий, з рудуватими вусиками. Далі він увічливо поцікавився: «Чи за випадковим збігом обставин ви не є вельмишановний місцевий мешканець Василь Іванович Петренко, який тут мешкає (згідно з наданою нам інформацією)?»

Дядя Вася трохи зняквів від такого пишномовного риторства, часто й дещо розгублено закліпав очима. Він закивав головою і запросив військових гостей до хати: «Дай, Боже, гостя в дім, то і я нап'юсь при нім. Проходіть-проходіть, риб'ятки! Чого ж на порозі стоять, начеб ми якісь ненаше люде? Заходіть і сідайте до столу. Там і поговоримо. Бо у мене є шо з'їсти, та нема з ким сісти».

Військовики мигцем роззиралися навсібіч. Вони всотували очима все приміщення та відразу оцінили тактичну ситуацію. А вже тоді статечно переступили поріг, увійшли досередини хати та чемно підсіли до столу на рипучі табуретки. Старий рибалка прожогом дістав із тумбочки теплу пляшку перцівки, гранчаки й закусь.

Дзеленькнуло шкло, дядя Вася хутко розклав усю закусь на столі, застеленому пожовклою газетою «Керченский рабочий» з масними плямами від оселедців і

розуміння просторіччя цілком виправданим є включення суржику до цього різновиду мовлення, як це робить автор зазначеної статті.

Таким чином, якщо й орієнтуватись на російську лінгвістичну традицію виділення просторічних форм мовлення, то суржик правомірно співвідносити у функціональному плані тільки з нелітературним типом російського просторіччя.

Натомість у деяких працях спостерігається надто широке розуміння суржику, спричинене, очевидно, хибним ототожненням цього специфічно українського феномена з російським просторіччям у другому – ширшому значенні слова.

Так, Майкл Флаер, автор статті про суржик, опублікованій у журналі «Критика», виявляє хибне уявлення про характер соціального середовища, в якому виникає і побуває розглядувана субмова. «В битві за мовну першість, – пише він, – вибір загалом обмежується двома мовними стандартами – української чи російської мови. Та поки вони змагаються за роль високої мови в Україні, роль низької виконує українсько-російський суржик. За останні п'ять років у цій своїй функції він став своєрідним мовним притулком для відчужених і бунтарів, тих, хто йде проти норм суспільних умовностей, хай то представники молодіжної культури, кримінальний елемент, військові чи свідомо свого соціального статусу модерна тусовка»²².

Суспільні групи, що їх дослідник відносить до соціальної бази суржику, насправді є носіями професійних і корпоративних жаргонів, або, за іншою термінологією, соціальних діалектів. Останні виникають внаслідок свідомого прагнення певної групи мовно виокремитись, а в деяких випадках і протиставитись іншим у межах усього соціуму.

Натомість постання суржику спричинене протилежною психологічною мотивацією, а саме намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища, а це явище принципово іншої природи.

Відмінність між соціальним діалектом і суржиком як різновидами усного мовлення полягає також в тому, що соціальний діалект утворюється в межах однієї мови – або російської, або української, тоді як суржик є змішаним типом мовлення.

Чимало плутанини вніс у проблему ідентифікації розглядуваної субмови Олександр Гриценко, один з авторів присвяченого суржикові есею, вміщеному у виданні «Нариси української популярної культури» (К., 1998). Класифікація лінгвістичних явищ, котрі культуролог ідентифікує як суржикомовні, фактично підводять під це визначення всі типи українського мовлення, що побутують в Україні – і сленговий текст О. Забужко, і вивчену українську мову інтелігентів, котрі в побуті розмовляють російською, і «професійні інституціалізовані дискурси та субкультурні сленги», і «мову русифікованих українців», і «засмічену русизмами мову суспільних низів», і мовленнєву базу гумористичних шоу. З усіх перерахованих «дискурсів» тільки два останніх можуть відповідати «суржикомовним практикам», та й то з певним уточненням.

На жаль, брак фахових знань у галузі обговорюваних лінгвістичних проблем О. Гриценко компенсує категоричністю в оцінках і висновках. «Видається чи не найбільш дезорієтуючим, – пише він, – в усіх розмовах про суржик те, що його вважають – і це зафіксовано вже

й у словниках – «нечистою», «зіпсованою» мовою. Вважається, що суржиком говорить людина, яка не володіє мовами «чистими», тобто літературними, нормованими – російською, українською або принаймні володіє лише однією з них, а замість іншої послуговується суржиком. У масовій свідомості сформовано стереотипне уявлення, що, мовляв, «колись усі українці розмовляли чистісінькою українською мовою, але потім внаслідок русифікації стали балакати суржиком. Це, ясна річ, міф»²³.

Зрозуміло, що «чистісінькою» мовою до русифікації українці не розмовляли. Найпоширенішою формою побутування української мови, як, до речі, й інших мов, у

минулі віки, до періоду індустріалізації, були територіяльні діалекти, що становлять не менш багаті й повноцінні в лексичному і структурному плані мовні утворення, ніж пізніше сформований на їх основі наддіалектний літературний стандарт. Але чи є мітом нинішній різновид змішаного українсько-російського мовлення і чи є мітом русифікація?

Цікаво, що відповідь на ці питання дає вміщена в тому ж виданні публікація М. Стрихи, в якій суржик цілком переконливо трактовано як проміжну субмову, що виконує роль перехідного етапу в асиміляційному процесі витіснення української мови російською²⁴.

сала: «Оце тутечки, ріб'ятки, чим багаті тим і раді! Беріть перцівочку – найодміннішу. Шо маю, тим приймаю. І сальцом обізатільно закусойте. З цибулькою. І гурчікі беріть осісьо. Ні сісняйтеся. Усьо ж своєю, зі своєю городу. Онездо звідтілясь онтамічкі».

Військовики вмент скоса глипнули на пляшку горівки «Українська медова з перцем», яка ошатненько вмостилася посеред столу. Проте на обличчях гостей вихорцем блимнув ледь помітний вираз огиди, на долю секунди спотворивши їхні елеїні посмішки.

Вояк з рудуватими вусиками, який виглядав старшим з них двох, промовив: «Висловлюємо вам нашу достеменно шанобливу подяку за таку щиросердну гостинність, вельмишановний пане добродію, прецінь, на наш превеликий жаль, ми повинні, не хочемо, але мусимо, відмовитися від вашого хлібосольного пригощання у зв'язку та з огляду на наявне перебування таким чином при виконанні службових обов'язків».

Потім заговорив другий гість: «Натомість, вельмишановний Василю Івановичу, наразі маємо до вас звернутися з великим проханням від імени й за дорученням нашого вищестоящого командування. Принагідно сталося у міжчасі, що ми здійснюємо таким

чином перереєстрацію усіх попередньо зафіксованих плавзасобів, фактично наявних у присутності на теренах *коси Тузли* для повної інвентаризації означених транспортних одиниць і будь-яких інших засобів пересування водним шляхом. Чи не були б ви вельми ласкаві добродійним шляхом посприяти впровадженню в життя у здійсненні цього критично важливого процесу?»

Дядя Вася напружено намагався відфільтрувати суттєвий зміст того мудрагельного риторизму наскоси. Тим часом вояк з рудуватими вусиками знову зиркнув на пляшку, двічі голосно шмигнув носом, почергово на обидві ніздрі, прокашлявся та й заговорив у дещо инакшому тоні: «Ка-гм-м! Вельмишановний пане Василю Івановичу, я на коротку хвилику бажав би зараз вашої щирої ласки повернутися наразі до вашої думки стосовно великодушного запрошення почастиватися хлібосольними пригощаннями, які цілокупно склалися з харчового компоненту й іншого елемента, що був у супроводі невід'ємною складовою частиною суцільного комплексу почастинку. А саме – трунку. З огляду на щойнозазначене, яке я вам достеменно й докладно таким чином виклав, дозвольте мені звернутися цієї хвили до вас з наступним запитанням. Чи принагідно не знайдеться у вашому помешканні либонь нормальної та

Соціальне середовище, в якому виникає розглядуваний різновид усного мовлення, – це сільські жителі, що пристосовуються до російськомовних мешканців міста. Утворюється він шляхом стихійного засвоєння російської мови при безпосередніх контактах з її носіями, а не шляхом поступового опанування другої мови в процесі організованого навчання. Успішним таке засвоєння другої мови може бути тільки в дитячому віці, тому суржикові, на відміну від комунікативних різновидів, сформованих на ґрунті однієї мови, тих же територіальних і соціальних діалектів, властива лексична й структурна неповнота, ущербність. Він утворюється внаслідок хаотичного заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської.

Проміжний характер цієї безладної мовної суміші, її ущербність порівняно з кожною з двох мов, що беруть участь в утворенні суржика, усвідомлюють і самі його носії, котрі при опитуванні часом не можуть ототожнити своє мовлення ні з російським, ні з українським, ідентифікуючи його як «іншу» або «третю» мову.

Розмитість мовної свідомості носіїв українсько-російського гібриду засвідчують і відмінності в мовній самоідентифікації, властиві представникам суржикомовних середовищ різних регіонів України. Так, за попередніми даними, носії змішаної субмови, опитані в Києві, переважно ідентифікують своє мовлення з українським²⁵, тоді як у Донецькій області інформанти, що спілкуються суржиком, ототожнюють його з російською мовою²⁶. Щоправда, ці спостереження потребують додаткових підтверджень.

Як соціолінгвістичний феномен суржик потребує ґрунтовного вивчення у трьох аспектах – лінгвістичному, психологічному і соціальному. Одним з головних практичних завдань таких досліджень має стати створення навчальних методик, здатних заблокувати розростання й вплив цього хворобливого явища, що загрожує українській мові внутрішньою руйнацією усіх її рівнів.

1. *Словник української мови*. – Т. 9. – К., 1978. – С. 854.

2. *Цыхун Генадзь. Крээлізаваны прадукт. (Трасянка як аб'ект лінгвістычнага даследавання)//Arche (Пачаток)*. – 2000, ч. 6. – С. 52.

3. *Там само*. – С. 51.

4. *Грінченко Б.В. Словарь української мови. т. IV*. – К., 1909. – С. 231.

5. *Цит. за: Феллер Мартен. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них*. – Дрогобич, 1994. – С. 105-106.

6. *Скрипник М. Перевбудовними шляхами//«Більшовик України»*. – №12, 13, 14, 1931.

7. *Скрипник М. Там само*.

8. *Цит. за: Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні// «Більшовик України»* – Ч. 9-10. – 1933. – С. 62.

9. Там само. Див також статтю В. П. Затонського «З питань національної політики на Україні» у цьому ж числі «Більшовика України».
10. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо. — К., 1991. — С. 12.
11. Антисуржик. (За заг. редакцією Олександри Сербенської). Львів, 1994. — С. 6-7.
12. Bilaniuk Lada. *Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages // Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXI. — Cambridge, Massachusetts, 1997; Кознарський Тарас. Нотатки на берегах макабресок // «Критика» . — 1998.— Травень; Радчук Віталій. Суржик як недопереклад // «Українська мова та література». — 2000. — ч.11; Труб В.М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // «Мовознавство» — 2000, №1; Руда Олена. Суржик або напівмовність // «Українська мова та література» — 2000, ч.41; Флаер Майкл. Суржик: правила утворення безладу // «Критика». 2000, ч.6 (червень); Феллер Мартен. Чи може суржик стати мовою? // «Українська мова та література». — 2001, ч.40; Шарварок Олександр. Як ми говоримо, або, поступово втрачаючи мову, українці задовольняються мовною проблемою. (Етюд соціологічних припущень). // «Науковий світ». — № 8, серпень 1999; Кузнецова Тетяна. Суржик і мовлення // «Урок української». — 2001, № 6.*
13. Українська мова (Енциклопедія). — К., 2000. — С. 616.
14. Там само. — С. 498-499.
15. Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // «Мовознавство». — 2000, №1. — С. 52.
16. Там само. — С. 54.
17. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов.* — М., 1969. — С. 239.
18. Русский язык. (Энциклопедия). — М., 1979. — С. 239.
19. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.,1990. — С. 402.
20. Словник української мови. В 11 томах. — т.8. — К, 1977. — С. 301.
21. Українська мова.(Енциклопедія). — С. 498.
22. Флаер Майкл. Суржик: правила утворення безладу // «Критика». — Ч.6 (червень), 2000. — С. 16.
23. Гриценко О. Суржик: дискурси та суспільні ролі // «Нариси української популярної культури». — К., 1998. — С. 638.
24. Стріха М. Суржик та літературна мова // Там само. — С. 637.
25. Руда О. Суржик, або напівмовність // «Українська мова та література.» — Ч. 41, 2000. — С. 9.
26. Загітко А. Напрями і тенденції сучасної мовної політики: семантичний і прагматичний аспекти //«Державність української мови і мовний досвід світу» (Матеріали міжнародної конференції). — К., 2000. — С. 184.

чистої водочькі замість оцієї крашаної чикилдихи?»

Дядя Вася не подав жодного вигляду, що таке запитання глибоко здивувало й обурило його. Натомість, він на мить зіщулив очі, в яких заграли каганці, та з не-підробною щирістю й наївністю відповів, привітно й жваво: «Авжеж! Ноу проблем. Для зацітників Родіни усьо ест як мусіть бути положіно. Аякже ж! І чіста є живиця, як сльоза у младеньця!»

Старий рибалка льотом дістав із тієї ж тумбочки незрозпачату пляшку цитринівки «Столічної» московського розливу, яка вже стала збирати пилюку. Бо все якось не було нагоди для неї. Дядя Вася відкоркував «Столичну» та взявся наливати. Булькотання казенки неначе приворожило військовиків — їхні очі заблищали і суворі риси обличчя помітно пом'якшали.

Поки дядя Вася розливав оковиту по гранчаках, один з військовиків запитав: «Вельмишановний пане Василю Івановичу, от ви так прецизійно влучно й неабияк точно зазначили у своєму попередньому висловлюванні про зацітників Родіни. А от нам, наприклад, вельми дуже цікаво було б дізнатися безпосередньо з першоджерел ваших вуст, який зміст ви евентуально вкладаєте у це підставове поняття? Що таке є зокрема особисто саме для вас

лариса масенко

МОВНА ПОВЕДІНКА
ОСОБИСТОСТІ
В СИТУАЦІЇ БІЛІНГВІЗМУ
ПОНЯТТЯ МОВНОЇ СТІЙКОСТІ

Поняття мовної стійкості і мовної стабільності не належать до термінологічних, але в українській соціолінгвістиці можуть у перспективі набути поширення, оскільки позначають надзвичайно актуальні для аналізу нашої мовної ситуації явища.

У постсовєтському мовознавстві перші дослідження відповідної проблеми належать членові-кореспонденту НАН України Орестові Ткаченку¹. Дослідник розрізняє обидва поняття, вживаючи словосполучення *мовна стійкість* для характеристики індивідуальної або групової мовної поведінки.

Стосовно національної спільноти ця риса виявляється у збереженні колективної вірності своїй мові, що дуже важливо для виживання народу в умовах бездержавності. Поняття же *мовної стабільності* О. Ткаченко застосовує на позначення становища, в якому перебуває мова.

«Мовна стабільність і мовна стійкість народу – різні речі, – зазначає мовознавець. – Втративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути й свою мовну стабільність, навіть зміцнити її. Втративши мовну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найпливовішу, найпоширенішу в світі мову»².

В історії європейських народів можна знайти чимало прикладів колективної мовної стійкості народу, завдяки якій йому вдалося за складних політичних обставин протистояти мовно-культурній асиміляції.

Одним з найяскравіших є досвід басків, які зберегли донині найдревнішу в Європі мову. Сучасний дослідник історії басків пише про їхню дивовижну здатність ще з доісторичних часів поєднувати «пасивний опір та гнучкість щодо асиміляції, яка дала їхнім нащадкам змогу залишатися самими собою і пізніше, за панування інших чужинців»³.

Серед слов'янських народів міцну опірність асиміляції імперській політиці виявляли поляки в період втрати державної незалежності. В середовищі польської еліти в цей час поширеним було ставлення до російської мови як до мови завойовника, вживання якої навіть у спілкуванні з її носіями вважалось проявом колаборанства.

В епістолярній спадщині Елізи Ожешко знаходимо такі самохарактеристики її мовної поведінки в російському оточенні у м. Гродно-му, де вона мешкала: «Я пережила десятьох генерал-губернаторів і тут, під їхнім носом, порядкувала в домі виключно польськомовному і ніколи, за жодних обставин, жодного слова російською не промовила»⁴. Або такий фрагмент: «Однак дуже цікаво було б довідатись, чи ті, котрі пописують «обережні» депеші, змогли б у маленькому місті, яким є Гродно, де кожна людина сидить як на пательні, перед очима усіх, так

оця *Родіна* на персональному шабелі усвідомлення?»

Це запитання видалося дяді Васі ніби геть наплетеним з грецької вовни та ще більше його спантеличило. Удаючи, наче ніякого запитання він не розчув, старий почував потилицю, дістав зелену пляшку мінералочки «Миргородської» та налив собі в гранчак, майже по самі вінця. І на «Керченском рабочем» тепер пишались три склянки, наповнені прозорою рідиною.

Дядя Вася підпхнув до себе ту склянку, в якій вигравали бульбашки, а інші дві посунув воякам і щиро запропонував: «Осісьо! Беріть оце казьонку, ріб'яткі. Як по заказу. Чіста, як сльоза у младенця. Адамові слізки ж, бо недарма на неї кажуть в народі. А я вже собі мінералочки, так і бить. Хоча вода – не горівка, багато не вип'єш...»

Обидва військовики взяли склянки, наповнені грішною водою, підвелися з табуреток, багатозначно розвернулися обличчям до портрету маршала Брежнева, театральньо підняли свої гранчаки, гучно видихнули повітря з легенів і одночасно рвучко хряпнули навхильці. Потім сумлінно занюхали рукавом. Це замість того, щоб почастуватися харчами дяді Васі, розкладеними саме для них і перед їхніми носами. Старий рибалка лише на мить примружив очі, в

яких блискавкою зажеврили каганці. Наступної хвилі обличчя старого знову набуло свого звичайного наївно-простуватого виразу.

Гості всілися на табуретки, а їхні масні очі стали поступово затягатися зосередженою думкою. Тишу порушував тільки турецький спів, що разом із електростатичним тріскотом линув з перетягнутого синьою ізолентою старенького радіоприймача.

Обидва прибульці, зачувши спів, умент змінилися на виду. Спихмурніли, посірішали та разом у чотири ока вперлися в антикварний радіоприймач «Рига» в кутку кімнати.

Аж тут один вояк вимовив руба зі сталевими нотками в голосі: «Шановний Василю Івановичу. А от ми нині гадку гадаємо. З якої ж такої неймовірної нагоди. Ви тут у затишку рідної оселі слухаєте. Цю вахабістську пропаганду мусульманського ісламізму? Що, завдячуючи вашому радіофікаційному пристроєві. Так безперешкодно поширюється. Радіохвилями етерного простору. На теренах вашого помешкання вдома. У власній домівці своєї хати!»

«Так-так», – додав другий, з рудими вусиками, промовляючи тепер також рубаними реченнями та скрипучим голосом. – «Це ж якесь збоченське неподобство. Вищої міри покарання. Бо людиноненависьницьке скавучання ворожого ісламського мулли. Є фа-

само «обережно», як пишуть депеші, читати польській молоді лекції по-польськи і, будучи визнаною в Росії письменницею, до якої росіяни постійно йшли з візитами і яку закидали листами, ніколи жодного слова ні до кого ані усно, ані писемно не вимовити по-російськи»⁵.

Маємо чимало свідчень того, що подібне протистояння впливові російського комунікативного середовища не було поодиноким випадком індивідуальної стійкості, а колективною рисою мовної поведінки польської шляхти, що жила на території підросійської Білорусії та України (пор., зокрема, характеристику письменника Теодора-Томаша Єжа з праці В. Дорошевського: «Російську мову автор і ціле шляхетське середовище, з якого походив і в якому минуло його дитинство й рання юність, сприймав як мову ворога. З тією мовою з почуттєвого погляду його нічого не пов'язувало, російське не було оповите чарами, навіть у російській літературі він не був достатньо начитаний»)⁶.

Мовна стійкість у зазначених ситуаціях була проявом духовного опору поневоленню, оскільки перехід на мову окупанта є кроком до компромісу з ним, пристосування до нерівноправних стосунків, тобто певною мірою і прийняття приниженого становища своєї мови.

За інших умов – умов рівноправних міжнаціональних стосунків – прояви мовної стійкості в комунікативних ситуаціях двомовного соціуму часом трактуються негативно – як нетолерантність щодо співрозмовника. Так, польський учений Адам Демартін, описуючи характер міжмовних стосунків у селах зі змішаним населенням на території польсько-українського порубіжжя, зазначає: «Якщо в даному селі поляк був супершовіністом, то не говорив по-українському, якщо ж українець був супершовіністом, то не говорив по-польському. Натомість всі інші говорили на обох мовах»⁷. І далі дослідник доходить такого висновку: «Білінгвізм здається мені можливим тоді, коли село заселене в однаковому проценті одними й другими»⁸.

Зазначену двомовну ситуацію села можна назвати рівноважною, оскільки обидві мови побутують тут як рівноправні й рівноцінні. Численна, судячи з опису, група білінгвів забезпечує потреби комунікації між двома етнічними колективами. Водночас для збереження рівноваги у міжмовній взаємодії необхідною є наявність, поряд з білінгвами, груп «твердих» одномовців, оскільки поширення двомовності активізує інтерференційні явища в обох мовах – і українській, і польській, – а це не може не загрожувати їхній стабільності. Саме групи одномовців, що дістали негативну характеристику з боку польського ученого, виявляючи мовну стійкість, захищають стабільність кожної мови, оскільки блокують розростання інтерференційних явищ до загрозливої межі розмивання норм і переходу до стадії змішування мов.

Отож, рівноважність двомовної ситуації може зберігатися лише тоді, коли поряд із групами, відкритими до мовного взаємовпливу, існують групи одномовців, які, виявляючи мовну стійкість, чинять опір впливові контактної мови.

Інший розвиток двомовної ситуації, зокрема зменшення кількості одномовних осіб в одному з етнічних колективів за рахунок розростання групи білінгвів, може призвести до втрати мовної стабільності і появи змішаних форм мовлення.

Характерно, що цю ознаку Ельжбета Смулкова відносить до визначальних у вирішенні дискусійної проблеми розрізнення перехідних і змішаних говорів на порубіжних територіях. «Перехідність, — пише вона, — є наслідком тривалого спільного розвитку близькоспоріднених говірок; змішані ідіолекти можуть виникати там, де престиж однієї з мов і утилітаризм спричиняє двомовність або, як її наслідок, цілковитий перехід на другу мову, поступово все ліпше опановувану»⁹.

Слушність засад розрізнення говірок перехідного і змішаного типу, що його запропонувала Е. Смулкова, підтверджує соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації польсько-білоруського порубіжжя. Так, згідно з дослідженням білоруських говірок цього регіону, більшість білоруського населення прикордонних сіл у щоденному спілкуванні надає перевагу нелітературним формам мовлення, але якщо на польському боці кордону в побуті використовується місцева говірка, яку називають мовленням «па-просту» або «па-свойму», то на білоруському боці панує змішане російсько-білоруське мовлення, яке так кваліфікують і самі мовці. Як зазначає дослідник, «показово, що тільки на білоруському боці межі терміни «змішана мова», «мішанка» витісняють традиційні лінгвоніми «па-просту», «па-свойму» як визначення місцевого сільського мовлення. Як показують лінгвістичні дані, таке визначення досить точно відображає поступові зміни в передачі основних рис традиційної сільської говірки від покоління до покоління»¹⁰.

Це ж дослідження засвідчує швидку інтеграцію носіїв білоруських говірок у польську мовну спільноту з польського боку кордону Білорусі. І якщо з польського боку кордону білоруську говірку витісняє польська літературна мова, то на своїй, білоруській, території процес занепаду говірки відбувається шляхом дестабілізації її норм і утворення змішаного російсько-білоруського типу мовлення.

Подібні асиміляційні процеси спостерігаємо в східних, південних і частково центральних областях України, де домінування російської мови призвело до занепаду не тільки українського усного літературного мовлення, а й місцевих територіальних говірок, які витіснила змішана російсько-українська субмова, відома під назвою суржик.

Перехідний характер української і білоруської двомовності, що є проміжним етапом у процесі мовного зсуву до російської одномовності, який реально загрожує обом національним спільнотам, пов'язано передусім із зникненням одномовних українських і білоруських середовищ (за винятком західноукраїнських областей), значне кількісне переважання носіїв російської мови у містах і витіснення територіальних говірок змішаними російсько-українськими і російсько-білоруськими типами мовлення в сільських місцевостях.

тально згубним і зятато проти-природним. Для витончено вибагливого слов'янського слуху. Змалку приривчаєного до мелодійности та солов'їної співучости. Багатущої пісенно-музичної спадщини!»

«Ой що ви, ріб'ятки, так це ж я щоб прогноз погоди», — дядя Вася розгублено розвів руками, а вираз обличчя його випромінював тупувату щиросердну простодушність. — «Ото воно у мене це радіво завжди. Щоб як буде шторм чи щось уже там. Воно так удобно мені. А якою воно буде мовою — то яка ж мені різниця! Коли одна дає, а друга дразниця? Хоч на турецькїм язикі, хоч як. Було б тіко бажання, тоді й зрозуміти саме гламне можно. Їймо! Ік сожаленню це радіво таке ужо дуже старе, шо з нього вже й пісок сипле.

Як оце я, таке оно старе. Тому ніякої другої станції не ловить. Але якщо вам вже так це не до душі, приміром, дуже оскорбительно чи шо, ну тогді канешна...»

«Так-так, шановний Василю Івановичу. Будьте такі ласкаві. Чимскоріш вимкніть. Радіотрансляційне озвучування цього вахабістського паскудства. Щоб воно таким чином. Надалі брутално не забруднювало. Своїми антислов'янськими отруйними флюїдами. Питомо православно-східноцерковного і прадавньо-історичного доквілля. А саме оточуючого сере-

довища, безпосередньо в якому ми наразі перебуваємо в цей час!»

«*Ноу проблем!* Для зацітників Родіни – *бітте дрітте*». І дядя Вася швиденько вимкнув радіо. А відтак запопадливо став пропонувати гостям ще випити. «Може, ішо по одній *шнапсіку*? Сключітельно задля зміцнення брацького бойового духу, так би мовити, міжду нами по-брацькі говоря? Бо перва чарка – на здоров'я, а друга – на веселощі...»

Прибульці похмуро відмовилися. Найбільш балакучий і пишномовний з них, з рудуватими вусиками, нагадав про причину їхнього візиту. Він звернувся до дяді Васи з люб'язним і щиросердним проханням надати дозвіл мати принагідну можливість оглянути персонального рибацького човна. Щоб на власні очі його таким робом відверто зафіксувати й власноручно належним чином дооформити перереєстрацію як плавзасоба відповідної категорії за визначенням у додатку. Що перебуває та знаходиться у місцерозташуванні в індивідуальному володінні приватної особи у прикордонній зоні безпосереднього дотикання до недемаркованого й неделімітованого кордону сопредільної держави...

Дядя Вася перетравлював усі ті фразисті висловлювання принаймні хвилину-дві, щоб збагнути зміст. Коли старий нарешті зрозумів, що від нього вимагалось, то

Так, за даними опитування, проведеного в 2000 році в Києві, переважно російською мовою спілкується 52,5% опитаних, а переважно українською – 10,5%, причому тільки російську мову у всіх ситуаціях вживає 21,2% киян, а тільки українську – 4,3%¹¹.

Ми не маємо аналогічних даних щодо мовної поведінки мешканців Мінська, але матеріяли III-го Міжнародного конгресу білорусистів містять соціолінгвістичне дослідження Жана-П'єра Жанто, проведене в 1994–1998 роках, в якому аналізується близька до розглядуваної проблема, пов'язана з виявленням мовної стійкості народу, а саме – ставлення мешканців Мінська до мови шкільної освіти дітей. Опитування показало, що в Мінську 82,5% родин позитивно ставиться до викладання на рівних правах обома мовами – білоруською і російською.

Групи ж, які обстоюють одномовне навчання дітей, розподіляються в такий спосіб – 7% родин виступає за обов'язкове навчання російською мовою з повним вилученням білоруської і 2% вважає, що викладання має провадитись лише білоруською мовою.

Отож, підсумовує дослідник, білоруську ситуацію слід інтерпретувати як «карикатурне протистояння двох малочисельних груп, одна з яких виступає за все російське, друга – за все білоруське. Більша частина населення – прихильники status quo, тобто рівноправності обох мов»¹².

Згідно з каталонською школою, що досліджує мовні конфлікти, зокрема з іспанським соціолінгвістом Ніньолесом, у такій ситуації виділяють три можливі індивідуальні реакції мовців: дії на захист мови, що домінує (прихильники всього російського), дії на користь підлеглої мови (прихильники всього білоруського) й «апатія». На його думку, члени групи «апатії» прагнуть уникнути мовного конфлікту, ідеалізуючи двомовність. До цієї групи входять росіяни та представники інших національних меншин, але переважно її складають білоруси (як вони себе називають), що говорять тільки російською. В середовищі останніх, згідно з каталонською теорією, набуває розвитку психологічне явище «oto odi» (ненависть до себе) або щось подібне¹³.

Перспективи української мови, хоч і виглядають оптимістичніше порівняно з білоруською ситуацією, все ж лишаються також загроженими. Мовний конформізм українців, їх звичка підпорядковуватись диктатові російськомовних партнерів по комунікації стали масовим явищем, яке виразно виявляють соціологічні дослідження мовної поведінки київської молоді у ситуаціях неформального міського спілкування.

Аналіз відповідей на запитання, якою мовою респондент відповідає, якщо до нього в транспорті, магазині, на вулиці звертаються українською мовою і, відповідно, якою дає відповідь при звертанні російською мовою, показав кардинальну відмінність між мовною поведінкою українців і росіян.

83,2% опитаних українців при звертанні до них українською мовою відповідають також українською. Водночас при звертанні росій-

ською абсолютна більшість української молоді (90,6%) переходить на російську мову спілкування.

Росіян же характеризує стабільна одномовність. Вони відповідають російською і тоді, коли до них звертаються по-російськи, і тоді, коли звертаються по-українськи (відповідно 98,2% і 95,3%)¹⁴.

Високий рівень кодових переключень українців залежно від мови співрозмовників підтверджує ще одне дослідження Тетяни Бурди. Анкетування, яке вона провела, мало на меті змодельовати мовну поведінку молодих людей в тих випадках, коли до співрозмовників, що спілкуються українською мовою, приєднується російськомовна особа і, навпаки, коли до співрозмовників, що говорять російською, приєднується третій, україномовний учасник. Результат аналізу відповідей засвідчив значно вищий ступінь конформної поведінки в групі україномовних і, особливо, російськомовних українців порівняно з російськомовними росіянами. Так, поява російськомовного співбесідника призводить до зміни української мови спілкування на російську у 74,8% від загальної кількості опитаних україномовних українців і в 95,6% російськомовних українців, тоді як група російськомовних росіян з появою україномовного співбесідника не переходить на українську мову спілкування (кодове переключення здійснює тільки 0,7% опитаних)¹⁵.

Згідно з соціолінгвістичним дослідженням Т. Бурди, загалом стійку неконформну мовну поведінку продемонстрували тільки від 2% до 8% респондентів-українців¹⁶.

Наведені дані засвідчують асиметричний характер українсько-російської двомовності. Фактично до білінгвів, тобто до осіб, котрі поперемінно користуються обома мовами, належать переважно українці, абсолютна ж більшість росіян надає перевагу вживанню однієї мови.

Слабша, порівняно з російською, позиція української спричинена тим, що одномовні групи її носіїв у масштабах усієї країни і в тому ж Києві становлять меншість порівняно з групами російських одномовців. Останні становлять вагомий відсоток у нинішніх структурах влади, а також більшість у прошарку тих, в чиїх руках нині зосереджується український капітал, ніби підтверджуючи висловлену сто років тому тезу Струве про те, що «капіталізм говорить російською». Через приватизовані засоби масової інформації Україна лишається в одному інформаційно-культурному просторі з Росією.

Загальноприйнята практика двомовних телепрограм, двомовних ведучих, запрошення на телебачення, в тім числі державне, московських дикторів, ведучих, котрі впроваджують нормативне російське мовлення, консервує асиметричну двомовність і сприяє поширенню змішаної українсько-російської мови. Влучне образне визначення суржику дав Юрій Андрухович, назвавши його кровозмісним дитям білінгвізму і точно визначивши напрям територіальної експансії змішаної субмови, — вона поширюється уже в західних областях, тоді як у східних, де

відразу ж погодився показати човна й для цього узяв зі стіни короткого прямого весла, що мало вигляд довгої креслярської лінійки.

Прямуючи до дверей з хати, дядя Вася з кумедно куцим веслом у руці мимохідь запитав прибульців: «Ріб'яткі, а шо ж ето ви якось странно балакаїте шо ужо й чорт ногу зламає? Аж мені на вухо не налазує. Набалакали так, що і в торбу не збереш. Якось геть не по-нашінському, чи шо...»

Тепер уже була черга здивуватися військовикам. Вони спантеличено Perezирнулися й один з них сказав, дещо розгублено: «А що? Хіба ж щось є не так, як належно має бути? Адже ми протягом спілкування при виконанні свого службового обов'язку балакаємо, говоримо й розмовляємо виключно офіційною державною мовою титулярного народу. Згідно з усіма статутними вимогами, законодавчими положеннями, підзаконними приписами, конституційними деклараціями та у виконання безпосереднього наказу нашого вищестоячого командування. Чи не так?»

Аж тут раптом дядя Вася заговорив часто-часто й просто-рікувато, медовим голоском, з виразом надзвичайної недоумкуватості: «Так-так, синочки. Казаному кінця нема. Шо ж там і говоріть, коли нічого й балакать. У народі кажуть, хто мало говорить, той

довше живе. А ще так: лихо говірівому, та не добре й мовчазному. Народ скаже як зав'яже. Усьо чин-чинарьом. *Нюу проблем. Усьо! У матросів нет вопросів!*

Старий часто закивав головою, незугарно посміхнувся. А в очах у нього знову мигцем зблиснули й згасли каганці. Дядя Вася жестом запропонував рушити за ним з хати назовні, щоб оглянути човен. Старий рибалка – попереду, а молоді вояки – назирком позаду нього.

У дверях військові швидко переморгнулися. В очах раптово замерехтіли злі вогники. Дядя Вася був якраз до них спиною. Не помітив старий і того, як обидва прибульці, виходячи за поріг його хати, нишком дістали з піхов спецназівські штурмові ножі «катран». А один вояк, окрім «катрана», приготував ще й тицьковий ніж «москіт» з хромо-молібдено-ванадієвої сталі.

До речі, катран, окрім назви штурмового ножа – це колюча чорноморська акула, яку також називають морським собакою. Лютий і жорстокий хижак, який жере усе, що бодай тільки ворухнеться під водою, навіть коли ситий. Для людини катран не становить ніякої загрози. Особливо для такої людини, як наскрізь просолений морський вовк дядя Вася – у воді не тоне і в огні не горить. Між іншим, м'ясо катрана їстівне й досить смачне. Зокрема, добрі

поки що домінує, молодше покоління вже переходить на досить пристойну російську мову¹⁷.

Слід зазначити, що двомовна група «апатії», яка становить більшість в українському суспільстві і прагматично ставиться до вживання мови, не усвідомлює ступеня загроженості української мови. Як зазначає французький лінгвіст Ролан Ж.-Л. Бретон, «культурний імперіалізм тонший за економічний, він менш відчутний і помітний, ніж політичний і військовий, крайнощі яких очевидні й легко викриваються... «Мовна війна» дуже рідко розглядається як війна і, в кожному разі, ніколи не оголошується»¹⁸. Хибне уявлення про неконфліктний характер двомовності і багатомовності на державному рівні пояснюється передусім впливом багаторічної пропаганди фальшивої тези про «гармонійність» російсько-української двомовності в Советському Союзі. Ця псевдонаукова теорія виконувала роль демагогічного прикриття реальної більшовицької практики витіснення української мови і культури з усіх сфер суспільного життя, що було продовженням імперського проекту створення «великої російської нації» шляхом влиття українців і білорусів у єдиний російський народ. Проєкт частково вдалося здійснити – протягом колоніального періоду російська мова витіснила українську з міст східних і центральних областей країни, в тому числі й зі столиці.

Умови формування так званого советського народу як гомогенної лінгво-культурної спільноти на основі російської мови ставили українців перед необхідністю пристосовуватися до панівної нації. Глибинна деформованість ситуації, яка не могла не позначитись на психічному складі українців, полягала в тому, що змушувала переходити на іншу мову спілкування не приїжджих росіян (це було б цілком природно на території України), а потребувала пристосованої до новоприбульців зміни мовної поведінки від місцевих мешканців.

Варто нагадати, що у двомовному соціумі співіснують і конкурують, звичайно ж, не мови, а люди, їхні носії, а отже нинішня протидія поширенню української мови зберігає досягнуте за доби колоніальної залежності домінування російськомовних груп населення.

Оскільки процес асиміляції українців зайшов досить далеко, а колишня пропагандивна теза «гармонійної» російсько-української двомовності досі лишається впливовою, більшість українського соціуму не усвідомлює конфліктного характеру конкуренції української і російської мов на території України. Як показало опитування, проведене в Києві у 2000 році, 59% респондентів вважають, що підвищення статусу російської мови не призведе до загострення міжнаціональних стосунків в Україні і тільки 19,5% має протилежну думку¹⁹. Щоправда, в студентському середовищі стереотип безконфліктності українсько-російських мовно-культурних взаємин має меншу впливовість. Тут загрозу міжнаціональній злагоді в разі підняття статусу російської мови передбачають 38% опитаних, а 43% вважають, що такої загрози не існує²⁰.

Натомість експерти – фахівці з мовних проблем інакше оцінюють ситуацію. Застосовуючи такий показник, як індекс конфліктності (де 0 – відсутність конфліктності, а 1 – максимальне значення), фахівці визначили, що він складає 0,243. Отже, як вважають експерти, мовна ситуація України (за станом на 2000 рік) перебуває у певній рівновазі й загрози відвертого міжнаціонального конфлікту не має. У разі підвищення статусу української мови загроза конфлікту зменшиться (значення індексу конфліктності становитиме лише 0,073). У випадку ж підвищення статусу російської мови до державного індекс конфліктності зросте до 0,716. Отож, на думку фахівців, загроза суспільній злагоді у разі зрівняння статусу української та російської мов дуже велика²¹.

На жаль, до думки фахівців в Україні не дослухаються. За роки незалежності соціолінгвістичні дослідження, які мали б стати науковою базою для дієвої мовної політики, не набули належного розвитку і лишаються сферою зацікавлення окремих ентузіастів. Українська ж влада дотримується в мовних питаннях політики «відсутності мовної політики», що в умовах постколоніальної країни фактично означає підтримку тієї мови, яка в імперський період посіла сильніші позиції. Недооцінку ж з боку чисельної групи «апатії» загрозливого для державної мови характеру асиметричного масового білінгвізму використовує в своїх інтересах група, що тяжіє до російської одномовності.

Оборонці панівних позицій російської мови в Україні, вимагаючи надання їй статусу офіційної, тобто другої державної, демагогічно посилаються на принцип рівноправності мов. Але відомо, що принцип культурної рівноправності в постколоніальних країнах іде на користь колишньої імперської культури, яка пригнічувала і витісняла місцеву. Тому його обстоюють передусім представники імперських народів. Насправді цей принцип є нічим іншим, як підступним впровадженням культурного дарвінізму, а в деяких випадках і культурного геноциду.

Це видно на прикладі Білорусі. 14 травня 1995 р. там було проведено референдум, на який винесли мовне питання у такому формулюванні: «Чи погоджуєтесь ви з наданням російській мові рівного статусу з білоруською?» 53,9% від загальної кількості виборців проголосували «за», і в Білорусі російська мова була оголошена другою державною. Дуже швидко після цього узаконена «рівність» двох мов призвела до майже повного витіснення білоруської мови з усіх сфер суспільного життя. Навіть в освітній галузі, де в перші роки незалежності відбулись відчутні зрушення, у 1995-1996 навчальному році кількість першокласників, що навчались білоруською мовою, яка в 1994-1995 році становила 75%, знизилась до 38%²². Нині триває процес витіснення білоруської мови на становище маргіальної, «опозиційної» мови.

На загрозливий для державної незалежності білоруський шлях розвитку стала й Україна, оскільки в структурах української влади всіх рівнів впливові посади обіймають не тільки прихильники «гармонійної»

є його плавники, печінка та балик. Не так страшний цей чорт катран, як його малюють. Риба як риба.

Москіт. До речі, на Тузлі теж водяться. І теж нісенітниця. Дзижчить тонше за комара й більше клопоту й роздратування коїть, аніж справжньої шкоди. Ймовірно, лінгвістично говорячи, ця назва комах і спецназівського ножа має якесь відношення до московитів і Московії, заснованій свого часу на гнилому болоті. Там, де кишка кишіло тим комахинням – історичний факт. Безсумнівно залишається і той факт, що ніж «москіт» для зручного перетинання горлянки, так само як і «катран», мають сертифіковане московитське походження й авторський дизайн. Їхній творець – конструктор бойових ножів Ігор Скрильов – це випускник Московського технічного університету імені Баумана.

Прибульці міцно стискали руків'ї гострої московитської зброї, ховаючи її від очей старого рибалки дяді Васи в себе за спиною. А нещирі елейні посмішки їхні набули присмаку зловісної жадиби – очікування мисливця, який жене здобич у пастку, у глухий кут.

Пройшовши декілька кроків вузькою стежкою, що зміїлася між рясних заростів стиглої аличі, дядя Вася запитав, не повертаючи назад голови й начебто мимохідь: «Кстаті, уважаймий міл-чілавек, не

будіте ль столь любезни штоп пац-казать каторий тіперь час на вашіх часах?»

Вояк із рудуватими вусиками йшов назирці безпосередньо позаду старого рибалки. Зовсім позасвідомо військовик глипнув на свого наручного годинника на лівій руці. А правицю, із затиснутим в ній ножем «катран», він знай ховав за спиною. Цілком машинально військовик відповів дяді Васі: *«Йоптць, да чьо уж ви прям, Васілій Іванавічь, щас ровна плавіна, йоптць...»*

Старий подякував, зробив вигляд, що звірив час на своєму годинникові та знай чимчикував вузькою стежкою, спираючись на коротке весло, наче милицю. Дядя Вася виводив двох вояків до берега, де сушився на пісочку його рибачий човен. Між іншим, ніякого наручного годинника у дяді Васі насправді не було.

Надворі вечоріло. Сонце нещодавно сіло за горою Мітрідат, засвічуючи яскраво-красивою барвою силует пагорбів Керченського півострову на захід від Тузли. Швидко ставало темно. Теплий вітерець негловомно віяв з боку Озівського моря.

Білі смуги від реактивних літаків наскісяк і навперескоси розкресливали вечірне малиново-козацьке небо над Керченським півостровом, над Керченською протокою та островом Тузлюю. Упродовж кількох діб винищувачі

російсько-української двомовности, а й діячі з цілком визначеною позицією, близько до колишніх ідеологічних засад мовної політики ССРСР.

Характерним зразком спроби науково обґрунтувати необхідність продовження колишнього асиміляційного процесу злиття української мови з російською в інтернаціональному єднанні є введена в Інтернет стаття «Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства», авторство якої належить трьом авторам з високими науковими ступенями – філософу, богослову і психологу. Статтю було опубліковано у науковому збірнику «Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір» (К., 1998).

На основі докладного аналізу конфліктного характеру нинішньої мовно-культурної ситуації України науковці пропонують як єдино можливий спосіб розв'язання конфлікту шлях «поступової взаємної асиміляції української і україно-російської культур та перетворення їх на єдину цілісну двомовну культуру України, здатну стимулювати виникнення принципів нової ситуації в соціокультурному полі країни»²³.

Очевидно, що в цьому випадку теоретики трактують українську територію як полігон для продовження колишнього, задуманого значно масштабніше, експерименту щодо створення «нової історичної спільноти – советського народу». Практичне здійснення експерименту спиралося на теорію лінгво-етнічної міксації населення, тобто передбачало перетворення його на «інтернаціональну», а точніше – безнаціональну магму.

Проте і теоретики, і практики комуністичного експерименту виявили досить специфічне розуміння «інтернаціоналізму». Така ж своєрідність у потрактуванні поняття «взаємної асиміляції», що в розглядуваній праці заступило термін «інтернаціоналізм», властива й запропонованій теорії.

Своє неприйняття Закону про державність української мови, котрий, на їх думку, є законом дискримінаційного характеру і «не має вагомих підстав для існування» в країні «з відверто полімовним, причому – рівновеликим, середовищем», вони обґрунтовують тезою про те, буцімто «щонайменше дві третини населення вважає за необхідне «узаконити» функціонування в Україні російської мови»²⁴. Наведені дані, проте, не підтверджують жодні соціологічні опитування, вони можуть бути реальними хіба що для автономної республіки Крим. Як ми вже зазначали, у Києві прихильники державного узаконення двомовности становлять 43% російськомовної частини населення, а у відношенні до всього населення, що включає україномовних і двомовних осіб, їх кількість становить трохи більше 20%.

Обстоюючи необхідність узаконити двомовність України на державному рівні, О. Лановенко, Ю. Швалб і О. Кубеліус посилаються на досвід «багатьох демократичних держав», що знов-таки не відповідає дійсності. Так, вони пишуть: «До речі, в сучасних багатонаціональних демократичних державах білінгвізм, особливо серед іншомовного

населення, є поширеною культурною і соціальною традицією. Наприклад, у США іспано-англійський або італо-англійський білінгвізм є не тільки соціально-культурною нормою, але й реальним механізмом безконфліктної адаптації етнічних груп до загальної соціальної життя держави. У багатьох країнах ця норма закріплена юридично. Уявляється, що й в Україні історично склалися умови для розв'язання проблем мови саме на терені білінгвізму, тим більше, що білінгвізм і пов'язана з ним внутрішня толерантність (наявність внутрішньої толерантності як прояву білінгвізму засвідчують не тільки теоретичні, а й соціологічні дослідження) найбільш відповідає менталітету пересічного українця»²⁵.

Характерно, що, намагаючись представити Україну як поліетнічну країну, де білінгвізм є поширеним явищем, науковці обирають за зразок США – країну іммігрантів, незважаючи на те, що наведені паралелі іспано-англійської, італо-англійської та ін. двомовності у США мають іншу природу, ніж україно-російська двомовність в Україні.

У США білінгвізм побутує в середовищі іммігрантів протягом життя не більше одного-двох, рідко коли – трьох поколінь і є перехідною стадією у процесі повноцінного засвоєння англійської як мови загальнонаціональної комунікації в цій країні.

До того ж, американська владна еліта дуже пильно стежить за тим, щоб жодна інша мова, крім англійської, не претендувала на роль офіційної. Зовсім недавно, у 1998 р., Сенат США черговий раз підтвердив: єдиною офіційною мовою на території США є англійська²⁶.

До речі, некоректність перенесення моделі білінгвізму США та інших країн як буцимто державно затвердженої зраджує мимовільна обмовка авторів цитованої праці. Вони зазначають, що білінгвізм особливо поширений серед **іншомовного** населення (підкр. моє. – Л. М.), а це передбачає обов'язкову наявність населення, котре говорить **своєю** мовою, тобто мовою, утвердженою в країні в ролі загальнонаціонального засобу спілкування.

Варто звернути увагу й на інше спостереження науковців – про сформовану під впливом білінгвізму толерантність українців, що, на їх думку, «найбільш відповідає менталітету пересічного українця».

Отже, двомовність українців, тобто засвоєння, крім своєї, ще й російської мови, наші автори вважають явищем позитивним, відповідним як традиціям «багатьох демократичних держав», так і національному менталітетові. Але, що цікаво, не тільки оцінки, а й сама термінологія різко змінюється, шойно автори переходять до висвітлення сучасних процесів розвитку того ж двомовного соціуму. Просимо вибачення у читачів за надто довгу цитату, але вона необхідна для повнішого виявлення позиції авторів розглядуваної праці.

Характеризуючи процеси впровадження української мови у вищі навчальні заклади, вони пишуть: «У сфері вищої освіти викладачі зазнають сильного тиску з боку адміністрації з вимогою вести викладання предметів українською мовою. В той же час серед спеціальної літератури,

й штурмовики Військово-повітряних сил України проводили в цьому мирному небі бойові навчання. Щоб показати своїм сусідським братам чітко окреслені, делімітовані й демарковані межі добросусідства.

Усі троє пройшли з десяток метрів і опинилися на піщаному пляжі. Тут був човен, який оточували рясні кущі верболозу на зріст людини.

Валка спинилася, дядя Вася обернувся до вояків обличчям. Він трохи вклонився і чемно запитав, чітко вимовляючи усі відкриті склади, руба виокремлюючи наголос і виспівуючи з несподіваними інтонаціями: *«Мо ічїдо, онегаї сімас? Наньцї дес-ка?»* // – Повторіть, будь ласка. Котра година? (Япон.)//

Однак відповіді від них дядя Вася вже не почув. Радше не встиг почути. Бо тієї ж самої миті сталося щось дуже драматичне.

Обидва вояки одночасно навідліг замахнулися на дядю Васю своїми бездоганно гострими ножами. Одночасно чимдуж рубанули.

Вояк з рудуватими вусиками поцілів штурмовим ножом «катран» точно в серце старому. Бодай убити відразу. А другий – націлівся коротким, але широким і гострим як хірургічний скальпель «москітом» прямисінько в горло дяді Васі. Бодай одним ударом утяти йому всі життєво важливі артерії

та голосові зв'язки. Щоб, про всяк випадок, перестраховатися і не дати старому бідоласі навіть зойкнути.

Але обидва гострі леза, замість того щоб проштрикнути серце й утяти горлянку, шпарко розсікли повітря.

Бо тієї ж самої миті дядя Вася зненацька пірнув до землі. Дуже низько присів, стаючи у широку й міцну стійку. Одночасно відступивши лівою ногою широко на крок назад – тобто зробив *їдарі но камае*, і цим граціозним рухом ухилився відразу від обидвох напасників.

Рувчко занурив у пісок *сакі*, кінець свого короткого бойового весла *еку*, і жбурнув хмару розігрітого за день сонцем піску прями́сінько в обличчя нападникам.

Обидвоє скрикнули від несподіванки і мимоволі вхопилися руками за очі. Спецназівські ножі відтак незграбно полетіли уріз-нобіч.

Лискуче лезо «москіта» й важке ливарно-сталеве «катрана» ще не встигли долетіти додолу і торкнутися піску, як дядя Вася вже ступив крок уперед.

Весло *еку* описало дугоподібну траєкторію *дайса-мавасі* та блискавицею, з шаленим прискоренням, ляснуло своєю пласкою поверхнею *йоко* в бічну частину голови нападника з рудуватими вусиками. Удар весла втрапив саме в ділянку *Fossa infratem-*

що необхідна і викладачам, і студентам, переважає російськомовна. За цих умов викладачі змушені самостійно перекладати українською мовою не стільки класичну літературу – скажімо, з філософії та економіки, а й тексти монографій, підручників, своїх власних лекцій. А це призводить до зниження рівня викладання, до відвертого невдоволення і викладачів, і студентів. Саме на цьому рівні неукраїномовна частина населення відчуває найбільший дискомфорт. Пристосування до нових соціальних умов, у тому числі й до мовних вимог, може відбуватися двома шляхами – як соціальна адаптація і як соціальний конформізм.

На жаль, доводиться констатувати, що в даний період в Україні все більше складається ситуація, яка призводить до масового соціального конформізму – більше половини населення країни змушене на соціальному рівні переходити до користування українською мовою при збереженні психологічної прихильності до російської мови. Адміністративно-директивна українізація вже призвела до «розриву» між буденним і соціальним рівнями спілкування. Найбільш важким наслідком цього розриву стає падіння суспільної моралі й утвердження принципу «подвійної моралі»: для мене – одне, для інших – друге»²⁷.

Звернімо увагу на відмінність ключових слів, які вживають О. Лановенко, Ю. Швалб і О. Кубеліус на позначення тотожних соціо-психологічних процесів, що відбуваються у двомовному суспільстві.

Тоді як білінгвізм україномовного населення, котре оволоділо російською мовою, вони кваліфікують у термінах з позитивним семантичним наповненням – як соціальну адаптацію і толерантність, те саме, але зворотнє явище оволодіння українською мовою серед російськомовного населення потрактовано як соціальний конформізм, що призводить до падіння суспільної моралі. Щобільше, авторам вживається у впровадженні української мови в статусі державної не що інше як «спроба задекларувати... українську ідею в її вкрай радикальній змістовій інтерпретації», небезпека якої поширюється з «радикально націоналістично орієнтованих україномовних областей», що займають «активно-наступальну позицію». «Така ситуація, – переходять автори уже до відвертих погроз, – залишається у відносній рівновазі доти, доки відступаюча сторона відчує наявність «простору» для відступу, тобто доти, доки не виникне відчуття «загнаності у глухий кут» і вже не залишиться іншого шляху, як перейти у наступ». Поведе ж російськомовне населення України у наступ, обіцяють автори, російськомовна інтелігенція, бо саме вона переживає «мову як проблему і певною мірою як трагедію»²⁸.

Як бачимо, автори лишають толерантність прерогативою національного менталітету українців, менталітет же російськомовної інтелігенції, погляди якої начебто представляють, вони такою рисою не обтяжують. Це, зрештою, підтверджує їхнє спостереження про толерантність як властивість поведінки двомовців. Автори ж статті, в назві якої задекларовано пошук мовних та соціокультурних чинників консолідації

українського суспільства, «внятно» всім пояснили, що російськомовна інтелігенція другої мови вивчати не збирається, бо відчуває від цього дискомфорт.

Отже, вони відмовляють тій самій інтелігенції не лише в толерантності й здатності до компромісу, але й у моральності. Адже мова і культура, яку вони нібито захищають від утисків, їхнього захисту не потребує, бо їй ніщо не загрожує. За нею стоїть велика спільнота, вона займає величезну територію, де повноцінно функціонує в усіх сферах, де нею опікується держава, де її стан і розвиток аналізують і вивчають сотні наукових інституцій, де вона є основою потужної і, головне, живої культури.

Українська ж мова знаходиться на своїй землі й іншої не має. І це її заганняють у глухий кут, палкі захисники російської мови в Україні. І в цьому полягає глибока аморальність і цинізм їхньої позиції.

Отож, конфліктний характер міжмовних взаємин в Україні спричиняє домінування російської групи населення, внаслідок чого мова титульної нації, хоч і проголошена державною, фактично зведена до становища упослідженої меншинної мови. Як показало вже згадуване опитування киян, саме представникам російських одномовців властиві прояви агресивності щодо носіїв української мови, що свідчить про незахищеність державної мови у своїй власній країні. На запитання: «Чи доводилось Вам стикатися із проявами дискримінації в Києві за мовною ознакою?» 39 із 42-х експертів відповіли ствердно. Причому більше ніж половина з них досить часто стикалася з проявами нетерпимості саме до української мови. 88% відповідей фахівців засвідчили, що вони ніколи не стикалися з дискримінацією російськомовних громадян²⁹. Основною умовою, яка дозволить запобігти мовні конфлікти у Києві та в Україні, переважна більшість фахівців вважає забезпечення домінування української мови, дотримання чинного мовного законодавства та Конституції України.

Отже, значні успіхи, досягнуті в перші роки незалежності, що виявились у затвердженні державного статуту української мови і впровадженні її, хоча й не на всій території успішному, в систему освіти, супроводжує поразка у спробах розширення національного компоненту в діяльності засобів масової інформації й масової культури.

Після того, як українська мова стала цільовою, вкрай необхідним кроком для її утвердження мало стати наповнення зразками усного літературного мовлення засобів масової інформації і масової культури, оскільки цим сферам комунікації, поряд із школою, належить головна роль у поширенні й закріпленні мовних норм.

Натомість російськомовні мас-медії, що панують в Україні, значно посилили і без того сильну комунікативну потужність російської мови, що сприяє збереженню її функціональної гегемонії.

Українські міста, як і в період колоніальної залежності, є русифікаційним плавильним тиглем українського населення. Виховання

poralis, чи точніше – прями́сінько в черепну кістку *Zygomatic fossa*.

У вояка з очей бризнули іскри. З рота – фонтаном виплюнулися зуби вку́пі з кров'ю, слиною, соплями. Він утратив відчуття гравітації. Плавно полинув у міжзоряний простір, наскіс і навперекоси заточуючись лівобіч. Вояк іще не впав, а тільки ледь подолав половину шляху до падіння навзнак, як дядя Вася вже вихором шваркнув іншого напасника.

Мізки другого військовика не встигли обробити чи бодай отримати інформацію про те, що сталося, бо очі в нього все ще були повні піску, як раптом увесь його тулуб стусонуло грандіозним землетрусом. Бойове весло дяді Васі в'їхало тупою частиною держална *усіро-цукра-расіра* прями́сінько в піддих, у сонячне сплетіння, чи пак *Plexus solaris*.

Очі полізли з орбіт. Рот роззявився. Вояк виглядав немов керченський оселедець, що живцем потрапив на розпечену пательню.

Блискавичний рух весла завершився досконало виконаним *нанаме-аге-учі* – діагональним бічним ударом навкоси в пісок воякові. Весло хряснуло та розчахнулося навпіл. Міцна деревина волоського горіху, з якого було викарбувано весло за спецзамовленням для дяді Васі, не витримала сили удару.

Усе сталося блискавично. Так швидко, що не пройшло й трьох секунд відтоді, коли два прибульці кинулися з ножами на старого рибалку. Наступної миті обидвоє військовиків майже синхронно бебехнули на пісок. Наче два мішки з картоплею.

Дядя Вася, віддавна неперевершений в Україні майстер *Рюкю кобудо* – окінавського бойового мистецтва володіння підручним господарським знаряддям і реманентом для рільництва та рибальства, розпачливо подивився на своє спартачене весло *еку*. Не було меж його досаді.

Починаючи з чотирнадцятого сторіччя, працюватим землеробам і рибалкам – нібито затурканим і пригнобленим селянам на острові Окінава, було заборонено володіти зброєю. Однак, попри цю заборону, миролюбні селяни-остров'яни успішно відбивали наскоки нападників – місцевих піратів, корсарів і флібустьєрів, шляхетних панів зі сусідньої братньої країни, великодержавної імперії на Північному Сході. Окінавські холопи-трударі дуже вдало використовували проти вельможних і пихатих, озброєних до зубів самураїв усе, що траплялося під руку. Включно з веслом від рибацького човна, яке самі японці з переляку називали по-різному: *еку*, *уеку*, *іеку*, *куе*, *каї*, чи навіть *кува*.

молодшого покоління українців в атмосфері потужного впливу російської мови і попкультури може вже протягом наступних двох десятиліть підвести Україну до білоруського варіанту мовно-культурного розвитку, а разом з цим і до політичної інтеграції з Росією.

Майбутнє України вирішать наслідки протистояння двох активних угруповань – проукраїнського і проросійського. Боротьба точиться за вплив на масу, поведінку якої значною мірою характеризує апатія, спричинена втратою мовної стійкості у попередній колоніальний період. За такого розподілу сил нашої спільноті отримати перемогу буде нелегко. Але, згідно з афористичним висловом Ліни Костенко, «держава держить». Можливо, українській інтелектуальній еліті додасть сил усвідомлення того, що доля держави залежить від її здатності до солідарності, стійкості й організованого опору у боротьбі з новітнім мовно-культурним імперіалізмом.

1. Ткаченко Орест. Проблема мовної стійкості та її джерел // «Мовознавство», 1990, №4. – С. 14-18.
2. Там само. – С. 3.
3. Тищенко Костянтин. Балтійський досвід мовного будівництва // «Урок української», 2000, №8. – С. 51.
4. Handke Kwiryna. Czy można mówić o rusycyzmach w prywatnym języku Elizy Orzeszkowej? // *Dzieje Lubelszczyzny*. – T.VI. - Lublin, 1992. – S. 292-293.
5. Ibid. – S. 292 – 293.
6. Ibid. – S. 297.
7. Demartin Adam. Виступ у дискусії з приводу доповіді Е. Смulkової в кн. «*Dzieje Lubelszczyzny*», VI. – Lublin, 1992. – S. 30.
8. Ibid. – S. 30.
- 9/ Smulkowa Elzbieta. Pojecie gwar przejściowych I mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym // «*Dzieje Lubelszczyzny*» – T. VI. – S. 29.
10. Вулхайзер Курт. Соціалінгвістичні аспекти дивергентнага развіцця беларускіх гаворак сучаснага польска-беларускага пагранічча // «Беларуская мова: шляхі развіцця, контакты, перспектывы» (Матэрыялы III Міжнароднага конгрэса беларусістаў «Беларуская культура у дыялогу цывілізацый». – Мінск, 2001). – С. 197.
11. Залізняка Ганна, Масенко Лариса. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2001. – С. 8.
12. Жанто Жан Пьер. Статистический способ изучения социолінгвістической ситуации в г. Минске // *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. – С. 215.
13. Там само. – С. 216.
14. Бурда Т. Мотивація мовної поведінки білінгвів // *Урок Української*. – 1999. – № 9-10. – С. 8.
15. Бурда Тетяна. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінвізму (молодіжне середовище м. Києва): АКД. – К., 2002. – С. 11.
16. Там само. – С. 12.
17. Андрухович Юрій. «Орім свій переліг...і сіймо слово» // «Урок української». – 2001. №7. – С. 2.

18. Бретон Ролан Ж.-Л. *Війна слів . Чи може бути англійська мова скинута з трону?* // Кур'єр ЮНЕСКО. – червень/липень 2000. – С. 23.

19. Залізняк Г., Масенко Л. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній.* – К., 2001. – С. 7.

20. Залізняк Г. *Мовний конфлікт у столиці в оцінках фахівців // Мовний конфлікт і гармонізація суспільства (Матеріали наукової конференції).* – К., 2002. – С. 105.

21. *Там само.* – С. 105-106.

22. Запрудскі Сяргей. *Моуная палітыка у Беларусы у 1990-я гады // «Arche»* – 2002. – Ч. 1. – С.109.

23. Лановенко О., Швалб Ю., Кубеліус О. *Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства // Україно-російські відносини: гуманітарний вимір.* – К., 1998. – С. 54.

24. *Там само.* – С. 46.

25. *Там само.* – С. 49.

26. Погрібний А. *Ще раз про «двуязычие» та світовий досвід мовного облаштування // Урок Української.* – 2001. – № 5. – С. 63-64.

27. Лановенко О., Швалб Ю., Кубеліус О. *Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства.* – С. 50.

28. *Там само.* – С. 51.

29. Залізняк Г. *Мовний конфлікт у столиці в оцінках фахівців // Мовний конфлікт і гармонізація суспільства (Матеріали наукової конференції).* – К., 2002. – С. 107.

Дядя Вася мав сьомий дан цього рідкісного мистецтва двобою веслом, якого навчився під час довголітніх плавань по Тихому океану навколо японських островів. За кілька тижнів збирався їхати з цим веслом на міжнародні змагання серед майстрів бойового весла еку на Гавайських островах.

Старий рибалка завантажив по черзі обидвох непритомних вояків у човен. Зрушив човен з піску й зупинився, коли піна хвиль почала облизувати корму. Дядя Вася підібрав з піску спецназівські ножі, позбирав обидва укорочені «калашнікови» із запасними ріжками, пістолети АПБ з глушаками, й усілякий інший спецназівський реманент, підтюпцем пробігся назад до хати. Там він закинув усю ту зброю й амуніцію у тимчасову схованку в піддашші. Аякже, чогу добру пропадати? У господарстві все знадобиться...

Небо на сході вже геть почорніло й на ньому засяяли перші яскраві зорі. Рогатий місяць викотився гострим серпом низенько зза небокраю. Вітрець з Озівського моря усе дужчав і дужчав. І приносив п'янкий духм'ян. Чи це був природний сірчаний сморід Сивашу, званого також як Гниле море? Чи може, це був характерний запах корабельного камбузу на ВПК «Керчь», де варилися традиційні великоруські кислі щі з квашеної

Ольга Кочерга

МОВОЗНАВЧІ РЕПРЕСІЇ
1933 РОКУ
ДЖЕРЕЛО ТЕПЕРІШНІХ
МОВНИХ ПРОБЛЕМ

1933 рік — сумнозвісний в українській історії рік голодомору, що спричинив загибель мільйонів людей. На тлі цього нечуваного лиха деяким дослідникам і досі видаються незначними й не вартими уваги кілька маловідомих політичних та позірно наукових документів, що на багато років визначили долю української мови. Проте примусове втручання в структуру мови, що відбулося понад сімдесят років тому, дається взнаки й нині. Спробуймо проаналізувати цей вплив на підставі автентичних джерел.

Наприкінці квітня 1933 року відбулися нарада з питань національної політики в ЦК КП(б)У та засідання створеної на початку того самого місяця *Комісії НКО¹ в справі перевірки роботи на мовному фронті*. Заступник наркома освіти Андрій Хвиля виступив на обох зібраннях з доповіддю «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї», що під назвою «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті» вийшла друком в журналі «Більшовик України» та окремою брошурою [1]. Ця стаття містить здебільшого політичну фразеологію, про стиль та спрямованість якої свідчать обидві назви, однак із неї вже проглядають обриси дальших дій. Мало того, саме цей текст визначив рівень та глибину аргументації всіх наступних документів. Саме тут вперше прозвучав мотив про «штучний відрив від спільної братньої українській мові — мови російського народу»², що відтоді став провідним у кампанії критики та перегляду засад та доробку українських мовознавців та словників, зокрема й насамперед працівників зліквідованого після процесу СВУ Інституту Української Наукової Мови (далі — ІУНМ) та створеного на його руїні Науково-Дослідчого Інституту Мовознавства (далі — НДІМ), пізніше перейменованого на Інститут Мовознавства.

Того самого 1933 року оприлюднено *Резолюції Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті* [2]. Їх три: «Резолюція ... на доповідь тов. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.)» [2а], «Резолюція ... в питаннях термінології» [2б], «Резолюція ... в справі граматичній» [2в]. Завважимо, що окрему резолюцію присвячено термінології. Члени Комісії добре розуміли, що через перегляд структури наукової мови можна найефективніше вплинути на мову загальнолітературну. Адже саме наукова мова опрацьовує нові поняття, дає їм назви й отже є джерелом нових термінів, що згодом подекуди стають словами широковживаними; саме в науковій мові постають нові словотворчі моделі, що згодом поширюються й у мові загальній; саме наукова мова живить мову загальноживану новими граматичними конструкціями та словосполученнями нової будови.

Перша резолюція [2а] має загальний характер. За стилем викладу та фразеологією вона наслідує дописи А. Хвилі. Чималі фрагменти дослівно переписано з доповіді, що спричинила її появу. Проте вже в

капусти, у суміші з важким духом зіпсованих гальюнів?

Дядя Вася невдовзі повернувся до човна з торбинкою в руці. По дорозі він гучно лявся: «Паскудство яке — весло мені зламати! От і називається ето діло в народі: здрастуй жопа новий год! Свини рила з тупим вираженієм, на яких усьо прописано заглавними буквами. Шило в мішку не сховаєш, та ще з такими харями вмєсто лица. Рибак рибака бачить іздалека. Шо вже говоріть про спецназ! Старого дядю Васю похеріть з Тузли наострилися! Я за це завжди щиро подякую, по спині ломакою. Бо у чужий ставок не кидай вудок!»

Дядя Вася підніс до губів обидві половинки розчахнутого весла й урочисто поцілував деревину свого еку, яке сьогодні врятувало йому життя. Тоді поклав зламане весло досередини човна, разом з рибачкою торбинкою. Остаточ-но зсунув човен з піску та силоміццю відштовхнув його від берега. По коліна в теплій чорноморській піні, старий рибалка перехрестив свій човен з двома непритомними тілами і побажав їм щасливого плавання, на свій щирий майже віршований спосіб: «Роздайся, море — тріска пливе. Прийшло з води, пішло з водою! Море перепливти — то вам не поле перейти. Авжеж! Який сусіда, така з ним і бесіда! Хто кого нагне, той того і

наб'є! А моя потилиця вже Москві не хилиця! Амінь! Тепер пливіть к турецькій матері на українським катері!»

Потужна течія цупко підхопила рибацький човен і чимдуж понесла його гила геть з протоки у чорнечу моря без жодного вогника на обрії. Незабаром темна пляма човна повністю розчинилася у вечірній імлі серед хвиль.

Течія в Чорному морі така, що завжди несе усе від гирла Керченської протоки, де раніше було Боспорське царство, наскіс через море до Босфорської протоки. Майже точнісінько повторюючи діагональну траєкторію *дайса-мавасі* бойового весла дяді Васі.

За кілька діб, поки неприямні заколисані хвилями два вояки помалу приходитимуть до тям, на небокраї засвітяться вогники турецького узбережжя й човен утнеться в берег. На світанку російські військові водолази-спецнази майор Пархоменко, з рудуватими вусиками, й старший лейтенант Шолуденко, обидвоє в маскарадних одностроях українських прикордонників, із заюшеними, покуйовдженими й припухлими пиками, остаточно прочуваються, коли почують відлуння гучномовців. Рано-вранці місцеві мулли зі стрімких стамбульських мінаретів виспівуватимуть велич Аллахові та закликатимуть правовірних складати Всевишньому свої молитви.

цій резолюції сформульовано завдання, що їм належало виконувати беззастережно. Серед розлогих пасажів на кшталт *«розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній ділянці»* чи *«посилити партійний провід роботою мовознавчих інститутів»*, бачимо загальні риси програми дій – *«схиткувати і вилучити шкідливу продукцію»*, та обриси конкретних напрямів – насамперед *«переглянути словники і виправити в дальших виданнях припущені в них хиби»*; далі *«переглянути наукову й **учбову**³ підручникову літературу, викривши націоналістичні прояви»* і, нарешті, *«переглянути плани науково-дослідної роботи»*. Друга та третя резолюції вже містять не лише критику, а й досить докладні настановчі частини. Поряд із ідеологічними настановами (типу *Термін має бути відповідний до загальної мовної політики радянської влади*) бачимо конкретні рецепти, що їх ми проаналізуємо трохи нижче, разом з наступними документами. Завважимо лише, що названо імена мовознавців – Євген Тимченко, Олена Курило, Микола Гладкий, Сергій Смеречинський, Микола Сулима, – чий праці оголошено хибними поряд із працями їхніх колег, засуджених на процесі СВУ. Їхній доробок належало засудити, а конкретні лексичні пропозиції (*слова націоналістичного типу*), так само як критиковані словотворчі та граматичні конструкції, вилучити з ужитку (*рішуче викорінювати ... категорично відкидаючи всіляку нацдемівщину*).

І критику, й настанови резолюцій адресовано насамперед НДІМ, отже цей інститут мусив негайно вжити заходів, щоб виконати «рекомендації» Комісії. Як свідчить *Хроніка НДІМ* [3], протягом другої половини 1933 р. відбулося понад п'ятнадцять засідань, цілком присвячених українському словотворові. Висновки цих обговорень зреалізовано в докладному перегляді фахових словників, поданому в п'яти термінологічних бюлетенях (медичному, ботанічному, математичному, фізичному, виробничому), що вийшли друком упродовж 1933-1935 років. Передмови до трьох останніх бюлетенів [4-6] містять настанови щодо конкретного виконання рекомендацій зазначених резолюцій та засідань у НДІМ, а також додаткові приписи щодо змін, що їх належало запровадити в українській науковій мові. Докладний виклад їх подано у статті «Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя» [8]. Приписи сукупності зазначених засадничих документів становлять послідовний комплекс нормативів, що на багато років змінили лексичний склад та структуру нашої мови, подекуди незворотно. Їхній аналіз дає змогу простежити походження та еволюцію багатьох теперішніх мовних негараздів.

Перш ніж перейти до розгляду конкретних питань, завважимо три моменти.

1. В усіх розглядуваних документах багато уваги присвячено правописові. Ми не будемо тут торкатися суто правописних моментів, їх вичерпно проаналізовано в книжці В.В. Німчука «Проблеми українсь-

кого правопису ХХ – початку ХХІ ст.» [9]. Вплив правописних проблем на термінологію розглянуто у статтях [10, 11].

2. Хоч як це дивно, всі перелічені документи написано навпрочуд доброю українською мовою. Їхні автори намагалися вже в цих текстах запровадити свої приписи, проте вони ще самі не опанували створювану «новомову» і краплини пропонованих «інновацій» (що тепер, на жаль, видаються звичними словами чи словосполученнями) виглядають чужорідними й недоречними на загальному мовному тлі.

3. В усіх документах багаторазово йдеться про політичне та ідеологічне підґрунтя позірно наукової мовної дискусії (*організувати досконалий, з погляду ідеологічного насамперед, перегляд словників і термінології; далші шляхи розвитку української термінології й цілої словникової діяльності ... цілком побудувати на основі марксоленінської методології, на основі ленінської національної політики*), постійно звучить лейтмотив «націоналістичного шкідництва» та настанови типу «у перекладі слів і фразеології не вносити штучної відмежованості української мови від російської» чи «у жодному разі штучно й тенденційно не обминати спільних для обох мов елементів, зокрема й слів інтернаціонального походження». Про глобальність кампанії свідчить сам тон резолюцій: «Негайно переглянути **всю словникову продукцію, що друкується ... з погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології**»; «**Розгорнути ... гостру критику всіх словників, виданих колишнім Інститутом української наукової мови та пізніше Інститутом мовознавства**»; «**В українській частині словника не подавати ... націоналістичного типу слів**» [26]. Російську мову оголошено лексичним та граматичним еталоном, що з ним упродовж понад шістдесят років порівнювано українську лексику та мовні конструкції попри закони внутрішнього розвитку української мови. Хибної звички говорити й писати на російській кшталт ми не позбулися й досі. Проте у дальшому викладі ми намагатимемося розглядати наслідки допасовування української мови до законів та моделей мови російської, по змозі випускаючи притаманну розглядуванам джерелам фразеологію та посилення на політичні чинники. Зосередьмо увагу на суто мовних проблемах.

Вивчаючи настанови щодо змін лексики разом із вказівками щодо словотворчих змін дістаємо розлогу картину спотворень, що їх не подолано й досі. Насамперед оголошено однозначно негативним явищем вживання властиво українських термінів замість запозичених чи поряд із ними [4, 5, 6]. Вилучати належало будь-які слова та словосполучення, що комусь із учасників «знешкоджування» словників видавалися «*словами нацидемівського типу*», чи «*зайвими архаїзмами чи провінціалізмами*» [26]. Із нашого лексикона зникли тисячі слів, зокрема такі, що не мали прямих відповідників у російській мові (як приклад ми нижче розглянемо наслідки вилучення слова *плин*). Водночас засуджено запозичування інтернаціоналізмів у формі, відмінній від форми російського відповідника (фольга замість *фолія*) та оголошено шкідливим запози-

Пархоменко й Шолуденко дуже зрадіють, коли знайдуть у човні торбинку від старого рибалки. Там буде дбайливо загорнуто у вишиваний рушник пляшку немирівської перцівки з медом і добрячий шмат ніжного сала, такого ніжного, такого ніжного, що ніби само тоне в роті. Це їм буде на добру згадку про український острів Тузла й одного з його мешканців – дядю Васю та його бойове весло *еку*.

Якби за якимсь дивним збігом кармічних обставин у цей ранковий час по березі Босфору прогулювався Бобі Фарел з острова Аруба, у блискучому трико, крилатому брилі, з тростинкою на переваги, притупцюючи у ритмі диско, і помітив би човен, а в ньому – мальовничі писки Пархоменка й Шолуденка, майстерно розвезені наскіс і навперекося веслом дяді Васі, то він неодмінно утнув би своїх фірмових вихилясів з викрутасами і пробубонів би низьким козирним басом: «*Oh, those Russians...*»

1. «Мусульманський батальйон», чи 154-й окремих загін спеціального призначення ГРУ, який за півроку до советського вторгнення до Афганістану таємно проник в лави охорони палацу афганського правителя Гафізулі Аміна. У грудні 1979 року бійці «Мусбату» відіграли головну роль

у заколоті та вбивстві Аміна, що відкрило шлях для подальшого вторгнення радянських військ, очолюваною Псковською та Вітебською дивізіями повітряно-десантних військ.

2003

чування не з тих мов, звідки відповідні слова запозичила російська мова (маємо картон замість *тенктура*, купорос замість *вітріоль* тощо) [5, 6]. Особливо шкідливим оголошено запозичування термінів (а відтак і загальних слів) із польської мови чи творення термінів за моделями, подібними до польських [4, 5]. Українським термінам, що мали спільний з російськими запозичений корінь, проте інший рід, надано такого самого роду, як в російській мові, зокрема слова на *-иза*, *-іза*, *-еза* рекомендовано вживати в чоловічому роді [3], а замість іменників жіночого роду на *-аля* запроваджено форми на *-аль* [4]. Як наслідок поряд із кількома словами, що їх не змінено через недогляд (*криза*, *теза*, *оаза* та кілька інших), маємо гістерезис замість *гістереза*, *еліпса* перетворилася на еліпс, *протуберанца* – на протуберанець, *паралакса* – на паралакс, *бензина* – на бензин, *кефалья*, *вуаля*, *вертикаля*, *цитаделя* – на кефаль, вуаль, вертикаль, цитадель тощо.

Настанови щодо творення слів, пов'язаних з процесовими поняттями, фігурують в кількох аналізованих документах; сукупно вони призвели до втрат майже катастрофічних. Оголошено хибною думку, що в українській мові безпрефіксові форми іншомовних дієслів мають лише значення недоконаного виду і що значення доконаного виду в українській мові здебільшого передає форма з префіксом *з-* [3]. Рекомендовано вважати правильним та бажаним вживати іменники чоловічого роду з суфіксами *-щик*, *-чик* замість *-(ів)ник* на позначення професій та іменники жіночого роду на *-ка*, *-ча* на позначення дії чи процесу [3, 6]. Рекомендовано вважати основними формами літературної мови дієслівні іменники (від дієслів на *-увати*) на означення дії і наслідку на *-ування*. Із іменників на *-овання* із значенням наслідку залишено лише кілька (*риштовання*, *угруповання*, *спростовання*) [3], згодом вилучено практично всі такі слова. Засуджено більшість безсуфіксових віддієслівних іменників, що відповідають наслідкам процесів (*виник*, *переміст*, *занур*, *похит* тощо) [5]. Наказано (саме наказано, настанови щодо цього пункту повторено в більшості документів у максимально жорсткій формі) вживати активних дієприкметників замість прикметників, що позначають властивість чи призначення, зокрема замість прикметників на *-івний* [2в, 3, 4, 5].

Після такого втручання висловлювальні засоби, пов'язані з процесовими поняттями, спотворено до невпізнанності. Утворилися величезні прогалини у відповідних гніздах спільнокореневих слів. Докладне дослідження на цю тему див. у передмові до словника [12] та інших працях його авторів. Тут ми розглянемо лише кілька прикладів, зокрема, комплекс слів, пов'язаних з поняттям «деформація». Згідно з нормальними словотворчими моделями, низка похідників (дериваційний ланцюжок) має бути такою. Дієслова доконаного та недоконаного виду мають форму *деформувати/здеформувати*. Похідні віддієслівні іменники (пов'язані з завершеним/незавершеним процесом) – *деформування/здеформування*. Наслідок – *(з)деформування*. Явище – *деформація*. Стан

– *здеформованість*. Відповідні прикметники: *деформі'вний* (тобто здатний (з)деформувати), *(з)деформо'вний* (тобто такий, що його можна (з)деформувати), *деформувальний* (призначений деформувати), *здеформований* (що зазнав деформації, має неправильну форму). Пасивний дієприкметник – *деформов(ув)аний* (тобто такий, що перебуває в перебігу деформування, зазнає деформації). Пропонуємо уважному читачеві самому проаналізувати, скільки слів ми втратили через ліквідацію префікса *з-* у дієслові доконаного виду.

Позначання завершених та незавершених дій та процесів однаковими іменниками, вилучення коротких безсуфіксових іменників та запровадження в цій функції іменників жіночого роду на *-ка*, *-ча* призвело до того, що ми й досі не можемо позбутися покручів типу обробка (хоча маємо *обробляння/оброблення* на позначення дії та *обріб* на позначення наслідку), розробка (замість *розробляння/розроблення*), передача (замість *передавання/передання*) тощо. Слово підготовка заступило і віддієслівні іменники *готування/підготування*, і (в сенсі навчання) коротке та влучне слово *вишкіл*. Ми не відчуваємо відмінності між процесом *досліджування* та завершеною дією *дослідження*, не відрізняємо дослідження від *дослідю*, не кажучи вже про те, що цілком зник прикметник *дослі'дчий* і став маловживаним *дослідницький*, посупившись місцем слову *дослідний*, що має інше значення.

Вилучення слів із суфіксом *-івн-* має наслідком нашу неспроможність відрізнити прикметники на позначення активної здатності (*р'ятівний, коливний, фільтрівний, йонізований*) та призначення (*р'ятувальний, коливальний, фільтрувальний, йонізувальний*), не кажучи вже про те, що їх часто заступають активні дієприкметники, що від часу їхнього примусового запровадження заповнили мову, наче бур'ян.

Дієслова, що позначають завершені процеси, втратили префікса чи набули префіксів, скалькованих з російських. Наслідок – префікси великою мірою втратили семантичну навантагу. Префікс *роз-* замість притаманної йому семантики руху ізсередини, поширювання, подрібнювання (*розбурхувати, розсипати, розбирати, розвалювати, розгортати, розгалужувати, розпоршувати, розпорскувати, розсіювати*) став аналогом російського *раз-* (роздруковувати замість *видруковувати*), Особливо коли йдеться про скасовування попередньої дії і заступив властивих носіїв цієї функції *зне-* та *від-* (розмагнічувати замість *знемагнетовувати*, розпружувати замість *відпружувати* тощо), тоді як префікс *від-* став аналогом російського *от-* і дістав функцію передавати доконаний вид замість *з-* та *по-* (відрегулювати, відремонтувати, відредагувати, відлакувати, відшліфувати тощо замість *зрегулювати, поремонтувати, зредагувати, полакувати, пошліфувати*). Завважимо, що спроби нав'язати українській мові префікса *обез-* [3] виявилися невдалими.

Вилучення окремих слів мало різні наслідки залежно від місця слова в сукупності спільнокореневих слів та від ваги позначуваного поняття. Заміна слів *електро-* та *тепломісткість* на електроємність та

теплоємність [6] не лише призвела до втрати єдності понять, що їх передають похідники від дієслова *містити*, іменника *місткість* та прикметника *місткий*, а й спричинила (вже в наш час) поширення покруча «-ємність» не лише в складених словах типу металоємність, енергоємність тощо (замість *металомісткість*, *енергомісткість*), а й окреме його існування (ємність диску, і навіть подекуди ємність пляшки!). Поява та поширення одного покруча видається не надто великим лихом на тлі прогалини, утвореної на місці слова на позначення окремого поняття. Йдеться про вилучене й забуте слово *плин*, що позначало і течію, і речовину (ширше – фізичне середовище), здатну текти. Збереглося воно лише в сполучі *плин часу*, згадка про нього міститься в словах *надплин* та *надплинність*. Це слово є загальним терміном (англійський відповідник *fluid*, подібні слова є в усіх європейських мовах), що об'єднує в один комплекс рідини, газу, сипкі речовини (такі як пісок чи цукор), плазму, колоїди, суспензії тощо, а також складні біологічні субстанції (кров, лімфа тощо). Сучасні природничі науки надзвичайно інтенсивно вивчають явища, пов'язані з такими середовищами, відповідно більше кількість похідників від цього слова, постають нові й нові терміни. За браком відповідника цього слова в російській мові раніше користувалися комбінованим терміном «рідина і газ», нині постала терміносполука «текучая среда», що мало припадає до творення похідників. Українська мова, маючи своє слово, що від нього дуже легко й природньо можна утворити спільнокореневе гніздо (*плинність*, *плинний*, *плиновий*, *плинотехніка*, *плинодинаміка*, *плинокристал*, *плиномеханіка*, *плинопружність*, *плинощільність*, *надплин*, *магнетоплин* тощо), натомість досі мавпує російські взірці й вдається до розлогих кострубятих конструкцій, що їх не варто тут наводити.

Величезних спотворень зазнали прикметники. Настанова запровадити ступенювання прикметників за типом *більш*, *найбільш* [2в] нині відгукується покручами на кшталт «більш краший» та майже цілковитим зникненням найвищого ступеня – визначаємо «кращого спортсмена року», рекламуємо «кращі товари», маємо «вищі досягнення» – а де *найкращі*, *найвищі*? Примусова рекомендація віддавати прикметникам на *-ний* перевагу над словами на *-овий*, особливо тими, що мають наголос на *о* (останні вважати полонізмами) [3] та запроваджувати іншомовні прикметники з суфіксами *-аль(ний)*, *-оз(ний)* замість прикметників із суфіксом *-ов-* (замість *пірамідний*, *пірамідовий* маємо пірамідальний, замість *артерійний* пишемо артеріальний, *тифовий*, *каверновий* поступилися місцем формам тифозний, кавернозний) [3] спричинила втрату відмінних форм спільнокоренових прикметників з різною семантикою, утворених від того самого іменника, що ускладнює розуміння тексту. Зокрема, вилучення варіантів прикметників на *-овий*, *-евий* (місяцевий, сонцевий, зоревий, квадратний тощо) [4, 5] призвело до того, що ми не маємо окремих терміносполук на позначення *сонцевого* дня чи *зоревого* року (астрономічні проміжки часу) від *сонячного* дня чи *зоряної*

ночі (в астрономії такі сполуки є характеристиками стану атмосфери та можливості спостерігати небо); ми не маємо відмінних прикметників від слова місяця у двох його значеннях (одна дванадцята року та небесне тіло) і тому позбавлені змоги сказати щось типу «місячний термін за місяцевим календарем». Ми не відрізняємо слів *квадратовий* (про форму) від *квадратний* (другого степеня, про математичний вираз), натомість нам накинута прикметника *квадратичний*. Від іменника *орбіта* замість прикметника *орбітовий* утворюємо *орбітальний*, хоча цього прикметника належить пов'язувати з фізичним терміном *орбіталь* (що за властивою українською моделлю мав би форму *орбіталя*).

Українськими відповідниками до російських прикметників зі складниками *-подобный, -образный, -видный* оголошено слова зі складниками *-подібний* та *-видний*; наказано ліквідувати надмірне поширення суфікса *-уватий*, залишивши його як основний відповідник до російського суфікса *-оватый*, та звести до мінімуму вживання слів на *-астий* (*-ястий*) [3, 5]. Коментарі тут зайві, наслідки очевидні.

Через жорстку заборону подавати однослівні відповідники до двослівних російських сполук [2в, 6] ми й досі пишемо й говоримо «цегельний завод» замість *цегельня*, «прилад для вимірювання» замість *вимірювач*, і навіть «книжкова крамниця» замість *книгарня*.

Відчутно дається взнаки втручання в будову граматичних конструкцій [2в, 4-6]. Масове запровадження родового відмінка у невластивій функції призвело до того, що ми майже втратили притаманні українській мові вислови типу *стіна вища за п'ять метрів* чи *хлопець, старший за мого сина*. Заборона вживати словосполуки з присвійними прикметниками (і взагалі прикметникові), коли російським відповідником є конструкція з іменниками у родовому відмінку, та настанова вживати конструкції, подібні до російських [2в, 4, 5], призвела до того, що в загальній мові майже не почуєш сполук типу *вчителів лист* чи *батькова розповідь*, а з термінології вилучено прикметники типу *відсонцевий, приземний* тощо та практично всі присвійні іменні сполуки (*Ньютонів закон, Лапласове рівняння*) крім тих небагатьох, де присвійну форму мають російські відповідники.

Дивовижні метаморфози відбулися з конструкціями, що містять орудний відмінок. Його усунуто з властивих українських конструкцій (*говорити телефоном, розподіл групами*), натомість накинута в пасивних конструкціях (взірці до наслідування — «зроблено мною», «затверджено з'їздом», «затверджений з'їздом») [2в]. Це явище, а також примусово запроваджені пасивні конструкції на *-ся* («книжка друкується», «квитки продаються») [2в] поширилися такою мірою, що ми вже не відчуваємо кострубатості та безглуздя таких конструкцій. «Книжка, написана відомим письменником» — конструкція, що її багато хто вважає нормальною, хоча насправді писав її той письменник (до настання ери комп'ютерів) ручкою. «М'яч, забитий футболістом» — це ще пів біди, хоча футболіст — це не нога чи голова, чи, боронь Боже, рука. Але коли

НЕЛЯ ШЕЙКО МЕДВЕДЕВА

Хрести́ли мя в тій церко́вци,
же над потоком дзво́нит.

Ку́ми на кри́жму прине́сли
едва́бу г пасо́чки си́ви.

А та́то кошу́лі не́мов,
то вші́ли кошу́лю з кри́жми.

Я ся й до гне́ска ті́шу,
же з то́ї моє́ї кри́жми
вші́ли му фа́йну кошу́лю.

Же́би мов г чо́му пі́ти
на Па́ску
помемжи су́сїди
і посьпіва́ти про поле,
што як поло́тно згрї́бно́й,
схне під дале́ков го́ров.

Жде́, заки дощ виши́є
нам нім зозу́льки си́ви.

чуємо «...притягався до кримінальної відповідальності» — це вже загадка: невже кримінальна відповідальність — це магнет чи заряджене тіло? А підсудний — кусок заліза чи носій заряду іншого знаку?

В науковій літературі пасивні конструкції на -ся не лише призвели до втрати відчуття активної та пасивної дії (експеримент виконується, тема вивчається), а й спричинили плутанину між примусовими та самочинними процесами: замість *холонути*, *більшати*, *меншати*, *нижчати* маємо охолоджуватися, збільшуватися, зменшуватися, знижуватися, метал в багатьох статтях не *старі(ша)є*, а *стариться*, поверхня (внаслідок певного впливу) не *рівнішає* (*білі(ша)є*), а *вирівнюється*, *віблюється*, хоча охолоджувати/охолодити, збільшувати/збільшити, зменшувати/зменшити, знижувати/знизити, старити/зістарити (метал), вирівнювати/вирівняти, вибілювати/вибілити — примусові процеси, а холонути/охолонути, більшати/побільшати, меншати/поменшати, нижчати/понижчати, старіти/постаріти, рівнішати/порівнішати, білі(ша)ти/побілі(ша)ти — самочинні.

Отже, невмотивовані примусові зміни української лексики, моделі творення слів та словосполук, граматичних конструкцій були цілеспрямованими, послідовними, глибокими та всебічними. Тут йдеться не про вплив чи переважання спорідненої мови, а про добре продуману діяльність чималої когорти фахівців (у передмовах до термінологічних бюлетенів їх названо «бригадами»), що мали на меті розхитати саму структуру мови, змінити її будову, допасувати її до законів іншої мови. Вже давно нема тих перших редакторів наукових видань, що мусили дотримуватися розглянутих вище настанов під загрозою щонайменше звільнення з роботи. Вже самі настанови давно потрапили до спецхранів слідом за словниками та підручниками, заради «виправлення» яких їх видано⁴. Проте вже кілька поколінь редакторів видавництва та журналів, зокрема наукових, перейняли від своїх попередників ці приписи як нові нормативи й сумлінно виправляють подані до друку тексти зі щирою впевненістю, що саме такою є правильна літературна мова. Носій неспотвореної мови (а такі й досі є попри все!) далеко не завжди може вберегти свій текст від редакційного «поліпшування». Вилучені з наукового обігу словники, навіть єдиний в нашій мовній історії справді академічний словник за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, досі не перевидано. Поза реєстрами нових словників, зокрема СУМ'а, ще й досі залишаються лексикони найталановитіших письменників, що не дотримувалися вимог соцреалізму. Постає питання — доки це триватиме? Звичайно, аналіз вилученої та напівзабутої спадщини має бути критичним, далеко не все, що було мовними реаліями чи перспективними новотворами тоді, можна й варто відновлювати. Однак ми маємо про це знати. Це не можна замовчувати. Це треба вивчати. 1933 рік був роком трагедії нашого мовознавства та нашої мови, тодішне мовне лихо є джерелом теперішніх мовних негараздів. Не вивчивши їхнє походження, не дослідивши їхню еволюцію нам годі сподіватися їх подолати.

1. Наркомату освіти
2. В усіх цитатах збережено правопис оригіналів. Виокремлення грубим шрифтом – О.К.
3. Здається, цей покруч вперше з'явився друком саме тут.
4. Дивовижно, але в каталозі бібліотеки ім. Вернадського під тим самим шрифтом РЛ (репресована література) фігурують і репресовані, і репресивні видання.

Література

1. А. Хвиля. Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Більшовик України*, 1933, № 7, с. 42-56; *Партвидав ЦК КП(б)У*, 1933, 30 с.
2. Резолюції Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті. (а) Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь тов. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.); (б) Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології; (в) Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній. У. кн.: А. Хвиля. *Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті*. Харків, Радянська школа, 1933, с. 115-129; *Мовознавство*, 1934, № 1, с. 15-21; *Передрук*: [7], с. 147-158.
3. Хроніка НДІМ 1933-1934 рр. *Мовознавство*, 1934, № 2, с. 139-145. *Передрук*: [7], с. 159-168.
4. *Математичний термінологічний бюлетень*. ВУАН, Інститут мовознавства, №2. Київ, Вид. ВУАН, 1934. (*Передмова*, с. 5-22).
6. *Фізичний термінологічний бюлетень*. ВУАН, Інститут мовознавства, №4. Київ, Вид. УАН, 1935. (*Передмова*, с. 3-19).
6. *Виробничий термінологічний бюлетень*. ВУАН, Інститут мовознавства, №5. Київ, Вид. УАН, 1935. (*Передмова*, с. 5-11).
7. В. Кубайчук. *Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови)*. Київ, К. І. С., 2004, 168 с.
8. Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович. Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя. У зб.: *Проблеми української термінології*. Вісник НУ «Львівська політехніка» № 503, с. 3-8. Львів, 2004.
9. В. В. Німчук. *Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст.* Київ, 2002, 116 с.
10. О. Кочерга. *Правопис чужомовного походження*. *Критика*, 2002, №3, с. 6-9.
11. О. Кочерга. *Їсні традиції в нашому правописі*. *Критика*, 2004, №1-2, с. 17-18.
12. О. Войналович, В. Моргунок. *Російсько-український словник наукової і технічної мови*. *Термінологія процесових понять*. Київ, Вирій, 1997, 254 с.

резолюції комісії НКО

у справі перевірки роботи
на мовному фронті

**Резолюція Комісії НКО
в справі перевірки роботи на мовному фронті
на доповідь тов. Хвилі
«Націоналістична небезпека на мовному фронті
й боротьба проти неї»
(26 квітня 1933 р.)**

Заслухавши доповідь тов. Хвилі про стан мовного фронту, *нарада констатує:*

I. Мовна ділянка ідеологічного фронту, як частина цілого процесу нац-культбудівництва, вимагає особливо більшовицької пильності, бо вірне спрямування шляху розвитку мови у великій мірі визначає вірний розвиток цілої української радянської культури, пролетарської, соціалістичної змістом, національної формою.

Завдяки ленінській національній політиці партії за роки революції українська радянська культура, як і культура всіх народів СРСР, бурхливо розвивалася, досягши нечуваного розквіту. Зокрема українська мова надзвичайно розвинулася, збагатилася і вдосконалилася, ставши могутнім знаряддям комуністичного виховання мас і залучення їх до активної участі в соцбудівництві.

II. На перешкоді величезному мовному будівництву, що його провадить партія, намагались і намагаються ставати контрреволюційні націоналістичні елементи. Процес СВУ в повній мірі виявив намагання класового ворога — контрреволюційних петлюрівських елементів запроваджувати шкідництво на цій саме ділянці ідеологічного фронту. Куркульсько-петлюрівська агентура в наукових інституціях намагалася спрямувати розвиток української літературної мови буржуазно-націоналістичним шляхом, з метою відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братерських республік СРСР. Конкретно це виявилось:

А) *На теоретичній ділянці* — в націоналістичній теорії самобутності розвитку української мови, в пропаганді відриву її від загального процесу мовного будівництва в СРСР, а насамперед — відриву від мови російського пролетаріату; у відкиданні інтернаціональних термінів у мові, що прикривалося націоналістичною теорією «народності»;

Б) *На практиці* — в шкідництві, що запроваджувалося в загальних і термінологічних словниках (навмисне відкидання термінів та інших слів, тісно пов'язаних з процесами соцбудівництва і класової боротьби), відкидання загальноновживаних і засвоєних масою термінів та заміною їх штучними новотворами з метою гальмування процесу соцкультзросту мас; в просякненні наукової та учбової літератури націоналістичними поглядами на мову та в пропаганді націоналізму через ілюстративний матеріал (добір націоналістичних, чорносотенних і релігійних

**НЕЛЯ
ШЕЙКО
МЕДВЕДЕВА
НАФТАРНЯ...
КОПАЛЬНЯ...
БАНЯ¹...**

Ту ко́ждий ка́мін потіє ро́пов
і кві́тя сме́рдит, як во́гон чо́рта,
а хлоп ся кро́том під зе́мльов шпо́ртат
і ще ся тіши́т, же до́брі по́пов.

На кресах но́чі – таля́рів ні́ма,
лем дрі́бна зві́зда в капе́люш го́пне
і за́ню ви́п'еш жри́длянү кро́плю
і си́ заспі́ваш, хи́ба на ні́мо.
Жеб не вичу́ли, што ду́ша жи́є,
не застру́піла возоке́ритом,
й до гне́ска па́хне мі ро́змари́юв,
герба́тов, рі́пов і зе́лен-житом.

прикладів у словниках і підручниках); у відкиданні спільних з російською мовою лексичних і синтаксичних засобів, особливо тих, що зумовлюються спільним характером соціалістичного будівництва (відкидання новотворів поживотної доби, створення штучних синтаксичних відмінностей, культивування архаїчних форм тощо); у спрощуванні, вульгаризації і звужуванні мовних засобів з метою знизити культурний рівень мас.

III. Процес СВУ показав, яку велику небезпеку становить шкідницька робота куркульсько-петлюрівської агентури; уже після цього процесу СВУ НКО не подбав про посилення проводу мовним фронтом, не виявив більшовицької пильності в боротьбі з націоналістичними виявами на мовному фронті. Провід уже перебудованих після процесів СВУ мовознавчих інституцій, а також і робітники мовної ділянки в масі не зробили належних політичних висновків з виявлених на процесі СВУ фактів; не провадили систематичної боротьби проти націоналістичних спроб впливати на розвиток української літературної мови; керівництво київського Н.-д. інституту мовознавства потурало буржуазно-націоналістичним елементам в проведенні їх класово-ворожих настановлень, і це створило умови для дальшої шкідницької діяльності цих елементів.

Уже після процесу СВУ маємо такі факти, як видання термінологічного словника Шелудька та ін., таких праць, як «Нариси з української синтакси» Смеречинського та ряду підручників, що продовжували застосовувати націоналістичні, шкідницькі настановлення. Це свідчить про відсутність належної класової пильності на мовному фронті, про значну засміченість науково-дослідних інституцій та апарату практичної мовно-літературної роботи класово-ворожими націоналістичними елементами. Цілковито правильно «Правда» і «Комуніст» викрили цю націоналістичну роботу на мовному фронті.

IV. Народа вважає, що:

1. Треба розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній ділянці, а саме – скритикувати і вилучити шкідливу продукцію, мобілізувати широку пролетарську громадськість на боротьбу з націоналістичними виявами, як з місцевим націоналізмом – з куркульсько-петлюрівською агентурою, так і з великодержавницькими тенденціями зdiskредитувати саму ідею і практику нацкультбудівництва та досягнення в галузі українізації.

2. Переглянути словники і виправити в дальших виданнях припущені в них хиби, спрямувавши розвиток термінології відповідно до інтересів соціалістичного, господарського і культурного розвитку та інтернаціонального виховання мас.

3. Переглянути наукову і учбову підручникову літературу, викривши націоналістичні прояви, та надалі спрямувати висвітлення мовних питань з марксистське-ленінських методологічних позицій.

4. В зв'язку з тим, що в державному українському правописі, зокрема в 3-ій частині його, є пункти, що їх застосування, як виявилось, дає політичне шкідливі наслідки, скорегувати український правопис в частині правопису іншомовних слів в напрямку більшої конкретизації пунктів про вживання «г», «ль», «л» з метою забезпечити якнайлегше засвоєння правопису масами.

5. Посилити партійний провід роботою мовознавчих інститутів, переглянути плани науково-дослідної роботи, перебудувавши їх в напрямку максимального наближення тематики до практичних проблем (видання словників, наукової літератури для вишів і шкіл, дослідження мови письменства і преси, поліпшення перекладів, підвищення кваліфікації редакторських кадрів, учителів) на базі глибокого опрацювання і усвідомлення їх в світлі марсистсько-ленінської методології; переглянути склад н.-д. інститутів, курсів українізаторів, перекладачів, літредакторів і іншого мовно-літературного персоналу видавництва та очистити його від націоналістичних класово-ворожих елементів; посилити політичне виховання мовних робітників; покласти край практиці відриву загальнополітичної редактури від мовної, запровадивши в принципі єдиноосібну авторську і редакторську відповідальність за єдність змісту і форми літературного твору.

Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології

1. Українська термінологія за роки існування диктатури пролетаріату має чималі досягнення. Власне кажучи, й говорити про українську термінологію як таку можна лише з часу існування радянської влади на Україні. Лише переможна пролетарська революція дала змогу розвиватися українській мові в усіх її ділянках, зокрема в термінологічній.

2. Буйному розвитку української термінології сприяло ціле соціалістичне будівництво, зокрема реконструкція промисловості, колективізація сільського господарства, що поряд з ростом техніки покликала до життя цілий ряд нових, досі незнаних у мові, термінів.

3. Цей зріст української термінології відбувався і відбувається в умовах щонайгострішої класової боротьби в країні, що позначилася і на термінологічній ділянці цілої мовної галузі, як складової частини національно-культурного процесу на Україні.

4. Найхарактернішим з цього погляду є етап словникової діяльності кол. Інституту наукової мови в Києві, цього найактивнішого осередку СВУ. Цей Інститут за час свого існування видав 15 словників: математичний, словник зоологічної номенклатури, ботанічної номенклатури, загально-технічний, природничої термінології, електротех-

Же в грудях серце –

Поки'ван-И'ван –
кивають ся, па'дат і ста'є з му'ков
і ємно гночи, як коник-гри'ван,
не скаче – ле'тит над білов лу'ков...
Над Бо'жов ру'ков...

Не би'тий зроду
непідкува'ний, нероздроче'ний...
лем вітер – глуп'так у дощ вмаче'ний
му плю'є г во'чи і шту'ркат г во'ду.
А жа'ден чо'лок не має права!
І жа'ден па'стух не має би'ча!
Ни сес, же зліва ни тот, же справа...
А ни з Кийо'ва,

ни з Дрогоби'ча.
Не знали же би,
што в се'сім рої,
я такий сьмі'шний,
як лилик в зупі.
Не чу'жи люди.

Але й не сво'ї.
Нафта'рня... Ба'ня... Кіт на
халупі.

1. Баня – один з робітничих районів м. Борислава, що на Львівщині.

**НЕЛЯ
ШЕЙКО
МЕДВЕДЕВА**

**ЯБКО
НА ШТИРИ БАРВИ**

Пуд по чати́ну, де́цко,
пуд по чати́ну зо́ мно́в.
Я ти вопо́вім за́ то,
як со́нцьє ся ро́бит жо́рном.

Хтіла бим ма́ти гне́ска
шти́ри пахня́чи ви́нки,
але си ю́ж не прине́су
а́ни є́дної чати́нки.

нічний, педагогічних і психологічних термінів, технічної термінології (мануфактура), механічної термінології, ділової мови, мірництва, комунальної термінології, економічної термінології, будівельної, музичної термінології.

5. Методологія укладання цих словників відбиває ту політичну платформу, на якій стояв кол. Інститут наукової мови, будучи найактивнішим осередком СВУ. Ця методологія в своїй суті буржуазно-націоналістична. У застосуванні до української термінології ця методологія виглядає як лінія на цілковите відмежування української мови від інших мов, зокрема від російської, як лінія, спрямована на самобутність української мови, на безоглядне пересаджування на сучасний нам мовний ґрунт термінів доби феодалізму на Україні тощо.

6. Практично ця методологія продиктувала силу термінологічних спотворень на українському мовному ґрунті, що, як мовне шкідництво, йшло такими лініями:

А. Ліквідація загальноновживаних в УСРР, а то й у всьому Союзі, прийятих у науковій, технічній і загальній українській літературі і виробничій практиці термінів та слів термінологічного значення з заміною їх на:

1) спеціально вигадані штучні «українські відповідники» — новотвори, напр.: «пегит» — «дрібень»; «курсив» — «письмівка»; «фотометр» — «світломір»; «сифон» — «пуховик»; «сектор» — «витинок»; «сегмент» — «утинок»; «екскаватор» — «копалка»; «тютюнова фабрика» — «тютюнарня»; «кінофабрика» — «кінарня»;

2) на витягнений з архіву лексичний мотлох, невідомий (або майже невідомий) живій українській мові, напр., «виробня» замість «завод», «фабрика», «виробневий» замість «заводський», «фабричний» та ін.;

3) на провінціалізми, народно-хуторянські локалізми та слова, втворені в процесі спеціальним методом веденого збирання відповідного матеріалу (викликання старих бабів та дідів із статечного і обов'язково неписьменного селянства на словотворчі проби) та ін., напр., «мутра» замість «гайка», «спиж» замість «бронза», «крутень» замість «шків», «сучка» замість «буй», «чав» замість «прес»; «сторч» замість «перпендикуляр», «банька» або «пухирець» замість «електрична лампа».

Б. Викорчовування т. зв. «русизмів», а справді звичайних чисто українських слів, тільки гомонімічних з російськими, спільних в українському мовному ґрунті з російським, або й запозичених з російської мови, але віддавна масово уживаних на українському ґрунті: пожар (у словниках тільки «пожежа»), кочерга (у словниках тільки «коцюба»), кочегар (у словниках тільки «паливничий», «паровичник»), кочегарня, кочегарка («паровичня»), приспособляти (тільки «приспосовувати»), прикладати (тільки «застосовувати»), прикладний (тільки «застосовний»), курити (тільки «палити»), кустар (тільки «домороб») та ін.

В. Ігнорування невід'ємних елементів з сучасної пролетарської радянської лексики, що відбивають творчі процеси, які розгортаються в країні будованого соціалізму, напр.: аббревіатур і таких (далеко не вузькофахових) термінів, як «блюмінг» тощо.

7. Найнебезпечніше тут у цій справі те, що ця націоналістична термінологія широко розлилася на Україні, пролізши до книжки, літератури, преси тощо, не зазнаючи шоразу гострої відсічі тощо.

8. Навіть після розгрому СВУ, а відтак і того осередку, де квітнула націоналістична термінологічна робота – колишнього Інституту наукової мови – вплив і діяння словників з ворожою ідеологією ще не знешкоджені. Більше того, уже після 1930 року вийшов ряд словників (виробничої термінології, транспортний тощо), де таксамо маємо чимало націоналістичної термінології.

9. У цілому вся дотеперішня словникова продукція, як кол. Інституту наукової мови (термінологічні словники), колишньої Комісії Словника живої мови при ВУАН (Російсько-укр. загальнономовний словник), кол. Комісії Історичного словника (Історичний словник), так почасти навіть і Інституту мовознавства свідчить про несумісне з поглядами пролетаріату методологічне настановлення деяких наукових робітників, в основі своїй буржуазно-націоналістичне, що виявляється в штучному вигадуванні спеціально для словників слів нацдемівського типу, тенденційному підбиранні українських слів і цитатного матеріалу, де відбивається ідеологія ворожих радянській країні класів, а також у тлумаченні слів. Наслідки такого методологічного настановлення часто позначаються яскравим націоналізмом, нападництвом і тенденцією штучно відмежувати українську мову від російської, отже таким спрямованням що йде різко проти інтересів пролетарської революції й соціалістичного будівництва в країні Рад і переходять у шкідництво.

10. Як наслідок такого націоналістичного методологічного настановлення треба розглядати й факт викриття в Інституті мовознавства рік тому в процесі укладання IV тому РУС-а ряду методологічних збочень (що виправлені тепер і далі виправляються), які виявилися у штучному вигадуванні нацдемівського типу слів, у недосить критичному підході до термінологічних словників, у підбиранні політичне шкідливого цитатного матеріалу. Це сталося тому, що Інститут мовознавства недостатньо боровся з буржуазним націоналізмом, не виявив потрібної класової пильності, не добачив нової прихованої тактики класового ворога, що проліз до Інституту у формі націоналістичної методологічної спадщини колишнього Інституту наукової мови та в особі деяких теперішніх і колишніх наукових робітників Інституту (Курило, Шелудька, Трохименка, Драй-Хмари).

11. Тепер, у момент загострення класової боротьби, момент, коли куркульсько-петлорівські елементи, відчуваючи свою неминучу загибель, віджили акцію і на ідеологічній ділянці, словники з такою, як

Юж не підойму сам'а
ани єдно'го п'юрка.
Рука кона'ром с'ухим
в шибу небесну дуркат.

Со'нце мі чвіркат г во'чи
чорним, а не черве'ним.
Я юж неспе'ргач, де'цко,
але ся не бій мене.

Як мі чати'ни на'рвеш,
зві'еш мі шти'ри вінки,
а ти прине'су я'бло
з божен'кової я'блінки.

Я'бло на шти'ри ба'рви
я'бло, як земля г ма'ю.
Будеш го воберта'ла
аж до само'го раю.

Перша – як зе'лен-во'да.
Довго будеш моло'да.

Друга, як ружа зра'на.
Будеш пошанува'на.

Далі зи'йде міся'чик,
з то'бов разом заплаче...
Аж до чорно'ї ме'жи,
я'тя там постере'жу.
Єно не смо'т ся на'ню,
бо'ти зомліе ду'ша.
Вір же за крок – лелі'я,
а не чорті'вска ку'ша.

Рви мі чатину бо'рше,
збе'рай воско'ви квіти,
бо юж приве'зли ксьо'нза,
же'би мя спровади'ти.

спрямована на послуги соціалістичному будівництву й зміцненню братерських зв'язків трудящих. Зокрема в цій праці треба керуватися такими принципами:

а) в українській частині словника не подавати ніяких штучних, вигаданих, націоналістичного типу слів, надто критично використовуючи під цим поглядом словникову спадщину й категорично відкидаючи всіляку нацдемівшину;

б) добирати українську лексику під поглядом потреби її для культури і соцбудівництва, отже відкидаючи зайві архаізми, провінціалізми;

в) у перекладі слів і фразеології не вносити штучної відмежованості української мови від російської, подаючи відповідники обох мов лише ті, що становлять сталий мовний елемент у них;

г) у жодному разі штучно й тенденційно не обминати спільних для обох мов елементів (слів), зокрема й слів інтернаціонального походження;

д) якнайбільше використовувати цитатний ілюстративний матеріал з радянського письменства й взагалі не подавати цитат, де відбивається ворожа пролетаріатові психоідеологія.

14. Цілком відкидаючи штучне вигадництво слів і термінів буржуазно-націоналістичного типу, *мовна нарада вважає*, що дальший розвиток і творення української термінології мають бути побудовані на мовному матеріалі пролетарських і колгоспних мас. Виходячи з цього погляду, нарада не заперечує проти подавання в окремих випадках новотворів, передусім у технічній термінології, але ці новотвори можуть бути подані лише на основі мови пролетаріату й колгоспного мовлення, вони можуть бути подавані лише тоді, коли українська мова не знає потрібного відповідника, поширеного в масах трудящих, інтернаціонального типу.

15. Зважаючи на те, що попередня праця збирання лексичного матеріалу в колишньому Інституті наукової мови була сперта на сітку кореспондентів, що в основі своїй складалася з куркульських елементів, які подекуди лишилися й досі, зважаючи на те, що кадри мовознавців-словників засмічені людьми з буржуазно-націоналістичною ідеологією, переглянути персональний склад працівників згаданих ділянок українського мовознавства, вигнати з мовної дільниці ворожі нам елементи і водночас жити відповідних заходів до організації й готування пролетарських кадрів словників і кореспондентів-лексикографів.

16. Зважаючи на велику вагу для науки взагалі й зокрема для укладання практичних термінологічних словників повного словника української мови, звернути увагу НКО, Інституту мовознавства на потребу зробити від повідні заходи для організації праці коло збирання матеріалів для повного академічного словника української мови та опрацювання його й належного спланування цієї праці під контролем широких кіл радянських наукових робітників і радянської громадськості.

А тепер моє яблуко
непорушно лежить на столі
і зловісно чорніє в зіницях,
бо ружа вже майже поглинула воду,
місячик – ружу,
а тьма – місячик.
Я пробую силоміць обернути його,
але воно реагує тільки на музику
серця.

1996

НЕЛЯ ШЕЙКО МЕДВЕДЕВА

ПІСНЯ ГАНЬЦІ (ЗДАЛЕКА)

Ця пісня не мала ні початку, ні кінця.

Коли тютка Ганьця
тягла її на одній «нугі»,
мені здавалося, що
вітер вже лущить квасолю на городі і я
запечатувала собі вуха яблуневими
пелюстками
і поверталася обличчям до сонця.

А тютка
сивим місяцем кружляла довкола мене
і співала своє:

Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній.

В галузі граматики, фразеології й стилістики шкідницька націоналістична робота полягала в організації через теоретичну науково-лінгвістичну думку й мовну практику (методичну, підручникову, редакційно-стилістичну) ворожого пролетаріатові спрямовання розвитку укр. літературної мови.

Система цієї шкідницької теорії й практики ґрунтом і вихідними пунктами мала такі засади:

1. Орієнтація на мовний стан і мовні особливості старого передреволюційного села (за зразок і канон бралася мову фольклорних записів в основі з минулого століття. Роботи Є. Тимченка, О. Курило, М. Гладкого, С. Смеречинського, М. Сулими та ін.).

2. Ігнорування й заперечення історично зумовлених шляхів розвитку укр. літературної письмової мови; тенденційне не критичне й антидіалектичне використання спадщини (за виключний непорушний зразок для наслідування бралася зразки старих літературних джерел; іноді навіть перекручувалося й тенденційно фальсифікувалося дані про мовний стан досліджуваних джерел).

3. Навмисна дискредитація післяжовтневої доби розвитку укр. літ. мови, до би нечуваного поширення сфер чинності укр. літ. мови та якісного її піднесення (мову революційних пролетарських письменників, публіцистів, політичних діячів проголошувалося непоправною, зіпсованою «чужими» впливами тощо; ганьбилося й мову нашої преси, згори заперечувалося її роллю в процесі творення літературної мови, як масового поширювача мовного стандарту, оскільки шкідницькі елементи не в силі були зробити більшовицьку пресу плацдармом для поширення своєї, ворожої пролетаріатові мовної практики).

4. Свідоме відштовхування від наявних уже між кількома мовами спільних структурно-граматичних моментів, зокрема повсякчасне відштовхування від спільностей українсько-російських (зчаста й ширших міжмовних спільностей, а надто спільних фразеологічне-лексичних елементів вироблених в різних національних мовах пролетаріатом в його інтернаціональній боротьбі за соціалізм).

5. Відштовхуючися від пролетарських шляхів розвитку укр. літ. мови, ігноруючи й поборюючи все позитивне для цих шляхів, нацидмівські мовники, як теоретики-дослідники, так і практики, широко запроваджували й пропагували натомість свої власні граматичні, фразеологічні, стилістичні вигадки, видавали це власне робливо за «закони» укр. мови, намагалися підносити й прищеплювати різні забобонні вигадки й свої вподобання, як непорушні канони.

Конкретно до цих націоналістичних рецептів належать наприклад:

1. Усування оруд, відмінка дієвої особи при формах на *-но -то* при пасивних присудках і атрибутах. Тип: «це зроблено мною», «затверджено з'їздом», «затверджений з'їздом».

2. Натомість висування, як поширеної норми, конструкції від+род. в. Тип: «звільнена від Рад Україна», замість «звільнена Радами».

3. Усування конструкції з род. присвійним (лист сільського вчителя) й безоглядне заступання її конструкцією з присвійним прикметником: тип: «герцогове Гізове слово», «з листа вчителевого сільського» і т. д.

4. Усування орудн. присудкового. Тип: «він є (був) ковалем», і безоглядне заступання його іншими конструкціями, особливо з «за».

5. Усування конструкції з віддієсл. іменник, на *-ння, -ття* в позиції родового в., залежного від другого іменника. Тип: «спосіб збирання матеріалів». Застосування натомість невиправданого сучасною мовною практикою інфінітива замість нормального іменника. Тип: «машина шити».

6. Безоглядні рецептурні перепони найменшим можливостям творення прикметникових форм типу дієприкметників активних, неминучих в деяких випадках стилістично-перекладницької практики (напр. існуючий, пануючий, меншовикующий).

7. Ступенювання прикметників лише за типом – іший, най...іший і усування типу – більш, найбільш+1 ступ.: усування прислівникових форм ступ. прикметників у присудку.

8. Керування при ступ. прикметниках з усуванням родового в. і надуживанням конструкції з «за» (стіна вища за п'ять метрів, перш за все).

9. Безоглядне усування пасивних конструкцій, зокрема типу: «книжка друкується».

10. Усування природних конструкцій з «по» й надуживання орудн. відмінка. Тип: «дебати суттю доповіді (зам. по суті) закінчилися». Також: «розподіл групами» замість нормальн. *розподіл по групах*.

11. Безоглядне усування нормальних в укр. мові порівняльних конструкцій типу: чим... тим, чим... то, (о) скільки... (о) стільки.

12. Надуживання сполучника «та» в невластивій йому функції: «туди та сюди», «виходити та входити забороняється», «день та ніч не був».

Треба оголосити непримиренно жорстоку боротьбу цьому шовіністичному намулові й рішуче викорінювати, як ворожу мовній політиці пролетаріату, теоретичну продукцію й мовну практику українських контрреволюційних, нацдемівських елементів, які в порядку своїй шкідницької діяльності створювали й настійливо пропагували протягом років свою власну систему граматичних норм, з метою відтягати розвиток укр. літ. мови з шляхів пролетарського її розвитку.

Во́ мня Во́тця і Сина,
што́ то за дівчини́на!

Є́дна но́га у місті,
дру́га но́га у мисці.

Є́дною ву́хо у шпа́рі,
дру́гою ві́сит на хма́рі.

Є́дна ко́са на те́рни,
дру́га ко́са в па́тельні.

Є́ден гі́чаль в пото́ці,
дру́гий шпо́ртат ся г но́сі.

Є́ден ме́штик у гаю,
дру́гий ю́ж у Дунаю.

Є́дним во́ком ся сме́ї,
Дру́гим сьві́тит, як змія́.

Є́дна ду́ша – в халу́пі,
дру́га де́си на зру́бі.
Є́дна га́мба анге́льська,
дру́га – чисто дябе́льська:

Є́ко во́звуса згру́ба
ю́ж вици́рят мі зуби.
Во мня Во́тця і Сина,
што́ то за дівчини́на!

Ю́ж ся гу́сьтат на стро́мі,
ю́ж погна́ла на бері́г.
Я вам по́вім, же на́йдух
ни́гди ся не позбе́рат!

Так воно й сталося. Але тепер замість місяця довкола мене кружляють шершні і співають мені зовсім інші пісні.

петро мідянка

зі збірки «дижма»

Бороцква, боровка, хитра ровка –
То відик тересовський, то край
І різьблена з ясена фійовка –
В ній старі напери, їх лапай,
Бо позносять шебеші текучі,
Позмивають води дожджові.
Сточить шашка креденси блискучі,
У сріблах не будемо живі.
Хоч стоять будинки молитовні,
Хоч багацька жертва – на приют.
Агнець-одноліток при жаровні,
Тільки задоволення, що п'ють.

Там росте дячишин, там попович,
Там чекають вруна і політь.
Клопотар, Клованич, Кофланович
В Бога просять тільки многоліть.

Хвиля – добра, полонини – чисті,
М'ятні краплі, бинт і нашатир.
Де ж хліби, запечені на листі?
Бо прийде небесний рекетир!

Одночасно слід вважати за небезпеку спроби компрометації укр. літ. мови з боку великодержавницьких, націоналістичних елементів, що намагалися, намагаються й намагатимуться протиставити свої реакційні теорії про укр. мову, як діалект, наріччя великоруської мови, буйному розвитку літературної мови пролетарської України.

Ці елементи намагатимуться подекуди й заходи, спрямовані на очищення укр. літ. мови від нацдемівського шовіністичного намулу, використати для своєї мети. Намагатимуться товмачити їх, як заходи до «русифікації» укр. літ. мови. Треба рішуче вдарити й по цих класово-ворожих пролетаріатові спробах, що збігаються з практикою українських контрреволюційних шовіністичних елементів в галузі творення літ. мови, маючи один спільний намір – затруднити процес творення пролетарської культури на Україні і тим вбити клин між трудящими масами України й Росії.

Спрямування розвитку укр. літ. мови у згоді з мовною політикою пролетаріату мусить базуватися в галузі граматики, фразеології, стилістики на таких засадах:

1. Граматичне оформлення мови (синтаксична структура, фразеологія) як і всі сторони функціонування мови в країні пролетарської диктатури й будованого соціалізму мусить бути скероване в класових інтересах пролетаріату, відповідати історичній місії пролетаріату в створенні нової соціалістичної культури.

2. Граматичне оформлення має базуватися на ґрунті сучасного стану укр. літературної мови, покликаної обслуговувати потреби розгорнутого соціалістичного будівництва й стати засобом творення укр. пролетарської культури – соціалістичної змістом.

3. У зв'язку з цим граматичне оформлення укр. літ. мови повинно базуватися на мовній практиці широких багатомільйонних трудящих мас України; в цій роботі слід широко використовувати мовні цінності української радянської літератури, як також критично використовувати попередню мовну спадщину, непримиренно поборюючи ворожий пролетаріатові на мул нацдемівських теорій та найменших проявів цих останніх у мовній практиці.

4. Отже, матеріалом для конструювання граматичних норм укр. літ. мови мають бути насамперед масово-поширені мовні прикмети сучасної укр. мови на території УСРР в усіх її виявах (мова пролетарських і революційних письменників, мова політичних вождів, преси, наукової літератури, жива розмовна мова міського й сільського пролетаріату, як також критично використовувана мовна спадщина).

5. В галузі мовно-теоретичної дослідницької роботи для відповідної мовної політики пролетаріату, нормалізації літературної мови слід неухильно базуватися на таких методологічних засадах:

а) дослідження провадити єдино-правильною (так у тексті – ВК) діалектично-матеріалістичним методом, всебічно вивчаючи мовні

факти й джерела, відкидаючи, як антидіалектичний, суб'єктивно-ідеалістичний прийом тенденційного добору джерел і довільної інтерпретації їх (практика нацдемівських шкідників);

б) досліди граматичних явищ мусять бути спрямовані на виявлення й пізнання специфіки мовних фактів у всій різноманітності їх функціонування, отже і на доцільне (з погляду мовної політики пролетаріату) використання їх.

Наведені тут документи надруковано в першому числі журналу Мовознавство [172] (дві перші) та у збірці статей [228, 115-129] (усі три).

З книги: Віктор Кубайчук «Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)». Київ, «К.І.С.», 2004.

Солена ратота, маленка Керекгедь,
Іржавий шпилик вишкірився в небо.

На бережках пологих – скрізь
пармени,

Позападались шахти соляні...
До Тячева – на торг. Долі Тячівцем
Йдуть лужани у сірих камізельках –
В кишенях «Marhalevel» з печатками.
Тячівець чистий – повно в нім бабців.
В рибину встромили циняну виделку,
Спечеш так бабчика, запросто, на
жаринах.

Йде контрабандний крам крізь
Керекгедь,

Десь Дюсі-бачі, батечко
вільхівський,
Вертаються з покошених
лазів.

По закутках, де можна,
там торгують
(Але не ті, що вбрід –
через потік,

Піднявши поли сорочок
прядивних).

І риба там – морська – не камбала
й кефаль!

Простішу подають з розпечених
пателень.

Міліціанти, рекет, хто завгодно,
Із голяка, й з того деруть побори.
І ця монгольська, ця бридка данина
Псує Карпаття, руську людність теж.
Нема тих збирачів лише в ґруни,
Де треба – пішо. Нині вже не треба!
Хай мито їх оберне на митарства,
Хай ратоту хоснують несолену!

МИХАЙЛО МІЩЕНКО

мова
і політичне життя

В'ячеслав Медвідь

Кров по соломі (уривок)

Роль мови в політичному житті стає особливо помітною в умовах білінгвізму. Якщо, скажімо, навіть за часів існування Советського Союзу для литовця чи естонця рідко виникала дилема, якою мовою – рідною чи російською, розмовляти (для того, щоб розмовляти російською, більшості прибалтів потрібно було спочатку її досконало вивчити), то для українців, більшість яких володіють обома мовами (хоча й часто у їх «суржиковому» стані) та живуть у двомовному середовищі, рішення, якій мові віддавати перевагу у спілкуванні, приймається в результаті свідомого, часто саме «ідеологічно обумовленого» вибору. При цьому, вибираючи мову для спілкування, людина фактично робить вибір на користь певного соціального стереотипу життєтворення і соціотворення, який уже «прописаний» традицією вживання мови у даному соціокультурному середовищі.

Особливості менталітету (у тому числі й політичного) пов'язані з певними стереотипами реагування індивідів та спільнот на соціальні події, стандартні соціальні ситуації. Ці стереотипи визначаються соціокультурними нормами, які, своєю чергою, пов'язані із певними світоглядними моделями, що виступають в ролі світоглядного обґрунтування цих норм, на основі яких безпосередньо формуються ментальні та емоційні стереотипи реагування на події у соціумі та особистому житті. Ці стереотипи закріплюються в тому числі й у мові.

Як відомо, фіксацію особливостей менталітету у мові досліджують такі наукові дисципліни як етнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія. Одним з основних теоретичних постулатів, на які вони спираються, є гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Г. Уорфа. Суть її зводиться до того, що люди, які говорять різними мовами і належать до різних культур, по-різному сприймають світ¹. У зв'язку з цим можна згадати відомий вислів Л. Вітгенштайна: «Ми бачимо й усвідомлюємо лише те, що можемо назвати».

Уже на рівні формування певних «мовних кліше» носії тієї чи іншої мови переймають певні стереотипи світосприйняття та оцінки явищ дійсності. Як найпростіший приклад можна, скажімо, навести таке стійке та розтиражоване советськими засобами масової інформації словосполучення як «німецько-фашистські загарбники», що зумовило стійкий стереотип «німець=фашист», або, щонайменше, «цілком можливо, що фашист». А тривале вживання словосполучення «український буржуазний націоналізм» призвело до того, що автору досить часто доводилося зустрічати в Україні людей, які щиро дивувалися, коли дізнавалися, що націоналізм буває не лише українським. Це дозволяє В. Красних розглядати національну мову як прояв «ментально-лінгвального комплексу»². «Мова є частина соціальної пам'яті, сукупність значень (не мовних), що становлять орієнтовну основу діяльнос-

«А де б то хто тамечки родився, а ким таким удався, що його перехрестити, як хоч, та вгадай, яка ще лихо-вина уїсться в цей світ, – несуть тобі щуку, свічку, а й хліб, то хай буде щука, і свічка, і хліб; нема вгадання ані на голод, ні на урожай силенний. Світ обзивається не тими голосами, не там, де б ти хтів притулитися хоч краєм душі. Ти думав, їм грошей тра, де що позакопуване, нічийне, – а то їм тра знаку грошей, знаття, що є гроші, їм тра набутися смаку знаття усього позаховуваного й їм неналежаного; страчено навпо-слідок, що є багато, що мало. Ти хтів знахуром бути й людям такий лік дарувати, хтів рибою обгодувати пів світу, пів села, та й нагодував; а ще перед тим хліба їм наурович багацько, та й мали хліб, але смаку не знали на хліб, –

такий піст, одколи світу, що по-стують, а за стіни тримаються; та й думай, кого тобі шкодувати, чи світу цього, чи люду. Створено двері церков, та йди признавайся, який ти винуватий, – а нема прикмету винуватості, а й до церкви страх уступити; то колись кріпацтво одміняли й різками примушували брати землю, а на тобі й волю, і віру задармо, – не хтять волі й віри. Ти такий вслухняний чоловічок, що й похорон зладнаеш, і владу закличеш, і батьош-

ти»³, вона дозволяє передавати певні світоглядні настанови та соціальні настрої з покоління в покоління.

«Кожна людина володіє індивідуальним когнітивним простором (ІКП), набором колективних когнітивних просторів (ККП) тих соціумів, в які вона входить, і когнітивною базою (КБ) тієї національно-культурної спільноти, членом якої вона є. На національному рівні простір представлений «національним культурним простором», який розуміється як інформаційно-емоційне («етнічне») поле, як сукупність усіх індивідуальних і когнітивних просторів, як все різноманіття реально існуючих і потенційно можливих знань та уявлень носіїв національного ментально-лінгвального комплексу»⁴. «Когнітивні простори і когнітивні бази формуються когнітивними структурами, які розуміються як змістова форма кодування та зберігання інформації». Серед когнітивних структур виділяються феноменологічні (ФКС) і лінгвістичні когнітивні структури (ЛКС). (...) ЛКС найбільш безпосереднім способом беруть участь у формуванні мовної картини світу, «матеріалом» формування (кон-

ку впрочиш; а я тако вигребуся з могилки, бо мені життя не тра, а цікаво знати, бо ти такий мудрий, що бабу спровадиш, а десь по тих сховках синонця мого налапаеш, та й будете десять літ поминати бабу, – тепер таке повелося, що не так той похорон, не те поминання, як саме поминання; з буфету вам вилазу не буде. Твій дідуньо знав лік од усякої

цептуальної, образної) картини світу служать у першу чергу ФКС. Останні мають (чи можуть мати) вербальну «оболонку», тобто виступають у парі з лінгвістичними»⁵.

Отже, «мовна картина світу» відіграє істотну роль у формуванні ставлення індивіда до світу, до суспільних подій та явищ, до соціальних суб'єктів, у виділенні індивідом «соціальних типажів» та у формуванні ставлення до них. Особливості мови різних соціальних та соціально-демографічних груп значною мірою відображають особливості сприйняття та ставлення до соціальної реальності, ціннісні орієнтації цієї соціальної групи. Крім того, особливості мови представників групи «трансляють» стереотипи світосприйняття, світоставлення та світооцінювання і закріплюють їх у свідомості як членів цих груп, так і тих, хто

до них не входить. Так, наприклад, у шістдесятих роках минулого століття молодіжний сленг виник як наслідок появи нового феномену – «молодіжної субкультури», для якої було характерне заперечення багатьох соціальних норм «дорослого» суспільства. Молодіжний сленг соціалістичних країн Східної Європи, насичений англомовними словами, до того ж, відображав кризу довіри молоді до «соціалістичних цінностей», що було по суті було свідченням «початку кінця» соціалістичної суспільно-політичної системи.

У країнах з білінгвальним середовищем, до яких належить й Україна, кожна з уживаних мов також має власні, відмінні від «мови-сусідки», лінгвістичні та феноменальні когнітивні структури. Значною мірою проблема «референтності» тієї чи іншої мови в умовах білінгвізму, домінування чи деградації певного мовного середовища пов'язана насамперед з прихильністю громадян-білінгвів до феноменальних когнітивних структур, які пов'язані з певною мовою. Внаслідок більшої прихильності суб'єктів комунікації до ФНК, пов'язаних з певною мовою, вони все більше віддають перевагу цій мові, або відмовляючись від вживання «мови-сусідки», або залишаючи за неї обмежені сфери вжитку.

Згідно із стереотипами суспільної свідомості, що склалися в Україні ще в «донецький період», російська мова – то мова соціальної еліти та представників влади (за винятком ситуацій, коли цього вимагав офіційний протокол), «за термінологією Р. Барта, – пише О. Забужко, – «енкратичний соціолект», тобто такий різновид національної мови, на боці якого виступає державна влада на противагу соціолектові «акратичному», опозиційному. Його єдиним органічним середовищем уявляється мені безособовий інтер'єр вельможних кабінетів: тьмяний відсвіт полірованого дерева, ошатні килимові доріжки, гіпсовий Ленін на червоно задратованій підставці... Отут доречно звучав і знаменитий хрущовський «комунізм», і не вимовні для нетренованого словесні конструкції з «повищенням усилена», а чи «усиленієм підвищення», і, чого гріха таїти, поширений уже по цілій країні «апаратний мат». Але від самого припущення, що в цих мурах могло пролунати що-небудь на кшталт: «А послухайте-но, чоловіче добрий, яка мені оце трапилася пригода», – віє чимось протиприродним»⁶.

Отже, ситуація «двомовності» передбачає не «паралельне» вживання кожної з мов, коли будь-яка з них вживається в одній і тій самій ситуації за вільним вибором особи, а насамперед виокремлення сфери та способу вжитку кожної мови, задання соціального стереотипу носія кожної з мов і створення асоціативно-сміслового поля, пов'язаного з кожною з мов.

Тобто у двомовному середовищі кожна з мов має певний «імідж» і навіть може бути прив'язаною до певної ідеології. Так, у роки Великої французької буржуазної революції революційна влада активізувала

болеці – що худобина, що людина; стежка аж біла од витопту до крайньої з-перед лісу хатини на хутірці; а чума вкралася, то він рік потому причинний ходив, та прощення просив у живих, та все показував на ті хати, де ні їдна душа не померла, бо ті хрести крали на цвинтарі та палили, а тим вугльом призьби собі обциркльовували, та й так живі осталися. Руки здоїме скраю села, чутно аж з-під лісу до шляху, – потомечки, каже, буде таких о много, що не тіки хрестами ратуватися будуть, а й мертвих викопуватимуть для ліку. Твій дідуньо стукав у кожде яке не є вікно та допитувався живих, та вимолював собі право на смерть, то пів права він собі випрохав, а ще пів права нігде не знаходив, – бо поратовані од усякої хорості поперед тим не були поратовані вже од цієї хвороби; бо він ліку не склав на скіко тамечки поратованих опередьраньш та скіко непоратованих типір; то він плу-тав хатами, селами, де те місце злочину, неназиване аніяк, аніким, анічим, а знаходив місце впісля злочину, а місце йому не значилося місцем смерті, а ще всі болещі та мертві не були поховані та забуті, то він мусив так перебути, а де в ярку чи долині заско-чить кого живих, то такою голою бідую вигулькував: їхали чоловік та жінка на ярмарок якоїсь госені,

бачать, з долини біжить якась, кричить чекайте; вони поставали та й бачать, якась голе, питає їх, куди їдуть, – на ярмарок, що везете, – пацятко, – питає, що вони думають за ту пацю взяти, – а ми знаємо, що, – аби заправили, каже, стіки й стіки, а як вам будуть давати, то щоб брали, а більш не брали, й аби і мені що купили; приїхали вони до міста, прийшов купець, стіки взяли, а жінка питає, що ж ми тому голому купимо, – блюзку та й штани! – купили, що

політику поширення єдиної французької мови у національних регіонах Франції, мотивуючи це тим, що французька – це «мова свободи і визволення», у той час як мови провансальців, басків, корсіканців, фламандців, ельзасців та інших народів Франції перетворилися на засіб увічнення «царювання фанатизму і забобонів (...) панування попів і аристократів»⁷. У тому ж дусі висловився свого часу й Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов під час свого візиту до Мінська: «Чим швидше ми заговоримо російською, тим швидше ми прийдемо до комунізму!» – фактично оголосивши всі інші мови народів СРСР такими, що «гальмують» процес побудови світлого майбутнього. Вживання цих мов під впливом такої ідеологічної доктрини трактувалося як ознака, у ліпшому разі, малоосвіченості, у гіршому – буржуазного націоналізму, антикомунізму, реакційності.

Щодо способу вжитку української мови за советських часів, то найбільш легітимним вважався її вжиток як мови «простого народу», «колгоспного селянства». Цей стереотип, як і стереотип носія просто-

нарадили; приїжджають в ту саму долину, бачать, біжить голий; каже, що взяли, – та те, що ви казали, – а що мені купили, – блюзку та й штани, – е, каже, я того не хочу; каже, ще цей місяць – так той голий каже – така буде талапавка, а потому буде мороз, потому як возьме, то буде тримати, то будуть люди мерти, я так мушу ходити! – та й побігло в долину назад. А в

народної «української» мови, досить широко репрезентований у советській масовій культурі (насамперед кінематографі) – мало яка з культових стрічок соціалістичного реалізму обходила без відповідного «україномовного (точніше – суржикомовного) персонажу». Інший стереотип «українського» персонажу – ворог, зрадник (як правило, розумніший за попередній тип) – уже вирізнявся відсутністю мовного колориту, говорив, здебільшого, зіпсованою російською. І, нарешті, «освічений» українець, незалежно від того, позитивний цей персонаж чи негативний, навіть якщо це рафінований націоналіст, у советських кінофільмах у 99% випадків говорив чистою російською мовою, лише інколи вживаючи українські слова, як, наприклад, коли потрібно вимовити щось на кшталт «самостийная Украина» (очевидно словоспо-

лучення «независимая Украина» звучить недостатньо одіозно). Отже, за носієм української мови закріплювався стереотип «простакуватости», більш витончена особистість, навіть якщо вона «ворог», «націоналіст», все одно у дворах советського мас-культу говорила російською.

Існування в громадській думці стійких стереотипів сфери вживання української та російської мов значною мірою пояснює низьку ефективність постсоветської політики «українізації». Адже жоден закон чи адміністративна рекомендація не здатні проломити стіну суспільних стереотипів. І справа полягає не лише у звичці вживання певної мови. Річ у тім, що кожна мова несе в собі певний ментальний код, у якому закладено історичний досвід, світоглядні орієнтири, моделі світосприйняття носіїв мови. Тому спроба просто замінити українською російську призводить лише до того, що О. Забужко називає «дубль-новомовою», українською підробкою під російський оригінал. У такій ситуації українська опиняється дійсно «зайвою» мовою, якою не можна висловити всю глибину почуттів советської чи «постсоветської» людини.

З цієї точки зору українська може утвердитися в українському суспільстві лише в результаті «ментальної революції», коли вона проникає до суспільного життя радше не як мовний, а як соціальний феномен, коли впровадження нової мови пов'язане із появою нових соціальних реалій. Так, нікого не здивувало, коли наприкінці вісімдесятих років мовою політичних опозиційних мітингів у переважно російськомовному Києві майже виключно стала українська, що призвело до появи нового мовного стереотипу: якщо політик говорить українською, він, радше за все, «прогресивний ринковий реформатор», якщо російською – «комуніст» та «реакціонер», що, до речі, змусило і компартійну номенклатуру перейти у публічному вжитку на українську, витворивши тим самим новий варіант «новомови», виголошуваної через парламентські «мікрохвони». Тобто створюваний у рамках советської комуністичної соціальної мітології стереотип «антикомуністичности» української мови у період краху соціалістичної системи прислужився їй. Вона стала мовою «антикомуністичної революції», отримавши тим самим хоча б у політичній сфері імідж «прогресивної».

Зраз можна віднайти кілька сфер суспільного життя, куди увійшла українська, і це саме ті сфери, де суспільні зміни відчуються найбільшою мірою: політична риторика, публіцистика, гуманітарна освіта і наука. Хочу підкреслити, саме гуманітарна, оскільки саме там особливо активно відбувався процес зміни наукової парадигми, що, врешті, потребувало і творення нової мови (не плутати з орвелівською «новомовою»), і воно найчастіше відбувалося вже на основі української.

Творення нової соціальної реальності – це також і творення нової мови, так само як збереження, консервація того стану справ, що зараз існує у суспільстві – це також збереження колишнього стилю спілкування, а значить, і мовних засобів спілкування. «Диктуючи нам

тих бабів дошукуюєшся розуму, а вони поза розум вийшли та й хтять такого світу, що й не знати такого світу; а ти в цих молодичь визируєш втіхи якої, а гинші молодичи навідують тебе в сні; шукаєш бідного нечвидного, а їх в помку не знати; тобі тра злодія, а вже усі злодії; тобі татові речі в науку, а вже ж мудрість розтеклася, як слина по воді; добренний світ – де не стань, що не возьми, – вішніх мерців ряднами тягати, а Божого мерлеця на поратунок свій визируй, – отаковилося безчасся, – коли гине більше, аніж з Божої потреби, захланюється святість помирального ритуалу, коли покинутому колоскові назначено стати прокляттям, а не рибою й хлібом, і страчається смак до їжі; коли – нема знаття, що багато, що мало, що – темне, а що видне, що холодне, що тепле; коли – сам космос пригортається до загнбленої людини і з-усиль дарує часину для сінокосу; коли – кротові нори, цього демона розбурханих стихій, зрешечують землю, аж вглибаєш по коліна; коли – людські свари постають на божевільне волання; коли – споночіле небо нуртує переораними од людського життя походами постатей, пристрастей, вбивань і поновлень; коли – спотворене почуття виплоджує небачених гомункулусів, а їм кортить зодягнутися у давні строї; коли –

думка плазує задавненою хіттю польоту, а пісня мертвіє, ще й не зачавшись; коли – вікові чужинецькі напливи не встигають перетруїтися, а вже час нового нашестя й нових паплюжень, – що ж зилишається Богові, що кесарю, а що людині? Либонь, Господь навіки благословив цей материк яко найдовершеніше своє сотворіння і почувається невгавно молодим – у гніві, любові, милостивості; кесареві пробачено навіки – володіти нічим і щезати внікуди; людині ж пробувати в безчассі; світ, Ідо вона його тямилу у єднанності Бога, душі, квітки, пташини, що не узурпувала жадним помислом, жадною аналізою, а лишень благословляла щодень, світ, що його не гартувала на завойовність, ані не плекала на охоронну поміркованість, здужувався на відокремленість і демонічний схов, – Господь з острахом приглядається до такої людини, кесарі божеволіють на безвладді, не лишаючи кесарятам ані влади, ні статків, кожен прийде уперше і стане останнім. Чи ж, може не всі Господні заповіді сповнялися щиро, чи, либонь, сповнялися задовго до їх оголошення, існували, і стався збаламут за писемним чином, – однаково щирі у вірі й безбожництві, віра пішла углиб душі, а безбожництво встановилося на державницький кін; віруючі й невіруючі беруть облогою церкви, мудрі, накладаючи триперстя, плю-

норми мислення, мова водночас задає і правила поведінки: приміром, звертаючись до затримуваного по-російськи, ви [автор звертається тут до співробітника міліції – *М. М.*] навряд чи станете пояснювати йому його право на адвоката (та й узагалі навряд чи станете щось пояснювати!) без ризику виглядати смішним, мов хлопчисько, що надивився голівудівських фільмів; вас зупинить «внутрішня інерція» тої мови, що нею десятиліттями вимовлялося «Вы арестованы» як вирок, як позбавлення з тієї миті будь-яких громадянських (і людських!) прав узагалі: зламати цю інерцію ой як нелегко, але тим уже хай сушать собі голову правоохоронці Росії... У нас же за «ноюю» державною мовою такої інерції не склалося, тут ще можна починати «з чистої сторінки», орієнтуючись відразу на стандарти, прийняті в країнах – членах Ради Європи. Инакше кажучи, українська як мова права дає країні ще один шанс розпрощатися з нашим – хай яким липким та невідчепним – «совковим» минулим»⁸.

У зв'язку з цим і «форсоване» впровадження української мови може надати їй «ведмежу послугу», якщо це впровадження не буде супроводжуватися оновленням суспільного життя, то українська мова просто дістане той самий баласт соціальної інерції, який отримала російська мова, коли на її основі був створений советський «новояз».

Українська мова й досі залишається «акритичним соціолектом», тобто є, з одного боку, мовою опозиції, а з іншого – мовою переважно малозабезпечених прошарків населення, найчастіше чужою для соціальної еліти. Соціологічні опитування свідчать, що чим вищий рівень доходів респондентів, тим рідше вони вживають у побуті українську мову і частіше – російську. Тобто відносно заможні верстви населення більшою мірою, ніж незаможні, орієнтовані на російськомовне спілкування і, очевидно, на російську культуру загалом.

Активна «деукраїнізація» більшої частини української соціальної еліти відбувалася чи не впродовж всієї української історії. Так, за часів входження України до складу Речі Посполитої саме українська шляхта найбільшою мірою підпала під вплив польської культури, масово приймала католицтво і переходила на польську мову. Після входження України до складу Росії колишня козацька старшина, якій були надані права російського дворянства, досить успішно інтегрувалася до панівної еліти Російської імперії, значною мірою втративши українську національну ідентичність.

З іншого боку, не можна сказати, що «культурна денационалізація» була унікальною особливістю української соціальної еліти. Так, можна пригадати і «галлізацію» російського дворянства, виховання дворянських дітей у традиціях французької культури (наприклад, княгиня Дашкова, майбутній Президент Російської Академії Наук, після заміжжя майже з нуля мусила вивчити російську, щоб спілкуватися з ріднею свого чоловіка), російська поетеса А. Ахматова до семирічного віку взагалі не володіла російською мовою.

Отже, ми можемо констатувати наявність ще одного традиційного стереотипу громадської свідомості України, що впливає на формування національної самосвідомості — це «непрестижність» української культурно-мовної орієнтації, уявлення про неї як переважно притаманну соціальним аутсайдерам. Мовно-культурні орієнтації не можуть не впливати на ставлення до самої ідеї української державності і, відповідно, на перспективи розвитку України як самостійної держави. Подібні культурні орієнтації української соціальної, та й політичної, еліти формують її соціальну позицію і значною мірою пояснюють низький рівень патріотизму, відповідальності перед країною за свої дії.

Хоча, знову-таки, «акритичність», опозиційність української мови надає їй і певну соціальну перспективу. Відстороненість від соціальної еліти, а отже і від влади, надає їй шанс залишитися недискредитованою цією владою, а значить, дає шанс на майбутнє.

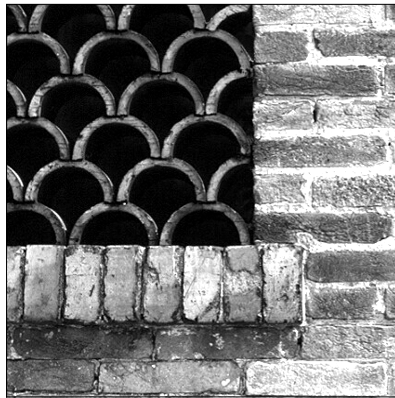

1. Див.: В. В. Красных *Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия*. — Москва: Гнозис, 2002. — С. 15.
2. Там само. — С. 11.
3. Там само. — С. 12.
4. Там само. — С. 23.
5. Там само. — С. 23, 24.
6. Забужко О. *Мова і влада // Хроніки від Фортінбраса*. - Київ: Факт, 1999. - С. 111.
7. *Moniteur* — 1794, 28 Janvier, P. 519-520. Цит. за: Шпорлюк Р. *Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*. - К., Основи, 1998. - С. 148.
8. Забужко О. *Мова і право // Хроніки від Фортінбраса*. - Київ: Факт, 1999. - С. 131.

ються під ноги; проживши в безбожництві, зачали будувати церкви, та нижчі од кам'яниць своїх, — Господь регоче, аж за боки хапається: дарую вам ласку віри, злочинцям недоторканність, злодіям новий промисел, сиротам вокзали, розумним уседозволеність, розмножайтеся, вам-бо Судного дня не знати; нема серед вас винуватих, бо не складено міри винуватості, позовів більше, аніж судів, свідки німі, а ще більше їх у землі, та то все мої, душі не годен порохувати — заповнено храми небесні, а храми земні сповняються гвалтом; ви сотворили нове буття, — живіть понад світ! Що ж то за дивовижа, цей материк, — янголи з побитими пеплосами сліпають асфальтами з нікуди в нікуди — тут земля обітованих проклять; осінь для ангола — тисячоліття безчасся; дім на бункері так і незмога звести — додому нема вороття; з немочі, заозоривши безмеж світу, приповзаємо до материної домівки, — додому завжди є й буде вороття; зчуманілі поети карнавалізують на державницькому карнавалі — за маскою Гамлета не добачити майбутнього диктатора; але й бункер стає домівкою серед царственних снігів, і його буде закидано гранатами; але й домівка стає пеклом — де осердя тепла розвіяно по закутках; давні мученики постають на блазнів, героїв

Наталя Тучинська

мова
і національна свідомість
канадсько-український
варіант

Дженіс Кулик Кіфер, канадська письменниця українського походження, – авторка поетичних творів, оповідань, есеїстики і романів, серед яких найбільшого розголосу як у Канаді, так і в Україні набули два твори: роман «Зелена бібліотека» (*The Green Library*) та книжка «Мед і попіл» (*Honey and Ashes*), в якій авторка реконструює та мітологізує Україну на основі спогадів родичів-емігрантів і власних вражень від роками вимріяної подорожі. За словами самої письменниці, кілька років вона намагалася «виписати свою етнічну приналежність, у прямому сенсі цього слова» (1). Роман «Зелена бібліотека» у канадському середовищі був прочитаний як текст-пошук канадської національної ідеї, в який органічно вплетені трагічні історії переміщених осіб, їхніх зруйнованих Другою світовою війною сімей, історії емігрантських дітей, народжених поміж двох культур, й історія непростого кохання головних героїв, вихованих у різних соціокультурних середовищах. Іва Чаун, що її очима читач бачить розвиток подій у творі, у зрілому віці несподівано дізнається про своє наполовину українське походження, і це одразу ж кидає її на роздоріжжя: в конфлікт вступають її роками сформована в певній національній площині особистість і новий погляд на етнічні стереотипи. Аналіз як реальної, так і символічної подорожі головної героїні роману до джерел свого роду, подорожі, яку вона здійснює в намаганні знайти своє справжнє місце в багатонаціональній канадській культурі, дає розуміння ролі мови й історії в процесі національного самовизначення особистості.

Національне самоусвідомлення емігрантів, яке формується під впливом історичних та культурних дискурсів як країни походження, так і країни еміграції, часто-густо виявляється розділеним навпіл поміж двох дискурсів і двох країн. Саме це «роздвоєння особистості» є спільним для трьох поколінь канадців українського походження, зображених у романі «Зелена бібліотека», однак кожне із поколінь шукає своїх методів примирення двох половинок душі, оскільки міцність зв'язку із країною походження та країною еміграції у кожного виявляється різною. Якщо перше покоління можливість повернення до країни походження розглядає як цілком реальну (два персонажі «Зеленої бібліотеки» – пан Мороз та Оля Павленко – свідомо обирають повернення в Україну, причому пан Мороз насильно забирає з собою сина Олексу), то для другого покоління сама ідея повернення видається абсолютно неможливою (приклад дочки пана Мороза та Олі Павленко – Оксани Мороз). Третє покоління представляє головна героїня Іва (хоча номінально вона належить до другого, але ступінь «віддалености» від країни походження у неї саме відповідає третьому поколінню), і для Іви символічне «повернення» стає засобом визначення свого місця в країні еміграції, яка добровільно обрана новою домівкою.

Тема «повернення» неодноразово використовувалась у художніх творах канадських письменників – представників національних меншин. Як зазначає критик Джозеф Півато, подорож (часто уявна) до країни пращурів допомагає нащадкам емігрантів під іншим кутом

майбутніх романів, – карнавал потребує маски; поговорімо, Господе, ще є час серед цього безчасся! Ще ж – бусли, ці древні хазяїни, обживають свої, та не людські, царини, ще не загнoblена людина, тримаючи в сіточці хлібинку, вдатна радіти з раптового інею на деревах – бачилося таке півстоліт тому! – ще птиця, худоба, дерева не вповні скорилися новій людиноподобі, ще ронять сльози за давніми хазяями, ще знайдемо таких ізгоїв природи, такі покинуті й занапашені закутки, що наганяють страх на перехожих, – їм ще довго жити пам'яттю про давніших хазяїнів, та вони сумовито вмирають; ландшафт цієї необійманної імперії, цього материка, який годі пізнати, вибурухує настрахи, невпокорено очікує картоплиною, вівсом, пшеницею, порами року перепобудови людського єства, аби зажити укупі та приязні. О часе безчасся, ким і кого ошукано – деревом плід, небо землею, заміром чин, словом папір, думку спричиненою пристрастю, долю історією, піснею слово, – а не їли ми трави Господні, а не ховалися від подібних до себе в щілини й нори, а не подавали нам кал на скибці – то ви ще й їсти хочете! – а не вели нас на допити курійки, аби, спочивши по трудах пекельних, вчиняти наймичкам своїм дебілів, аби вони жили межі нас

з тавром прокляття та не знали гріхів предківських, за що їх покарано; а не течуть у наших хребтах замість живої магми брудні води чорнобильські, а не збирає гроші учена жінка голомозим діткам на перуки, – довічна гуманність без краплі сльози! – а не винищене чоловіцтво золоте війнами, голодом, наклепом, аби їхніх жінок та дочок було забрано у ясир своїми ж татарами, – не вродитися тому Сіркові, що рубатиме впень безневинне яничарство; ми покрили гріхи предків наших, винуватих і невинуватих, ми дійшли звиш-Божого милосердя, – о, великий народе, націє упередодень небуття, Вавилоне без вежі, мільйони вавілонів у мільйонних душах! Та ще – радіє дитинка гостинцеві бабиному і примовляє «ти моє сонечко»; великомученик горожанський перепиняє і зізнається у політичній немочі, – хотів злагоди, хліба, миру, продали Україну; милують добрі демони сплячу людину, відволонджуючи у лихих, карб на чолі – познака нічного змагу, виборено бодай хвилю од навали безчасся; запрацьована людина зводить очі на потаємне цокання у небесах, – Господе, ти вже вознісся? милуй мені і цей гріх; найдобріший пасічник України дарує світові незнаний секрет медовухи, – пригостімося, Господе, звеселімося, Господе, заким є час! Бо – де ти бачив непитушого, бо – де такі корчми були, де такі

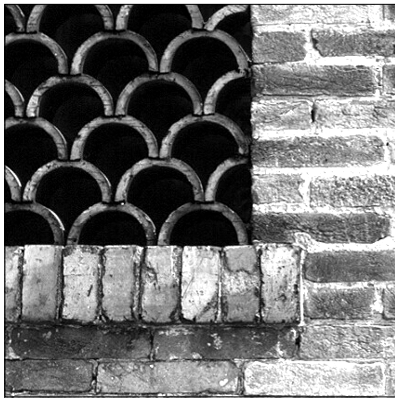
оцінити роль родини у формуванні національної свідомості, а також змінює їхнє ставлення до канадського суспільства (2). Крім того, подорож до країни пращурів стимулює мандрівку назад у часі й надихає на переоцінку історичних фактів, які спричинилися до еміграції. До символічного «повернення» країна походження видається нащадкам емігрантів, якщо послуговуватися словами самої Дженіс Кулик Кіфер, «Країною Мертвих» (так письменниця назвала одне зі своїх оповідань), оскільки з сімейних історій, що передаються з покоління в покоління, як пише Джозеф Півато, «мертві прашури постають живішими за живих родичів» (2). Діти емігрантів нерідко одержимі мрією про країну пращурів, яку вони (ре)конструюють зі спогадів родичів і мітологізують. Як багато інших письменників, Дженіс Кулик Кіфер відправляє Іву, героїню «Зеленої бібліотеки», мандрувати до Києва, бо тільки там вона зможе зрозуміти, хто вона і якого роду є насправді.

Готуючись до подорожі в Україну, Іва здійснює метафоричну «мандрівку» до землі пращурів, збираючи спогади першого та другого покоління українців у Канаді. Розділи роману «Зелена бібліотека», які передують польоту героїні до Києва, повні ремінісценцій про родину Морозів, післявоєнних емігрантів – переміщених осіб, що з ними Іва зіткнулася ще в підлітковому віці. У 1993 році сорокарічна Іва знаходить у поштовій скриньці фотографію жінки з хлопчиком, який надивовижу схожий на її власного сина. Саме тоді крадається перша підозра, що Іва може бути українського походження, тож свої пошуки вона починає з єдиних знайомих їй українців – з родини Морозів. Оля Павленко (пані Мороз) підтверджує, що хлопчик на світлині – Іван Котелько, а його мати – українська поетка Леся Левкович, розстріляна в Бабиному Яру. Саме Оля Павленко зміцнює в Іви переконання, що Леся Левкович – її бабуся, у такий спосіб вперше встановлюючи зв'язок із «країною реальною не більше, ніж казкове королівство» (3). Оля Павленко грає роль казкаря, який мітологізує країну пращурів; обмовившись, що Леся Левкович – «чудова поетка», вона відкриває Іві цілий світ українського Ростріляного Відродження. Якщо в повоєнні роки Оля, прибиральниця в будинку Чаунів, через своє незнання англійської сприймалася Івою та її канадським оточенням як представниця найнижчого класу, то кілька десятиріч по тому Іва з подивом дізнається, що Оля не тільки легко опанувала англійську мову, а й що вона має дві вищі освіти та належить до інтелігенції. Незважаючи на вільне володіння англійською і на істотну зміну статусу в країні імміграції, для Олі Павленко

визначальним фактором національної ідентифікації лишаються українська мова й культура.

До першого покоління емігрантів у Канаді належить і Іван Котелько, який виявляється батьком Іви (суголосність імен батька й дочки не випадкові). Дізнавшись про своє справжнє походження, Іва занурюється в українське минуле; в міській бібліотеці вона знаходить «законсервовані історії Другої світової війни» (3) і вперше починає по-іншому оцінювати стереотипи, які склались у канадському суспільстві стосовно національних меншин. Мітична істота українця, що постає зі сторінок книжок, — це Переміщена Особа, яка для Іви має обличчя Івана Котелька. Героїня вперше починає усвідомлювати, що після таборів для біженців у Європі переміщені особи, потрапивши до Канади, опинилися також у таборах, тепер уже змушені «рубати нескінченні шереги дерев» (3), їм доводилося змиритися «з тим, як до них усіх ставляться канадці в таборі: як до другосортних, другорядних людей: з презирством менш убивчим, ніж відчували *Ausländer* та *Ostarbeiter*, та все ж презирством» (3). Можливо, саме тому Іван Котелько так і не

схотів вивчити англійської мови і ніколи не прагнув вийти за межі українського гета в Канаді. Для нього послуговування виключно українською мовою є певною мірою маніфестацією своєї відмінності, чужорідності в канадському суспільстві.

Друге покоління емігрантів, для якого поняття «дому» й національної приналежності є найбільш проблематичним, уособлює дочка Олі Павленко — Оксана Мороз. Оксана цурається країни прашурів, вона навіть відмовляється підтримувати зв'язок із братом Олексою, який повернувся в Україну разом із батьком. Для неї «Олекса не існує. Вона викреслила його існування. Оксана обрізала пам'ять, як власні коси» (3). Не усвідомлюючи цього, тотальним запереченням свого походження Оксана позбавляє себе унікальності, особистості, індивідуальності. Відвідуючи Оксану вдома, Іва збентежена анонімністю, стерильністю її хати: кімнати «сліпучо безбарвні і впорядковані, нема нічого, що б розповіло про їхніх мешканців» (3). На відміну від помешкання її матері, в Оксаниних кімнатах нема жодного українського сувеніру, бо Оксана заборонила собі озиратися назад. В іншому творі Дженіс Кулик Кіфер твердить: «Нам говорили: *Ви не можете повернутися додому*, — а якщо й повернетесь, то зрозумієте, що «дім» перемістився, він розташований не там і не тут, у новій чи старій країні, а десь божевільно посередині» (4), — і саме запереченням «дому» (культури, мови тощо) Оксана рятуються від

паски з чужинецькими вензелями, де такі наймишки, як на цій, своїй і чужій землі! Бо — не віддеш ти, що за відомста чекає на тих, які винуваті вже тим, що невинуваті, — чи вселенським насланням, чи власною дурістю, а чи жінкою у новій подобі, що відомщає занпащечному чоловіцтву то зятятою лютістю, то витонченою фемінністю, то видзігорністю на всі боки планети — всякому смакує екзотична українка; перейдено стонадцять революцій, і все революція, і по сей день революція, — о, вдатний материк для революцій і анатомувань, та ще жодної не було своєї, аби світ струсити та постати на нове буття, — а чи то замало жертв, а чи забагато, промов, Господе! Як ми ревні у вірі, dokonуючи муки Христові щодень, щостоліття, то й до всього охочі, ми всякі, ми ще ого яке сотворимо буття; привчені до завойовництва під чужою ідеєю, ми не зазнали часу завоювання внутрішнього; ми поверталися перемождцями, аби в неславі доорювати свої лани, доношувати мундири, аби бодай догигати у рідній оселі, смак волі ми виповняли у зачаєнім нурті, душа спіралилася углиб землянок та не впокорювала високостей; ми в жаданні нових завойовників, що поведуть нас на інших пів-світу, аби повстати супроти усіх завойовників і зазнати нової переможної поразки, і ви-

бухнути піснею, казкою, думою – на розгад всьому світові, на прихід нового Шевченка, що сльозою покриє свій сміх, що – згуртує нерозповите буття, але поєднає його розокремленість, що поста-ла з пекельної вирви безчасся, – що то є за буття: найславетніші остерігалися стати до нього впри-тул, аби воно не спопелило; іншо-му виїдало печінку у тридцять вісім; не давши перейти і тридцяти, заду-шило сухотами найбільшого про-видцю; кидало в зашморг соро-кадев'ятилітнього, докатовує азій-ськими болячками наймолодших вкидає безпечніших у карнавали – дивовижа така посеред спал-юженого нурту, – кожен тікає в пустелю задля молитви; мудрим дістаються чорнобильські пустки й руїни у спадок, – о, щедра дер-жаво, що заквашує трагічних Шевченків на божевільному оп-тимізмі – еміграцію врешті одшу-кано у й державі в державі! – ве-селімося, Господе.

роздвоєння душі. Відмова від свого походження не дозволяє Оксані Мороз відчутти себе повноцінною особистістю.

На момент подій, які відбуваються в романі, Іва, представниця третього покоління емігрантів у Канаді, вже нібито є сформованою особистістю. Однак, отримавши фотографію, з якої починаються її «мандри», Іва раптом помічає, як усталений світ навколо неї валиться, вона, як у підлітковому віці, знову стоїть на роздоріжжі, у пошуках себе, свого «я». Цей пошук для неї починається саме з «повернення» до мови, якої вона не розуміє. Хоча критик Реймонд Бретон вважає, що «засвоєння англійської або французької мов представниками чис-ленних національних меншин дистанціює мову від етнічної належності» (5), Дженіс Кулик Кіфер навмисно вводить ув англійський текст українські слова та фрази, які змушують англомовного читача почувати-ся на чужій території, і тим наголошує вагу мови для національного самоусвідомлення людини. Вживання іншомовних слів у письменників національних меншин Канади підкреслює вплив етнічних культур на панівну, що призводить, за словами Джозефа Півато, до «детериторія-лізації панівної мови» (6).

Стосунки самої письменниці з українською мовою ніколи не були легкими, як вона зізнається в одній зі статей:

Через мову я зазнавала жаж-ливого приниження. Мої вчителі [в українській школі] – переміщені особи, які володіли хіба основами англійської, – не навчали нас ні граматики, ні лексики, дотримую-чись того погляду, що їхнім завдан-ням є відточити вміння формулю-вати думки чи підправити пра-вильність вимови. Вони відмовля-лися повірити, що я не розмовляю українською, що вона для мене не рідна, а чужа (7).

У романі «Зелена бібліотека», однак, письменниця час від часу звертається до цієї «нерідної мови», оскільки, як пише в тій самій статті, «близько двадцятьох років по тому, як я пішла з батьківського дому, я стала робити спроби зрозуміти українську – як мову, так і культуру» (7). Для неї як для письменниці, що представляє національну меншину в Канаді, вживлення українських слів в англійський текст переносить цей текст в іншу площину, в якій читач має шукати дже-рел національної свідомости нащадків емігрантів у багатонаціональній країні.

Саме тому героїня роману Іва, перш ніж ступити на батьківську землю, має звикнути хоча б до звучання української мови. Українські слова поки що сприймаються на рівні звуку, за яким не стоїть жодного змісту. Єдиний зміст, який вкладається в українські слова на цьому

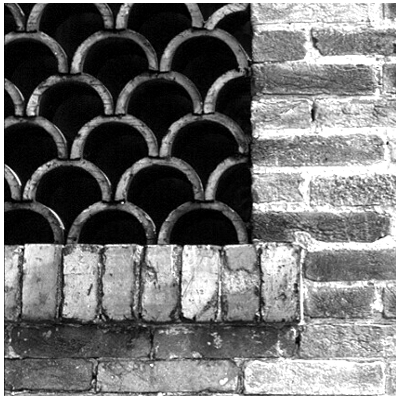
етапі в книзі, – почуття відмінності, инакшости, а оскільки незнайома мова невіддільно пов'язана з її походженням, Іва змушена подивитися на себе збоку, як на чужинку. Вперше «беззмістовні» слова Іва чує від польської знайомої свого батька та від Олі Павленко, однак, якщо в першому випадку ненавмисно підслухана розмова незрозумілою мовою служить хіба фоном, підкреслюючи поліфонію, багатоголосся етнічного тексту, то фрази, які вимовляє українською Оля Павленко, звернені до Іви і мають підготувати її до перетину символічного кордону між країнами й культурами. Коли Оля скоромовкою промовляє «*Ne zhuryisia, donyu*», не перекладаючи своїх слів для Іви, це означає перший етап «повернення» героїні до мови, якою говорили пращурри. Іншим разом Оля співає український гімн «*Vichnaia pamiat*», на цей раз перекладаючи його зміст для Іви. На цьому другому етапі Іва робить крок від простого звучання слів до власне їхнього значення.

Присутність української мови в романі Дженіс Кулик Кіфер сигналізує для читача наявність різних пластів у сучасній культурі. «Двомовні тексти, – пише критик Арун Мухерджі, – вимагають від нас

визнання багатомовності і багатокультурності землі» (8). Хоча роман «Зелена бібліотека» і не можна назвати двомовним, він змушує читачів по-новому оцінити суспільство, на цей раз із позиції етнічної меншини, бо в етнічному середовищі саме мова є одним із визначальних чинників самоідентифікації особистості. Після заглиблення в українську історію, спонукована потребою самовизначення, Іва здійснює свою подорож – вона прилітає до Києва, щоб відшукати могилу Лесі Левкович та зустрітися з Олексою Морозом, у якого ще підлітком була закохана. У цій частині роману героїня, занурена у

чомусь ніби знайомий, але чужий і часто ворожий до неї світ, дедалі більше стикається з українською мовою. Третім етапом Івиного «повернення» до мови є кілька вивчених слів і фраз під час гри у слова з Олексою Морозом. Нарешті Іва перетинає межу між двома світами й починає почуватися в Україні – в мові, в культурі – не чужинкою, а своєю.

Однак найважливішим стає момент, коли Олекса, розпалений сваркою з Івою, перекладає для неї українською мовою дві фрази – «I love you» and «Fuck you». Слова «love» і «fuck», які в романі репрезентують любов і ненависть, уособлюють почуття героїні до країни пращурів та до її власного українського походження. Цей урок мови символізує такий рівень близькості з українською культурою для Іви, що дозволяє їй відчути себе часточкою цієї донедавна чужої землі,

олександр гаврош

баба вмирає образок із натури

Генделик у верхньому кінці села. За пластмасовим столиком – Петро і Микула. Перед ними пляшка і два яблука. Сонце заходить за обрій.

– Петре, пий!

– Не, Микуло, ти не знаєш, як довго чоловік може вмирати. Баба вже тиждень лежить, а вмерти не годна.

– Умре баба, умре. Бери, пий.

– Не, цілий тиждень! Нич не їсть, нич не п'є! Руки-ноги склала і лежить.

– Значить, здоровий організм. Но бери, не грій!

– Як думаєш, баба умре?

– Умре! Де ся діне!

– Але не вмерать!

– Ти свойов бабов уже за...бав! Будеш пити чи не?

– Та буду-буду!

– Но та пий!

незважаючи на те, що насправді Іва ніколи так і не навчиться вільно говорити українською. «Повернення» Іви до мови прашурів заперечує твердження критика Бретона, що мова не є визначальною складовою національної ідентифікації у багатонаціональному канадському середовищі, і наголошує на тому, що перенесення національної мови на іншу землю змінює культуру цієї землі.

Наблизивши читача до української мови настільки, наскільки це можливо в англomовному творі, Дженіс Кулик Кіфер раптом переносить текст в іншу площину, і на передній план виступає не вербальна мова, а «мова тиші». Приїхавши в «Країну Мертвих», Іва підсвідомо заперечує один із найяскравіших виявів її існування – мову, і тоді спілкування на рівні жестів стає вагомим, ніж вербальне. Чи не головною метою подорожі героїні є відвідини Бабиного Яру, де похована її баба Леся Левкович. Саме там, «низько схилившись, Іва пробігла пальцями по грубій поверхні бетонної плити» (3); цим безмовним жестом вона закреслила відстань між «там» і «тут», між «чужими» і «своїми», минулим і сьогоднішнім. Саме так почувалася сама Дженіс Кулик Кіфер під час відвідування музею Тараса Шевченка в Києві. В одній зі статей вона так описує власний досвід зближення з досі фактично чужою культурою:

Спершу я внутрішньо противилася візиту до, як я очікувала, місця поклоніння мученику. [...] Вдвічі сильнішим було в мені відчуття сорому, який я завжди відчувала при думці про Шевченка, – сорому за мою зародкову українську мову, що змушувала мене читати найвідомішу його збірку «Кобзар» у солоденькому перекладі Вотсона Кірконела, сорому за те, що народний український поет провів життя під знаком, як мені здавалося, принизливої поразки, а поразці моє північноамериканське виховання виносило анатему.

Усе змінилося, коли я увійшла до музею Шевченка в Києві [...]. І все через те, що, заходячи до музею, ви маєте вдягнути пласкі повстяні темно-сірі капці і зав'язати їх на кісточках [...]. Оце відчуття приниження, яке вас охоплює, коли ви згинаєтесь, аби зав'язати грубі повстяні капці, що їх вдягала незліченна кількість людей перед вами, те, як ви в них починаєте човгати ногами, наче до вас вертається хода кріпаків-селян, з яких походить Шевченко, вразило мене.

[...] Попри все саме ці капці незбагненим чином звільнили мене від юнацького сорому за моє існування українця-в-Канаді, такого іншого, чужого, «кумедного», іноземного. Вони також звільнили мене від почуття сорому, що десь насподі я почувала за перших еміг-

рантів — босих, у хустках, у кожухах, які у деяких канадських газетах називалися «огидними створіннями, брудними й вошивими» [...]. (1)

Такий же безслівний жест — до землі — наближає головну героїню «Зеленої бібліотеки» до української культури. Після відвідин Бабиного Яру Олекса запрошує Іву до Оперного театру на виставу «Лебедине озеро». Під час перерви Іва спостерігає, як маленькі майбутні балерини вчаться виконувати піруети й одна дівчинка оступається й падає просто їй на руки. Іва підхоплює дівчинку, цілує і віддає батькам. «Вона почувається до смішного щасливою від цього тоненького зв'язку, що виник між ними, вона вже ніби й не чужа в цьому місті» (3). Ще один жест невербальної комунікації готовий примирити в Іві дві половинки донедавна роздвоєної душі.

На останніх сторінках книжки Іва, незважаючи на поганий телефонний зв'язок і перевантажені лінії, таки додзвонюється — вже з Канади — до Олекси в Київ, і цим вона символічно зводить «місток, що долає жакливу відстань між культурами, расами, історіями [...]» (4). Комунікативний зв'язок, який вона встановлює з Україною через Олексу, носія української мови та культури, узагальнює те, що письменниця хотіла сказати своєю книжкою: саме мова є одним із найважливіших чинників формування національної/етнічної свідомості. Згуртованість українських громад та інших громад національних меншин в діаспорі в основі своїй в першу чергу має збереження етнічної мови. З утратою мови втрачається і ця згуртованість, про яку так багато мовлено в літературі. Отож роман «Зелена бібліотека» канадської письменниці Дженіс Кулик Кіфер якоюсь мірою постає застереженням українцям в Україні: втрата своєї мови, засвоєння двомовності і, в перспективі, перехід на чужу мову неминуче призведуть до втрати національної ідентичності і повної асиміляції українців із чужомовною культурою.

1. Kulyk Keefer, Janice. 'Coming Across Bones': *Historiographic Ethnofiction. // Writing Ethnicity: Cross-Cultural Consciousness in Canadian and Quebecois Literature.* ECW Press 1996, с. 84-104.

2. Pivato, Joseph. *Effects on Italian Communities of Migration to Canada: A Literary Perspective.* // Burnet, Jean, et al. *Migration and the Transformation of Cultures.* Toronto 1992, с. 253-265.

3. Kulyk Keefer, Janice. *The Green Library.* Toronto 1996.

4. Kulyk Keefer, Janice. 'The Sacredness of Bridges': *Writing Immigrant Experience.* // Verduyn, Christl, ed. *Literary Pluralities.* Peterborough 1998, с. 97-110.

5. Breton, Raymond. *Collective Dimensions of the Cultural Transformation of Ethnic Communities and the Larger Society.* // Burnet, Jean, et al. *Migration and the Transformation of Cultures.* Toronto 1992, с. 3-21.

6. Pivato, Joseph. *Representation of Ethnicity as Problem: Essence or Construction.* // Verduyn, Christl, ed. *Literary Pluralities.* Peterborough 1998, с. 152-161.

7. Kulyk Keefer, Janice. *Gender, Language, Genre.* // *Language in Her Eye: Views on Writing and Gender by Canadian Women Writing in English.* Ed. Libby Scheier, Sarah Sheard, and Eleanor Wachtel. Toronto 1990, с. 164-172.

8. Mukherjee, Arun P. *Teaching Ethnic Minority Writing: A Report from the Classroom.* // Verduyn, Christl, ed. *Literary Pluralities.* Peterborough 1998, с. 162-171.

Петро бере в руки погар і набирає в груди повітря. Нюхає горілку, від чого його перекривлює.

— А що то за паленка?

— То я ниська у Тібія косив.

Дав ми фляшку.

— Інтересно, коли баба вмере?

— Но то п...здец!

— Не, не сердися. Просто баба вже тиждень вмирає.

Микола сердито надкушує яблуко.

— Не, серйозно! По-зирай, як вона дихає: А-ха! А-ха!

(Показує).

— Но бери вже гет!

— Інтересно, а як ми будемо вмирати?

— Ти точно з погаром в руці.

— Не, серйозно. Не хотів би я вмирати, як моя баба.

— Но пий вже, пий!

— А твоя баба як вмирала?

— Ой, бля, який ти доставу-чий!

— Не, серйозно.

— Як-як! Прийшов їй кінець, та й сконала!

— А моя, видиш, не годна.

— Но бери, Петре, бери.

Петро: — Но дубрі. (Знову бере погар у руку. Трохи подумавши, додає): «На здоровля!»

Микула: — Амінь!

Петро: — Да-а... (Задумався. Через 20 секунд перехилився

п'єр бурдье
лоїк вакант

НОВА
планетарна вульгата

В усьому «просунутому» світі керівництво та службовці різних країн, медійні інтелектуали та журналісти високого польоту одностайно заговорили дивною новомовою. Її терміни ніби й вигулькнули нізвідки, проте лунають у всіх на вустах: «глобалізація» та «гнучкість»; «управління» та «зайнятість»; «underclass» та «exclusion»; «нова економіка» та «нульова толерантність»; «комунотаризм», «мультикультуралізм» та їх «постмодерні» родичі – «етнічність», «меншість», «ідентичність», «фрагментація» тощо.

Поширення цієї нової планетарної вульгати, де красномовно відсутні поняття капіталізму, класу, експлуатації, панування, нерівності, які безапеляційно відкидаються як такі, що ніби вже зносилися чи виглядають нахабнуваті, є продуктом власне символічного імперіялізму. Його наслідки ще більш відчутні та шкідливі через те, що розносять цей імперіялізм не тільки активісти неоліберальної революції, які під прикриттям модернізації мріють переробити світ, звівши нанівець суспільні та економічні напрацювання останніх сотень років соціальних боїв, видаючи їх віднині за архаїку та гальмування для нового порядку, що народжується, але й культурні виробники (дослідники, письменники, митці) та представники лівих сил, які здебільшого вважають себе виразниками прогресивних настроїв.

Як і у випадку пригнічення на рівні роду чи етносу, культурний імперіялізм виступає в ролі символічного насилля, яке спирається на відношення вимушеної комунікації з метою підкорення. Особливість цього підкорення полягає в тому, що воно універсалізує окремі прояви історичного неповторного досвіду, змушуючи його не «впізнавати» свою унікальність, а поставати в універсальному світлі [1].

Подібно до того, як у XIX ст. багато питань «філософського» плану, як, наприклад, шпенглерівська проблематика «занепаду», що обговорювалась в усій Європі, походили з історично особливої конфліктної ситуації у спільноті німецької університетської професури [2], так само сьогодні усьому світові під вивіскою надісторичності нав'язується певна кількість тем, що безпосередньо стосується інтелектуальних конфронтацій, залежних від особливостей американського суспільства та його університетів.

Сила переконання цих загальників, – в аристотелівському розумінні понять чи засновків, якими оперують, проте під сумнів не ставлять, – завдячує престижу віднайденого місця, з якого вони еманують. Поширюючись нестримним потоком від Берліна до Буенос-Айреса й від Лондона до Лісабона, вони повсюдно й одночасно присутні, міцно пов'язані з нібито неутральними інстанціями неутральної думки – з великими міжнародними організаціями: Світовим Банком, Європейською Радою, Організацією Економічного Співробітництва та Розвитку (ОСДЕ), з консервативною «скринькою ідей» (Manhattan Institute у Нью Йорку, Adam Smith Institute в Лондоні, Deutsche Bank Foundation у Франкфурті та колишньою la Fondation Saint-Simon у Парижі), з філан-

погар, довго тримає горілку в роті, потім ковтає і кривиться): «Ху! Ну й пече!»

– Тібій слабу не жене.

Петро (надкушуючи яблуко):

– Інтересно, кілько ще баба протягне?

Микула (мінаючись в обличчі): – Петре, твоя Маря йде!

Петро: – Ховай фляшку.

Ті самі й жінка Петра, склавши руки в боки: «А морило би тя, морило! Я го глядаю по всьому селу, а він паленку п'є!»

Петро: – Ти здуріла, чи шо ти є?

Маря – Тадь баба вмерла!

Петро й Микола (радісно):

– Уже?!

емма андієвська говорюча риба

У великих водах, що існують від віків, серед табунів мовчазної риби у шанованих риб'ячою громадою батьків, народилася балакуща риба. Спочатку, коли риба була маленькою, засмучені батьки сподівалися, що з віком, як їхня дитина вбиватиметься в луску, це мине, як минають дитячі хвороби, але час ішов, риба ставала великою і пружкою, на ній полискувала вже луска, як викута з найліпшої дамаської криці, а балакущість риби, не тільки не зникла, а навпаки набрала такої вправності, що батькам уже незручно стало признаватися, що вони належать до одної родини.

Балакуща риба, яка, крім балакучости й доброго серця, була ще дуже молодою, не розуміла, чому сумують батьки, коли так приємно говорити, адже яка розкіш вимовити слово, а тоді

тропічними закладами, освітніми владними закладами (Science-Po у Франції, London School of Economics у Великобританії, Harvard Kennedy School of Government в США тощо), з великими ЗМІ, невгамовними розповсюджувачами цієї lingua franca, що слугує універсальною відмичкою до ілюзії ультрамодерности для квапливих видавців та послужливих спеціалістів культурницького імпорту-експорту.

Окрім автоматичного наслідку від міжнародного обігу ідей, що за логікою своєю намагається приховати умови та значення власного походження [3], гра завчасних дефініцій та схоластичних дедукцій підставляє на місце контингентности соціологічних необхідностей, яким відмовлено в праві на визнання, видимість логічної необхідности. Вона намагається приховати історичні корені усїєї сукупности проблематик та понять – «ефективности» (вільного) ринку, потреби у визнанні (культурних) «ідентичностей» або ж новітнє підтвердження-величання (індивідуальної) «відповідальности», – хай вони будуть проголошені філософськими, соціологічними, економічними чи політичними залежно від місця та моменту сприйняття.

Таким ось чином планетаризовані, глобалізовані в географічному плані, також департикуляризовані, ці загальні місця отримують універсальне значення завдяки масмедійному реміганню; вони змушують геть забути про те, що найчастіше виражають – в урізаній та *невпізнанній* формі, навіть для своїх розповсюджувачів – складні та суперечливі реалії певного історичного суспільства, яке мовчазно зводиться у ранг взірця та міри усіх речей: американського постфордистського та посткейнсіанського суспільства. Для цієї виключної суперсили, символічної світової Мекки характерний рішучий демонтаж соціальної держави та одночасне нечуване зростання держави карної, розчавлення профспілкового руху та диктатура концепції підприємства, заснованого єдино на «акціонерній вартості». Маємо й відповідний соціологічний наслідок: поширення нестабільної найманої праці та соціальної незахищености є упривілейованим рушієм економічної активности.

Це також стосується туманних та млявих дебатів навколо «мультикультурности» – поняття, що надійшло з Європи для позначення культурницького плюралізму в громадянській сфері, натомість як у Сполучених Штатах термін відсилає (у самому русі, яким він це маскує) до безперервного виключення чорних та кризи національної мітології «американської мрії» стосовно «можливости для всіх». Остання співвідносна з банкрутством, що зачіпає систему публічної освіти в часи, коли посилюється конкуренція за культурний капітал і карколомно зростають класові нерівности.

Прикметник «мультикультурний» затемнює зазначену кризу тим, що штучно розташовує її в суто університетському мікрокосмі та демонструє її в підкреслено «етнічному» реєстрі. Тоді як його справжнє значення полягає не у визнанні маргіналізованих культур з боку академічних канонів, а в доступі до інструментів (ре)продукування середнього та вищого класів, а також Університету в контексті активного та масованого звільнення від обов'язків держави.

Американський «мультикультуралізм» — це ані поняття, ані теорія, ані соціальний чи політичний рух, хоч і прагне бути усім цим водночас. Це — дискурс-ширма, інтелектуальний статус якого походить з гігантського ефекту національної та міжнародної аллодоксії [4], який збиває з пантелику як тих, хто ним користується, так і тих, хто далекий від нього. До того ж це дискурс американський, — хоч і сприймається або подається він як універсальний, — де представлені специфічні протиріччя ситуації університетської професури. Інтелектуали, позбавлені доступу до публічної сфери та залежні від сильної диференціації в своєму професійному середовищі, не мають іншого місця для інвестування свого політичного лібідю, ніж місце кампусних суперечок, вираджених в шати концептуальних епопей.

Це означає, що «мультикультуралізм» повсюдно, де він експортований, приносить із собою три порочні вади американської національної думки: а) «групізм», що реїфікує соціальний розподіл, канонізований державницькою бюрократією, у закони пізнання та політичної вимоги; б) популізм, який підмінює аналіз структур та механізмів домінування віншуванням культури тих, що домінують, та їх «точку зору», виведеної у ранг прототеорії в дії; в) моралізм, що стає на заваді триклятушому раціональному матеріалізму в аналізі соціального та економічного світу та прирікає на нескінченне обговорення необхідності «визнання ідентичностей», тоді як в сумній повсякденній реальності проблема взагалі не постає на цьому рівні [5]: в той час, як філософи любомудро розводяться про «культурне визнання», десятки тисяч дітей, які належать до домінованих класів та етносів, витіснені поза стіни початкової школи через нестачу місця (цього року тільки в самому Лос-Анджелесі таких дітей було 25 000 [писано в травні 2000 року — *пер.*]), а також один юнак із десяти, що походить з сім'ї, середній заріток якої становить менше 15 000 доларів щорічно, вступає до університету поряд із 94% дітей, сім'ї котрих заробляють більше 100 000 доларів.

Можна було б навести подібні свідчення щодо такого досить багатозначного поняття як «глобалізація». Її ефектом, якщо не функцією, є виставляння наслідків американського імперіалізму у вигляді культурницького ойкуменізму та економічного фаталізму, також формування сприйняття транснаціонального силового відношення як природної необхідності. На довершення символічного повороту, заснованого на натуралізації неоліберальних ідей, що запанували за останні двадцять років, дякуючи роботі консервативних *think tanks* та їх союзників на політичному та журналістському полі [6], перемодельовання соціальних відношень та культурних практик відповідно до північноамериканського патрона, що здійснювалось у розвинутих країнах шляхом пауперизації держави, переведення публічних благ на ринкові стосунки та поширення заробітної незахищеності, прийняті зі смиренністю — якщо взагалі не з баранячим ентузіазмом — як свідчення необхідного довершення розвитку національних держав. Утім, емпіричний аналіз розвитку провідних економік протягом тривалого часу показує, що «глобалізація» не є новітньою фазою капіталізму, а радше «реторикою», якою послу-

дивитися, як воно кольоровими бульбашками рухається крізь воду, одного разу навіть підсліпуватий хижак, що доживав віку на дні, на свій сором, не розгледівши, що то не черв'як, спокусився цими бульбашками й проковтнув кілька; але бачачи, як батька й матір убиває неслава, що випала на їх долю, якось, коли сонце пронизало води до дна, засвітивши коралові кущі, де так добре було гратись у схопанки й гукати на весь голос в коралові діри, жахаючи батьків і сусідів, балакуща риба попросалася з блакитними водоростями, де жила її рідня, і, війнувши хвостом, попливла шукати іншого табуна.

Але і в іншому табуні говорючій риби не знайшлося співрозмовника. Хоч і скільки їм риба розповідала пригод, хоч і скільки показувала, як легко й приємно говорити, вистачає тільки розтулити рота, і голос так і стелиться по воді, всі риби, що траплялись на дорозі говіркої риби, мовчки затулялися плавниками й тікали, і скоро до найвіддаленіших закутків великої води стало відомо, що балакуща риба, говорячи без упину, заважає риbam зосередитися, а це порушує гідність риб'ячу. Тому вся рибна громада після ще глибшої, ніж звичайно мовчанки, яка відрізняє риб від інших створінь в присутності старого риба, який сла-

вився справедливістю й мудрістю, розглянувши справу балакущої риби, ухвалила безслівний присуд, який був намальований верховодами на верхніх верствах води, бо всі риби малюють, коли вже не можна порозумітися мовчанкою, щоб балакущу рибу видалили з води.

Балакуща риба саме гналася за виводком оселедців, щоб розповісти їм жарт, коли мовчазні виконавці виroku, затуляючись плавниками, щоб їх не оглушило, підплили до говорючої риби і, взявши на спину, одним махом винесли її на берег. Там вони її поставили на ноги, і, вручивши листок, де було намальовано, що їй назавжди заборонено користуватися водяним царством, зникли в глибині.

З цих пір риба стала жити на березі. Спочатку вона трохи побоювалася оточення. Усе тут було нове, зовнішньо нібито великої різниці не помічалось, але крізь кущі не можна було проплисти, і в повітрі, яке так нагадувало глибину, вимовлені слова не лишали за собою найменшої бульки. Крім того, на березі існували рибалки. Балакуща риба не раз бачила їх знизу, нехтуючи заборону.

Тільки крізь воду рибалки виглядали інакше, вони насамперед ніколи не розмовляли й не рухалися, а тепер риба на власні очі бачила, як вони не лише роз-

говуються уряди для виправдання свого добровільного упокорення перед фінансовими ринками. Далекі від того, щоб бути, як не стомлюється дехто повторювати, фатальним наслідком зросту зовнішніх обмінів, деіндустріалізація, зростання нерівностей та звуження соціальної політики постають із внутрішньополітичних рішень, що відображають нівеляцію класових відношень на користь власників капіталу [7].

Нав'язуючи решті світу гомологічні категорії сприйняття соціальних структур, Сполучені Штати перекроюють світ за своїм зразком: ментальна колонізація, що здійснюється шляхом поширення істинних-хибних понять, може лишень призвести до чогось на кшталт узагальненого, ба навіть спонтанного, «консенсусу по-вашингтонськи», як це можна сьогодні побачити в царині економіки, філантропії чи викладанні менеджменту. Насправді цей двоїстий дискурс, заснований на віруванні, наслідкує науку, долучаючи до соціального фантазму господаря видимість розуму (особливо економічного та політологічного). Обіймаючи достатню владу для спонукання з'яви бажаних для опису реальностей, цей дискурс діє за принципом самопроголошеного одкровення. В головах політиків та економістів, людей, які підлягають під сферу їх діяльності, він слугує інструментом побудови публічної та приватної політики, в той же час інструментом оцінювання політики. У дусі мітологій про вік науки нова планетарна вульгата спирається на ряд опозицій та еквівалентів, що підтримують одне одного, відповідають одне одному задля опису сучасних перетворень «просунутих» суспільств: звільнення від відповідальності держави в галузі економіки та посилення її поліційних та карних складових, дерегуляція фінансових потоків, розкадровування ринку зайнятості, редукція соціальної захищеності та моралізаторське уславлення «індивідуальної відповідальності»:

РИНОК

свобода
відкритий
гнучкий
динамічний, рухливий
майбутнє, нове
зростання
індивід, індивідуалізм
розмаїття, автентичність
демократичний

ДЕРЖАВА

примус
закрита
ригідна
нерухома, застигла
минуле, застоєне
незворушність, архаїзм
група, колективізм
одноманітність, штучність
автократична («тоталітарна»)

Імперіалізм неоліберального розуму інтелектуально виповнюється у двох нових зразкових фігурах культурного виробника. По-перше, експерта, який у затінку міністерських чи керівних куліс, або ж з темників *think tanks*, готує досить технізовані документи, присмачені економічним чи математичним жаргоном. По-друге, маємо радника на зв'язку з державцем; сам із університетського світу, він перейшов на службу до тих, що домінують. Його місія полягає у тому, щоб надати академічної форми політичним проектам нової державної та підприємницької шляхти. Планетарною моделлю, без будь-яких особливих за-

перечень, виступає британський соціолог Ентоні Гідденс, професор Кембриджського університету, голова лондонської School of Economics та батько «теорії структуризації» — схоластичного синтезу розмаїтих соціальних та філософських традицій.

Можна також побачити втілення — у повному сенсі цього слова — хитрощів імперського розуму у факті, що Велика Британія, розташована, з історичних, культурних та лінгвістичних причин, в посередницькій, нейтральній — в етимологічному значенні — позиції між Сполученими Штатами та континентальною Європою, підсунула світові Троянського двоголового коня. Одна голова його — «політична» — в особі Тоні Блера, інша — «інтелектуальна» — Ентоні Гідденса, самопроголошеного «теоретика» «третього шляху», що, за його власними словами, які варто цитувати буквально, «займає позитивну позицію щодо глобалізації»; «намагається (sic) реагувати на нові форми нерівності», проте й відразу попереджаючи, що «бідні сьогодні не схожі на бідняків минулого (однаково як багаті вже не такі, як були колись)»; «приймає ідею, що чинні системи соціального захисту та державні системи загалом — це джерело проблем, а не просто спосіб їх розв'язання»; «підкреслює той факт, що економічна та соціальна політика пов'язані між собою» для кращого підтвердження, ніби «соціальні витрати мають бути оцінені відповідно до наслідків для економіки в її загалі»; нарешті, «переймається механізмами виключення», які він віднаходить «у низах суспільства, однак й у верхах (sic)»; переконаний, що «перевизначення нерівності відповідно до виключення на цих двох рівнях» «суголосне з динамічною концепцією нерівності» [8]. Господарі економіки можуть спати спокійно — тепер у них є свій Панглос.

1. Відразу зазначимо, що не тільки у Сполучених Штатах бачимо претензії на універсальне. Низка країн — Франція, Велика Британія, Німеччина, Іспанія, Японія, Росія — впроваджували чи ще намагаються впроваджувати — у межах їх впливу — форми культурницького імперіялізму з подібними рисами. З тією лише різницею, що уперше в історії одна-єдина країна нав'язує свою точку зору на світ усьому світові.

2. Див. Fritz Ringer, *The Decline of the Mandarins*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.

3. Pierre Bourdieu, «Les Conditions sociales internationale des idées», *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 14–1/2, Heidelberg, 1990, p. 1–10.

4. Аллодоксія — приймання однієї речі за іншу.

5. Як і глобалізація матеріальних чи символічних обмінів, розмаїття культур не вигулькнуло щойно у нашому столітті — воно коекстенсиивне історії людства; це вже зазначали Еміль Дюркгайм та Марсель Мос у «Нотатках про поняття цивілізації» (*Année sociologique*, n 12, 1913, p. 46–50, vol. III, Editions de Minuit, Paris, 1968).

6. Читай Keith Dixon, *Les Evangélistes du marché*, Raison d'agir Editions, Paris, 1998.

7. Про «глобалізацію» як «американський проєкт», спрямований на утвердження концепції «акціонерної вартості» на підприємстві. Див.: Neil Fligstein, «Rhétorique et réalités de la «mondialisation»», *Actes de recherche en sciences sociales*, Paris, n 119, septembre 1997, p. 36–47).

8. Уривки запозичені з каталогу школярських дефініцій теорії та політичних поглядів, що їх запропонував Ентоні Гідденс у рубриці «FAQ» (*Frequently Asked Questions*) на його сайті: www.lse.ac.uk/Giddens/

Переклав Андрій Пена

мовляють, як вона, а й бігають, і напевно серед них можна було знайти не одного співрозмовника.

Як їй хотілося, щоразу, як рибалки вирушали в море, підійти й привітатися, однак кожного разу їй щось заважало завести знайомство, і риба ходила по березі й розмовляла сама з собою.

Можливо, вона так і дожила б віку, якби одного дня, проспавши у холодку довше, ніж звичайно, не побачила недалеко від себе рибалку, що відбився від гурту і лагодив човен, нарікаючи на долю. Почувши так близько від себе розмову, говорюча риба не втрималася. Будь-що-будь, вирішила вона, і зірвавшись на ноги, підійшла до рибалки.

— Дай Боже здоров'я, — привіталася риба.

— Дай Боже, — відповів рибалка.

— Що ти робиш? — спитала риба.

— Я лагоджу човен, а ти що робиш?

— Я шукаю співбесідника, — озвалася риба.

— Гаразд, — мовив рибалка, — я їду на три дні ловити рибу. Сідай у мій човен, ти мені розповідатимеш, щоб я не заснув, та я попереджаю тебе, що я не говіркий.

— Нічого, — відповіла риба, — аби ти слухав, я говоритиму за двох.

ЖАН ЛЮК НАНСІ

ТІЛО, МОВА

Множинність джерел сутнісно розсіює Вітик світу. Світ виникає всюди і щомиті. Саме так він виникає з *нічого*, «твориться», якщо хочете скористатися цим словом, однак відсьогодні це слід розуміти так: світ — це не результат окремого акту творіння, а оскільки він є, є сотвореним, то він є тим, що виникло, прийшло, приросло (*cresco, creo*), *завжди-і-вже* виникло звідусіль чи, точніше, само є виникненням і наставанням певного «завжди-і-вже» та «звідусіль». Отож кожне суще є первинним (автентичним), кожен є первинним (виникнення самого виникнення) і кожен є оригінальним (непорівнюваним, неповторним). Проте всі поділяють одну і ту ж первинність та одну і ту ж оригінальність: саме це поділяння і є джерелом.

Те, що він поділяє, немає нічого спільного з порядком якоїсь єдиної субстанції, до якої було б причетне кожне суще: те, що поділяється, водночас є і тим, що розділяє, тим, що структурно конституційоване поділянням і що ми називаємо «матерією». Онтологія «спів-буття» може бути матеріалістичною тільки у тому сенсі, що «матерія» не означає ні субстанцію, ні суб'єкта, ні контр-суб'єкта, а просто означає те, що саме по собі розділене, те, що власне є тільки відмінним від самого себе *partes extra partes*, засадничо недоступним для змішуючого та того, що возносить проникнення, яким було б проникненням «духа», точкою, що не має виміру і є неподільною, точкою, що є поза світом. Онтологія спів-буття — це онтологія тіл, всіх тіл, живих, неживих, тих, що відчують, розмовляють, думають, мають вагу. «Тіло», перш за все, означає: те, що є ззовні, як зовнішність, поруч, навпроти, коло, з (іншим) тілом, тіло коло тіла, у дис-позиції. Не тільки як якогось «мене» щодо певного «іншого», а перш за все *як мене самого*, щодо самого себе: з каменя, з дерева, з пластика чи з плоті, тіло є поділянням і відправною точкою від себе, до себе, поруч-з-собою, без якої «саме» не було б навіть «окремим самим» (1).

Мова не має тіла (як стверджували стоїки). Однак мовлення тілесне, воно користується звуками та видимими знаками, але те, що сказане, не тілесне, це нетілесне ціле світу. Воно не існує для світу чи середині світу, неначе тіло: в світі воно проявляється як зовнішність (оболонка — *пер.*). Воно є конкретною зовнішністю світу: не інвазія Іншого, яка опановує світ чи возвишає його, переводить його у щось інше, а виставлення напоказ світу-тіл як такого, як певного єдиного множинного джерела. Нетілесне виставляє тіла напоказ у відповідності з їх буттям-одне-з-одним: не ізольованими, не змішаними, а *поміж себе* як джерела. Реляція між одиничними джерелами — відбувається через обмін сенсами. (Відношення певного єдиного Витоку до інших, як його похідних, було б наповненою реляцією сенсу: однак воно вже було б не реляцією, а чистою густиною, не сенсом, а зациклюванням, *анулюванням* сенсу і врешті смертю джерела).

З цього часу вони подружили. Риба допомагала рибалці вибирати добрі місця для ловитви, розповідала, що діється на воді й під водою, а рибалка ділився з нею турботами. Невдовзі риба знала не тільки ймення й уподобання усіх його дітей і жінки, а й як виглядає у рибалки в хаті й на подвір'ї, чим він журиться і що думає. Інколи, коли щастило добре продати вилов, рибалка приносив пляшку вина, і вони удвох розпивали її по чарці, приємно гуторячи. Так однієї місячної ночі, коли хвилі були гладенькі, як пляшка, яку вони щойно викинули з човна, рибалка відчув, що ліпшого приятеля, ніж говоряща риба, в нього нема й ніколи не буде, і, сказавши, що його дім — її дім, попросив, щоб риба конче прийшла до нього у гості, бо такого приятеля він мусить показати своїй родині.

— Якщо ти не нехтуєш моїм домом, — закінчив рибалка, — то завтра я чекаю тебе на обід.

— Я не нехтую твоїм домом, — відповіла риба, — адже ми приятелі, все, що моє, то й твоє, тільки я ніколи не ходила до селища, і я не певна, чи знайду твою хату.

— Це так легко, — відповів рибалка, ти лише прав слід он на той пагорбок, а звідти йди прямо. Перша оселя, яка трапиться на дорозі і буде моєю хатою. Я тобі вийду назустріч, але навіть якби

мене щось затримало, йди просто до середини, тебе вже чекатимуть.

Єдине тільки прошу тебе, не проспи або не забудь нашого домовлення, бо я покличу знайомих і велю жінці зготувати обід, і, коли ти не прийдеш, я дуже сумуватиму й думатиму, що ти не хочеш переступити порогу моєї хати.

– Я прийду, – сказала риба.

– Я чекатиму, – пообіцяв рибалка.

Наступного дня, ледве сонце вийшло з води, як риба підхопилась і, протерши бризками очі, випростала плечі.

– Я йду до рибалки в гості, – сказала риба сонцю. Та сонце нічого не відповіло. Воно тільки одягло рибу в небачену червону луску, аж по воді сипнули іскри, й піднялося угору.

– Я йду до рибалки в гості, – вимовила риба й пішла берегом.

– Сьогодні мій найліпший приятель прийде до нас у гості, – сказав рибалка жінці, – приятель, якого ще не носила земля. Дивись, щоб усе було найліпше приготоване. Готуй щедро, не жаліючи, все, що в нас є в хаті, постав на стіл, а я ще збігаю докуплю наїдків і напоїв, бо мені тих, що є, видається замало, а все, що моє, те і його, тож не посором мене перед лицем його.

– Ти зовсім уже здурів, – вигукнула жінка, – вічно у тебе

Мова є тим, що виставляє напоказ множинну одиничність. У ній суще повністю виставляється як свій сенс, тобто як первинне поділяння, у відповідності з яким суще пов'язується з сущим, утворюючи круговерть сенсу світу, яка не знає ні початку ні кінця, яка є сенсом світу як спів-буття, одночасності всіх присутностей, які існують одні з огляду на інших і з яких ні одна присутність не існує до себе без того, щоб не існувати до інших. Ось чому ми розмовляємо одне з одним завдяки *тому ж самому* сутнісному діалогу, чи полілогу, мови, завдяки якому я мовлю навіть звертаючись до «самого себе», будучи для одного *себе* цілим «суспільством», будучи, дійсно, у мові і як мова *завжди водночас* «ми» і «я», «я» як «ми» і «ми» як «я». Оскільки я і самому собі не сказав би нічого, якщо б не був зі самим собою у такий спосіб, у який я є з численними іншими, якщо б це «з-» не було б «у» мені, у тому самому я, водночас зі «мною», точніше *як-в-один-і-той-самий-час*, тим єдиним у відповідності з яким я є.

Саме у цьому пункті особливо наочно виглядає сутність одиничності: вона не є індивідуальністю, кожного разу вона є точковістю певного «з-», яка зав'язує певне джерело сенсу і яка пов'язує його з безкінечністю інших можливих джерел. Так вона водночас над/всередині і транс-індивідуальна. Індивід є перетином одиничностей, дискретним показом їх перервної та перехідної одночасності.

Ось чому немає «мови», але є мови і акти мовлення, і голоси, первинно одиничний поділ голосів, без якого взагалі голосу не було б. У нетілесній диспозиції мов суще повністю проходить через людину

(2). Але ця експозиція експонує людину для неї самої, сенсу світу, сенсу буття як буттю-сенсу світу. В мові людина не є суб'єктом світу, вона не репрезентує людину, вона не є ні джерелом, ні метою людини. Так само мова не є і її сенсом, а, отже, і не надає світу сенсу. Вона в ньому є тим, що виставляє напоказ, але те, що вона виставляє, це не вона сама, людина, але світ і його власне буття-разом-з-всім-сущим у світі як світ. Ось чому вона є висловленістю сенсу: будучи «наділеною» мовою, людина перш за все сутнісно ви-казана у своєму бутті. Вона виставлена напоказ цьому «нетілесному зовнішньому» світу і як така є в самому серці світу, завдяки чому світ «утримується» чи «стоїть» у своїй власній одиничній множинності.

Мало сказати, що «троянда росте без причини». Оскільки, якщо б троянда була єдиною, то її безпричинний ріст замкнув би у собі, чи собою, будь-яку причину світу. Але троянда росте безпричинно, тому, що вона росте разом з резедою, шипшиною і чортополохом, а також кристалом, і морським коником, і людиною, і її винаходами. І ціле сушого, природа та історія не складають сукупності, цілісність якої була б чи не була безпричинною. Ціле сушого є власною причиною, і немає у нього ніякої іншої причини, але це не означає, що воно є своїм власним принципом і своєю метою, оскільки воно не є «собою». Воно є своєю власною диспозицією і множинністю одиницностей. Це буття ви-казується як певне між і певне «з-» одиниць. *Бути між* і «з-» говорить одне і те ж: вони говорять саме те, що тільки й може бути сказане (те, що інакше називається тим, що не можна виразити (indicible)), те, що не може бути показане як суще серед сущостей, оскільки це «серед» сущостей (серед: всередині, посеред, «з-»), які всі і щоразу існують одні серед інших. *Бути* не каже нічого іншого, а,

отже, якщо мовлення завжди проговорює тим чи іншим способом буття, то буття виговорюється тільки у нетілесності мовлення.

Це не означає, що буття – «це тільки слово», а радше означає, що буття є всім тим, що творить слово, а саме спів-буття у всіх сенсах. Оскільки окреме слово є тим, чим воно є, тільки посеред всіх слів, і окреме висловлювання є тим, чим воно є, тільки у цьому «з-» інших висловлювань. Мова, по суті, є саме у цьому «з-». Кожне висловлювання є одночасністю як мінімум двох висловлювань: того, що вимовля-

ється, і того, яке вислуховується – навіть якщо це здійснюю я сам, тобто сам кажу і сам чую. Якщо слово сказане, воно одразу й почуте, і сенс полягає не у передачі від джерела до того, хто його отримує, а в одночасності двох (як мінімум) джерел сенсу: джерела, того, що промовляє, і джерела, яке повторює.

Сенс – це коли сказане не є просто «сказаним», але, щоб бути сказаним, насправді, повинне повернутися до мене як сказане повторно. Але повертаючись до мене від іншого, воно стає іншим джерелом сенсу. Сенс – це перехід і поділ джерела у джерелі, одиничне множинне. Сенс – це виставлення основи без основи, що не є безоднею, а просто певним «з-» речей, які є суттю остільки, оскільки вони є суттю. *Логос* – це діалог, але діалог не має за мету досягнути «консенсусу»,

приятелі та приятелі, ти б ліпше дбав, чи ми можемо звести кінці з кінцями!

– Якщо мій приятель прийде, – нагадав рибалка, не слухаючи жінки, – скажи, що я зараз прийду, нехай він заходить до хати, я тільки за ріг і назад.

– Якщо твій приятель прийде, – вигукнула жінка, – та рибалка вже був далеко і не чув її слів, що заповнювали собою усе подвір'я, аж горобці ніколи не засиджувалися на цямрині колодязя, і по дорозі, якою прямувала гостя до рибалчиної хати докотився їх відгомін до риби, ще заки їй стало видно оселю свого приятеля.

– Помагай Біг, – сказала риба, угледівши на подвір'ї рибалчиних дітей і жінку.

– Говорюща риба! – закричали в один голос діти, але жінка гримнула на них, щоб вони не галасували й не заважали поратися, бо їй і так ніколи вгору глянути, а тут іще недолугий чоловік запрошує таких приятелів, для яких мало що не з ніг треба збиватися, аби догодити.

– Помагай Біг, – привіталася риба ще раз, вже трохи голосніше, та жінка, яка з ранку до вечора не стуляла щелепів, так багато говорила сама, що не почула, як біля неї риба говорить.

– Дивні звички мають люди, – подумала риба, – вони не віта-

ються й не помічають інших. Спробую ще раз, якщо мене й цього разу не почують, доведеться повертатися на берег і чекати на рибалку.

– Помагай Біг, – мовила риба, заходячи наперед, щоб жінка її помітила. Але жінка нахилилася, щоб підкинути дров, де в неї варився на відкритому вогні обід, і риба побачила, що її намагання марні.

– Нема ради, – зідхнула риба, – тут усі такі заклопотані.

Може, я колись іншим разом завітаю сюди. Певно я прийшла не в пору, тож нічого не вдієш.

– Бувайте, – вирішила риба й вигнула хвіст, щоб іти. Саме в цю мить жінка обернулася, шукаючи ганчірки, щоб зняти з полум'я казанок зі стравою, що бігла, і її погляд упав на рибу.

– Ще цього не вистачало, щоб на подвір'ї жива риба валялася, – вигукнула жінка. – Нещастя моє, доброго я маю чоловіка, який навіть вилову не здатен донести до хати, не розтрусивши половину по дорозі!

– Я – не вилов, – обізвалася риба, – я говорюща риба. Я приятель вашого чоловіка, і мене запрошено до вас у гості.

Та жінка від власної балаканини не почула риб'ячих слів.

– От і буде доповнення до обіду, – зраділа вона, беручи рибу на ніж і кидаючи її на сковорідку.

Його завдання полягає у тому, щоб налаштувати, просто настроювати, надавати тону та інтенсивності, певного «*сум-*», певного «*з-*» сенсу, множинності його виникнення.

Отож не варто протиставляти пустопорожню балаканину автентичності сенсовної мови. Навпаки – у балаканині слід побачити розмову спів-буття як такого: власне розмовляючи, обговорюючи, спів-буття підтримує саме себе, тобто чіпляється за буття. Говоріння-з виставляє напоказ *conatus* спів-буття, чи виставляє спів-буття як *conatus*, як зусилля і бажання закріпитися у якості «*з-*» а, отже, підтримувати те, що саме по собі є не стабільною та постійною субстанцією, а тим, що поділяють, та переходом. Таким чином у цій бесіді спів-буття завжди й у кожній сигніфікації, від возвишеної до найбільш незначної (аж до «фатичних» неістотних «алло», «привіт», «ну», які тільки підтримують розмову), слід розпізнавати мову, мова виставляє певне «*з-*» і сама виказується як «*з-*», вписується і *вписується* у ньому аж до свого повного вичерпання, спустошення значення.

«Позбавлене значення» – тобто те, що запускає круговерть сенсу, в передавання від одного до іншого, що означає не «переклад» у сенсі збереження значення (навіть видозміненого), а «переклад» як транс-дукцію (перетворення), розтягання та натягання від джерела-сенсу до джерела-сенсу. Ось чому це вичерпання завжди загрожує сигніфікації – воно завжди неминуче, воно завжди іманентне сенсу: його істина завжди йде у двох протилежних напрямках – у напрямку пустопорожньої балаканини й у напрямку абсолютної поетичної дистинкції. Вичерпання через «фатичну» неістотність і невичерпну здатність обмінюватися чимось, або ж вичерпання через чисто «апофатичне» значення, декларацію чи демонстрацію (аропhransis) самої речі як слова, яким не обмінюються, слова незмінного, як сама річ, але як річ *як така*. Від одного до іншого, це один і той самий *conatus*: те «*з-*», у відповідності з яким ми виставляємо себе напоказ одне перед одним, як «одних» і як «інших», виставляючи світ як світ.

Мова конститується й артикулюється з «у якості». Говорити, щось, означає представляти певне «у якості» чогось. Через призму сигніфікації це означає представляти певну річ у якості іншої (наприклад, її сутності, принципу, джерела чи мети, цінності, сигніфікації), але через призму сенсу та істини це означає представляти щось «в

якості» як таке, тобто бачити її поза-самою-собою, певне буття-перед, буття-з-усіма-речами (а не буття-у чи буття-поза).

Фраза Малларме «Я кажу «квітка»» виражає те, що слово означає «квітку» як «квітку» і нічого іншого, а це означає «відсутність будь-якого букету» тільки тому, що його «в якості» є також присутністю як такою кожної квітки у кожному букеті. Агамбен пише: «Мислення, яке схоплює буття у якості буття, повертається до сушого, не додаючи до нього додаткової детермінації; схоплюючи його в його бутті-таким, у чистоті (en tant que), схоплює його досконалу не-сокритість, чисте перебування-поза-самим-собою. Воно більше не каже щось як «щось», а вводить у висловлювання саме це «у якості» (3). Кожне мовлення вводить у висловлювання це «у якості самого себе», тобто взаємні експозицію та диспозицію одиниць світу (світу одиниць, одиничних світів, одиниць-світів). Мова є елементом цього «з-» як *такого*: простором його декларації, яка, своєю чергою, як така стосується всього і нікого, світу і його спів-існування.

Як казав Лабрюйєр, хоча й не він перший: «Все сказано, і ми прийшли занадто пізно». Звичайно, все сказане, оскільки все вже давним давно сказане, але все ще можна сказати, оскільки все як таке завжди повинне бути сказане знову. Смерть є перериванням певного говоріння всього і певної цілісності, того, що кажеться: вона показує, що *сказати-все* шоразу є певним «все сказано», дискретною і перехідною закінченістю. Ось чому «для суб'єкта» настає не смерть, а тільки її репрезентація. Саме тому «моя смерть» не йде разом зі

«мною» у чисте небуття. Оскільки вона є, як каже Гайдегер, найвищою можливістю екзистенції, вона виставляє напоказ екзистенцію як таку. Таким чином смерть постає саме як мова, і, навпаки, мова завжди виражає смерть: вона завжди виражає переривання сенсу як свою істину. Смерть як така і народження як таке постають як мова: смерть постає в бутті-одних-з-одними і через нього. Вона є розчерком «з-»: смерть – це «в якості» без якості чи доповнення: нетілесне як таке – а, отже, виставлення тіла напоказ. Ми народжуємося та помираємо не у якості чогось такого чи чогось іншого, а у якості певного «як такого», абсолютного, тобто у якості джерела-сенсу, абсолютного і абсолютно обмеженого, як йому і слід бути (а, отже, безсмертного).

– Я риба, – тільки й встигла вигукнути риба, хапаючись за серце, як їй потемніло в очах, і вона зашкварчала на пательні.

– Щось довго нема мого приятеля, – мовив рибалка, повернувшись додому з пляшками в веселих наличках і пакунками. – Я купив усе, що мої очі бачили, й гадаю, приятель утішиться.

– Тобі тільки й думки, що приятель, – сказала жінка. – На щось іншого в тебе нема ні часу, ні очей. Ти вже хочби пильнував вилову, а то розтрусив на подвір'ї найліпшу рибу. Добре, що я вгледіла та засмажила, інакше пропало б добро.

– Я не розтрушував риби, – заперечив рибалка.

– Як це так не розтрушував! – вигукнула жінка, – ти лишив на подвір'ї таку рибу, що я ледве з нею впоралася.

– Риба! – вигукнув рибалка, пригадавши, що він забув сказати жінці, що його приятель – риба, й кинувся до сковорідки.

– Чи ти здурів, – сказала жінка, – чого ти так кидаєшся. Можна подумати, що ти ніколи в житті не бачив смаженої риби.

Глянув рибалка на сковорідку, але смажені риби всі однакові, і рибалка не впізнав свого приятеля. Балакуша риба відрзнялася від інших тільки голосом, без якого вона стала такою, як і решта її братів й сестер.

Довго чекав рибалка на свого приятеля, та балакуща риба не з'являлася. Вже й діти полягали спати, і рибалки почали лагодитися на ніч на ловитву, а риба все ще не йшла. Рибалка кілька разів виходив на дорогу, думаючи, що може, риба не може знайти його оселі, однак риби не було ні на дорозі, ні на березі, де вони удвох розпивали вино, вирушаючи на ніч в море. Хоч і скільки питав рибалка перехожих рибалок, чи не бачили вони його приятеля, говорючої риби, яку він запросив до себе в гості, забувши попередити жінку, що його приятель – риба, йому ніхто нічого не міг відповісти, та й люди тільки похитували головами, чуючи про говорючу рибу, а згодом почали й цуратися. Бо щоразу, повертаючись з моря, рибалки розповідали, як замість їхати з ними на ловитву, рибалка ходить по березі й гукає свого приятеля, а коли витягнуть з вилівом сіті на пісок, він припадає до кожної риби і на колінах благає, щоб вона сказала йому хоч одне слово.

– Шкода мені рибалки й говорючої риби. На мою думку, тут провина рибалки, може, навіть більша, ніж його жінки.

– Ти так гадаєш? – позіхнув шакал, якому не хотілося розмовляти.

– Але найбільше мені шкода навіть не рибалки й не риби, а

З цього можемо зробити висновок, що ніхто ніколи не народжується і не помирає самотньо, чи, радше, що самотність народження/ смерті – самотність, яка вже не є самотньою – є точною зворотною стороною своєї розділеності. Якщо є правдою те, що каже Гайдегер, що я не можу померти замість іншого, то не менш вірним є і те, що й інший помирає, оскільки він живе «зі-» мною, і що ми народжуємося та помираємо одне з одним, виставляючись один перед одним напоказ, щоразу виставляючи напоказ неможливу до виставлення самотність джерела. Французькою ми кажемо «померти до» (mourir a) – до світу, до життя, так само, як і «народитися до» (naître a). Смерть є до життя, і це є чимось іншим, ніж негативність, у яку переходить життя, щоб воскреснути. Абсолютно точно: смерть як плідна негативність є смертю єдиного суб'єкта (індивідуального чи колективного). Смерть до життя, екс-позиція як така (ви-ставлений як виставлений = той, хто розвертається до світу, в світ, сам ніщо свого «творіння»), може бути тільки «з-», самотньо множинною.

У цьому сенсі мова є саме тим, що Батай називає «практикою радості перед смертю». Жодного відхилення, жодної угоди з нестерпністю смерті. У певному сенсі самим трагічним. Радістю як позбуванням сенсу, яке розкриває джерело: самотнє множинне як таке. Це «з-» як таке, тобто буття таким як таке: досконале і просте – безсмертне – рівне самому собі і кожному іншому, рівне самому собі, оскільки і так, як воно рівне кожному іншому, тобто у своїй суті збігається з кожним іншим у цій рівності. Як кажуть, «спільна доля»:

все, що ми маємо спільного, - це сказати самому собі про цю спільність (у мене немає нічого спільного з самим собою, окрім як сказати про цю спільність), ми обмінюємо і не обмінюємо, ми не обмінюємо цю крайність говоріння у кожному слові, як саме мовлення. Мова виставляє смерть напоказ: вона не заперечує і не стверджує її, вона носить її у самій собі, смерть є саме тим, що вноситься у неї – і тим, що у мові є.

«Смерть у мені говорить. Моє мовлення є вісткою про те, що у цей самий момент випущено у світ смерть, що між мною, тим, хто промовляє, і буттям, до якого я звертаюся, раптом стала вона: вона є між нами як проміжок, який нас розділяє, але цей проміжок водночас є і тим, що не дає нам бути окремими, оскільки він є умовою кожного розуміння» (4). Таким чином «література» є мовою у напруженні на-

родження і смерти, оскільки мова існує, як і належить, у напруженості звернення, згоди та розмови — у якості оповіді, дискурсу, співу (які, своєю чергою, творять диспозицію самої мови: її буття-поза-самою-собою і щодо самої себе, поділянням, не тільки мов, але й голосів, жанрів і тонів, певна множинна поділяє її, без цього поділяння взагалі не було б жодного «у якості»). «Література» означає: буття-разом того, що не має спільного джерела, але первинно є разом, чи «з-».

Ось чому, якщо, відповідно до Гайдегера, відношення до власної смерти полягає у «перейманні від самого себе свого найбільш власного буття» (5), це припущення, однак, не передбачає, на цей раз вже всупереч тому, що стверджував Гайдегер, що «спів-буття з іншими відмовляє» (6). Якщо спів-буття є просто спів-сутнісним буттю, чи, радше, у самому бутті, то тоді найбільш питомою можливістю є спів-сутнісна можливість «з-» і як «з-». Моя смерть є «найбільш питомою» спів-можливістю власної можливості інших сущих. Вона є, вона «буде» моєю смертю у їхньому слові, яке каже «він помер»: отже, її немає і не

буде ніде окрім (цього слова). Вона є «моєю» можливістю тією мірою, якою вона утримує можливість «мого»: тобто тією мірою, якою ця «моість» перебуває в одиничній множинності завжди-іншої-моїсті. У фразі «він є мертвим» питання стоїть саме про буття, причому як про спів-буття.

Таким чином «смерть» не є негативністю, а мова не знає і не практикує негативність (окрім логічної). Негативність — це дія, яка прагне відректися буття, щоб змусити його бути: жертвоприношення, відсутній об'єкт бажання, зату-

маненість свідомості, відчуження — а, отже, ніколи і не смерть, і не народження, а тільки допущення безкінечного передбачення: буття є безкінечною передумовою щодо самого себе, воно є процесом передумовлення — це постійне опановування цієї передумови, завжди і по цей бік і по той бік від самої себе, а тому — є негативністю у дії. Але все відбувається інакше, якщо буття — це дис-позиція, яка є одинично множинною. Розсування дис-позиції є *ніщо*: це «ніщо» не є запереченням чого-небудь. Воно є тим нетілесним, з допомогою якого, відповідно з яким тіла співіснують одне з одним, одні поруч з іншими, пліч-о-пліч, у контакт, а значить, відірвано одне від одного. Це *ніщо* є *res ipsa*, сама річ: річ як саме-буття, тобто як так-буття всякого суцього, взаємна експозиція сущих. Які існують тільки завдяки й у цій експозиції.

заклопотаної жінки, що не почула риб'ячого голосу.

— Я не погоджуюся з тобою. Рибалка просто сплехував, бо з тим, що носиш у душі, не вільно ні з ким ділитися, окрім хіба найближчого приятеля. А жінка не була чоловікові приятелем уже хоча б тому, що він ніколи не гурорив із нею так, як із рибою. Зрештою, не виключене, що жінка його просто ніколи й не слухала.

— Не доцільно шукати скарбу там, де ти його не закопав, — вела своєї бляшанка. — Саме тому з усіх потерпілих мені найбільше шкода жінки, яка не почула голосу говорючої риби. Риба загинула — це сумно. Однак кожен мусить раніше чи пізніше вмирати. І, як на мене, горе рибалки з приводу загибелі приятеля навіть сумніше, ніж сама смерть риби. Та вмирати, за все життя не почувши голосу риби, — це справді найгірше, що може трапитися людині.

— Може, в наступному втіленні жінка цей голос почує, — нехотя докинув шакал.

— Сумно, що вона не почула цього голосу в цьому житті, — не поступалася консервна бляшанка. — А сум, як відомо, має довгі ноги...

Такий є вказівним займенником: так-буття є вказівною (demonstrative) сутністю буття – сушим, яке показує себе всьому сушому і посеред сушого.

І нарешті, хочуть вони того чи ні, всі осмислення негативности сходяться в одній точці (принаймні вони через неї проходять, навіть якщо у ній не затримуються): тій точці, де саме по собі негативне (щоб бути *nihil negativum*, а не тільки *nihil privativum*) повинно ухилитися від власної дії і підтвердитися для себе самого, без решти – чи навіть, навпаки, утвердитися як абсолютний залишок, якого ніщо не може втягнути у логічний взаємозв'язок певного процесу чи дії (це критичний, зависаючий у повітрі, неопераціональний момент у самому серці діалектики). Самообґрунтування переривається, відбувається збій у процесі й у його осмисленні: збій і миттєве перетворення супозиції у дис-позицію. Дис-позиція є тим самим, що і супозиція: у певному сенсі вона є абсолютним передуванням, і «з-» завжди вже дане. Вона не «є під», вона не передує щодо позицій, вона їм одночасна.

Небуття буття – його сенс – це дис-позиція. *Nihil negativum* – це *quid positivum* як одиничне множинне, тобто остільки, оскільки жоден *quid*, жодне суще не розпростирається *без з*. Воно є *без* (відірване) тією мірою, якою воно є *з*: показане і доказане у спів-бутті, є доказом існування.

Те саме стосується і зла, чи не полягає воно у тій самій дії, яке переповнює якесь «з-». Переповнити певне «з-» можна, заповнюючи чи спустошуючи його: його можна приписувати чи до основи повні та неперервності, чи до безодні неперехідності. У першому випадку одиничне стає частиною певного цілого – і з того моменту воно вже і не одиничне, і не множинне. У другому випадку одиничне існує тільки окремо від «сам», а отже, як ціле – і воно, знову ж, не є ні одиничним, ні множинним. У обох випадках на горизонті маячить вбивство: смерть як операціональна негативність Тотожного, смерть як твір Єдиного-Все (Un-Tout) чи Єдиного-Я (Un-Moi). Ось чому смерть є протилежністю вбивства: вона є не діючим, однак існуючим «з-» (вбивство неминуче губить смерть).

«З-» не є ні основою, ні її відсутністю. Воно є не чим іншим, як спів-буттям, нетілесним «з-» буття-тіла як *такого*. Перш ніж стати словом, мовою, вербальністю і сигніфікацією, «мова» є ось чим: розширенням і одночасністю «з-», оскільки вона становить собою *найпитомішу*

потугу тіла, його здатність *торкатися до* іншого тіла (чи торкатися самого себе), що є не чим іншим, як об-значуванням тіла. Воно закінчується – перестає бути і завершується у єдиному жесті – там, де воно є-з.

У цьому сенсі слід радше «говорити з», ніж говорити-комусь чи говорити-собі, ніж «говорити» («заявляти», називати) або ж проголошувати (випинати чи висвітлювати сенс), «говорити з» означає «розмову» і *conatus* певного виставленого-на-показ, яке не виставляє жодної таємниці, крім самого виставлення. «Говорити-з» так само, як кажуть «спати з», «виходити з» (*co-ire*) чи «жити з»: це певний (ев)фемізм, який застосовують для того, щоб (не) сказати нічого, окрім того, що це «хотіти-сказати» (*le vouloir-dire*) хоче у різний спосіб сказати, *тобто це є сказати* (*c'est-a-dire*) саме буття як комунікацію, і мислення як воно говориться: *co-agitatio* буття. «Мова» – це не інструмент комунікації, і комунікація є буттям, а буття, отже, є тільки те нетілесне, у якому тіла заявляють про себе одне одному як *такі*.

1. Jean-Luc Nancy. *Corpus*, Paris, Anne-Marie Metailie, 1992, с. 32.

2. «Мова, яка виговорила чи замовчала, - це первинне і найширше о-люднення суцього. Так видається. Але вона якраз і є якнайпервиннішим роз-людненням (*Entmenschung*) людини як наявної живої істоти і «суб'єкта», а також всього, що було до цього часу. (М. Heidegger, *Beitraege zur Philosophie*, Frankfurt a/Main, Vittorio Klostermann, 1989, 510).

3. *La communaute qui vient*, trad. francaise Marilene Raiola, Paris, Le seuil, 1990, с. 109-110.

4. Maurice Blanchot, *La litterature et le droit a la mort, La part du feu*, Paris, Gallimard, 1949. Однак у всіх своїх роботах Бланшо постійно писав про це слово смерті, тобто про «унікальне народження» мови твору, у якому твір роз-створюється (*se des-oeuvre*) (*L'oeuvre et la communication, L'espace litteraire*, Paris, Gallimard, 1955, с. 277).

5. *Sein und Zeit*, Max Niemeyer, Tübingen, 1972, #53, с. 263.

6. Там само, с. 263.

З книги: *Буття одиничне множинне/Jean-Luc Nancy, Etre singulier pluriel*, 1996.

Переклав Тарас Матіїв

франклін рудольф анкерсміт

ВИКОРИСТАННЯ МОВИ
У НАПИСАННІ ІСТОРІЇ

Йоан

ЗОЛОТОУСТИЙ

ПРО СВЯЩЕНСТВО

Ми могли б запитати: чому історіографія використовує мову у спосіб, проголошений конструктивним? Якщо не можна стверджувати, що історичний наратив відтворює справжню картину минулого, навіть якщо всі його твердження істинні, що розповідь історика опісує бодай частину минулого і що існують гносеологічні правила, котрі пов'язують наратив з минулим, з'являється бажання поцікавитись, чому все-таки розповідь історика допомагає людині збагнути минуле.

Фактично, ми вже відповіли на це запитання, коли говорили про те, що наратив історика є *спробою* або *пропозицією* встановити, як мова співвідноситься з реальністю. Коли історик конструює наратив, він вибирає твердження, які, як йому здається, найліпше прислужаться у вивченні минулого: він вважає, що пропонує позицію, з якої найліпше споглядати минуле. Будучи всього лиш реченнями, історичні наративи не спроможні передати когнітивне знання (хоча твердження, які у них містяться, здатні на це): проте мій мозок може, наприклад, формулювати для вас пропозиції, які є спонукую до якихось дій, а не простими описами минулих подій. Речення не є ані істинними, ані помилковими; вони не стверджують, що реальність на щось схожа (хоча її характер може впливати на зміст наших пропозицій чи навіть визначати їх). Ці речення є, по суті, засобами демонстрації історичної дійсності. *Демонстрація* і *пропозиції* знаходяться десь на півдорозі від знання до пізнання. Обидві вони є ширшими ніж просто знання: демонстрація (минулого) та формулювання пропозиції (про те, як слід інтерпретувати минуле) прокладають шлях до знання про минуле і вказують, як із ним ліпше спілкуватись. Новаліс припускав, що вони упорядковують наше знання, не будучи ним насправді. Так само можна було б сказати, що не основані на знанні парадигми Куна є пропозиціями про те, як поводитись з фізичною реальністю, або демонстрацією того, як це слід робити, тоді як «нормальна наука» накопичує знання, яке можна отримати, визнавши цю парадигму.

Оскільки історичне знання завжди обумовлене цими некогнітивними пропозиціями або способами демонстрації минулого, було б несправедливим стосовно них стверджувати, що вони є всього лиш інструментами отримання знань про минуле. Із того, що твердження «а» є інструментальним при отриманні «b», робити висновок про те, що «а» є всього лиш засобом отримання «b», означає ставити другорядні проблеми над першорядними: ці некогнітивні пропозиції про те, як має виглядати минуле, лежать в основі наративного історіописання. Ще суттєвішим є те, що історики рідко, якщо й взагалі коли-небудь, замислюються над численними деталями когнітивних імплікацій своїх пропозицій про те, як слід вивчати минуле. І не тому, що історики надто ледачі, щоб робити це. Можна відзначити принаймні дві причини

Книга п'ята

Думаю, що я уже досить наочно довів, який досвід повинен мати наставник у боротьбі за істину; крім того, хочу сказати ще про один предмет, який буває причиною багатьох небезпек, або, точніше, не він, а ті, що не вміють добре ним користуватись, сам же подасть спасення і багаті добра, якщо ним будуть займатись мужі ревні і здібні.

1. Що ж це? Великий труд підготування проповідей, призначених для народу. По-перше, ті, що ними опікується пастир, переважно не хочуть вважати проповідника учителем, а, ставлячи себе вище від учнів, займають позицію глядачів, присутніх на світських видовищах. І як там народ ділиться – одні пристають до одного, а інші до іншого, – так і тут, розді-

лившись, одні переходять на бік того, інші – на бік сього і слухають проповідників прихильно або неприхильно. І не тільки в тому полягає складність, але й в іншому. Якщо комусь із промовців трапиться вплести у свою бесіду щось, що вже використали до нього, то він наражається на більші докори, ніж викрадач чужих грошей. З таким звинуваченням часто стикається навіть той, кого лише підозрюють у цьому, хоча він у нікого нічого не запозичав. Та що казати про чужі праці? Буває не вільно йому весь час користуватись плодами власного духа, бо багато з тих, що звикли слухати не задля науки, а задля розваги, сидять там наче судді трагедії або гри на кифарі¹. І та сила слова, яку ми визнали зайвою, виявляється тут потрібною не менше, ніж у софістів, коли вони змушені спорити поміж собою.

2. Отже, треба великої сили духа, що набагато перевершує мою смиренність, щоб відволікти народ від тієї невідповідної і безхосенної розваги і привчити його до слухання з більшою користю, аби він підкорявся і йшов за проповідником, а не щоб той керувався примхами люду. Цього неможливо досягнути інакше, як двома способами: зневажанням похвал і силою слова. Якщо не буде бодай одного, то і другий окремо від першого буде без користі. Якщо той, що зневажає похвали,

такого стану речей. По-перше, дослідження цих імплікацій буде всього лиш деталізацією запропонованої пропозиції. По-друге, розробка цих імплікацій не виведе на рівень, на якому можна буде отримати інтерсуб'єктивно прийнятне знання. Пам'ять про таку пропозицію нікуди не подінеться. У певному сенсі історик завжди буде замкнутий в рамках власного історичного світу, і саме тому ці історіографічні пропозиції не закорінені у ґрунт когнітивного знання. І, що ще важливіше, ми могли б навіть запитати, чи взагалі маємо право вимагати створення дисципліни, в рамках якої розуміння набувало б форми когнітивного знання, а не пропозиції. Хіба недостатньо продумана пропозиція не використовується частіше, ніж обґрунтоване знання?

Ці міркування можна використовувати для пояснення ще одного факту історіографії. Когнітивне знання потребує універсального суб'єкта пізнання, тоді як пропозиції завше пов'язані з їх авторами. Усіма схвалена пропозиція перестає бути пропозицією: вона стає правилом, а пропозиції не є правилами. Невід'ємною властивістю пропозицій є те, що їх можна раціонально осмислити, хоча вони й не є універсально узгодженими. Тому нікого не повинні дивувати чи хвилювати постійні суперечки між істориками, які є навіть більш драматичними, ніж в інших галузях науки. Існування зв'язку між наративом та окремим істориком (а не з універсальним суб'єктом пізнання) демонструється також здатністю розповіді бути пропозицією.

Тут ми повинні розглянути основну проблему, до якої призводять суперечки істориків. Багато разів згадувалось, що те, що наратив є, по суті, всього-лиш пропозицією, не виключає можливості раціонального обговорення його природи. Чи це можливо? Звичайно, може видатись, що наукова дискусія вартує затраченого часу, адже під час дебатів обидві сторони розповідають, чим є дійсність, і ми можемо порівняти їх твердження із відомими нам відомостями про реальність. Проте якщо пропозиції не можна порівняти з реальністю, то як відрізнити розумні твердження від безглузвих?

Щоб відповісти на це запитання, слід почати з розгляду іншої особливості історичної оповіді. Вона складається з тверджень. Аналізуючи переваги історичного наративу, ми використовуємо інші твердження, у котрих суб'єкти (поняття) пов'язані з темою обговорення. Отже, хоча в таких дискусіях і розглядається історичний наратив, це не уможливорює його появу у використаних твердженнях. Твердження (наративу) взагалі не є частиною тверджень. У цьому сенсі історичні наративи схожі на речі позалінгвістичні, речі, відомі з повсякденного життя, як от стільці чи будинки. Коли ми говоримо про крісло чи хатину, то слова, якими послуговуємось, означають, що ці речі з'являються у нашій мові, проте вони не позначають їх безпосередньо. Розумно означити *речі* як сутності, про котрі можна говорити безвідносно до того, існують вони як самостійна частина мови чи ні. Слід підкресли-

ти, що це — лише означення слова «*річ*», а не пропозиція будь-якої онтології. Означення слова «*річ*» показує, що саме є справедливим для речей незалежно від вибраної онтологічної концепції. Подібно до означення речі, чинного у даний момент, історичні наративи теж стають речами, як крісла чи будинки. Це цікавий результат, адже він свідчить про те, що, окрім мови та речей, які зазвичай визнають єдиними категоріями, існує третя категорія, що поєднує властивості двох перших. Прілюструємо це наступною діаграмою:

II. Мова

I. Наративні пропозиції

III. Дійсність

Правий бік діаграми (II і III) завжди був головним у філософських дискусіях. Численні філософські проблеми, котрі виникали довкола проблем істини, референції, епістемології, і ступеня цінності загальних тверджень повинні бути розміщені там. Проте існують і такі пропозиції наративу, котрі не обговорюються, не пов'язані з реальністю і які можна лише згадувати у мові, бо вони не є частиною цієї мови. Проте ці пропозиції наративу завжди виражені через мову. Тому їх неможливо віднести до категорії II чи категорії III — у нашій діаграмі вони займають окреме місце. Я не стверджую, що категорії I і II вичерпують все, що можна отримати, вживаючи мову; я всього лиш хочу підкреслити, що, вивчаючи, як наратив використовує мову, мусимо встановити різницю між категоріями I та II.

Важливо також, що права та ліва сторони діаграми взаємопов'язані. Деколи пропозиції, поміщені на лівому боці, є або загальноприйнятими, або не усвідомлюються як пропозиції, або зустрічаються дуже часто. Тоді пропозиція може втратити свої характеристики і стати *правилом*, котре визначає, як повинна виглядати реальність і у який спосіб із нею повинна бути пов'язана мова. Тепер перейдемо на правий бік діаграми. Наведемо приклад, який допоможе прояснити суть цього переходу. Наративні інтерпретації минулого деколи отримують імена. Так, словосполучення «Холодна війна» стосується певної інтерпретації політичної історії, скажімо, із 1944 до 1960 року (тут я абстрабуюсь від відмінностей у окремих інтерпретаціях цього феномену, запропонованих істориками цього періоду). Проте хоча у твердженнях, котрі містяться в такій наративній інтерпретації, наголошено на минулому, словосполучення «Холодна війна» стосується лише інтерпретації, а не минулого як такого. Окрім того, дозвольте нагадати, що довший час всі історики погоджувались із сенсовністю саме такої пропозиції про те, під яким кутом зору слід дивитись на минуле. Тоді запитання про те, чи дійсно була холодна війна, стає таким же безглуздим, як і про те, чи справді існував чоловік на ім'я Гаррі Трумен і чи дійсно він був Президентом Сполучених Штатів. Загальноприйнята пропозиція перетворилась на

не проповідує науки «люб'язно і з сіллю»², то втрачає всяку повагу народу і не отримує жодної користі зі своєї великодушності; а якщо, вправний під тим оглядом, стане захоплюватись славою грімких оплесків, то однаково зашкодить і людям, і собі самому, бо, женучись за похвалами, прагнучиме проповідувати радше для приподобання слухачам, як для їх користі. І як той, хто не клопочеться похвалою, обдарований силою слова, не піде за примхами народу, все ж не принесе йому жодної значної користі, бо не має досвіду проповідування, так і той, хто піддається пристрасті до похвал, хоча має здібності повчати народ своїми бесідами, бажатиме проповідувати те, що народові подобається, аби тільки збирати голосні оплески.

3. Отже, добрий керівник повинен бути сильним в одному і другому, аби брак одного не знищив іншого. Коли він, виступаючи перед народом, говоритиме так, що заторкне й байдужих, а потім зіб'ється, стане затинатись і через недосвідченість зашаріється, то одразу пропаде всяка користь з його бесіди. Тих, що їх викривано, боляче вражає його мова, і, не маючи іншого способу відомсти, засиплють його насміхами за його неправність, сподіваючись тим прикрити свої вади. Тому він

повинен, як добрий керманіч, чудово володіти обома вміннями, аби у випадку потреби відповідно послуговуватись і тим і тим. Лише коли він виявиться бездоганим у всьому, тоді зможе з повною владою поступати зі своїми підлеглими, караючи чи звільняючи. Без цього важко досягти такої влади. Зрештою, великодушність не повинна обмежуватись одною тільки зневагою щодо похвал, але й сягати далі, аби користь знову не залишилась не звершеною.

4. Що ж іще належить нехтувати? Ненависть і заздрість. Не можна ні занадто остерігатися й боятися несправедливих звинувачень (а настоятелю майже неможливо вберегтись від безпідставних докорів), ні зовсім їх легковажити: хоч би вони були хибні, хоч би їх висували люди прості, все-таки треба їх чимшвидше заперечити. Ніхто так не ширить доброї і злої слави, як нерозсудливий народ: звикнувши слухати і говорити необдуманно, він повторюватиме все без усякого зважування, зовсім не турбуючись про істину. Тому не належить маловажити людей: всякі лихі підозри слід тут же усувати, а самих обвинувачів, хоч би були найнегідніші, лагідно переконувати у протилежному, не оминаючи нічого, що могло би зняти недобру славу; якщо ж і по тому, як ми зробили зі свого боку все, обвинувачі таки не перестануть, тоді треба їх нехтувати. Хто у таких

історичний феномен, що сам є частиною минулого. Новоприйнята угода стосується зв'язку між мовою та словами, і від моменту її прийняття словосполучення «Холодна війна» стосуватиметься речей не на лівому боці нашої діаграми, а на правому.

Значення цього аргументу подвійне. По-перше, він звертає увагу на те, що сучасна англосаксонська філософія мови завше занадто легко допускала існування певних типів речей, у котрі ми віримо: мало хто цікавився, що саме змушує нас віддавати перевагу тій чи іншій речі чи типу речей перед іншим набором подібних сутностей. Фуко мав рацію, коли стверджував, що наш інструментарій пізнання дійсності не може змінитись одномоментно, оскільки питання про те, які речі є реальними, належить до сфери раціонального дискурсу, і прояснення характеру такого дискурсу є важливим завданням філософії. Конкретизація *типів* сутностей, якими ми наміряємось інвентаризувати реальність – це, по суті, завше результат *історичної* інтерпретації дійсності, а не щось абстрактне. Наука описує властивості речей; історія уніфікує наше сприйняття, роблячи можливим розпізнавання типів речей. Відділення мови від реальності (правий бік діаграми) і орієнтація на певні типи речей є результатом та заключною стадією історичного сприйняття дійсності. Проте поки ми використовуємо мову історика, чіткої межі між мовою та реальністю виявити неможливо, оскільки мова все ще містить терміни на кшталт «Холодної війни» із амбівалентними характеристиками. Імовірно, саме цим пояснюється цікава тенденція багатьох істориків та філософів історії приписувати мові функції, характерні для реальності, і навпаки.

Тепер обговоримо інший аспект: ми пов'язували визнання історичного характеру реальності з твердженням Гегеля про те, що багато що в історії можна звести до вольової дії людини. Наведені вище твердження показують, що ми не повинні інтерпретувати твердження Гегеля як теорію, яка визначає, що саме належить до історії. Це не так, оскільки окрім наслідків вольових дій минуле *також* містить незумисні результати вольових зусиль – тип речей, яких не змогла розпізнати Просвіта. Твердження Гегеля має розглядатись як теорія історичності мови. Мову можна використовувати також і для того, щоб говорити про ці ненавмисні результати вольових зусиль суб'єктів історії (тут мова взаємодіє з реальністю без особливих проблем). Проте у цьому випадку мова використовується вже не для *опису* минулого, а для його інтерпретації. Сутності, що стосуються такого способу використання мови, це не частина минулого, а «нарративний всесвіт». Таким чином, відокремлення людини Романтичної (сучасного історика) від соціального порядку (Просвіти) не означає, що історики зударившись з тією частиною історичної реальності, котрою досі нехтували і котра назавше залишиться для них таємницею за сімома печатами. Йдеться не про відкриття нової частини минулого, а про виявлення нового виміру у

використанні історіографічної мови. Виявлено новий вимір: історичний дискурс, змістом якого є пропозиції істориків про те, як слід інтерпретувати минуле. Без сумніву, абсолютний консенсус недосяжний, як лінія горизонту – і це пояснює, у який спосіб виникло провалля між людиною Романтичною та соціальним устроєм. Не дивлячись на драматичні та небезпечні наслідки переконаності у нездоланності цього провалля, людина Романтична вважає, що ця прірва шезне, як тільки стануть відомі характер та результати нового способу міркувань про соціоісторичну дійсність, що випливають із відкриття нового виміру мови: цей новий вимір і є тим «логічним простором», у якому відбуватиметься дискурс, буде обговорюватись та дебатоватись історія.

Проте процес обговорення та дебатування передбачає існування критеріїв істинності тверджень. Якою б мала бути мета дискусії, у якій легітимними вважаються абсолютно довільні твердження? Нагадаємо читачеві певний постулат, що породив ідею про те, що наративні пропозиції є речами. Властивістю речей є певна єдність та зв'язність; коли б річ не мала цих властивостей, то вона була б не річчю, а простою сукупністю. Отже, подібно до звичайних речей, історичним наративам має бути властива якнайбільша єдність та зв'язність. Ми розщепили реальність на речі (моделі) із максимумом єдності та зв'язності (і можемо обговорювати, наскільки успішно це зробили); так само наративні речі, створені істориком у наративному всесвіті, повинні володіти тією ж мірою єдності та зв'язності. Це пояснює, чому історики та філософи історії, особливо адепти німецького історизму часів Ранке, завше вимагали, аби історик виявляв єдність та зв'язність розмаїтих аспектів та частин досліджуваного періоду. Єдине заперечення проти цієї пропозиції полягає в тому, що ця єдність та ця зв'язність не є властивостями самого минулого і, отже, не можуть бути «виявлені» істориком так, ніби вони там і були. Історик *присвоює* минулому цю єдність та зв'язність у власній наративній пропозиції про те, як слід інтерпретувати це минуле. Єдність та зв'язність не є характеристиками минулого; вони властиві історичному наративові, запропонованому для його опису.

Тому достоїнства історичних наративів визначаються їх єдністю та внутрішньою узгодженістю. Далі можемо запитати, а що ж таке ця єдність та узгодженість? У зв'язку з цим слід розрізнати дві точки зору на історичну оповідь: 1) наратив як контамінація окремих одиничних тверджень; 2) наратив як якнайповніше взаємопоєднання та взаємозв'язок. На перший погляд видається очевидним, що перша точка зору на наратив є більш узгодженою та несуперечливою. Не підлягає сумніву, що речення історичного наративу повинні послідовно та прозоро пов'язуватись між собою. Якщо історична оповідь перескакує з однієї думки на другу, з одного об'єкту опису на інший, і твердження, які її утворюють, поєднані у непередбачуваний спосіб, ми, звичайно, маємо

випадках занепадає духом, той ніколи не зможе зробити нічого великого і благородного; знеохота і безнастанний неспокій можуть зламати силу його духа і довести до крайнього безсилля. Священик повинен ставитись до своїх підопічних так, як батько ставиться до малих дітей: як не відвертаємось від дітей, коли вони перечать, плачуть або бояться, як не дуже переймаємось, навіть коли вони до нас усміхаються або пестяться, так і священники не повинні ні пишатись похвалами народу, ні перейматись докорами, якщо вони несправедливі. А це, мій друже, річ дуже трудна, а може, й неможлива. Не знаю, чи хтось із людей може сягнути такої досконалості, аби не тішитись, коли його хвалять. А хто радіє з чогось, той, очевидно, цього бажає, якщо ж не здобуде, то стане журитись, непокоїтись, мучитись і сумувати. Як багаті, поки багаті, веселяться, а потрапивши в нужду, важко дають собі з нею раду, як тим, що звикли до вишуканих страв, ніколи не смакують страви прості, так і душі любителів похвал і оплесків мучить наче якийсь голод, особливо якщо вони до них звикли або чують, що цього удостоюються інші. І таке діється не тільки тоді, коли їх несправедливо ганяють, але навіть коли їх не хвалять постійно. Скільки ж труднощів, скільки великих розчаровань,

гадаєш ти, чигає на того, хто з такою пристрастю і жадобою пускається в море проповідництва? Неможливо, щоби море ніколи не хвилювалось, неможливо, щоби душа такого чоловіка зоставалась без журби і гризот.

5. Навіть хто володіє великою силою слова (а це властиве небагатьом), то і той не є вільний від безнастанної праці. Позаяк сила слова не дається від природи, а набувається через освіту, то хоч би хтось довів її до найвищої досконалості, все ж може втратити, якщо постійним старанням і вправлінням не розвиватиме її далі. Ось чому ті, що мають вищу освіту, повинні працювати більше, ніж менш освічені, бо недбалство обох супроводжується різними наслідками, тим більшими, чим більша різниця між здібностями одного і другого.

Останніх ніхто не буде звинувачувати, якщо вони не скажуть чогось особливого, а перших, якщо не завжди видаватимуть бесіди, що перевершують думку, яка про них назагал уже склалася, з усіх боків чекають докори. До того ж, другі і за звичайну проповідь здобудуть великі похвали, а перші, якщо не виступлять із чимсь незвичайним і гідним подиву, не тільки не будуть похвалені, але зіткнуться із тим, що їх ще й ганитимуть. Слухачі сидять і судять про проповідь не за її змістом, а за опінією, яку має у них проповідник.

право означити її незв'язну. Проте подібна внутрішня непослідовність невластива жодному наративові (як історичному, так і неісторичному): будь-хто, хто пише математичний трактат, проповідь, роман, лібретто і т.п., мусить дотримуватись зв'язності. Тому дозвольте розглянути інший підхід. Коли ми захочемо обговорити проблему єдності та узгодженості наративу взагалі, перш за все слід бути здатним *ідентифікувати* зроблену у ньому пропозицію про те, як саме слід дивитись на минуле. Ми переконались, що історичний наратив є, по суті, пропозицією, так що узгодженість наративу може обговорюватись лише тоді, коли відомо, у який спосіб можна прояснити суть запропонованих пропозицій. Проблема в тому, що невідоме знаходиться лише через протиставлення з іншими такими ж пропозиціями. Якщо існує лише один наратив, що стосується, скажімо, Французької революції, неможливо розпізнати, яка саме із його пропозицій визначає ракурс споглядання Французької революції. У цьому випадку ми можемо взагалі не звернути уваги, що цей наратив реалізує якусь там пропозицію, і побачити в ньому лише відображення реального минулого у річищі парадигми Просвіти. Наративні пропозиції завше є способами опису минулого, і якщо існує лише один такий спосіб, він легко трансформується у переконання, що минуле було саме таким.

Отже, міра зв'язності та узгодженості наративу завше є відносною: про неї можна щось сказати тільки порівнюючи його з іншими розповідями, написаними про те ж чи такими, що стосуються теми. Отже зв'язність та узгодженість завше надаються наративу «іззовні»: вони недостатньо закорінені у ньому самому — чи, у крайньому випадку, виключно у ньому, — оскільки випливають із протиставлення двох наративів, присвячених одній і тій же темі. Це, звичайно, абсолютно узгоджується із попереднім твердженням про те, що знання історії не може розглядатись як когнітивне у власному розумінні цього слова — це, швидше, етап у триваючих дебатах. Отже, не існує жодного критерію, котрий би знаходився поза наративним представленням минулого, який дає змогу встановити певним «наративно-інваріантним» способом зв'язність та узгодженість оповіді про історію. Минуле саме постачає аргументами ці історіографічні дебати, проте ця обставина не є вирішальною, адже ці аргументи не можна ототожнювати з минулим.

Згадка про історіографічні дебати означає, що наше філософське дослідження наративного написання історії добігає кінця. Явно чи неявно сформулювати загальні правила, відповідно до яких мали б бути знайдені незаперечні аргументи у історіографічних дебатах — завдання для істориків, а не для філософа історії. Єдине, що може собі дозволити заявити філософ історії, це що зв'язність та узгодженість є формальними критеріями оцінювання відносних переваг історичних наративів, проте яке матеріяльне наповнення задовільняє ці критерії, визначатимуть виключно історики.

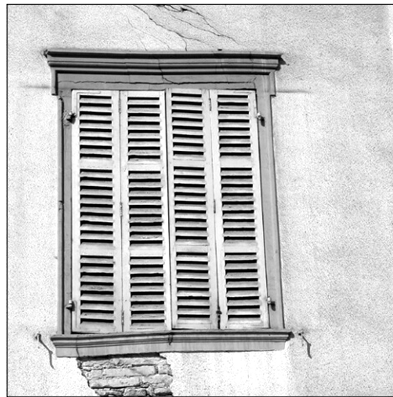
Переклав Юрій Яремко

Отож той, хто перевершує інших красномовством, повинен більше за інших старанно трудитись. Він не може виправдовуватись загальною рисою людської природи, що неможливо скрізь устигати: якщо його бесіди не зовсім відповідатимуть думці про нього, то його чекають розмаїті насмішки і нарікання від слухачів. Ніхто навіть не подумає, що випадковий сумний настрій, неспокій, журба, а часто і гнів, затьмарюють ум і не дозволяють ясно та зрозуміло висловити свої думки, і що взагалі людині неможливо завжди бути однаковою і скрізь устигати, а природно є часом згрішити, виявити слабкість. На це, як я сказав, не хочуть зважати, а звинувачують проповідника, судячи про нього наче про ангела. І взагалі, людина уже з природи така, що на заслуги ближнього, численні і великі, може не звертати уваги, а якщо трапиться якийсь ґандж, навіть незначний, навіть дуже давній, – одразу визнає його, одразу прив'язується і ніколи не забуває. Ось так якась маленька і незначна слабкість часто зменшує славу багатьох великих мужів.

6. Бачиш, мій друже, що сильний у слові мусить виявляти особливу старанність, а також велику терпеливість, якої зовсім не потребують ті, про яких я щойно згадував. Багато хто увесь час

ПАВЛО ШВЕД

бажання і мовлення:
машина поневолення
та стратегії опору

Одним із найвизначніших досягнень психоаналізу стало наголошення у ньому пов'язання тіла зі сферою символічного, що відкрило необмежене поле методологічних можливостей. Така пов'язаність натякала, що і слово як первинний елемент культури, а разом з тим як невротичний продукт, тобто парадигматичний зсув реалізації лібідо, не звільнене від диктату принципу задоволення і містить у собі весь механізм втамування бажання. Кожне слово розповідає нам первісний епос і є реченням у собі, де суб'єкт-бажання, імпліцитно присутній у слові, через лібідозне наснаження заволодіває певним об'єктом, чинячи розправу над додатком цього еліптичного словесного речення, що єдиний експліцитно маніфестує себе у слові. Нам дозволено спостерігати лише завершення цього бурхливого статевого акту, який лежить в основі кожного слова, і залишається лише припускати природу відсутніх елементів. Слово, яким ми його знаємо, є вже здійсненим, тобто розрядженим імпульсом, результатом набуття об'єкта пристрасним суб'єктом, що походить зі сфери фрейдівського «кипучого казана». Цей казан, ця Інстанція бажання, яка виступає джерелом лібідо, непридатна до будь-якої символізації, тому слово є лише наближенням, остаточним символом, що не може нічого означати. Смысл, тобто позначене, виключене за межі позначника, а значення належить виключно до сфери символічного і нездатне відтворювати позначене. Відношення між ними є відношеннями сублімації, отже при розгляді мовлення ми обмежені лише сферою символічного. Ті перетворення, яких зазнає лібідо, сублімуючись у символ, є перетвореннями виключення, а тому будь-яке мовлення, ще не набувши статусу мови, вже гранично далеко від Інстанції бажання. Проте це ще не означає, що воно позбавлене функції задоволення. Мало того, той первісний прорив, що уможливив сублімаційне перетворення лібідо, неодмінно відбувався як бурхливий психічний та фізіологічний оргазм. Слово, отже, і вимовлене слово як мовлення, попри відсутність значення (адже будь-яке значення залишається у сфері позначеного), є поєднаним з Інстанцією бажання своїм лібідозним походженням. Тому, будучи нездатним розповісти нам про бажання, воно здатне його здійснити. **Отож мовлення є реалізованим, здійсненим бажанням, древнім переказом про первісну епічну пригоду бажання людського тіла. Це водночас і розповідь про його тріюмфальний злет, і про його трагічну загибель. Це ніби конденсований до однієї миті міт про народження, тривання і смерть Першолюдини.** Адже бажання, сублімуючись у сферу символічного, невідворотно потрапляє у пастку мови. Саме неструктуроване, асистемне, імпульсивне, пристрасне, у своїй пригоді воно переживає первісне структурування, імпліцитно промовляючи перше речення. Це речення, ця перша вербальна структура існує вже в самому слові, де агент дії, тобто підмет-бажання, субліму-

турбує його без будь-якої причини, а не маючи у чому звинувачувати, ставиться вороже за те, що всі його шанують. Треба мужньо витримувати ці прикросці. Будучи не в силі схвати своєї безпідставної ненависті, вони злословлять і очорнюють, нишком наговорюють і явно ворогують. Якщо душа за таких умов буде непокоїтися і драгуватися, то не зможе зберегти бадьорість і геть занидіє з болю. А вони не тільки самі капостять, але стараються діяти ще й через інших: скажімо, вибравши когось, хто нічого не вміє, вони засипають його похвалами і подивляють понад міру, роблячи це із пристрасності або ж із невігластва і заздрощів, радше аби звести нанівець славу достойного, ніж прославити недостойного.

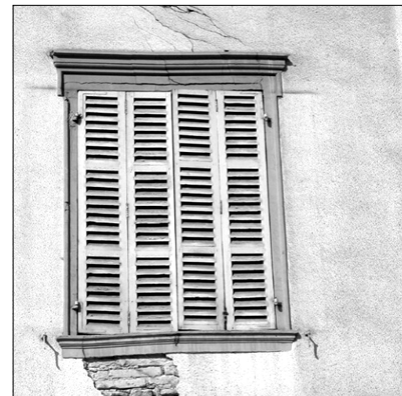
Та не тільки з ними має до справи добрий бесідник, а часто також із неучтвом цілого народу. Неможливо, аби всі згромаджені були людьми освіченими, інколи переважну більшість слухачів становлять люди прості; перші ж, хоч і розумніші від тих, все-таки у порівнянні з людьми, здатними судити про красномовство, стоять нижче настільки, наскільки решта у порівнянні з ними. Заледве кілька знайдеться таких, що їх судження у цьому питанні були би справедливими. Через це нераз і найліпший проповідник дістає мало оплесків,

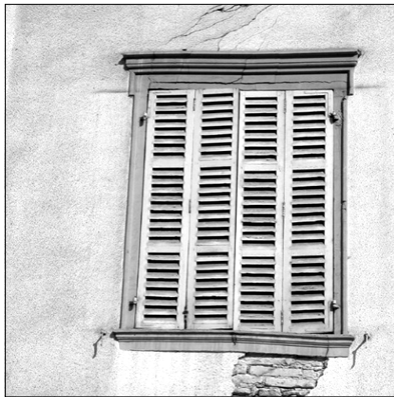
а іноді залишається без будь-яких похвал. Треба тому бути готовим до такої несправедливості, і тих, які чинять так через темноту, прощати, а тих, що клопочуться із заздрощів, оплакувати як нещасних і гідних жалю людей, маючи при цьому переконання, що сила слова не зменшується ні через цих, ні через тих. Мистець, що всіх перевершує у своєму мистецтві, бачачи, що люди, які на тім не розуміються, висміюють його старанно викінчений твір, не повинен занепадати духом і вважати картину поганою на підставі суджень профанів, так само як не можна справді поганий твір вважати за майстерний лишень тому, що ним захоплюються самі нетями.

7. Справжній художник повинен бути сам суддею своїх творів і може вважати їх добрими або поганими за тим, яку оцінку поставити ум, що їх створив; на думку сторонніх, хибну і недосвідчену, зважати не треба. Так і той, хто прийняв на себе обов'язок учительства, не може звертати увагу на похвали людей з боку і занепадати духом, коли їх не дістане, але нехай готує проповіді так, аби подобатись Богові. Це, а не оплески і похвальба, повинно бути для нього правилом і єдиною ціллю старанної підготовки до проповіді. Якщо його будуть хвалити інші, нехай не відкидає похвал; якщо ж не отримає їх від слухачів, нехай не шукає за ними і не ремствує.

ючись, оволодіває об'єктом (додатком), і в цьому додатку знаходить своє втамування. Причому підмет завжди залишається поза межами речення, а дія, яку він виконує, стає вододільним каменем між ним та об'єктом, між смыслом та значенням, між позначником та позначеним. Як бачимо, слово приречене на первісну еліптичність і за жодних обставин не здатне її подолати, адже бажання завжди залишається поза межами промовленого, а саме промовляння балансує між озвученим та ще не сказаним. Ця першоструктура, присутня в слові, стає прообразом самої мови, тому цілком справедливо сказати, що кожне слово вже несе в собі мову. Еліптичність мови як присутність суб'єкта через відсутність забезпечує імперсональний характер мови й уможливорює її вживання як засобу міжсуб'єктивної комунікації. Але вона також зраджує нам і найбільшу таємницю мови, викриває, так би мовити, змовницьку ілюзію реальності, яку насилає на нас мова, адже будь-яке «Я», що займає місце підмета, є лише наближенням до бажання і копією його епічної пригоди, оскільки «я тебе жадаю» ніколи не є тотожним палкому жаданню тіла. Коли відношення між лібідо та неврозом є відношенням згнічення, що ґрунтується зв'язках двозначности, маніфестуючи бажання через метонімію та метафору, але не вичерпуючи його, то відношення сублимації, ґрунтовані на зв'язках дотичности, які панують між лібідо і символом, обривають рух лібідо і є процесом незворотнім. (Кожне слово є вже мертвим бажанням, а мовлення постає як відкладання цієї остаточної смерти через постійне повторення першопригоди слова.) Замість бажаного суб'єкта, задивленого у власну тілесність, мова пропонує нам його дзеркального двійника, сконструйованого не за хаотичністю його бажання, а за граматику самої мови — суб'єкта-слова або суб'єкта-мовлення, орієнтованого на міжсуб'єктивне символічне поле мови. Оскільки мова перебуває по той бік бажання, то з точки зору мови бажання не існує, а з точки зору бажання не існує мови. Суб'єкт-мовлення змушений також враховувати наявний стан речей. Мова, розгортаючись в не-тілесному, віртуальному просторі, віртуалізує і сконструйованого за її граматику суб'єкта. Такий суб'єкт ігнорує значну частину доступного йому тілесного досвіду. Оскільки цей досвід не вкладається у граматику його мови, він підлягає негайній забороні та згніченню, а сам суб'єкт розгортається як чисто символічна конструкція, як мовлення без тіла. Тут мало сказати, що

такий суб'єкт наділений функцією мовлення – він сам зредукований до цієї функції, реалізуючи в ній і за допомогою неї свій вербальний потяг, який також належить до парадигми сексуального. Але такий потяг не є фалічним за своєю природою, а бажання, що виступає джерелом потягу, завжди ширше, ніж позначник цього бажання. Попри те, що слово є вже мертвим, задоволеним бажанням, тобто бажанням підкореним, затиснутим у символічну структуру мови, мовлення відкладає цю остаточну смерть через постійне повторення першопригоди слова. Неконтрольоване, хаотичне, бурхливе бажання з вируючого казана долає вузькі рамки того чи іншого позначника, а тому вербальний потяг реалізується в мовленні, постійно потрапляючи в пастку мови і водночас вислизуючи з неї кожним наступним словом. Вербальний потяг є, отже, потягом тривання, а мовлення – економічним з енергетичної точки зору способом задоволення, метафорою до якого може послужити фрейдівський концепт «задоволення через уникання страждань». Вербальний потяг є афалічним за своєю природою. Він не прагне остаточного вдоволення та енергетичного розвантаження в оргазмі, еквівалентному фізичній смерті. Навпаки, цей потяг еротичний. Він кличе до подальшого відкладання смерті та тривання, він закликає до мовлення без зупинки.

Такий погляд на суб'єкт як на лінгвістичний конструкт гостро ставить перед нами проблему мовлення/мови як маніфестації одночасної єдності і протистояння. Така опозиція є, правда, до певної міри умовністю, оскільки, як було зазначено, кожне слово вже містить у зародку першоструктуру мови. Не

буде перебільшенням сказати, що немає мовлення без мови, а мови без мовлення. Відмінність між ними полягає радше в тому, що мовлення – це процес, а мова – шлях і результат цього процесу. Мовлення є реалізацією чистого вербального потягу, тобто сублімованим сексуальним, але переживаючи свою епічну пригоду, бажання потрапляє в лабету строгої структури мови. Мовлення, яке при своєму народженні було засобом індивідуально вираження і задоволення, перетворюється на феномен соціального, все більше набирає статусу структури домінування. У своєму пориві до насолоди, розгортаючись як чиста наснага, бажання водночас створює умови власного поневолення. Те, що ми назвали епосом слова, тобто той шлях, яким проходить бажання до свого вдоволення, власне і породжує мову, іншими словами, дає

Усвідомлення, що він підготував і виголосив свою проповідь для приподобання Богу, буде для нього достатньою і найліпшою втіхою й нагородою за його труди.

8. Хто ж піддається пристрасті до пустих похвал, тому не принесуть жодної користі ні велика праця, ні сила слова, тому що душа, яка не вміє давати собі раду з безпідставними наріканнями загалу, слабне і втрачає охоту до праці над красномовством. Тому належить передовсім привчатись нехтувати похвали: самогобо володіння словом не досить, аби цю здібність зберегти і підтримати. Навіть якщо хтось захоче звернути пильну увагу на того, хто обділений цим талантом, то збагне, що і той повинен ставитись до похвал байдуже. Піддавшись пожаданню слави, він припустить безлічі помилок. Скажімо, не потрапивши зрівнятись із тими, які відомі красномовством, він не утримається від ворожди, заздрощів, наклепів та іншої гидоти, піде на все, хоч би навіть довелось погубити свою душу, аби лиш зі своїми мізерними здібностями досягнути їх слави. Окрім того, він почне усуватись від будь-якої важкої праці, а душу його огорне таке собі запаморочення. Багато трудиться, а діставати так мало похвал – це дійсно може зламати і допровадити до глибокої сплячки того, хто

не вміє відсторонюватись від хвалби. Так і рільник, змушений працювати на неплодному полі й орати кам'янисту землю, невдовзі полишить своє заняття, якщо не має великої любові до роботи і не боїться голоду. Якщо ж навіть ті, які володіють великим даром бесіди, мусять постійно вправлятися, аби його не втратити, то які труднощі, який неспокій, яке замішання спіткає того, хто, не підготувавшись як слід, лише під час проповіді починає думати про те, щоби з лихою бідую досягти бодай малого успіху! А якщо хтось із тих, кого було поставлено після нього і хто посідає нижче становище, встигне прославитись більше за нього, то справді треба надлюдського духа, аби не піддатись заздрощам і не впасти у повну знеохоту. Стояти вище, бути переможеним нижчими і поставитись до цього мужньо – на це треба незвичайного духа, не мого, а, так би мовити, адамантового. Зрештою, якщо той, хто здобув перевагу, є людиною скромною і поміркованою, то це ще можна витримати, але якщо він буде зарозумілим, гордим і честолюбним, тоді переможеному доводиться кожного дня бажати собі смерті, – до такої міри гірким для нього стане життя, коли звитяжець явно ставитиме себе вище за нього, потайки на сміхаючись, щоденно підриваючи його авторитет, намагаючись бути скрізь сам і знаходячи собі для

початок структури, яка віднині буде обмежувати і скеровувати саме бажання. Тому мовлення, і суб'єкт мовлення, є до певної міри компромісним утворенням. Розгортаючись в символічному полі мови зі спонуки вербального потягу воно прокладає борозну в тілі мови. Кожна одиниця мовлення, хай яка мала чи велика, є лише варіантом інваріантної граматики даної мови, тому мова сміється з претензій суб'єкта на якусь оригінальність. **Мова також стає причиною неприсутності суб'єкта в полі символічного. Осягаючи себе через мовлення, суб'єкт насправді сприймає себе як Іншого, що відбивається в дзеркалі мови. Вся іронія криється в тому, що якраз той, хто говорить, насправді не існує. На його місці завжди знаходиться хтось інший. Тому суб'єкт мовлення розгортається між до-присутністю бажання і вже-не-присутністю мови. Ця перехідна межа і є його єдиним простором, простором, що постійно перебуває в русі і для якого стан тривання є просто доконечним.**

Напевне змальований тут стан суб'єкта виглядає досить непривбливим. Але які ж власне перспективи даного суб'єкта? Тобто яка стратегія може бути задіяна, що дозволила б вирватися поза ілюзію власної мови? Це питання, на жаль, не має єдиної ясної і правильної відповіді, але воно стосується, в принципі, онтологічного статусу суб'єкта, адже йдеться про припинення практики лінгвального авторитаризму в просторі людського тіла. Втім, ми не повинні втрачати здорового скептицизму і щодо можливості виходу за межі мови, адже існування такого «природного» стану неокупованості мовою виглядає не менш проблематичним. На нашу думку, єдина стратегія, яка залишається такому суб'єктові, полягає у ставленні під сумнів легітимності граматики власної мови, тобто в ставленні під сумнів себе самого, приклад чого продемонстрував нам Зигмунд Фрейд в теорії психоаналізу. Відкриття несвідомого, а отже проведення децентрації модерного суб'єкта, не тільки акцентувало до-символічний, до-вербальний рівень суб'єкта, але й показало значну обумовленість і залежність від цього рівня самої граматики мови. Така децентрація суб'єкта відкрила нам внутрішній простір, не обмежений граматиною даної мови, або навіть такий, що їй суперечить, і саме цей простір можна використати для знесення і деконструкції усіх структур, що постали на базі класичного уявлення про вільного/ліберального суб'єкта. Коли ми ставимо такий децентрований суб'єкт на місце підмета, то завжди маємо на увазі, що поряд з ним і під його личиною ховається хтось інший, хто також є підметом даного речення і промовляє до нас через це речення. Мовлення (і суб'єкт мовлення) постає перед нами як рефлексивна побудова, тобто побудова з подвійним дном, яка уможливорює симультанне задоволення одразу двох протилежних тенденцій (н-д. опору/бажання), причому лише одна з них узгоджується з граматиною даної мови, інша ж працює на її підрив і знесення. Коли суб'єкт вже дійшов усвідомлення своєї вербальності, тобто своєї присутності на символічному

рівні лише як мовлення, йому відкривається два протилежні способи подолання власної суб'єктивної, до-символічної неприсутності. Перший, авангардний за своїм духом спосіб полягатиме в деструктивному руйнуванні символічної структури, у граничному розхитуванні її конвенційних зв'язків, для того, щоб утворені в такий спосіб розколини уможливили вираження того справжнього, до-символічного та дійсно суб'єктивного, що прагнуло бути присутнім. Таку мовну практику ми означимо терміном *суб'єктомовлення*. Саме суб'єктомовною у своїй орієнтації була більшість авангардних рухів в парадигмі модернізму. Суб'єктомовлення деструктивне і формально негативне за своєю природою, але насправді воно ще цілком належить до силового поля дискурсу модерну, оскільки його налаштованість на приховане і справжнє на противагу явному і фальшивому, тобто його утопічний проект досягнення минулого в майбутньому, виказує в ньому ще один різновид модерного нарративу звільнення. Іншою стратегією вивільнення з шор мови є гранична чутливість до обох суперечливих частин підмета, без остаточного вибору на користь одного з них, що в принципі перетворює мовлення в шизомовлення — імпліцитно розщеплений вербальний простір, який конструюватиме нову суб'єктивність. Такий методологічно постмодерний підхід виходить із визнання до-символічної суб'єктивності як негативної суб'єктивності, тобто бажання як чистої інтенсивності, яка передує суб'єкту як його джерело, але до якої не можна підійти як до суб'єктивності. Поза символічним суб'єктивності не існує, проте це ще не означає, що наше мовлення — це і є наша суб'єктивність. Отож суб'єкт залишається без засобів вираження власної суб'єктивності. Щоб це подолати, він застосовує стратегію *неоманьєризму*. Неоманьєризм — шизо-, тобто розщеплене мовлення, свідоме конструювання власної ідентичності зі шматочків мовлення Іншого та задоволення вербального потягу через одягання лінгвістичної маски.

цього важливу опору у вільній бесіді, прихильності народу і любові всіх підлеглих.

Хіба ти не знаєш, наскільки захоплення проповідями нині полонило уми всіх християн і яку повагу мають ті, що займаються красномовством, не тільки ззовні, але й серед «рідних у вірі»?^{3?} Хто ж може витримати сором, коли під час його бесіди всі мовчать, нудяться і чекають кінця, наче відпочинку по праці, а іншого, хоч і довше говорить, слухають терпеливо, виявляють жаль, коли наближається завершення, і гніваються, коли хоче зупинитись?

Усе це здається тепер тобі, недосвідченому, неважливим і таким, що не заслуговує на увагу, але воно може погасити ревність й ослабити душевну силу, хіба би хтось, звільнившись від усіх людських пристрастей, спробував стати подібним до тих безплотних сил, які не вражені ні заздрощами, ні жадобою слави, ні ще якоюсь слабкістю. Якщо відшукається такий чоловік, який зможе потоптати того дикого звіра, невловимого і непереможного, тобто славу, і відтяти його незліченні голови, або навіть не допустити його появи ще в зародку, той буде в силі легко відбити всі ті численні напади і зберегти спокій, наче у тихій пристані. Душу ж, яка не позбулася цієї потвори, очікує велика

опюстен кабанес леонард нас

фанатизм мови

Зрівнювальне «ти»

Революція відбилася не лише на установах і на людях, а й на самій мові. Зміни, яким піддалося поточне мовлення від 1789 до 1795 рр., можуть слугувати цікавим матеріалом для детального дослідження. При цьому нам напевне трапилося б чимало образних слів і виразів, які мали лише тимчасове значення й ненадовго пережили події, котрі їх породили. Тоді як багато слів було запозичено з іноземних мов, інші ж просто змінили своє первісне значення, а згодом, унаслідок тривалого вживання у цьому новому сенсі, так і zostалися зміненими назавжди: слова *budget* (б'юджет), *motion* (поштовх, пропозиція), *club* (клуб) та чимало інших прийшли з Англії й остаточно ввійшли до французької мови; інші – французького походження, як-от *constitution* (конституція), *convention* (конвент), *aristocrate* (аристократ) набули сенсу, відмінного від попереднього. Поза тим, виникло й чимало цілковито нових термінів, приміром: *revolutionner* (революціонерити), *lanternier* (вішати на ліхтарях – ліхтарити), *septembriser*, *semtempriseur* (вереснити, вереснист), *guillotine*, *guillotineur*, *regicide et sans-cullote* (гільйотина, гільйотинувати, царевбивця і санкюлот); вони постійно з'являлися в листівках того часу, виражаючи характер і спрямування тієї преси. Санкюлотська говірка-жаргон стала обов'язковою для всіх. П'ятнадцятирічний молодик без церемоній «тикав» до вісімдесятирічного старця, учні – до професора, челядь – до пана. Листи до міністрів починалися словами «громадянине-міністре», а далі вже було обов'язково писати безпосередньо на «ти». Це знівельоване звертання прижилося, власне кажучи, лише 1793 року, але перший приклад такого ставлення нижчих до вищих можна було спостерігати ще десь три роки перед тим. Напередодні демократичної урочистості, свята Федерації, фанатик революції Ніколя Бонвіль, редактор сатиричного журналу «Залізна паша» (*La Bouche de Fer*), написав відкритого листа до Людовіка XVI, закликаючи його долучитися до народної справи. У цьому дивному посланні, датованому 6 липня того ж року, вельми фамільярно звертаючись до монарха, авторитет і престиж якого під впливом нових ідей чи не щодня падав, він писав: «Ти лише один в усій державі не почув падіння Бастілії, що сколихнуло весь світ і похитнуло всі земні трони. Ще не пізно виправити помилку твого розпусного виховання і за допомогою свого озброєного народу позбутися тиранії придворних, для яких ти сам є лише першим із рабів... народ спромігся відділити государя, у гідність котрого вірить, від банди його віроломних слуг... Спроможися й ти, своєю чергою, збагнути різницю між поведінкою, що личить недоторканому королеві, і різними дрібними, але дражливими інтригами, що служать лише приватним інтересам»¹.

Досі звертання до короля на «ти» було привілеєм самих тільки поетів, але, до прикладу, у словах Буало, звернутих до Людовіка XIV, звісно, не чути й тіні презирства чи фамільярності, коли він мовить:

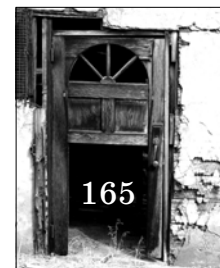
боротьба, безнастанний неспокій,
постійна гризота і багато інших
пристрастей. Чи треба перечислювати і решту труднощів, про які не може говорити і знати той, хто не випробував їх на собі?

¹ В Атенах були цензори, які оцінювали твори театрального мистецтва.

² Кол. 4, 6.

³ Гал. 6, 10.

© Монастир Монахів
Студитського Уставу, 2001.

ВАСИЛЬ барка переклад божественної комедії данте аліґ'єрі (фрагмент)

ПЕКЛО ПІСНЯ I

Проникливий і дотепний, як сатана, Вольтер, затрудняючися з визначенням, в якому роді написана «Божественна Комедія», сердито говорить: ні в якому! Справді, ця поема мало схожа на стару епопею; вона й починається без традиційного заспіву, в якому автор зазначає, що, мовляв, оспівую такого то й такого героя. Перший рядок її якийсь і простий і загадковий: *Nel mezzo del cammin di nostra Vita... (На середині дороги нашого життя...)*. І вся вона і картинна і символічна, і героя в ній ніби немає, хоч насправді сам поет проходить як осередня дієва особа свого твору. Серед темного лісу, «в напівдорозі нашого життя», він загубив прями́й, правдивий напрям, мандруючи до вершини, зодягнутої в промені сонця. Потроху заспокоюється після жаху, а спочивши, простує далі, – на згір'я. Та ось йому заступає шлях плямиста пантера; потім являється лев, такий страшний, що навіть повітря затремтіло; а слідом надходить вовчиця, – худа і голоднюща. Цей третій звір примушує поета відходити туди, де, як сказано, сонце мовчить: вниз, у темінь. Тоді завдяки

*Королю великий, припини звитяги!
Чи я писання припиню...*

Приклад Бонвіля лишився, проте, поодиноким; звертання на «ти» в той час іще не проникло в маси – воно стало всезагальним лише трьома роками згодом².

За клопотанням депутації від народних товариств Парижу Конвент напів офіційно санкціонував всезагальне зрівнювальне звертання: на «ти». Підвалини нашої мови (так говорив один із членів депутації) мають бути для нас такими ж дорогими, як закони нашої республіки. Ми розрізняємо три особи однини і три особи множини, але, всупереч цьому правилу, дух фанатизму, гордоців і феодалізму призвичаїв нас при звертанні до однієї особи вдаватися до множини. «Результатом такої хиби є чимало лих: вона гальмує розвиток санкюлотів, підтримує пиху в людях розпусних і, під виглядом поваги, є по суті лестощами, що розхитують підвалини братерства. Коли ці міркування виголосили всім народним товариствам, ті одностайно присудили клопотатися перед вами про закон проти цього хибного звичаю. Першим благом, яке принесе ця реформа, буде утвердження достеменної рівності, бо в майбутньому люди не вважатимуть себе вищими, говорячи до санкюлота «ти», коли той відповідатиме їм також на «ти», а внаслідок цього поменшає пихи, зітреться різниця між людьми, зникне ворожість, посиляться зрима близькість, зросте потяг до братерства, а себто й до рівності»³. На завершення своєї промови делегат просив видати декрет, у якому всім республіканцям – під загрозою оголосити їх «підозрілими» й «підлабузниками» – наполегливо пропонувалося звертатися на «ти» до всіх без різниці чоловіків і жінок, коли вони будуть в однині. Згідно з пропозицією Філіпа, було вирішено надрукувати цю промову в офіційному Б'юлетені, з почесним відгуком Конвенту. Інший делегат пропонував означити словом «ви» аристократів, замість чинного «пан (*monsieur*)». Але цю пропозицію було відкинuto⁴. Відтоді звертання на «ти» набуло право на громадянство в революційному мовленні. Конвент допустив його до вжитку.

Наслідки такої постанови не забарилися: представники Конвенту, які одержували від нього особливі доручення, у своїх зверненнях до місцевої влади⁵ першими відмовляються від застарілих формул

звертання й замінюють їх новими, більш відповідними принципам рівності. Звичайні громадяни стають урівні з членами паризької Комуні⁶, звертаючись до них запанібрата — на «ти».

Цей громадянський звичай було засвоєно з тим дужчою охотою, що він нагадував звичаї давніх римлян, які не мали іншого звертання. В епоху революції античне життя наслідували навіть у дрібницях. Революціонери тієї доби запозичали у древніх не тільки їхніх героїв, імена, костюми, а навіть і саму граматику. Хіба могли катони, брути й ціцерони з 1793 року мовити до своїх співгромадян «ви», коли їхні прообрази з римської трибуни гриміли своїми «*tu quoque*»? У таких випадках завжди цікавою є думка сучасника. У своєму «Сільському листку» (*Feuille villageoise*) публіцист Женгене (*Ginguene*) 2 січня 1795 року (Тридник, 13 нівоза II року) писав: «Висновок однаковий — як з погляду розуму, так і з погляду рівності: тільки дурнувата звичка може змушувати вдаватися до множини, коли звертаєшся до однієї людини. Конвенту запропонували видати з цього приводу особливий декрет, але Конвент, вважаючи французів достатньо дорослими, дійшов висновку, що вони й самі здатні засвоїти цей урок. У Конвенті, в клубі якобинців, в усіх народних товариствах, у секційних зібраннях, у департаментах, у Комуні, в міністерських канцеляріях, в усіх управліннях уже звертаються на «ти», і небавом «ти» владарюватиме повсюди. Греки й римляни гадки не мали, що звертаючись до однієї людини у множині, можна виявити до неї повагу. Наші предки, котрі створили нашу мову, були феодалами, аристократами. Тепер аристократії вже нема. Пристойна фамільярність задає тон справдешній рівності. Можна бути з усіма на «ти», нікого не кривдячи, і братерські слова «ти» й «тебе» — повинні звучати не грубо й принизливо, а із дружнім братерським почуттям. Коли істинні санкюлоти і так звані «люди з товариства» (*gens comme il faut*) (за умови, що останні ще довго протягнуть) говоритимуть одне до одного «ти», то перший вивищиться, а другий понизиться, і так обидва сягнуть того самого демократичного рівня».

Не минуло й року, як цей прихильник урівнювального «ти» вже звиряється у своїй зневірі:

«Торік я, проповідуючи всезагальне «ти», захоплювався його братерським характером. Але слова «ти» й «тебе» запанували, не принісши жаданого братерства; натомість, звертання на «ти» стало начеб невід'ємним від грубощів. Двоє негідників: один просто озброєний розбишака, яких зустрінеш хіба в лісі, а інший — лакуза якоїсь робесп'єрівської святенниці, увірвалися до моєї мирної оселі, щоб заарештувати мене; вони казали «ти» до мене, до моєї дружини й до нашої несміливої чесної служниці. І жодного братерства я в цьому не помітив. Мені грубо казали «ти» й потім, у Революційному комітеті, а згодом і в Сен-Лазарській в'язниці — вартівник Семе з його жадливим наступником Вернеєм, і наглядачі, й поліцейський Берго, і комісар В'язничої народної комісії; мені випало б іще почути це «ти» від негідника Дюма, а, можливо, й від достойного виконавця його наказів — ката, як це було з десятками моїх нещасних безневинних товаришів 6-го, 7-го і 8-го термідора. На моє щастя, переворот 9 термідора перешкодив завер-

турботі трьох «благословенних жінок»: Приснодіва, Люція, Беатріче, які — «при дворі неба», з'являється, з кола «невирішених», визвольник Вергілій, чий голос занепає від довгої мовчанки (призобутий поет).

В середдорозі нашого довіччя я проступився в ліс один похмурний, там прямовинна путь була зничіла. О, як сповім! бо вкрай пригоддя трудні! — предеревистий ліс, держкий, дебризний, вже й подуми про нього — страх вернули. Там — жах; і в смерті небагато гірший; а що добро вістити: звідти знахід, — слід речі другі спершу призорити. Як там зайшов я, — мова не

дозначить:
тоді бо важко вглиблювався в
сонність,
відгублюючи напрям
правдовказний.

А при холмі діставши
основи,
де дограничена сама долина,
відкіль я встрашеністю серце
сповнив,

аж бачу, взрівши вись:
холма рамнів'я зодягнено у промені планети,
що всім кермує з нею путь прямниста.
Уже мій страх помалу споменевивсь,
бо — в серця озері мого тривавить крізь ніч:
її віджив я — так терплений!

Мов той, хто збитим подихом невсправі,
крізь бурхит вирвавшись на берег з моря,
зір обернув на води, аж звіраві, —
отак душа моя, ще в збіг мов скоро, —
зверта назад: на просмичин глядіти,
де ввік ніхто живий пройти не впоравсь.
Спочинний тілу давши трохи віддих,
знов побираю путь на склон-пустельність,
і опір у стопі: шовниз — твердіший.

А глянь! сливе в зачин холма схилений,
там — рись проворна та багато бистра,

покрита в хутряну – рябий плямезник.
З-перед мене вже не зворотилась,
а впроти – так мій напрям напастує,
аж відстаю повторно від крутиння.
Був час – почаття на світанок сутне,
а сонце між тими встає зірками,
що – з ним: відколи склала в рух, як струнець,
любов божественна: їх стрій, прекрасних.
Мені й спричинюють надію добру, –
хоч звір плямисто шкірою яскравнить: –
тут і година й ніжна смуга року.
Але не так, щоб знову страх не всиливсь,
бо видно: лев мені з'явля нагрозу.
Цей двигаеться супротивно – злісний:
підвівши голову, а голод бішен,
аж, відай, і повітря в тремти хвилить.
Тут і вовчиця! втяжена найбільше
всіма жадобами – в своїй худнечі;
і многи люди змусила в бідище.
Мене звела в такий пригніт сердечний
жахищем, що з її очей полоще,
аж я згубив надію в вись піднестись.
Мой той, хто вскриновав охитно грошей,
а в час, як наскарбоване втрачати,
думкам – плачі й печалення все довше:
так я! коли звірюк безмирно-чварний
мене, надвигишсь проти ступнем, ступнем:
в глибіню, де вже мовчіє сонце! вирячив.
Вже вергнуць на погиб'я вниз, темнуче, –
а перед очі хтось мені поставивсь,
німотний здовга, і мов квілля вчутне.
Загледівши його в пустелі встрашній,
волаю я: «До мене милосердья,
хоч хто – чи тінь, чи ти людина справді!»
Відмовив: «Не людина; був то – зперва;
батьки мої ломбардяни прижизно
обоє й мантуанці з горожденства.
Я роджений за Юлія, хоч пізно;
і в Римі жив при Августі-добротстві:
під час богів, що злуда й зман-мерзінок.
Поетом був; правдивцеві, чий, з Трої,
отець Анхіз, – хвали я склав співучі,
як Іліон вже зогнено гордотний.
А ти чого в таку запав бідучість? –
чого не зводишся на гору милу;

шенню цього досліду. Поміркувавши над займенником «ти», я став схилитися в бік «ви», з яким я, проте, ніколи остаточно не розтавася.

Як тоді, так і тепер я відповідаю на «ти», коли до мене звертаються на «ти», і на «ви», коли мені говорять «ви».

Багато хто вважає, що слово «ти» є виявом найчистішого й найпалкішого патріотизму, проте це люди, які, не зробивши і кроку вперед, гадають, що вже досягли мети».

Женгене, ясна річ, був не єдиним зневіреним республіканцем, який помітив, нехай і трохи запізно, що республіка знадобилася не лише заради руйнації старого ладу, а й для створення чогось натомість.

Театр, який завжди вірно відображає дійсність, відгукнувся, звісно, на це нововведення, однак не для того, щоб його висміяти, а навпаки, щоб популяризувати. 3-го нівоза II року в Національному театрі йшла п'єса «Абсолютна рівність, або «Ти й тебе». У першій же сцені автор устами одного з персонажів мовить: «Для забезпечення рівності межі братами-республіканцями ми вимагаємо, щоб у майбутньому всі були між собою на «ти». У другій яві пан довго навчає свого служника вживати слова «громадянин» і «ти»⁸.

Ступивши на такий шлях, реформатори вже не були здатні зупинитися. З умовного і припустимого, «ти» незабаром стає вже обов'язковим⁹.

Для тих, хто має щодо цього сумніви, наведемо такий документ. Це витяг із протоколів засідання Революційного комітету департаменту Тарн від 24 брюмера II року республіки (1793 р.). «Революційний комітет, убачаючи своє основне призначення у знищенні зловживань старого режиму і визнаючи,

1) що заміна слова «ти» словом «ви» при звертанні до однієї особи, коли йдеться про зовнішні ознаки: з одного боку, вишчости, а з іншого – принижености, є кричущою несправедливістю;

2) що одвічні принципи рівности не допускають, аби громадянин звертався до іншого на «ви», а у відповідь чув би «ти»;

3) що слово «ви» у звертанні до однієї особи, порушуючи непохитні закони розуму, суперечать не тільки здоровому глузду, а й суворій правдивості, бо одна особа не може бути водночас кількома особами;

4) що у мовах вільних народів ніколи не припускалося безглузде звертання на «ви», коли йшлося про одну особу і, зрештою,

5) що мова відродженого народу не може бути рабською, якою вона була досі, а повинна стати зовнішньою ознакою й гарантією народного відродження; – постановляє:

I. Слово «ви» у займенниках і дієсловах, коли йдеться про одну особу, викинути з мови вільних французів і в усіх випадках замінити на слово «ти».

II. У всіх актах, як публічних, так і приватних, писати, коли йдеться про одну особу, замість «ви», слово «ти».

III. Цю постанову віддрукувати, опублікувати й розіслати всім народним товариствам та урядовим установам Тарнського департаменту¹⁰.

Цілком вірогідно, що це не єдиний зразок офіційної розправи наших предків із нашою мовою.

Звертання на «ти» довго зберігалось у революційній армії¹¹. Генерал Бігаре говорить у своїх мемуарах, що «якби офіцер чи солдат наважись звернутися до ад'ютанта не на «ти», той протнув би зухвальця палашем». Наполеону нелегко було викоринити цей звичай. Деякі з його маршалів, між іншими і Лан, не переставали звертатися на «ти» навіть до нього самого. Старі вояки, озиваючись до «стриженого курдуля» (*petit tondu*), нерідко забували про придворний етикет.

Інші часи – інші звичаї: під час реставрації, за словами генерала Ламарка¹², він був свідком того, як старий гренадер покинув службу й пішов у відставку лише тому, що якийсь прапорщик звертався до нього на «ти».

«Якби він іще ходив зі мною в походи і слухав разом зі мною посвист ядер, я б йому подарував, але ж він шмаркач!»

На це молодик міг би заперечити, що говорячи до старого «ти», він тільки корився найчистішим традиціям Великої французької революції.

1. Ант. Кайльо. *Mémoires pour servir a l'histoire des moeurs et usage des Français*. Париж, 1827, т. II.

2. За словами Олара (*La Revolution française*. XXXIV р. 482 et suiv.), першою заклкала французів до виявлення всезагальної рівності через звертання одне до одного на «ти» дама шляхетного походження, донька кавалера Гінемана де Кераліо, професора Військової школи, члена Академії мистецтв і редактора «*Journal des savants*».

Пані де Кераліо була визначною «синьою панцохою» – письменниця, авторка різних романів, історичних книг, перекладів тощо. Вона вийшла заміж за лютихського адвоката Робера і після весілля, будучи патріоткою, відкрила салон, який об'єднав найпомітніших республіканок. Вона навіть заснувала першу демократичну газету, яку сама й редагувала.

У своїй газеті, що називалася «*Mercur national*», в числі від 14 грудня 1790 року, у статті «Про вплив слів і про силу звичаю», пані Робер під псевдонімом «К. Р... людина вільна» вперше запропонувала всім звертатися на «ти».

3. *Bulletin de la Convention*, засідання 10-го брюмера II року.

4. *Moniteur universel*, число за 2 листопада 1793 року.

5. *Moniteur* за 25 листопада 1793 року.

6. Лист авторів водевілів «*Radet et Desfontaines*» до Паризької комуни (*Moniteur* за 27 листопада 1793).

7. «*Tu quoque fili*» – «І ти, мій сину». Останні слова Цезаря, звернені до Брута, коли він помітив його серед своїх убивць. Як кажуть, Брут був його сином. (Прим. пер.)

8. *Moniteur* від 18 нівоза II року.

9. Від 1791 року газета «*Le Pere Duchesne*» Гебера вимагала, щоби звертання на «ти» як ознака рівності було обов'язковим для французів.

10. *Intermédiaire* за 30 серпня 1892 року.

11. У флоті звертання на «ти» було запроваджено майже водночас з армією. 28 брюмера II року морський міністр в офіційному документі звертався до представника морського департаменту у Бресті ще на «ви», але через два дні в офіційному листуванні вже з'являється «ти». Воно знову зникає після 8 флореала II року (*Intermédiaire* за 10 серпня 1892 року).

12. *Memoires et souvenirs*, т. I.

Переклала Лариса Андрієвська

всіх радостей почин, істок даючий?»
«Чи ти Вергілій? в силу-джерелизну
аж так велико вивів річку мови?» –
бентежу відповідь, чолом поклінну.
«О, честь поетів, їхнє світло вловні,
ти зглянься! – вглиблення й любов найдужча
мене все до твоїх горнула творів.
Наставник мій і автор, що я вчуся,
ти одинокий, в кого я спозичив
свій добрий стиль: він честь мені стаюча.
Гляди ж, он звір! я звівсь від нього в нічність;
врятуй від лютого, мудрець славетний,
бо тремти в жили він і в живчик чинить».

На благання поета про порятунок, говорить, що для цього треба пройти з ним спершу в вічний город страждань, безнадійного крику нещасних душ, а після того – в містя, де душі мають певну надію приєднатися до блаженних.

Ця вступна картина-алегорія надзвичайно важлива для розуміння поеми: в ній подана, якщо можна так сказати, історична й етична концепція, яка потім утворить підґрунтя всього змісту трьох кантик. В аду, чистилищі і раю розгорнеться думка про спасіння всього земного люду, який поет своєю особою умовно репрезентує в творі.

ПІСНЯ IV

Спрямна мені на морогві смарагдній –
там духи звиділись великородні;
аж я, споглянувши, захватно радий.
Електру бачив і багато в спровід,
там я впізнав, крім Гектора й Енея:
з очима лазурними Цезар збройний.
Камілла бачив; там Пентезілея;
царя Латіна в другій бачив груш
й дочку Лавінію, – сидінь сімейна.
Там Брут, хто геть Тарквінія спротував;
Корнелю, Марцця, Юлія чеснотні

каріне мараджян

японці:
мова
і самосвідомість

У перші дні по приїзді в Токіо я помітила в натовпі європейське обличчя і в мене виникло відчуття, ніби зустріла давнього знайомого, якому нічого не треба пояснювати. Однак уже через пів року я несподівано спіймала себе на думці, що, дивлячись на європейця, який зайшов у поїзд, я помічаю дивну незграбність його рухів і надто високий зріст. Шести місяців, прожитих у Японії, виявилось достатньо для того, щоб мимоволі почати себе ототожнювати з навколишніми і дивитися на світ їхніми очима. Чому ж японці та європейці так по-різному бачать один одного? Що, на думку мешканців японських островів, відрізняє їх від інших народів?

Пошуки свого місця у світі давно хвилювали японців, які перебували в затінку великої цивілізації Китаю. Традиційний китайський світогляд походив із китаєцентричної моделі. Центром світу вважався Китай, а всі навколишні країни не піднімалися понад статус варварів. У XVII-XVIII ст. японські вчені були серйозно занепокоєні тим, як, не відкидаючи авторитетної для них китайської моделі світобудови, гідно вписати в неї Японію і не образити національних почуттів її мешканців виділенням для них становищем «варварів». Вихід із дразливої і делікатної ситуації було знайдено – країну стали називати «божественною» (сінкоку), оскільки традиційна японська історіографія потверджувала божественне походження імператорської династії. Природно, що країна не могла бути «варварською» і «божественною» водночас! З'явилися навіть географічні карти, на яких у центрі світу знаходилася Японія, а довкола неї розташовувалися інші країни.

[...]

Після поразки у Другій світовій війні японський націоналізм зазнав гучного фіяско, а необхідність перегляду поглядів виявилася дуже болісною проблемою. В епоху «економічного чуда» в Японії на стику різних гуманітарних наук сформувався новий напрямок – ніхондзірон, який японознавці традиційно розшифровують як «теорія винятковості японської раси». Книги, написані з таким підходом, й досі періодично з'являються на прилавках японських книжкових магазинів і мають попит. Серед публікацій такого гатунку було багато псевдонаукових і абсурдних одкровенень, але були й цікаві дослідження.

Одною з найцікавіших і найбільш новаторських була запропонована професором соціальної антропології Токійського університету Тіе Накане концепція домінування вертикального структурного принципу, на основі якого будуються стосунки між індивідами.

Єрархічні зв'язки («вищий-нижчий») виявляються на багато порядків значимішими, ніж співвідношення між рівними. Наприклад, конфуційська традиція як нормативні соціальні зв'язки виділяла стосунки між володарем і підданим, батьком і сином, чоловіком і жінкою, старшим і молодшим, і лише на останньому місці – стосунки між друзями.

й Лукреція! – та Саладін безгуртний.
Коли я трохи вгору зводив очі,
то видно: Вчитель відданих пізнанню
в родині любомудрів, сидя, чолить.
Глядять на нього всі і всі – в пошану;
Сократ, а поряд і Платон ясниться:
стоять з-перед близьких, до нього прагнуть.
Там Демокрит, хто світ з'яснив з трапнинства;
і Діоген, Фалес, Анаксагорас,
Зенон – крім Емпедокла й Геракліта.
Значний збирач прикметностей поростя –
Діоскорід отожд; Орфей і Туллій,
мораль – Сенека, й Ліній там пристояв;
і Птоломей, Евклід – змірник при кулі,
і Авіценна, Гіппократ і Гален,
Авероес: великий дав витлумник.
З незмоги – всіх довчислити
незладен,
бо довга тема підганяє строки,
слова ж мої від діп коротші в
складень.
Шестинний збір до двох, до
нас, розкроївсь,
путь іншу вождь мудрець мені
сповідав:
від тиші – до повітря вжаско в
дрожі.

Я відійшов на часть, котра – без світла.

Позаду залишається цивілізація старого, греко-римського світу, представники якої, зокрема Вергілій, довго, цілі віки zostалися забуті (автор «Енеїди» охрип від довгого мовчання). Правдива путь була втеряна в дикому лісі сучасного Дантові гріховного життя. На думку поета, людство заблукало, і треба було його рятувати. Людський рід спроможний досягти цього дорогою, що трудна, крута і довга: через три різні «царства», три стани буття. Врятувавшись від смертельного лиха, зможеться пройти її на дві третини тільки за допомогою державної, життєвої мудрості, яка в поемі уособлена в постаті Вергілія.

ігор
КОСТЕЦЬКИЙ
переклад
сеннінського вірша
какугаку
езри луміса
павнда

The red and green kingfishers

Червоний та зелений рибалки
миготять між орхідеями та конюшиною,
Одна пташка кидає відблиск на другу.

Зелене винограद्धя звисає крізь крони,
Звиває цілу покрівлю над пагорбом,
Самотній сидить, йому заціплено мову,
Він муркоче й поляпуче ясні струни.

Він мече серце небесами,
Він прокусює квітчану маточку
і виплекує прегарний водограй.
Бог сосни дивиться на нього та й
чудується.

Крізь багряне димовище мчить він
навідати сенніна,
Він бере «Летючого Холма»* за рукав,
Він плеще по спині великого водяного
сенніна.

А ви, ви, проклятущий комарячий рою,
Чи здатні ви сказати щось про вік
черпахи?

* *Ім'я одного з сеннінів*

Не випадково японське суспільство завжди твердо дотримувалося принципу спадковості, який виявлявся вагомішим аргументом, ніж особисті здібності і таланти (такі важливі для європейського індивідуалізму!).

Цікаво простежити, наскільки ця особливість японського менталітету відобразилася в мові, адже саме мова може дати нам ключі для розуміння того, як японці сприймають себе та інших.

По-перше, орієнтація на єрархічний принцип втілилася в існуванні двох стилів, які чітко розрізняються, — ввічливого і нейтрального, вибір яких продиктований зовнішніми обставинами (ступінь знайомства, офіційна чи неофіційна обстановка та ін.). По-друге, і це загальновідомо, однією з найбільших проблем для іноземних студентів, як правило, є вживання дієслів ввічливості: одні можуть вживатися лише в розмові з вищими за рангом, інші — лише в розмові з рівними чи нижчими (за рангом чи за віком). Не кажучи вже про те, що для опису вчинків імператора традиційно вживаються тільки особливі слова, що пасують цій маєстатичній особі.

У межах соціому вертикальну єрархічну вісь завершує (чи, радше, вивершує) постать імператора, який, згідно з японською мітологією, має божественне походження. Отже, японці, які історично (і географічно — внаслідок острівної ізоляваності) були етнічно гомогенною групою, відчували свій безпосередній зв'язок з богами, втілений в особі імператора. Скидається на те, що свідомість і є тою основою, яка, з одного боку, зближує всіх японців, а з іншого — протиставляє їх усім іншим народам. У цьому сенсі досить символічно, що в 1940 р. японський уряд присвятив відкриття конгресу японців — жителів інших країн 2600-й річниці від дня народження легендарного засновника країни — імператора Дзімму, підкресливши цим їх приналежність до предків мітичного героя. Відзначимо також, що більшість цих японців не утворювали за кордоном замкнених обшин, але, попри це, зберігали японське підданство і перманентні зв'язки з японськими дипломатичними (і не лише) представництвами. Що, зрозуміло, й призвело в 1941 р. в Америці до їх масового інтернування й ув'язнення в таборах.

Принагідно зауважу, що японцям, без сумніву, знайоме структурування простору не лише по вертикалі, а й по горизонталі. В японській мові існує три типи займенників, які знаходяться ніби в

трьох різних просторових площинах – коре, соре, аре, що приблизно відповідає нашим «цей», «той» і «он той». Залежно від того, про яку зону (ближнє коло, середнє чи дальнє) йдеться, може змінюватися стиль мовлення, тип використовуваних дієслів. Найменше зацікавлень, як правило, викликає «дальнє коло» – можливо, звідси й традиційна нелюбов до іноземців (яка дивним чином поєднується з терпимістю до инакшости).

Дозволю собі невеличкий відступ особистого характеру. Я прожила в Японії рік, винаймаючи квартиру у японських господарів, які досить швидко стали мені добрими друзями, або, як я їх називала, «моїми прийомними японськими батьками», які доклали безліч зусиль для того, щоб мені було зручно, цікаво і несамотньо в чужій країні. Більшість моїх колег в один голос запевняли мене, що мені неймовірно поталанило. Можливо, вони мали рацію. Мене вразило інше – я зустріла дуже багатьох європейців, які відверто ненавидять Японію і живуть у ній лише через можливість заробити тут великі гроші.

І найбільше їх дратувало те, що вони не могли інтегруватися в японське суспільство і завжди залишалися чужинцями. Справді, ніхто з нас не може стати японцем, але ж по-справжньому ми не можемо стати ні французами, ні навіть американцями. Японія надає унікальну можливість свободи вибору: або ви любите цю культуру, і тоді вона приймає вас і обдаровує вас дивовижним за своєю досконалістю переживанням краси світу, або ви відштовхуєте її від себе і назавжди залишаєтесь гайдзином (яп. «иноземець»). Останнє зовсім

не означає, що до вас почнуть ставитися ще гірше, просто дистанція між вами і вашими партнерами не стане коротшою.

Втім, повернімося до нашої теми. Ще одна особливість японської мови, яка багато може прояснити для нас, – це т. зв. «розділеність чи спільність контексту», така характерна для носіїв мови. На думку японських лінгвістів, європейським мовам притаманна чіткість, категоричність і повна вербальна «озвученість» думки, у той час як у японському мовленні великого значення надається натяку, незавершеності фрази, униканню жорстких відповідей (так-ні), ухилянню від відповіді. Іншими словами, в європейських мовах більше виявляється установка на монологізм мовлення, а в японській мові – на діалогізм, коли партнер мусить вловлювати вашу думку ще до того, як ви її висловили. На

ігор КОСТЕЦЬКИЙ

переклад
уміння поетицького
поля верлена

Шарлю Морісові

Анумо музики найперше,
Тремтіння слів – аби твій спів
Бринів, себе не на масив,
А лиш на леготи оперши.

Збавляй, сказати тут до речі,
Словесну цвіль. Хай словохміль
Забродить пінним виром хвиль –
Хлюпне сваволі в точні речі.

Ця гра зоріння з-під серпанку,
Ця грань осоння в полудні,
Ці зграї зір об осені –
Вібруй, обігруй кожну ланку.

Нам цілий тон іде на карби.
В трель перелитий рога звук,
Маринь та мрій дуга сполук:
Те все – півтон. До лиха фарби!

Базарний сміх, бездарний дотеп
Жени із вірша втришия –
Залляла б слізна течія
Блакить, як тим часничив доти б.

одному із семінарів японської мови японський професор, який працює в Лондоні, навів такий приклад. Один із його англійських колег запросив його на знаменитий мюзикл «Кетс». У відповідь японець, дещо завагавшись, відповів: «Тьотто», що дослівно означає «трохи». Його партнер одразу ж почав пояснювати, який це відомий спектакль і як важко купити на нього квитки, чим остаточно збентежив японця, який насправді вже відповів відмовою на його запрошення. Якби його співрозмовником був японець, він би миттєво зрозумів, що «тьотто» насправді є всього лиш завуальованою і пом'якшеною (щоб не образити партнера) формою відмови.

Ще одним доказом того, що саме мова диктує стиль і стереотип поведінки, є влучне спостереження японіста І.Р. Савельєва, який займається проблемою японської еміграції. Він зазначає, що не раз був свідком того, як темпераментні латиноамериканці японського походження, «невимушено розмовляючи іспанською і португальською мовами, ставали скутими і церемонними, переходячи на японську». Тут ідеться про друге і третє покоління ніккейдзин (так у Японії називають іммігрантів) у Латинській Америці, які в 1990 р. отримали право на ре-еміграцію.

Багато з них вивчали японську мову ще до приїзду в країну в місцевих японських школах. Однак саме мова виявилася каменем спотикання на шляху налагодження контактів у місці праці і в повсякденному житті. За словами Савельєва, проблема освоєння мови пов'язана не так із її складністю, як із тим, що стереотип поведінки, нав'язуваний японською мовою, є чужим для ніккейдзин, які виростили в латиноамериканському етнокультурному середовищі. Тому зараз у Японії виходить кілька газет португальською мовою для майже двохсоттисячної армії латиноамериканських робітників і студентів, а з 1996 р. працюють португаломовні та іспаномовні канали на приватному супутниковому телебаченні.

Спільність контексту, вміння налаштуватися на свого співрозмовника й швидко реагувати на ті сигнали, які він вам посилає, сильно відрізняє носіїв японської мови (та й культури загалом) від європейців. «Запрограмованість» на створення максимально комфортної атмосфери для співрозмовника, як вважають дослідники, значною мірою пов'язана з особливостями географічного розташування країни, площа якої перебуває в диспропорції з її значним населенням.

Необхідність компактно використовувати простір виховала в японцях не лише мінімалізм (любов до мініатюрних садів і вміння змінювати простір свого житла за допомогою ширм і вбудованих шаф), а й рідкісне вміння піклуватися про комфорт ближнього.

Імовірно, саме цим можна пояснити абсолютно незрозуміле для іноземців поєднання двох значень в одному слові – сумімасен: дякую і вибачте. Приймаючи подарунок, ви одночасно дякуєте за нього і просите вибачення за незручності, завдані самим фактом необхідності його придбання.

Одним із найбільших хибних уявлень про Японію є поширена думка, як японці цінують природу і вміють вписувати свої будівлі в будь-який природній ландшафт. Безумовно, японці в якомусь сенсі ближчі до природи, ніж європейці, і вони вміють цінувати красу, незалежно від того, чи це холодний місяць, чи простенька квітка. Але все, що ми бачимо в Японії: дивовижні квітучі дерева, бамбукові ліси, крихітні садочки біля кожного будинку, які з любов'ю відтворюють всі

складові світу (гори, ріки, водоспади та ін.), – насправді створені довгою і кропіткою працею. Часто хаші, що оточують храм, виявляються не дуже давніми насадженнями, в деяких храмах цього не лише не приховують, а навпаки – з гордістю говорять, що на вирощування мохів, які прикрашають сад, пішло кілька сотень років і зусиль багатьох поколінь ченців, що мешкали там. Можна сказати, що японська культура, яка декларує цінність всього естетичного і природнього, за своєю суттю є культурою «рукотворною». Японці знову

й знову намагаються відтворити світ в його цілісності і досконалості.

Переклала Галина Крук

Підломлюй велемову пишну!
Пусте заримування – теж:
Збивавши лад словомереж,
Тягне воно в безпуть кромішну.

Цьому б то й геть скрутити в'язи!
Ну, звідки ця дешевка там,
Отой глухонімий тамтам –
Чи не з тропічної зарази?

То ще раз музики даваймо!
Любов – хай крилиться вона
Як неба синя новина
Щораз немежано, безкаймо.

ірина сабор

«правописна криза»
норвезький
досвід

МИКОЛА ЛУКАШ переклад дон кіхота мігеля де сервантеса сааведри (фрагмент)

РОЗДІЛ XLVIII,

де каноник розправляє далі про рицарські романи, а також про інші речі, гідні його розуму

– Усе, що ваша яс-новельможність допіру ска-зала, то діловита правда, – промовив парох до каноника, – тим-то автори рицарських романів і заслуговують особливої догани, що не зважають на вимоги здо-рового глузду та приписи мистец-тва, ідучи за якими, вони могли б навіки прославитися в прозі, як прославились у віршах два царі поетів – грек і римлян.

– А ви знаєте, – сказав каноник, – раз якось знесла мене охота скомпонувати рицарський роман, додержуючись усіх тих ви-мог, які я щойно перечислив, і, правду кажучи, я таки написав

Паніка, викликана 1999 року появою нової редакції українсько-го правопису, підняла цілу низку питань, аргументів «за» і «проти», дискусій, стала інструментом політичної боротьби і поступово зайняла позицію вичікування «хто кого».

З одного боку, на шальки терезів лягли як відновлення історич-ної справедливости, так і потреба в осучасненні чинних правописних норм. З іншого боку, також цілком виправдано і впевнено виступили аргументи, що заторкують руйнування єдності української мови в умо-вах, які і без того не сприяють її розвитку. Залишаючи остеронь слухність аргументів обох сторін, слід все ж визнати реалії, що панують в літературі та ЗМІ на сьогодні: де факто, кожен послуговується тією редакцією правопису, яка або відповідає його ідеологічним пере-конанням, або ж розумінню історії, або, зрештою, регіональному по-люсу. Така поліваріантність, як зазначають противники нового право-пису, і справді не сприяє уніфікації літературної мови. Але чи справді такий сценарій розвитку загрожує утвердженню української мови як державної, гуртуванню всієї нації, чого так бояться апологети «єдиного правопису для єдиної України»? Чи справді теперішній хаотичний роз-виток літературної мови негативно позначається на її статусі в дер-жаві? І чи здатна держава керувати поступом мови? Відповіді будуть суперечливими, як і самі питання. Проте завжди корисно проаналізу-вати досягнення та помилки інших у розв'язанні подібних проблем. Чи не хрестоматійною у цьому сенсі стала мовна ситуація в Королівстві Норвегія. Прослідкуємо її розвиток з початку зародження літературної мови в цій країні, – та аж до сучасних перипетій. І, як пощастить, вималюються певні висновки.

1. Праісторія норвезької мови та період розвитку в умовах колоніалізму

Приблизно до IX ст. древні скандинави залишали по собі пи-семні згадки за допомогою рунічного алфавіту, старших рун, – але це був, так би мовити, псевдоалфавіт, адже руни передавали передусім магічне значення, а кожен символ ніс автономне змістове навантажен-ня. У часи вікінгів скандинавські мови поступово диференціюються і виокремлюються давньонорвезька, яку на письмі починають передава-ти молодшими рунами (їх шведсько-норвезьким варіантом).

Розвій писемности прийшов до Норвегії разом з християнством, досить пізно – в XI ст., коли було запозичено латинське письмо. Про-те вже у XIV ст. Норвегію охопила епідемія чуми, яка залишила по собі повний занепад королівства (деякі історики говорять про втрату близь-ко двох третин населення), яке тепер підпадало під владу Шведської, а згодом Данської Корони.

аркушів сотню чи й більше; щоб же перевірити, чи так воно виходить, як я собі замислив, давав їх читати різним людям, охочим до такого роду лектури – і розумним та освіченим, і неукам, яким найбільше всякі нісенітниця смакують. І, повірите, всі прийняли моє писання схвально, а проте не став я його до кінця доводити: одне, що воно ніби з покликанням моїм незгідне, а друге, що більше на світі невігласів, аніж мудреців; хоч похвала кількох знавців більше важить, аніж огуда цілої громади дурнів, не хотілось мені здаватися на непевний суд високоносної темноти, що переважно й читає такі от книжки. Але остаточно збайдужнів я до свого роману й відмовився від наміру дописувати його, коли приглянувся пильніше до комедій, які нині в театрах виставляються. Я казав собі в думці: «Комедії, що тепер у нас на кону граються, зарівно на історичні, як на вигадані сюжети, в переважній своїй більшості нікчемні, бо нема в них ні складу, ні ладу, проте юрба ходить на вистави з великою охотою; автори, які їх пишуть, і актори, які грають їх, кажуть, що вони й повинні бути такими, а не інакшими, бо публіка саме до такого добра ласа, а справжні п'єси, написані за певним планом і скомпоновані за всіма правилами мистецтва, знайдуть схвалення хіба трьох чи чотирьох знавців, а ширший загал їх не сприймає, бо той

З часу підписання Кальмарської унії (1397) Норвегія починає відлік своєї колоніальної історії під гнітом Данії. Як наслідок, аж до 1814 року данська мова у царині політичній (адже владні структури Норвегії виконували лише представницькі функції Данської Корони), культурно-освітній (в Норвегії до 1811 року не було власного університету, і вся еліта виховувалася в традиціях Копенгагенського університету, а перше видавництво з'явилося в Норвегії лише 1643 року), економічній (торговельними зв'язками Норвегії керував виключно данський королівський двір, який і розпоряджався багатими норвезькими ресурсами). Функціональність норвезької мови було зведено до мінімуму (подібну кризу функціональності переживає зараз і сучасна українська мова, практично виключена з економічного простору і з площини «великої політики»). Та Норвегія все-таки зазнала важчої наруги над своєю мовою, аніж Україна на той час: тоді, коли Котляревський творив свою «Енеїду», записуючи українську до кола літературних мов Європи, Норвегія писала данською. До того ж, читаючи данське письмо на норвезький манер, норвежці виробили своєрідний варіант дано-норвезької, який став асоціюватися з мовою норвезьких аристократичних освічених кіл, передусім столичних, хоч і був нічим іншим, як перекрученою чужою мовою. А в той час, як соціальні низи, периферія, спілкувалися сотнями діалектів, подекуди малозрозумілих центральним регіонам країни в силу географічної розрізненості Норвегії, а проблема вироблення єдиного правопису, адекватного усім різнобарвам усної мови, не поставала як така через слабкість традицій писемності на периферії.

Тож по здобутті незалежності 1814 року Норвегія успадкувала цілком хаотичну мовну ситуацію: в столиці панувала дано-норвезька (в усній практиці), літературною мовою вважалася та ж дано-норвезька (данський правопис з окремими норвезькими лексичними та синтаксичними особливостями), освічена периферія вживала поряд з дано-норвезькою чимало діалектизмів, тоді як простий норвезький селянин взагалі не вмів писати й читати своєю мовою, а мову, якою в церкві читали Євангеліє після Реформації (данську), вважав зразком освіченості й мудрості.

2. Мова і національна ідентичність

Саме в цей час в Європі поширюються ідеї (як ніколи актуальні в нинішніх українських умовах) виняткової ролі мови у становленні нації. У передових колах Норвегії точаться дискусії навколо мовного питання. По здобутті відносної незалежності країна розділилася на два табори: один із них очолив видатний педагог і мовознавець Кнуд Кнудсен (1812-1895), започаткувавши рух «норвегізації» дано-норвезької мови – модернізації правопису шляхом заміни ряду данських слів специфічними норвезькими, а також впровадження властиво норвезьких граматичних та фонетичних форм. Його ідеї підтримували й широко пропагували класики норвезької літератури – Ю. Лі, А. Х'елланд, Г. Ібсен, Б. Бйорнсон (останні брали активну участь у театральному житті країни, а тому боролися за перемогу норвезької вимови на сцені).

Цілком іншу ідею запропонував Івар Осен. Він вірив у те, що кожна нація має право на власну мову й власну писемність. І у 40-х роках XVIII століття він добився урядової стипендії на подорож країною, об'їхав практично усі регіони Норвегії, вивчив більшість діалектів, розробив на їх основі (а головню спираючись на західно-норвезький діалект, яким спілкується другий за чисельністю населення регіон Норвегії після південно-східного – ареалу навколо Осло) нову літературну мову, *landsmål* (буквально «сільська мова»). Дано-норвезьку відповідно охрестили *riksmål* («державна мова», «мова королівства»). Однак фактично ляндсмол зі своїм істинно норвезьким правописом (фонетичним) безпосередньо не співвідносився із жодним

діалектом, оскільки був синтезом більше ніж ста норвезьких діалектів, а тому йому відразу приклеїли ярлик штучності, вигадки, навіть авантюри. І хоча цей варіант літературної норвезької є набагато ближчим до давньонорвезької мови, аніж дано-норвезький, освічені кола чи не одностайно опротестували право ляндсмолу на існування, закидаючи йому присмак провінційності й простакуватості (до речі, у галицькій периферійності звинувачують і нинішній проект правопису української мови). Тож глибока дослідницька розвідка Осена могла залишитися в історії просто експериментом (як і не прижилася у нас, скажімо, «драгоманівка»), якби не сталося диво і ляндсмол не підхопили самі майстри слова – письменники. А. Віньє одним із перших обрав саме цей варіант літературної норвезької мови. Він вірив у витіснення ріксмолу ляндс-

артизм не до шмиги, – авторам же і акторам випадає юрбі годити, що хлібом їх годує, а не про думку небагатьох дбати. Так само може і з моїм романом статися: я ночей не досипатиму, мистецьких приписів пильнуючи, а шана мені така буде, як тому кравцеві, що дарма шив ще й нитки свої докладав». Не раз переконував я акторів, що негаразд вони чинять: більше б вони і публіки збирали, і слави собі залучили, якби виставляли правдиво художні комедії, а не всякий мотлох, – так де, затялися, як на пні стали, не слухають ніяких доказів, не хочуть бачити очевидних речей. Раз якось, пам'ятаю, сказав я одному такому упертюху: «Ви пригадуєте, як перед кількома роками в Гишпанії поставлено було три трагедії знаменитого нашого поета, які здивували, схвилювали і захопили геть усіх глядачів, учених і невчених, обранців і юрбу, і дали акторам більше збору, ніж тридцять найліпших комедій, що виставлялися пізніше». – «Аякже, – відповів той актор. – Вашець певно має на увазі Ізабелу, Філіду та Олександрю». – «Ви вгадали, – підтвердив я. – Зважте на те, що в них суворо дотримано всіх приписів мистецтва, і все-таки бачите, які вони, бачите, як вони всім сподобались. Виходить, винна не публіка, яка нібито вимагає всяких дурниць, винні ті, що

не вміють дати їй чогось кращого. Отже немає дурниць і в таких комедіях, як «Покарана невдячність», «Нумансія», «Закоханий купець», «Доброзичлива суперниця» та деяких інших, що належать перу талановитих поетів і принесли славу і шану, а лицедіям немалий зиск». Довго я ще говорив із ним, він, здавалося, був навіть трохи збентежений, але зрештою мені так і не пощастило вибити йому з голови тих помилкових думок.

– Ваша ясновелебність зачепила предмет, – сказав тут парох, – який збудив у мені давню неприязнь до комедій, що виставляються в наші часи; вона в мені майже така сильна, як нехіть до рицарських романів. Туллій сказав колись, що комедія має бути дзеркалом людського життя, зразком звичаїв і образом істини, а наші новітні комедії – то дзеркало недоумства, зразок глупости і образ розпусти. Хіба ж то не глум, не наруга над мистецтвом, коли в першій яві перед нами дитина в сповитті, а в другій уже борода-тий чолов'яга? Хіба ж то не безглуздо – малювати старого хоробрим, а молодого боягузом, слугу ритором, джуру радником, короля поденщиком, а королівну помивачкою? А як маєтись справа з єдністю часу і місця дії? Я бачив комедію, в якій перша дія відбувається в Європі, друга в Азії, а третя в Африці; якби була в ній четверта дія, вона відбувалася б

молотом, переконуючи у цьому в своїх чисельних статтях. Тоді як, наприклад, видатний прозаїк та драматург Б. Бйорнсон не визнавав за лядсмолем права використання на державному рівні: «Я знаю цілу низку найліпших селянських родин в Норвегії. І всюди я, як і інші, переконувався, що у тих із них, які не послуговуються ріксмолем, рівень освіти сягає лише певної межі, а поза тією межею виступає ріксмол; і ті, хто отримав вищу освіту, засвідчують, що без ріксмолу їм би це ніколи не вдалося»¹.

Та все ж наведена цитата служить доказом лишень високого статусу ріксмолу, його перспективності, тоді як другосортність лядсмолу впливала не із інтелектуальної бідности цієї норми літературної мови, а зі стереотипів, що побутували у суспільстві.

Наприкінці XIX ст. мовне питання, окрім національного, набирає ще й соціального забарвлення. Якщо з лядсмолем асоціювала себе передусім сільська периферія та соціальні низи у містах, а ріксмол був символом елітарних кіл найбільших міст, а тому і мовою, якою послуговувалася владна верхівка суспільства, то проблема мови поступово входить у площину політичну, займаючи – відтепер назавжди – своє місце у політичних програмах партій.

Консервативна партія (De Høyre) 1884 року на виборах до Стуртингу поступилася лібералам De Venstre. Як наслідок, 1885 року лядсмол отримує статус другої державної мови в Норвегії. Так упродовж цілих 40 років літературна мова, побудована на основі істинно норвезьких говірок та діалектів, була змушена виборювати собі статус національного варіанту літературної мови, в той час як по суті своїй данська мова безперешкодно розвивалася на норвезьких теренах – вже понад пів століття після розірвання унії з Данією.

3. Мовний конфлікт

Відповідно до закону 1885 року в школах діти могли вибирати, яким варіантом мови навчатися, тоді як читати мусили вміти обома. Зважаючи на чималі розбіжності у правописі текстів, які учні читали, та правопису, яким вони повинні були користуватися на письмі, у свідомість норвежців поступово закладалася певна анархія правописних норм, фактично документально закріплена у документі 1893 року «Положення про свободу вибору».

Така мовна ситуація хвилювала державних мужів перспективою низького рівня грамотності нації. У 1907 і 1917 роках Сутртинг провів дві послідовних правописних реформи на зближення обох мовних варіантів, вводячи подвійні форми вживання, написання та відмінювання слів.

А в цей час в інтелектуальних колах, навпаки, визрівала суперечка навколо правописних варіантів норвезької літературної мови. Чи не до особистого рівня доходила вона поміж Нобелівським лавреатом К. Гамсуном та А. Гарборгом (норвезьким письменником, який за життя також був досить відомим українцем), які від теплих дружніх стосунків перейшли до взаємних уїдливих зауважень власне в контексті мовної суперечки. Обоє з початку своєї літературної діяльності орієнтувалися на «норвегізацію» літературної мови, пліч-о-пліч витримуючи нападки консервативної старої гвардії, апологетів «чистого ріксмолу». Проте з часом погляди А. Гарборга еволюціонували у бік радикальних мовних реформ, і він починає писати винятково ляндсмолем, тоді як Гамсун

поступово ставав його ідейним опонентом. Позиційну конфронтацію між двома видатними діячами свого часу загострили державні спроби скорегувати розвиток обидвох мовних норм у напрямку уніфікації стандартів літературної мови, аж поки це протистояння не вилилося у т. зв. «мовну суперечку» на сторінках національної преси. 1918 року у провідній норвезькій газеті консервативних поглядів «Афтенпостен» К. Гамсун опублікував полемічну статтю «Sproget i faret» («Мова у небезпеці»), де гостро розкритикував реформи радикалізації

ріксмолу, та й загалом ляндсмол і його апологетів. Наведемо хоча б оцю цитату, аби зрозуміти його позицію: «Літературна мова є вищою од розмовної, зовсім не нижчою, і анітрохи їй не рівною, а таки вищою, бо перша є власне літературною мовою, а друга — засіб спілкування, швидка допомога в біді, усний інструмент комунікації між людьми. Що то за культурна мова, яка пишеться як говірка?...

Використовувати мову — це не просто піддаватися своїй потребі говорити, висловлюватися, давати язикові волю. Ті, хто працює зі своєю мовою, і працює над своєю мовою, знають різницю, а ось більшість у Стуртингу, навпаки, нічого не хочуть знати. Одне — це мова, інше — діалекти, розмовна мова, вульгарна говірка, аргі, сленг... Де ж то чувано, аби дозволяти купці людей легалізувати свій спосіб висловлювання

напевне в Америці, щоб охопити всі частини світу. Коли в основі комедії повинно лежати наслідування дійсності, то навіть напівосвіченого глядача навряд чи може задовольнити п'єса з часів короля Пепіна чи Карла Великого, за головного героя в якій виведено б царя Іраклія, що нібито ходив хрестовим походом до Єрусалиму і визволив Гріб Господній подібно до Готфріда Бульйонського, хоч між цими двома героями бозна-скільки років пролягло. А коли події у п'єсі вигадані, то навіщо мішати їх з історичними, та ще з такими, що відбувались у різний час і з різними діячами, навіщо така неправдоподібність, навіщо такі явні і непростимі помилки? А що найгірше, знаходяться невігласи, які вважають це за найвище мистецтво, а бажати чогось іншого, то, по-їхньому, шукати пташиного молока. А взяти «Божественні комедії»! Скільки тут понавигадувано чудес, яких ізроду не було, скільки непевного й апокрифічного, скільки плутанини всякої, коли чудеса, що творив один святий, приписуються іншому. Ба навіть у світських комедіях наважуються автори виводити чудеса на тій єдиної підставі, що чудеса й видіння, як вони їх часом називають, справляють велике враження на темну темноту і принадажують до театру силу публіки. Все те робить-

ся на шкоду істині, на глум історії, на ганьбу гішпанському письменству, бо чужоземці, які в своїх творах ретельно дотримуються законів комедії, вважають нас за варварів і невігласів, бачивши в нашому театрі стільки всяких дурниць і нісенітниць. Можуть заперечити, що основна мета прилюдних видовищ, дозволених у добре вряджених державах, то, мовляв, дати громаді невинні розваги і одвернути її од лихих настроїв і нахилів, що породжуються безділлям, і коли, мовляв, цієї мети досягає будь-яка комедія, добра чи погана, то навіщо встановлювати тут якісь закони, навіщо зв'язувати якимись вимогами тих, що komponують п'єси, і тих, що їх виставляють, – адже всяка п'єса своє діло робить. Та це не виправдання, відповів би я на такі докази: адже згаданої мети незрівнянно краще і скорше досягають саме добрі комедії, а не ледачі, бо, побувавши на розумній і майстерно зробленій виставі, глядач вийде з театру, розвеселений жартами, захоплений дією, навчений мораллю, збагачений думками, напучений прикладами, остережений перед небезпеками, обурений пороками, закоханий у добродієність, бо всі ці почуття повинна збуджувати порядна комедія в душі слухача, хоч би який він був грубий і неотесаний; само собою зрозуміло; що комедія, в котрій є всі ці достоїнності, дасть незмірно

яко мову! Щоби вони потім виправляли священників, лікарів та письменників, адже то саме цей люд не вміє як слід говорити: «*Диви-но сюди, як я пишу!*» (остання фраза наведена новонорвезькою)².

Відповіддю на статтю Гамсуна став лист Гарборга до редакції газети. Коротенька цитата задля ілюстрації гостроти суперечки: «Він [Гамсун] хоче возсідати як божество на своєму норвезько-данському культурному престолі: бо ж провінційна данська – це не просто мова, це абсолютна мова, мова Кнута Гамсуна... Суть же в тому, що норвезька мова впустила глибші корені у норвезьку землю, аніж Гамсун бажає визнати...»³

Та держава, все-таки, і далі вела боротьбу за рівноправність та зближення обох варіантів. 1929 року Стуртинг перейменував ляндсмол на «нюношк» (новонорвезька), а ріксмол на «букмол», стираючи у такий спосіб всі образливі відтінки з самих понять. Орфографічна реформа 1938 року скоротила кількість подвійних форм у букмолі та новонорвезькій, перенісши їх частину у ранг «побічних» форм (т. зв. форм у дужках), маючи на меті скерувати розвиток обох мовних норм до єдиної – у далекому майбутньому.

4. Ситуація на сьогодні

До завершення ХХ століття в результаті цілої низки державних ініціатив букмол та нюношк частково наблизилися одна до одної, проте так і не втратили свого самостійного значення, зберігши самобутній колорит. Державна програма, скерована на об'єднання обох варіантів літературної мови, зазнає поразки.

По-перше, близько 82% норвезьких школярів навчаються на букмолі, а 28 – послідовно обирають нюношк. І цей відсоток упродовж останніх 50 років є переконливо сталим. Одні періодичні видання друкуються винятково чистим букмолем, інші новонорвезькою, а ще інші дозволяють собі плутанину букмолу, нюношку та діалектизмів.

По-друге, в апологетів новонорвезької, як і у кожній порядної меншості, виросло болюче почуття образи. Спроба стерти їхню ідентичність викликає у них моральний спротив, що вже глибоко вкоренився у генотипі норвежця – прихильника нюношку. Окрім того, доморошені націоналісти та ксенофоби використовують нюношк як аргумент боротьби з напливом емігрантів, котрі не бажають вчити обидві норми літературної мови.

По-третє, на сторожі недоторканости обох літературних норм стоять письменники та культурні діячі з обох сторін. А як зауважив Гамсун, саме вони насамперед працюють з мовою. Митці слова керуються постулатом «дві мови — дві літератури» — і творять кожен свою історію. Співвідношення друкованої продукції на сьогодні 90:10 на користь букмолу. Хоча це цілком справедливо, якщо вірити фактам, згідно з якими близько 20% норвежців послуговуються новонорвезькою на письмі. Кожна з літератур має свої тенденції і напрямки розвитку, свої періоди розквіту та занепаду. А на зламі ХХ-ХХІ ст. новонорвезьку літературу нанесла на карту світу слава театру абсурду Йона Фоссе, якого західні критики охрестили спадкоємцем Ібсена (не так за жанрову схожість, як за ступінь популяризації норвезької літератури у світі). Окрім того, кожна література є надзвичайно своєрідною, і це перевага існування фактичної двомовности. Норвежці говорять навіть про неперекладні моменти при перекладі з новонорвезької на букмол і навпаки. Так, скажімо, Б. Бйорнсон ще 1907 року писав: «Візьмемо, скажімо,

останнє оповідання К. Гамсуна, без сумніву, найбільшого майстра слова серед молодого покоління, і саме в цьому оповіданні він найбільше наблизився до ляндсмолу, — і все ж, якщо б перекласти його на ляндсмол, то неодмінно втратимо цю постійну гру поміж забавкою та серйозністю, що вже давно стало його стилем»⁴.

І все-таки, справедливості ради, наведемо і слова нашого сучасника Йона Фоссе про переклад його п'єси «Хтось має прийти» на букмол, які також досить красномовно описує існування феномену

двох літератур у Норвегії: «Новонорвезькою вона [п'єса] була коричневофіолетовою, букмол же перетворив її у жовтувато-білу»⁵.

5. А що у нас?

Як в Норвегії існують об'єктивні причини для паралельного розвитку двох форм літературної мови, так і використання двох варіантів правопису в наших умовах теж цілком логічно пояснюється. У західних регіонах України, де хоч і жорстко координували писемну мовну практику, все-таки не переривалися традиції розвитку правописних норм, письмова мова застосовувалася в активному вжитку, а тому і потребує декларування змін, що вже давно назріли за роки тоталітарного ведення мовної політики. Тоді як поза межами цього регіону ситуація цілком

більше розваги, потіхи й науки, аніж п'єса, що нічого тога не має, а такі майже всі сьогочасні комедії. І провина за те падає не на поетів, що їх компонують: деякі з них добре бачать свої помилки і знають, як треба писати; біда в тому, що комедії перетворились на товар, і драматурги кажуть (і кажуть щирісіньку правду), що жоден театр не купить у них п'єси іншого стибу, тож мусять вони, аби своє писання прилаштувати, зважати на вимогу театру. Доказом цієї сумної істини можуть бути і незчисленні комедії, написані одним із найщасливіших геніїв нашого королівства: в них багато блиску і грації, чудові вірші, глибокі думки, мудрі сентенції, нарешті витворний і піднесений стиль, що прославив їх на цілий світ, — а проте лише деякі з них справді досконалі, бо автор намагався здебільшого пристосуватись до акторських смаків. А інші то взагалі пишуть таке несосвітнене, що іноді зразу після вистави лицедії мусять тікати і десь ховатися, боячись переслідувань, як це вже не раз траплялось, коли в п'єсі уймалася честь королю або комусь владоможному родові. А всі ті неподобства і багато інших, про які я зараз мовчу, можна було б припинити, якби в столиці якась розумна й освічена людина проглядала всі комедії перед тим, як їх на кін випускати, і то не тільки в

столичному місті, а в будь-якому театрі на землі гишпанській, і щоб без дозволу за відповідним підписом і печаткою ніхто не важився жодної п'єси виставляти; всі лицедії мусили б комедії спершу до столиці на схвалення посилати, а тоді вже грати їх без обави, письменники ж, опасуючись суворого суду знавців, старалися б працювати над своїми творами пильніше й ретельніше. Таким робом у нас з'явилися б добрі комедії, які повністю відповідали б своєму призначенню, бо від них була б народова розвага, гишпанським авторам – добра слава, виконавцям – порядний заробіток і цілковита безпека, владі – спокій від крамоли. А якби тій самій людині чи іншій якій доручити перегляд лицарських романів, що мають друком виходити, то в нас би могли з'явитися і такі довершені книги, про які мріє ваша ясновелебність: вони збагатили б нашу мову добірними, коштовними скарбами красномовства, і сталося б так, що нові романи геть затьмарили б славу давніших, даючи приємну розвагу не тільки дозвільним неробам, а й людям великої праці, бо як тятива лука не може бути весь час нап'ятою, так само й природа людська, не будши невтомленою, потребує якогось пристойного відпочинку.

На цьому урвалася розмова каноника з парохом, бо тут до них під'їхав цілорник.

відмінна, не кажучи про особливості правописних традицій української діаспори. Отож потреба модернізації правописних норм є не однаково актуальною для всього ареалу використання української мови. Тому говорити про єдиний для всіх правопис не варто. Слушним було б затвердження проекту нового правопису як документу дорадчого характеру. Це стало б правдивою констатацією правописної ситуації, що склалася на сьогодні. Адже держава не може керувати розвитком мови. Вона може затверджувати мовну політику як документ, в якому лише декларується офіційне ставлення до мовного питання в державі. А ось власне мову збудувати адміністративними методами неможливо. Світова практика регулювання мовного питання свідчить про хибність абсолютизації ролі держави у мовному процесі. Адже численні мовні реформи в Норвегії були ефективними тільки тоді, коли вони лише декларували об'єктивний стан мовної ситуації, інакше суспільство їх або проігнорувало, або й геть відкинуло. Але такі висновки, звісно ж, справедливі тільки за умови демократичної форми державного управління.

У такому разі, звісно, постає контраргумент щодо так званого «хаосу» у писемній мовній практиці. Але цей «хаос» уже закрався у мову ЗМІ, у літературу, ба навіть у повсякденний вжиток. І зветься така ситуація не «хаосом», а логічно-плюралістичним розвитком літературної мови, зумовленим ланцюжком об'єктивних обставин. І не варто лякатися плюралізму. Поліваріантність абсолютно не прирікає на хаос та поступове вихолощення. Зовсім навпаки – поліваріантність правописних форм передбачає правдивість, вона стирає з літературного слова пилюку штучності, бо дає можливість висловитися так, як хочеться, а не так, як встановлено рамками. Плюралізм правописних норм – сприятливий ґрунт для творчого злету, стилістичних варіацій, барвиста гама для влучної передачі діалектів. Тож нетерпимість і антагонізм, котрий існує поміж прибічниками нового проекту правопису та їх опонентами, нічим не обґрунтовані.

Бо ж мають, зрештою, норвежці дві норми літературної мови, сотні діалектів і – найбагатшу країну, де кількість виданих на душу населення у рік книг, до речі, сягає чи не найвишого у світі показника.

1. J. Nordmo. 'Sproget i fare' – Knut Hamsuns syn på språkbruk og språkpolitikk. – Hovedoppgave i nordisk språk., Institutt for nordisk språk og litteratur, Det humanistiske fakultet, Universitet i Tromsø, 2003.

2. J. Nordmo. 'Sproget i fare' – Knut Hamsuns syn på språkbruk og språkpolitikk. – Hovedoppgave i nordisk språk., Institutt for nordisk språk og litteratur, Det humanistiske fakultet, Universitet i Tromsø, 2003.

3. T. Kuldova. Oversikt den norske språkhistorie. – Huldra - èasopis o norské literatuøe. – www.huldra.cz

4. J. Nordmo. 'Sproget i fare' – Knut Hamsuns syn på språkbruk og språkpolitikk. – Hovedoppgave i nordisk språk., Institutt for nordisk språk og litteratur, Det humanistiske fakultet, Universitet i Tromsø, 2003.4. T. Kuldova. Oversikt over den norske språkhistorie. – Huldra – èasopis o norské literatuøe. – www.huldra.cz

5. J. Nordmo. 'Sproget i fare' – Knut Hamsuns syn på språkbruk og språkpolitikk. – Hovedoppgave i nordisk språk., Institutt for nordisk språk og litteratur, Det humanistiske fakultet, Universitet i Tromsø, 2003.

6. Ø.Rotem. Fundamentalistisk Jon Fosse// Dagbladet, 9 april, 1999.

Література:

1. К. Гелле, С. Дюрвѣк, Р. Даніельсон, Е. Говланд, Т. Грьонлі. Історія Норвегії. – «Літопис», Львів: 2001.

2. История Норвегии./под ред. Туревич А. Я., Кан А.С. – «Наука», Москва: 1980.

3. P. Th. Andersen. Norsk litteraturhistorie. – Universitetsforlaget, Oslo: 2001.

4. T. Kuldova. Oversikt over den norske språkhistorie. – Huldra – èasopis o norské literatuøe. – www.huldra.cz

5. J. Nordmo. 'Sproget i fare' – Knut Hamsuns syn på språkbruk og språkpolitikk. – Hovedoppgave i nordisk språk., Institutt for nordisk språk og litteratur, Det humanistiske fakultet, Universitet i Tromsø, 2003.

6. Ø.Rotem. Fundamentalistisk Jon Fosse// Dagbladet, 9 april, 1999.

петер л. бергер
бріджит бергер

що таке інституція?
ВИПАДОК МОВИ

ігор

КОСТЕЦЬКИЙ

переклад есе
оглянувшись
езри луміса
павнда
(фрагмент)

Ми означаємо інституції як регулятивні зразки, тобто, по суті, програми, якими суспільство обмежує поведінку індивідів. Можливо, це визначення не викличе спротиву у частини наших читачів, адже воно прямо не суперечить звичному вживанню цього терміну. Як правило, під інституціями розуміють організації, котрі певним чином об'єднують людей — *якось* школа, *якось* тюрма чи *якийсь* університет. Або ж воно стосується великих соціетальних сутностей, котрі видаються майже метафізичними істотами, що витають над життям індивіда — як-от «держава», «економіка» чи «система освіти». Отже, коли попросити навести приклад, читач, радше за все, згадає одну з цих інституцій. І матиме рацію. Проте це загальноприйняте вживання надто однобоке. Точніше кажучи, воно занадто пов'язує поняття інституції з тими соціальними сутностями, котрі визнаються та кодифікуються правом. Можливо, це один із прикладів впливу юристів на наше мислення. Хай там що, важливо показати, що поняття інституції у соціології *не* зовсім таке. Тому хочемо присвятити невелику главу обґрунтуванню твердження, що мова теж є інституцією.

Далі ми покажемо, що мова є фундаментальною інституцією суспільства, так само як і те, що це перша з інституцій, з яким індивід стикається біографічно, тому що всі інші інституції, Хай якими розмаїтими були б їхні цілі та характеристики, вибудовуються на базових регулятивних зразках мови. Держава, економіка, система освіти та й які завгодно інші системи залежать від лінгвістичних споруд — класифікацій, понять, імперативів для дій індивідів, — тобто вони залежать від світу значень, сконструйованого засобами мови, і можуть існувати лише за допомогою мови.

Отже, мова — це перша інституція, з якою стикається індивід. Це твердження може нас здивувати. Якщо запитати про першу інституцію, з якою зустрічається дитина, читач, найімовірніше, згадає про сім'ю. І знову ж таки, до певної міри він мав би рацію. Для величезної більшості дітей первинна соціалізація відбувається у цілком визначеній сім'ї, котра, у свою чергу, є лише частковим випадком більш широкої інституції родини у певному суспільстві. Так, без сумніву — сім'я є дуже важливою інституцією. *Проте новонароджена дитина про це не знає.* На практиці вона сприймає і відчуває батьків, братів, сестер та, можливо, інших родичів, що є поряд із нею. Лише згодом вона дізнається, що ці конкретні індивіди і те, що вони роблять, — один із різновидів масштабнішої соціальної реальності, що називається «родиною». Можемо припустити, що дитина зрозуміє це тоді, коли почне порівнювати себе з іншими дітьми, проте це навряд чи відбудеться у ранньому дитинстві. З іншого боку, мова дуже рано починає протистояти дитині у макросоціальних аспектах. Вже на дуже ранній стадії мова

Про нову моду в поетичному мистецтві так багато набазікано, що нехай мені пробачать, якщо я зроблю тільки стислу інвентуру та огляд.

Навесні або раннього літа 1912 «Г. Д.», Річард Олдінгтон і я встановили, що ми спільної думки про такі три засади:

1. відтворювати саму річ — будь вона суб'єктивна чи об'єктивна;
 2. не вживати ані одного слова, яке не вносить нічого до зображення;
 3. що стосується ритму, компонувати в часовому слідуванні музичної фрази, а не за метрономом.
- З погляду смаку та особистих уподобань ми не сходилися в багатьох пунктах; але що ми зійшлися бодай на цих трьох пунктах, то

ми й гадали, мовляв, ми так само маємо право претендувати на групову назву, як і та низка французьких «шкіл», що її 1911 у серпневому числі часопису Гаролда Монро ознаймував п. Флінт.

Багато людей «приступили» пізніше до нашої школи або ж «примкнули до неї»; З їхньої творчости, проти всі іншого роду заслуги, аж ніяк не можна було помітити, що вони погодилися з другим реченням. *Верлібр* став таким самим балакучим і розбухлим, як і ті неохайні роди віршування, що йому передували. Його мова й квітчасті прикраси часто-густо такі ж погані, як і в наших старших, та ще й без того вибачення, що слова, мовляв, доміряно, щоб виповнити розмір або привести до закінчення галас римованого звуку. Чи фразування, що його впроваджувало це товариство, є мелодичне, чи ні, нехай вирішує читач. Іноді я впізнаю у верлібрі виразний розмір, точнісінько такий же видиханий і вимолочений, як у якогонебудь псевдо-Свінберна; іноді здається, що поет взагалі не має жадного мелодичного риштування. Та загалом беручи, це добре, що поле виорано. Якщо в новому способі праці виникло кілька видатних віршів, значить він – виправданий.

Критика це жадне звукування, жадне накопичування заборон. Вона пропонує певні вихідні точки. Бездумного читача вона може

вказує на ширшу реальність, що простягається за межами мікросвіту дитини. Саме через мову дитина отримує інформацію про широкий світ «іззовні», світ, котрий, хоча й опосередковується через дорослих, значно більший за них¹.

Мова: втілення дійсности

Безумовно, саме через мову структурується мікросвіт дитини. Мова *втілює* дійсність – тобто безперервний потік досвіду ущільнюється та стабілізується в дискретних розрізняваних об'єктах. Це правильно для матеріяльних об'єктів. Світ стає структурованим щодо дерев, столів і телефонів. Звісно, структурування є ширшим за просте найменування; воно містить також значимі зв'язки між усіма цими об'єктами. Ставимо стіл під деревом, на яке хочемо вилізти; по телефону покличемо лікаря, якщо хтось занедужає. За допомогою втілення та встановлення значимих зв'язків мова також структурує живе оточення дитини. Вона наповнює дійсність живими істотами – від мами (котра найчастіше є щось на кшталт головної богині, чий трон поміщено у центрі всесвіту, що безперервно розширюється) до «поганого маленького хлопчика», який плаче за дверима. І саме через мову стає відомо, що мама – найкраща, а «поганих маленьких хлопчиків» покарають; і, між іншим, тільки завдяки могутності мови подібні припущення зберігають присвоєну їм правдоподібність, навіть якщо на практиці це не завжди так.

Дуже важливо, що саме засобами мови у досвіді дитини стабілізуються ролі. Ми вже говорили про ролі в контексті навчання дітей вдавати інших – вирішальний крок у процесі соціалізації. Дитина навчається усвідомлювати ролі як повторювані зразки поведінки сторонніх – досвід, котрий ми описували фразою «ось він знову йде»². Взаємодіючи з іншими мовними засобами, це усвідомлення творить цілісну основу пам'яті дитини. Саме мова через повторення встановлює те, ким цього разу є інший – «ось він знову йде із виглядом «незадоволеного батька», «знову вона йде із виглядом «гості приїхали» і т. ін. І справді, лише за допомогою такого лінгвістичного закріплення (тобто надаючи дії інше фіксоване значення, котре може бути повторно присвоєне щоразу при цій дії) дитина може навчитись розуміти роль іншого. Інакше кажучи, мова – це місток між «ось він знову йде» та «обережно, я прийшов».

Мова: інтерпретація та легітимізація дійсності

Мікросвіт дитини є структурованим щодо ролей. Проте багато які з цих ролей простягаються у ширші простори макросвіту, або, використовуючи дзеркальний образ, є розширенням цього макросвіту у безпосередній досвід дитини. *Ролі представляють інституції*³. Коли батько карає дитину удруге, можемо припустити, що процес супроводжується значним багатослів'ям. Коли карає – розмовляє. Про що? Якась частина розмови може бути способом дати вихід гніву та роздратуванню. Проте найчастіше основна частина розмови – це коментар провини. Розмова інтерпретує та виправдовує покарання. Вона неминуче виходить за межі безпосередніх реакцій батька. Покарання вмонтовується у контекст манер та моралі; у крайньому разі будуть апелювати до Божої сили. Не коментуючи теологічного аспекту (до якого, погодимось, соціологія не має жодного відношення) зазначимо, що виховання манер та моралі пов'язує маленьку драму в мікросвіті з цілісною системою макроскопічних інститутів. Зараз цю систему (гарної поведінки та моралі)

представляє суворий батько; коли ж він проробляє це знову, дублюючи роль, то ця роль присвоюється інституціям системи моралі.

Отже, мораль постає перед дитиною як всюдисуша дійсність. Майже все, що вона усвідомлює як реальність, структуроване на основі цієї основоположної інституції – фільтрується нею, організовується нею, поширюється нею або навпаки, перетікає через неї у непам'ять, оскільки те, про що не можна сказати, погано запам'ятовується. Це стосується *всього* досвіду, особливо тієї його частини, яка визначає те,

як ми сприймаємо інших персонажів соціального світу.

Базові характеристики інституцій: екстернальність

Якими ж є тоді сутнісні характеристики інституції? Спробуємо визначити це на прикладі мови⁴. І припустимо, що в майбутньому, коли читач прогляне всі твердження про інституції – що це таке, як вони працюють, як вони змінюються, – буде коректним запитати, як застосувати ці твердження до мови. Нема потреби казати, що існують інституції, цілком відмінні від мови – згадаймо, наприклад, про державу. Тоді, якщо такі загальні твердження (навіть видозмінені для того, щоб охопити випадки різних інституцій), неможливо буде застосовувати до мови, з'являється вагомий підстави вважати, що з цими твердженнями не все гаразд.

либонь підштовхнути до дійвості. Нечисленне добре серед того знаходять переважно в поодиноких словесних зворотах. Коли старший мистець допомагає молодшому, то робить це насамперед у вигляді невеличких порад чи остерігальних вказівок, що походять з досвіду.

На час, коли було опубліковано перші вислови про «імажизм» я зіставив кілька коротких вказівок щодо практичного застосування. Слово «імажист» уперше вжито восени 1912 у моїй примітці до п'яťох поезій Т.Е. Гелмза наприкінці моїх «Ripostes». Я передрукую тут мої перестороги з «Poetry», березень 1913.

Кілька заповідей

Імаж це щось, що в межах миті відображує інтелектуальний та емоційний комплекс. Я вживаю визначення «комплекс» у технічному розумінні новітніх психологів, як от Гарт, хоч ми й не цілком тотожні думки щодо застосування слова.

Відображення такого комплексу в межах миті породжує відчуття раптового звільнення й виярмлення з часових та просторових обмежень, відчуття стрімкого зростання, як це ми переживаємо у взаємненні з великими витворами мистецтва.

Краще створити за життя один-єдиний «імаж», аніж укласти товсті томи.

Усе це може декому здатися спірним. Доконечно, отже, насамперед зіставити *список заповідей* для тих, що починають писати вірші. Не всіх можу я прибрати в мозаїчний негатив.

Передусім я розглядаю три засади (відображення самої речі, оццадлівість слів та музична послідовність фрази) не як догми - я ніколи нічого не розглядав як догму, - лише як вислід довгих роздумувань, що, будь він і не твій власний, все ж таки – вартий уваги.

Не турбуйся критикою людей, які не написали ніколи нічого видатного. Думай про різницю між дійсним письменством грецьких поетів та драматорів і звідними теоріями греко-римських граматики, що мають пояснювати їхню метрику.

Мова

Не вживай жадного зайвого слова, жадного прикметника, який не відкриває!

Не впроваджуй виразів, як от «темна країна миру»! Вони каламутять образ. Вони побільшують абстрактне конкретним. Вони походять з недостатнього розуміння того, хто пише, що природна річ завжди являє собою *притаманний* символ.

Бережись абстрактизмів! Не оповідай пересічним віршем того,

Інституції сприймаються як сутності, котрим властива зовнішня реальність; інституція є чимось зовнішнім, у певному сенсі (можна сказати, у «твердому» сенсі) це щось відмінне від реальності думок, відчуттів чи мрій індивіда. У цьому плані інституція схожа на інші сутності зовнішньої реальності – на дерева, столи та телефони, – кожна з яких є поза індивідом, подобається це йому чи ні. Він не може забажати, аби дерево шезло – так само і з інституцією. Мова сприймається аналогічно. Можна бути упевненим, що коли хтось щось каже, він ніби «викидає» щось, що було у нього «всередині» – не звуки, з яких «зроблені» слова, а смисли, передавати які призначена мова. Все ж це «викидання» (котре можна назвати більш елегантно – «екстерналізація») є чимось таким, що не є ідіосинкразією для промовця. Нехай він говорить *англійською*. Хоча, зауважте, англійська мова не була утворена у глибинах саме його свідомости. Мова існувала поза цією свідомістю задовго до моменту, коли промовець почав нею користуватися. І сам він сприймає її як щось зовнішнє, так само як і його співрозмовник або слухач, і обидва вони сприймали англійську мову як щось зовнішнє, відколи почали її вивчати.

Базові характеристики інституції: об'єктивність

Інституції сприймаються як сутності, яким властива об'єктивність. Фактично, це твердження повторює попереднє, лише у дещо зміненій формі. Щось є об'єктивно реальним, коли хто завгодно (або майже хто завгодно) погодиться, що воно справді існує і при цьому існує у певний спосіб. Останнє положення є важливим. Існує *правильна* англійська мова і *неправильна* англійська мова, і вони залишаються такими, об'єктивно такими навіть тоді, коли індивід думатиме, що правила, які це визначають – глупота, і сам він винайшов набагато кращі. Безумовно, більшу частину часу індивід мало про це думає; він сприймає мову так, як і інші об'єктивні факти свого досвіду. Об'єктивність чиеїсь письмової мови особливо могутня. Жан П'яже, дитячий психолог з Швейцарії, розповідає історію про маленьку дитину, котру запитали, чи можна сонце назвати якимось інакше, не «сонцем». «Ні», – відповів малюк. «Чому?» – запитали дитину. Запитання його спантеличило. Потім він показав на сонце і відповів: «Ну, ось же воно, подивіться».

Базові характеристики інституції: спонукальна сила

Інституціям властива спонукальна сила. До певної міри ця якість є наслідком двох попередніх: фундаментальна влада інституції над індивідом полягає саме в цьому, що вона існує об'єктивно і не може зникнути за бажанням індивіда. Хоча може статися, що він не зауважить цього факту, або забуде про нього, або навіть гірше – побажає змінити структуру інституції загалом. Дуже імовірно, що саме у цих пунктах інституція поведе себе брутально. У родинах освіченого середнього класу у віці, у якому таких промахів можна очікувати, із дитиною, котра порушує канони правильної англійської мови, поведуться м'яко. Методи м'якого переконання навряд чи втримаються навіть у початковій школі. Не думаю, що ними послуговуватимуться ровесники дитини. Найімовірніше, вони не допустять порушень власного коду пристойної англійської мови (хоча зайве згадувати – далеко не такої, як у шкільного вчителя), жорстоко насміхаючись та, можливо, фізично знущаючись з порушником. Дорослу людину, якщо вона знай опиратиметься, переслідуватимуть зусібіч.

Юнак із робітничої родини може втратити прихильність подруги, коли не зможе висловлюватись «вишукано»; він може втратити перспективи кар'єрного зростання. На сторожі кожного шабля ерархічної структури стоять Вебстерівський словник та *Modern English Usage*. Проте юнакові із середнього класу, котрий і в армії говорить «вишукано», можна лише поспівчувати! Як і літньому професорові, котрий, намагаючись сподобатись студентам, розмовлятиме «на їхній мові», відстаючи років на два від динамічного жаргону; його зіткнення із спонукальною силою мови досягає патосу трагедій Софокла⁵.

Визнати значимість інституції *не* означає заявити, що вони неспроможні змінюватись. Насправді вони постійно змінюються – і *повинні* змінюватись, оскільки є продуктом хаотичної діяльності незчисленних індивідів, котрі «розсіюють» по світу свої «перли». Тому коли завтра в Америці перестануть розмовляти англійською, то англійська мова як інституційна діяльність перестане існувати. Інакше кажучи, об'єктивне існування мови залежить від багатьох індивідів, котрі, розмовляючи, виражають власні суб'єктивні наміри, значення, мотиви⁶.

Очевидно, що такого типу об'єктивність, на протигагу об'єктивності фактів природи, ніколи не буває статичною. Вона постійно змінюється,

що вже сказано в добрій прозі. Не вір, що розумна людина дасть себе обморочити, коли ти уникаєш труднощів несказанно важкого мистецтва доброї прози, підрубуючи свою працю в рівномірні рядки!

Чого сьогодні ситий знавець, того буде взавтра сита публіка.

Не гадай, що поетичне мистецтво простіше, ніж мистецтво музики, або що ти задоволиши знавця, не вживши щонайменше стільки зусиль у ділянці поезії, скільки їх вживає рядовий навчитель гри на фортепіані, коли мова про музичне мистецтво.

Переживай впливи великих мистців, скільки хочеш, але будь настільки пристойний, щоб припустити вплив, або ж не давай йому виявитися зовні.

Нехай «вплив» означитиме для тебе не тільки те, що ти висатимеш словництво власне-прикрас від одного чи двох поетів, яких ти саме подивляєш. Нещодавно один турецький військовий звітодавець зловився на тому, що у своїх депешах нагородив про «глибинно-сизі холми» – чи вони були «перлово-бліді»? – я вже не можу точно пригадати.

Впроваджуй з окрас або жадну, або добру.

Ритм і рима

Початківцеві варт напоювати своє розуміння найкращими кадансами, що їх він спроможний

знайти, ліпше всього в чужих мовах (1), з тим, щоб глузд слів не так легко відволікав його увагу від ритмічного перебігу, - наприклад, старо-англосаксонськими заговорами, гебрідськими народними піснями, Дантовими віршами й Шекспіровими співами, якщо він здатний сприймати окремо лексику і каданс. Йому варто холодно-кровно розкласти пісні Гете на поодинокі звукові вартості, довгі й короткі склади, наголошені й ненаголошені, на голосівки й шелестівки.

Неконежно, щоб вірш покладався на свою музику; та коли він на неї покладається, тоді музика повинна бути такою, щоб вона захоплювала знавця.

Новак мусить дещо розумітися на асонансах та алітераціях, на безпосередніх та уповільнених, простих та поліфонічних римах, так, як передумову для музики становить, щоб він розумівся на гармонії, контрапункті та всіх подробицях свого ремесла. Ніколи не шкода часу, що його присвячують усім цим речам або котрійсь поодинокій з них, навіть якщо мистець потребує їх лише зрідка. та всіх подробицях свого ремесла. Ніколи не шкода часу, що його присвячують усім цим речам або котрійсь поодинокій з них, навіть якщо мистець потребує їх лише зрідка.

Не робити собі ілюзій, мовляв, у віршах щось може «пройти»

струмує швидким потоком, творячи бурхливі чорторії. Проте *індивіду* важко змінити її цілеспрямовано. Якщо він сам-один спробує це зробити, успіху не досягне напевно. Нехай читач уявить себе реформатором граматики чи укладачем словника. Він може досягти певного успіху у своєму безпосередньому мікросвіті. Справді, ще малюком він напевно чогось досяг: родина могла заакцептувати кілька кумедних фраз, увівши їх до групової родинної мови. Ставши дорослим, індивід може отримувати аналогічні міні-перемоги, розмовляючи з дружиною чи приятелями. Проте якщо він не є визнаним «великим письменником» чи державним діячем, якщо не докладе неймовірних зусиль, спробувавши залучити маси під знамено власної лінгвістичної революції (тут можемо згадати класичну єврейську мову в контексті сучасного сіонізму чи менш вдалі зусилля, спрямовані на відродження гельської говірки в Ірландії), його вплив на мову буде, радше за все, нульовим того дня, коли він надумає покинути долину слів.

Базові характеристики інституції: моральний авторитет

Інституції володіють моральним авторитетом. Вони не просто культивують себе як спонукувальну силу. Вони проголошують своє право бути легітимними – тобто не лише вдарити по голові порушника, а й прочитати йому нотацію. Звичайно, інституції бувають різними за рівнем приписуваної їм моральної висоти. Як правило, ці варіації виявляються у рівні покарання порушника. Держава, у надзвичайному випадку, може відібрати життя; приміська громада може зневажити його дружину. В обох випадках покарання супроводжується почуттям справедливого осуду. Моральний авторитет мови вкрай рідко підтримується фізичним насиллям (хоча, наприклад, у Ізраїлі існують ситуації, коли людина, що не говорить на івриті, може відчувати фізичний дискомфорт). Він проявляється у стимулюванні у порушника сорому, деколи навіть відчуття провини. Чужоземна дитина, що затялась у небажанні виправляти помилки у мові, вбогий імігрант, що говорить з акцентом, вояка, неспроможний позбутись специфічної лінгвістичної ввічливості, інтелектуал-авангардист із жаргоном, недолугість якого видає його з головою – всі ці індивіди страждають; подобається нам це чи ні, мусимо санкціонувати їх моральні страждання.

Базові характеристики інституції: історичність

Інституціям властива якість історичності. Інституції – це не просто факти, це історичні факти; вони мають свою історію. Майже у всіх випадках, у яких індивід має справу з інституцією, вона існувала до моменту його народження, та існуватиме після його смерті. Послання, втілені в інституції, акумулювало впродовж довгого часу незліченне число індивідів, чії імена та обличчя поглинуті мороком часу. Тому особа, що говорить на американському варіанті англійської, по-

вторює, цілком неусвідомлено, вербалізований досвід поколінь – норманських завойовників, саксонських рабів, знавців Святого письма, елизаветинських сутяг, не кажучи вже про пуритан, фронтирів, чиказьких ганстерів та джазменів.

Мову (насправді – весь інституційний всесвіт) можна трактувати як широкий потік, що тече крізь час. Ті, хто пливе по ньому певний період як і ті, хто населяє його береги, кидають до нього певні предмети. Більшість із них тоне або розчиняється, зникаючи без сліду. Деякі кристалізуються, тому потік несе їх певний час. Мало який добирається до місця, де цей потік вливається в океан забуття, що є природнім кінцем усякої емпіричної історії.

Австрійський письменник Карл Ясперс назвав мову оселею людського духа. Мова забезпечує життєвий контекст нашого досвіду спілкування з іншими, з самим собою, із рештою світу. Навіть уявляючи інші світи за межами нашого, ми обмежені у висловленні наших повідомлень та побажань рамками мови. Мова – особлива соціальна інституція, відмінна від інших. Вона найліпше переконує у тому, що суспільство пронизує нас.

1. Важливо зауважити, що реальності, на які вказує мова, можуть бути різними для дітей із середнього та із робітничого класів. Див. Basile Bernstein, *A Socio-Linguistic Approach to Social Learning*, in J. Gould (ed.), *Penguin Survey of the Social Sciences 1965*, London: Penguin Books, 1965.

2. Визначення ролі, яке тут використовуємо, сьогодні є загальноприйнятим не лише в соціології, а й взагалі у соціальних науках. Порівняйте із означенням Ральфа Тернера: «У... більшості ... застосувань у означенні ролі з'являються такі елементи: вона задає вичерпний взірць поведінки та позицій; вона легалізує страгегію, придатну для періодично повторюваної ситуації; вона соціально ідентифіковна, більш-менш ясна за своєю суттю; вона є обов'язковою до виконання для різних індивідів; вона є підставою для ідентифікації та розміщення осіб у суспільстві». (Стаття «Role: Sociological Aspects»// *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 13. New York: Macmillan, 1968. P. 552).

3. Тут ми поєднуємо поняття ролі із описом соціальних фактів, запропонованим Дюркгаймом.

4. Ці характеристики інституції тісно пов'язані з Дюркгаймовим описом соціальних фактів.

5. Підстаркувати професори, перш за все філософи, а особливо у наших найстаріших університетах, створили спеціалізовані монополії у використанні мови для того, аби захистити свій елітний статус як грамотних. Див. J. M. Plumb (ed.) *Crisis in the Humanities*, London: Penguin Books, 1964.

6. Вперше на різницю між мовою та розмовою вказав Фердинанд де Соссюр, лінгвіст, що серйозно вплинув на Дюркгайма.

Переклав Юрій Яремко

тільки тому, що у прозі воно нудне.

Не будь «світоглядом»; поступися з цим авторам милих маленьких філософічних есеїв! Не малою – не пускай з ока, що маляр спробижен краще зобразити краєвид, ніж ти, і що він повинен у даній ділянці значно більше знати!

Коли Шекспір говорить про «ранок, мов у червоному плащі», то він зображує щось, що маляр не зображує. У цьому шекспірівському рядку нема нічого, що можна назвати змалюванням: він відтворює.

Тримайся радше при методах дослідника, аніж при методах того, хто подорожує з метою реклямувати нову марку мила.

Науковець не розраховує на те, щоб бути прославленим як великий науковець перед тим, як він щось відкрив. Він починає з вивчення того, що вже відкрито. З цього пункту він виходить. Він ґрунтується не на тому, що особисто він – чарівна людина. Він не сподівається, що друзі оплескуватимуть наслідки початківських праць з його перших семестрів. Нещасливим робом у поезії початківцям не вказують на призначену для них, легко визначену клясну кімнату. Вони протискаються повсюдно. Що ж тоді дивного, коли «громадськість» не зважає на поезію?

СЕРГЕЙ КОЗЛОВ

«ГЕНІЙ МОВИ»
і «ГЕНІЙ НАЦІЇ»
дві категорії
XVII-XVIII століть

Дефініція

Пунктом відліку нашого аналізу буде фрагмент однієї статті Вольтера. Це стаття «Геній»; уперше вона була опублікована в шостому томі вольтерівських «Questions sur l'Encyclopédie» (1771); видавці славнозвісного «кельського» «Зібрання творів» Вольтера (1785-1789) ввели весь матеріал «Questions» до складу вольтерівського «Філософського словника».

У другому розділі статті «Геній» Вольтер пише: «Але, по суті, чи є геній чимось інакшим, ніж талант? І що таке талант, якщо не схильність до якогось мистецтва? Чому ми говоримо: «геній мови»? Та тому, що у кожній мові свої закінчення, свої артикли, свої прислівники, свої довші чи коротші слова; через це кожна мова неминуче матиме певні властивості, яких не мають інші мови. [...]»

«Генієм нації» називають характер, звичаї, основні таланти і навіть вади, які відрізняють один народ від іншого. Вистачає побачити французів, іспанців і англійців, щоб відчуті ці відмінності, пише Вольтер.

Отож у 1771 році Вольтер констатує наявність у сучасному йому вжитку двох понять. Вони метонімічні. Перше з них фіксує той аспект мовної реальності, який у термінах лінгвістики ХХ століття можна було б назвати експресивною специфікою мови. Друге фіксує те коло явищ, яке у ХХ столітті позначається досить розмитим висловом «національна своєрідність» чи «національна специфіка», причому у найширшому значенні: в поняття «геній нації» на рівних правах входять і ментальність, і життєвий уклад, і культурна специфіка. І, як підкреслював Вольтер, в основі обох понять лежить одна і та ж сама метафора: перенесена на мову й на націю ідея таланту, певних творчих здібностей людини.

З цього погляду (назвемо його «поглядом Томашевського») вольтерівські визначення, виглядає, випереджують Гердера, Вільгельма фон Гумбольдта, мало того, весь європейський романтизм. На наш погляд, вольтерівські дефініції не так випереджують, як є наслідком цілком специфічної культурної практики, що розвивалася упродовж попередніх століть.

Від порівняння до спеціалізації

Основою цієї практики було те, що можна назвати «порівнянням мов». Сама по собі ця основа, ймовірно, трансісторична: у голові будь-якої дво- чи багатомовної людини відбувається порівняння мов – більш чи менш рефлексивно і розгорнуте. Ми обмежуємося тим, що намагаємося вказати необхідні умови для «порівняння мов» як культурної практики, залишаючи осторонь питання про достатні умови. Необхідною умовою тут, очевидно, є співіснування різних мов і діалектів у межах спільного культурного контексту; натомість функціональна

Не розсікай твою тканину на поодинокі *ямби*. Не давай кожному рядкові запинатися наприкінці, і не починай кожного нового рядка з старту. Дай початкові нового рядка підхопити прибій ритмічної хвилі – роби довшу павзу лише тоді, коли виразно її бажаєш.

Коротше кажучи – поведься як музика, як добрий музикант, якщо ти маєш справу з тією фазою твого мистецтва, яка має точні рівнобігги до музичного. Тоді стають чинними подібні закони, що ним і ти підлягаєш. Звичайно, твій ритмічний кістяк не повинен руйнувати образ твоїх слів, а також і їхнього звучання або їхнього глузду.

Композитор може покласти на звукову барву й гучну повноту оркестри. Ти – ні. Поняття «гармонії» не дозволяє себе впроваджувати в мистецтво поезії; воно стосується до одночасних звучань різної висоти. У визначних віршах ми знаходимо, проте, свого роду звукові рештки, що пристають до вуха слухача і служать як більш або менш органний пункт. Щоб запасти в пам'ять, рима повинна містити в собі денякий момент несподіванки; воне не потребує бути чудернацькою або штукарською, але нею, якщо її вже взагалі впроваджувати, треба оволодіти.

Та частина твоєї поезії, яка звертається до читачевого *ока*

фантазії, не втрається в перекладі іншою мовою; та частина, яка промовляє до вуха, може досягнути читача лише тоді, коли він читає твій вірш у первотворі.

Розглянься на точність дантівського відтворення в порівнянні з Мілтоновою реторикою. Читай з Вордзворза те, що тобі не видається занадто нудним.

Якщо бажаєш спізнати суть справи, йди до Сапфо, Катула, Війона, до Гайне, де він на піднесенні, до Готьє, де він не занадто морозний, абож, коли ти не знаєш цих мов, удайся до неквапливого Чосера. Не зашкодить і добра проза; добра дисципліна досвідчує, хто в ній потребує писати. Переклад становить також добрячу вправу, якщо ти у праці відкриваєш, що глузд оригіналу починає коліватись, як тільки ти намагаєшся його по-новому вхопити. Глузд вірша, який ти перекладаєш, не повинен «хилитатися».

Не забрудною сприйняття глузду, яке ти шукаєш визначити у виразових засобах іншого. Таке стається здебільшого тому, що лінуються шукати точного слова.

Ці три перші прості заповіді на дев'ять десятих усувають ту погану поезію, що сьогодні вважається за норму й клясику. Вони остерігають твою творчість від багатьох похибок.

«Mais d'abord il faut etre un poete», як пишуть пп. Дюамель та Вільдрак наприцінці своєї малень-

диференційованість/еквівалентність цих мов, судячи з усього, не відіграє вирішальної ролі.

Сліди такої практики знаходимо, наприклад, у римській культурі. Предметом порівняння тут стають, закономірно, латина і грецька. Як приклад наведемо фрагмент із Авла Геллія (Аттичні ночі, II, 26): «1) Фаворин-філософ, коли ішов провідати Марка Фронтонна, колишнього консула, що потерпав від приступу подагри, захотів, щоб і я пішов із ним. 2) А потім, коли в будинку Фронтонна, де було ще дуже багато освічених людей, зайшла мова про кольори і їх назви, що, мовляв, різновидів кольорів багато, а назви в них невизначені та бідні, 3) Фаворин сказав: «У відчуттях очей відтінків кольорів більше, ніж у словах і назвах». 4) Кажу це тому, що навіть якщо не зважати на поєднання кольорів, то й прості – наприклад, червоний і зелений – кольори мають по одній назві, але багато різних відтінків. 5) І таку нестачу слів я вбачаю більше в латинській мові, ніж у грецькій. [...] 7) На це Фронтон мовив Фаворину: «Не заперечую, що грецька мова, якій ти, видно, надаєш перевагу, ширша і багатша, ніж наша: однак у позначенні кольорів, про які ми шойно говорили, ми не такі бідні, як тобі видається. [...]» 20) Коли Фронтон сказав усе це, тоді Фаворин у захваті від його багатющої ерудиції і від вишуканого словника, відповів: «Звичайно, грецька мова обігнала б [латину] набагато, якщо не ти: але ти, дорогий Фронтоне, робиш те, про що йдеться у вірші Гомера: Ти обігнав би або урівняв перемогу» (Іліяда, 23, 382; зі зміною 3-ої особи на 2-у).

Розмов такого типу, напевно, мало бути надзвичайно багато. Але з усіх міркувань про мову, які будь-коли висловлювалися в межах Римської імперії, важливими для нас є два, які прозвучали при самому її заході. Обидва виникли в богословських дискусіях, обидва мали форму афористичного вердикту. Перше з них зафіксоване в Палестинському Талмуді (ймовірно, між 360 р. і, найпізніше, початком V ст.). Воно стверджувало, що існує чотири мови, гідні того, щоб ними користувався світ: грецька надається для співу, римська – для війни (чи, в іншому варіанті, для судочинства), сірійська – для жалісливих нарікань (в іншому варіанті – для письма і торгівлі), і єврейська – для розмови (в іншому варіанті – для молитви). Друге висловлювання належить Августину і входить до його коментаря до

Євангелія від Йоана (416-417 рр.). Коментуючи згадку Йоана про те, що напис на хресті Ісуса був зроблений трьома мовами (Йо. 19, 20), Августин пояснює: «Єврейською — через те, що юдеї славилися законом Божим, грецькою — через те, що нею промовляли поганські мудреці, латиною — через те, що римляни мали владу над багатьма, навіть тоді вже майже над усіма, народами». Отже, причетними до священної історії виявляються три мови: єврейська — як мова доброчестя, грецька — як мова філософії і латина — як мова держави.

Це вже не аморфні і фрагментарні порівняння. Це карбовані підсумкові формули, призначені для запам'ятовування, які ввійшли у свідомість освічених людей на багато століть. У розмаїтті варіантів Талмудичного афоризму відображається не так його мінливість, як незмінність: стабільність якнайширше застосовуваної схеми, деталі якої варіюються при тривалому розповсюдженні. Для людей пізньої античності і середньовіччя могли бути важливі змістові нюанси цих формул, але в історичній перспективі важливішим був прихований зміст

обох висловлювань: мови підлягають відбору, порівнянню і спеціалізації. Різні мови надаються для різних речей.

Пошуки універсальної мови: ірландський прецедент

Різні мови надаються для різних речей — але може існувати й одна-єдина мова, яка надається для всього. Мисленнева схема спеціалізації в юдейських і християнських головах натикалася на більш явне та важливе знання. Це було знання про мову, якою говорив Бог і якою говорив у раю Адам; знання

про одномовний світ після потопа і про вавилонську катастрофу. З цього знання починалося все інше знання, а тому єдина безальтернативна досконала мова була для всіх безсумнівним постулатом. Ідеальна мова можлива, але в нинішній реальності вона відсутня. Ця вихідне протиріччя живить європейську культуру упродовж усього її розвитку. Воно дало початок двом великим напрямкам в історії думки: пошукам прамови і пошукам універсальної мови. Якщо прамова — це мова минулого, то універсальна мова — мова майбутнього. Універсальна мова — це подолання наслідків вавилонського стовпотворіння.

Перші описи універсальної мови ми знаходимо на периферії християнського світу — в Ірландії VII століття. Йдеться про трактат, відомий під назвою «Поради поетів». Це мовознавчий трактат, в якому

кої книжечки «Нотатки про поетичну техніку».

Credo

Ритм — Я вірю в «абсолютний ритм», отже в такий ритм поезії, який найточніше покривається з почуттям або з відтінками почуття, що їх він повинен відтворити. Ритм людини повинен бути істотний; через те він являє собою кінець-кінців власний ритм, ненаслідувальний, неможливий до наслідування.

Символи — Я вірю, що справжній та ідеальний символ це річ природи; людина, яка використовує символи, повинна їх так подавати, щоб їхні символічні функції не були нав'язливі; щоб відтінків не позбувався всякого глузду й поетичної своєрідності, якщо хтось не розуміє символ як такий, якщо хтось, приміром, в яструбі бачить тільки яструба.

Стиль — Я вірю в стиль як у чинне випробування щирості людини; у правила, якщо вони можуть бути виявлені; у повалення будь-якої конвенції, яка стоїть на перешкоді виявленню правил або різної передачі надхнення.

Форма — Я є думки, що буває так «текучий», як і «твердий» зміст, що одні поезії мають так форму, як має форму дерево, інші ж — як вода, якою наповнено вазу; що більшість симетричних форм ужи-

вається для певних цілей; що незчисленна кількість речей не може бути відтворена прецизно і тим самим правильно в симетричній формі.

«Лише те вважається вартисним, у віщо включено все мистецтво» (2). Я вважаю, що мистець повинен би був засвоїти собі всі існуючі форми й системи метрики, і сам я з певного роду впертістю брався за це, зумисне заглиблювавшись в ті періоди, за яких системи поставали або досягали зрілості. З певним правом скаржилися, що я виладовую свої нотатки на публіку. На мою думку, поезія лише по довгих змаганнях досягне тієї стадії розвитку або, якщо бажаєте, модерності, яка зробить її спроможною промовляти до людей, звиклих у прозі до Генрі Джемса та Анатолія Франса, в музиці – до Дебюссі. Я повторюю завжди знову: треба було двосторічного розвитку в Провансі та сторічного в Тосані, щоб виробилися виразові засоби для Дантового шедевр; треба було латиністів Ренесансу та Плеяди і їхніх розфарбованих мовних зворотів, щоб підготувати струмент Шекспірові. Надзвичайно важливо, щоб здійснилася велика поезія; цілковито байдуже, хто її пише. Експериментальна запопадливість одиниці може багатьох уберегти від утрати часу – звідси моє захоплення Арно Даніелем; людина, яка у своїх експериментах випробує

подибуємо спробу визначити переваги ірландської мови в порівнянні з латинською граматику. Тут розповідається про те, як 72 ірландських мудреці долають наслідки вавилонського стовпотворіння: текст описує закладання основ мови як операцію «вирізання», проведеною щодо інших мов, що їх вивчили 72 учні. Ось так те, що було найліпшим, найширшим і найгарнішим у кожній мові, було вирізане і використане ірландською мовою; для кожного ж елемента, який не мав назви в інших мовах, було знайдено особливу назву в мові ірландській.

У центрі тексту – створення нової універсальної мови; але це завдання тут передбачає порівняння між собою всіх мов, які тільки існують. Порівняння, своєю чергою, базується на ідеї, що у кожній мові є своя «сильна сторона», відмінна від інших.

Коментуючи цей текст, Умберто Еко зiставляє час його створення з хронологією поширення в образотворчому мистецтві образу Вавилонської вежі. Виявляється, що перше відоме зображення вежі міститься в «Біблії Коттон» (V чи VI століття), за якою слідує манускрипт, який належить, можливо, до кінця X століття, а за цим манускриптом – барельєф у Салернському соборі (XI ст.); слідом за цим зображення Вавилонської вежі йдуть неперервним потоком. Паралельно до цього йде потік теоретичних розмірковувань про стовпотворіння і його наслідки. Еко пояснює ситуацію: «Справа в тому, що саме в ці віки, що носять назву «темних», ми фактично присутні при повторенні вавилонської катастрофи. Незнані офіційною культурою зарослі варвари, селяни, ремісники, безграмотні «європейці» починають говорити на безлічі нових народних наріч, які поки що зовсім не відомі офіційній культурі. [...] На тлі суцільної єдності римської імперії [...] Європа постає спочатку як Вавилон нових мов, і лише згодом – як мозаїка націй».

Загальний висновок Еко такий: «Мрія про досконалу чи універсальну мову завжди виникала як відповідь на драму релігійних і політичних поділів чи навіть просто на труднощі економічних стосунків».

Карл V

Немає нічого дивного в тому, що новий розділ цієї історії починається у XVI столітті. Це час до певної міри ізоморфний пізній античності і ранньому середньовіччю: розпад колишнього універсалізму, нові небували поділи – релігійні та політичні. На місце латини як традиційної

мови освічености та влади з новою силою претендують народні мови Європи, які за тисячу років розвинулися. Мова завжди є полем та інструментом боротьби за владу; і в миті загострення такої боротьби мова становить об'єкт підвищеного зацікавлення. Із XVI століття ми можемо спостерігати розвиток традиції порівняння мов, і за цими порівняннями майже завжди стоїть боротьба за гегемонію. Епіграфом до цього «порівняльного мовознавства» «XVI-XVIII століть можна поставити відомі слова Антоніо де Небріхі, творця першої граматики іспанської мови (1492): «Мова завжди була супутницею імперії; вона настільки слідувала за нею, що вони разом виникали, зростали, розцвітали, а потім разом зазнавали занепаду».

Порівняння, а точніше змагання мов у XVI-XVII століттях прямо чи опосередковано пов'язане з іменами кількох сильних монархів, які претендували на те, щоб подолати конфесійні і політичні розколи, претендували на *translatio imperii* і супутнє йому *translatio studii*. Це передовсім Карл V, римський імператор.

В історію мови Карл V ввійшов своїм відомим афоризмом, який з різними варіаціями цитувало нескінченне число авторів від Брантома й Опіца до Свіфта і Ломоносова. Згідно з дослідженням Е. Бусети (1937), першою друкованою версією афоризму була версія Джіроламо Фабріці Д'Аквапенденте у його книзі «De locutione et eius instrumentis» (Падуя, 1601). Д'Аквапенденте наводить навіть не одну, а дві версії цього вислову: «Тому що, наскільки я знаю, Карл V любляв казати: у германців мова військова, в іспанців – любовна, в

італійців – ораторська, у французів – аристократична (*nobilis*). А інша особа, німецького походження, повідомила, що той же Карл V казав: якщо доведеться говорити з Богом, то він буде говорити іспанською, оскільки іспанська мова вирізняється вагомністю (*gravitas*) і величчністю; якщо з друзями, то італійською, оскільки в італійців нарідчя просте (*familiaris*); якщо ж буде потрібно когось причарувати, то французькою, позаяк їх мова найбільш чарівлива, якщо ж доведеться комусь погрожувати чи говорити суворо, то німецькою, через те, що вся їх мова погрозна, різка і зла (*vehemens*)».

Саме друга із наведених версій стала загальноприйнятною. Версія Ломоносова лише трохи відрізняється від неї: «Карл V Римський імператор казав, що Іспанською мовою з Богом, Французькою з друзями, Німецькою з ворогами, Італійською з жіночою статтю говорити належить».

вує тільки одну риму або касуе бодяй одну йоту чинного, загальноживаного безглуздя, діє правильно супроти своїх колег, якщо вона висліди нею проробленого викладає.

«Життя коротке, а мистецтво довге». Безумне підприємство, якщо людина ґрунтує свою творчість на занадто вузькому підложжі; ганебно, якщо творчість не виявляє наскрізного, міцного зростання, постійного виточування.

Коли мова про «переспіви», то встановлено, що всі старі майстри малярського мистецтва пропонували своїм учням на початках копіювати шедеври і щойно тоді переходити до власних начерків.

Коли йдеться про «кожен сам собі поет», то я гадаю, що чим більше людей уміють поетичного мистецтва, тим краще. Я є погляду, що кожен, хто бажає, повинен вирішувати, - більшість бо так чи так це робить. Я є того переконання, що кожен уміє настільки музики, щоб грати на фісгармонії «Бог свят в наш дім», - але я проти того, щоб кожен давав концерти або друкував свої погані праці.

Оволодіння мистецтвом – це життєве завдання. Я не робив би жадної різниці між принагідними поетами та людьми, що поезія є їхньою головною професією, - або ж принаймні вирішував би в цьому розрізнуванні досить часто

на користь принагідного поета; але я хотів би провести рису між принагідним поетом та фахівцем. Поза всяким сумнівом: сучасна плутанина триватиме доти, поки принагідному поетові не впомпють мистецтво поезії, поки факт, що поезія це вміння, а не провадження часу, не стане загальнозбагненим, поки не з'явиться таке знання стилю – стилю в зовнішньому вигляді й у вмісті, - що принагідний поет зречення спроб перекричати фахівця.

Якщо щось було сказано раз назавжди, чи то в Атлантиді, чи в Аркадії, чи то 450 перед Хр., чи 1290 після, нам, сьогоднішнім, не личить говорити це ще раз і притьмарювати пам'ять мертвих, проказувавши те саме з меншою вдатністю й силою переконання. Усе моє зазубрювання творчості древніх і майже-древніх являло собою одне-єдине намагання вишукати, що було створено раз назавжди, краще, ніж будь-коли знову можна створити, і винайти, що нам лишається для творчості, - а лишається таки колосально; бо якщо ми маємо також такі самі почуття, як і ті, що нап'яли вітрила на тисячі кораблів, то з цього слідує, що вони повинні бути виявлені інакше, інакшими нюансами, інакшими духовними ступеневуваннями. Кожна доба має щерть власних обдаровань, проте доба лише подеколи перетворює їх на тривалу речовину. Ніколи не буде

Ми не будемо наводити всіх відомих варіантів цього вислову; цікаві можуть знайти деякі з них в коментарі Сухомлинова до Ломоносова чи в «Історичному й критичному словнику» П'єра Бейля (стаття «Charles-Quint»). А загалом ситуація виглядає цілком символічно: людина XVI століття бере пізньоантичну формулу «спеціалізації мов», але застосовує її не до священних мов, як Августин, а до мов профанних. Перед нами – культурна динаміка в дії, яскравий приклад процесу модернізації.

Зауважимо, що, в принципі, є два тлумачення цього афоризму. Можна вбачати в ньому неутрально-дескриптивну інтенцію або ж інтенцію тенденційно-оціночну. Друге тлумачення було поширене у XVII столітті: афоризм Карла V часто прочитувався як іспанофільський (це притому, що рідною мовою Карла була французька). «Стверджують, що він особливо цінував іспанську мову», – пише П'єр Бейль. Хай як би відрізнялися версії цього вислову, в них простежується певна стійка ерархія. Найнижчу сходину завжди займає німецька, якою можна розмовляти, в ліпшому разі, з ворогом (якщо не тільки з конем); середні сходини зазвичай посідають французька та італійська, які постійно міняються місцями (незрозуміло, яка мова більше підходить для дружби, а яка – для кохання); але найвищу сходину майже завжди посідає іспанська, яка призначена для розмови з Богом, тобто для молитви.

Із цим іспанофільством варто порівняти один епізод з біографії імператора – єдиний епізод, який, на думку Гаральда Вайнріха, може дати мотивацію для поєднання цього мандрівного афоризму з особою Карла V.

17 квітня 1536 року 36-літній Карл V виголосив у Ватикані промову в присутності папи римського. Окрім папи, промову Карла слухало багато сановних осіб, в тому числі два посланці французького короля Франциска I, багатолітнього конкурента і ворога Карла. В цей час Франциск вів із Карлом чергову, третю за рахунком війну, взявши цього разу в союзники турків. Промова Карла виявилася чудовою з багатьох поглядів. Імператор, який щойно здобув перемогу в Тунісі над союзником Франциска Хайрадином Барбаросою (битва біля Голетти, червень 1535), оплакував тих, хто став заручником війни між християнами, і закликав Франциска укласти мир. Якщо ж мир для Франциска неможливий, то ліпше вже хай вожді супротивних сторін

зійдуться у двобої віч-на-віч, ніж губити свої народи в братовбивчій війні.

Сприйняті буквально, ці слова означали виклик Карлом свого кузена Франциска на поєдинок. Тому правильне розуміння слів імператора набувало важливого значення. Але справа ускладнювалася тим, що Карл виголосив свою промову іспанською. Обидва французькі посланці одразу ж звернулися до Карла і, зіславшись на погане знання іспанської мови, заявили, що не зрозуміли його промови. До наступного дня Карл підготував для них усний і письмовий переказ своєї промови італійською. Однак до цього, якщо вірити Брантому, почувши протест посланців, Карл відразу відповів одному з них, єпископу Маконському: «Пане єпископе, постарайтеся зрозуміти мене і не чекайте від мене ніяких інших слів, крім іспанських, бо іспанська мова така благодатна, що весь християнський світ зобов'язаний її вивчити і розуміти».

Мовна поведінка Карла в цьому епізоді інтерпретується по-різному: всі іспанські філологи (включно з Менендесом Підалем) бачать у цьому прояв іспанофільства, Вайнріх робить акцент на небажанні говорити французькою. Але в будь-якому випадку, вибір мови виявляється справою політичною. Мова — супутниця влади.

Афоризм, який приписують Карлові V, здобув величезну популярність в XVII столітті та дав сильний поштовх новим, розгорнутішим порівнянням мов. Поміж тим, він лише сконцентрував у яскравій і загальнозрозумілій формі ту рефлексію про своєрідність мов, яка по-трохи давала про себе знати в численних учених творах XVI століття. Едвард Станкевич у статті «Геній мови» в лінгвістиці XVI століття спробував показати, що уявлення про якісну унікальність національних мов пронизує лінгвістичну думку XVI віку. Напевно, так воно і є. Лінгвістиці XVI століття не вистачало лише якоїсь дешифрування — поняття «геній мови». Не вистачало головної метафори, стрижневого концепту, який би дозволив узагальнювати, порівнювати, описувати і пояснювати.

Переклала Галина Крук

написано поезію в тому стилі, який має за собою двадцять років, бо автор писавши в такому стилі, бездоганно доводить, що він позичає своє мислення з книжок, конвенцій і *кліше*, а не з життєдайного; хоча, звичайно, людина, яка відчуває розколинку між своїм мистецтвом та життєвим процесом, може потрудитися, щою віджити забуту форму, якщо вона в ній знайде якийнебудь бродильний матеріал або елемент, що його бракує сьогоднішньому мистецтву, і спроможеться її знову поєднати з її поживним ґрунтом, життям.

У мистецтві Данієля та Кавальканті я пережив ту прецизію, те безумовне відтворення, - будь то довоколишнього світу чи почуттів, - що його я не дораховуюсь у вікторіанців. Вони звітують як наочні свідки; їхні ствердження походять з першої руки.

Що ж торкається дев'ятнадцятого сторіччя, то, рефлектуючи на нього назад, ми, при всій пошані до його здобутків, побачимо великою мірою туманний, закаламучений, дрімотний, манірний період. Я говорю це без самовиправдання, без самозадоволення.

Щодо існування «школи» або питання моєї приналежності до неї, то визначення поезії як «числого мистецтва» виникло знову вже із Свінберном. Від пуританського

Оксана Березяк

МОВА *Я*
ТА
МОВА *ИНШОГО*

Спілкування передбачає мову, а мова має передбачати розуміння. Але, оскільки після падіння Вавилонської вежі люди у світі розмовляють різними мовами, а загальнозрозумілою є лише мова любови, то, щоб мене зрозумів інший, він має знати, якою мовою я до нього звертаюся. «Розуміння – то саморозуміння світу. Це завдання, яке з настійливою необхідністю поставила перед нами множинність мов¹.

Можемо виокремити такі опозиції: мова Божа/мова людська, мова літературна/поетична, мова оригінальна/перекладна, мова внутрішня/зовнішня, мова Я/мова Іншого. Фактично всі ці опозиції можна звести до однієї, а саме до мови Я і мови Іншого.

Розглянемо першу опозицію. На відміну від язичників, які спілкувалися зі своїми богами лише за допомогою оракулів (жреців), християни спілкуються з Богом людською мовою. «Ми говоримо на нашій, людській мові, по-іншому ми не можемо. Але наш співбесідник в акті незрівнянної небесної гречности звертається до нас цією ж мовою, яку одну тільки ми і можемо почути і зрозуміти. Слово Боже – це слово Боголюдське»². Отже, в людському слові може вміститися невідповідне слово Боже. Але, як зазначає С. Аверинцев, для цього «людське слово має перемагати себе, вийти за власні межі, залишаючись цілком людським, але і перетворившись в дещо більше, ніж людське»³. Таким воно стає, якщо втілює в собі певне вище Одкровення. А слово Одкровення найближче і до поетичної мови⁴.

Вітгенштайн говорить про мовну прагматику. Тобто про мову як частину практики людського спілкування, звертання до іншого⁵. Герменевтика стверджує, що «мова належить розмові, тобто мова лише тоді є тим, чим вона справді є, коли вона є носієм спроб порозумітися, засобом обміну думками, мовою та відповіддю на мовлене»⁶. Отже, справжня мова є мовою діалогу, як канал взаємообміну думками, а не як повідомлення про факти та обставини.

Ганс Георг Гадамер висловлює таку думку: «Мова також зовсім не те, що ми називаємо «газетною» німецькою мовою. Той, хто читатиме газету, одразу помітить, що то зовсім не мова, а просто інформаційне повідомлення. Як погляд на події це повідомлення цінне й потрібне, проте воно не може замінити власне думки й живого комунікативного обміну під час розмови»⁷. Але німецька «газетна» мова не є унікальним явищем. Такою є мова будь-якого часопису. Зумовлено це специфічними функціями, які виконує преса як мас-медійний засіб. Одна із найважливіших функцій медій – інформаційна. А живе слово опрідметнюється, перетворюючись на інформацію. Тому часто-густо ми бачимо мовлене слово на газетних сторінках неповним, обмеженим. З цього приводу цікаву думку висловив А. Содомора: «Я знаю наперед, що, взявши до рук часопис, не впізнаю себе у тих рядках. Журналіст не винен – він добре робить свою справу, тобто відтворює те, що я кажу.

піднесення аж до Свінберна поезія становила лише носія, ба – попри те, що думав і почував Артур Саймон у зв'язку з цим словом, - вирішним робом була волячою упряжкою і поштовим ридваном для посереднення ідейного, чи то поетичним робом, чи ні. І либонь «великі вітровіянці» – бодай це й сумнівно, - в усякому разі напевно «дев'ятдесятники» продовжили мистецький розвиток, обмеживши, щоправда, свої поліпшення на царині звуку та витончення манери.

Єтс раз назавжди увільнив англійську поезію від її окаяної реторики. Він ліквідував усе те, що не поетичне, і навіть багато з того, що поетичне. Ще за життя і nel mezzo del camмін став він клясиком. Він зробив мову нашої поезії пружавою, мовленням без виворотного порядку слів.

Коли йдеться про поезію двадцятого сторіччя і поезію, яку я передбачую принаймні на перебіг наступної декади, то вона, моєю думкою, відійде від удавання, стане міцнішою і здоровішою, як п. Гевлет висловлюється, «костистішою». Вона стане настільки твердокамінною, наскільки це тільки можливо; її сила полягатиме в її справжності, в її спроможності відтворення (в чому, звичайно, полягає сила поезії споконвіку); це значить, що вона не буде пасти засобами

реторичних пишнот і розкішної плутанини. Ми матимемо менше важкої замазки прикметників. Я принаймні бажаю бачити її таку: тверезу, пряму, вільну перечеулену сквзанки.

Що ще можна сьогодні, 1917, до цього додати?

Re vers libre

Я гадаю, що прагнення до верлібру ґрунтується на вичутті розміру, яке по багаторічному роз'їданні знову стало чинним. Але я маю сумнів, чи ми можемо перейняти для англійської мови ті правила розміру, які були встановлені для мов грецької та латинської, переважно від латинських ґраматиків.

На мій погляд, верлібром треба писати тільки тоді, коли «треба», отже тоді, коли «річ» ступенується в ритм, ґарніший за розміри звичайного віршування, або щиріший, або міцніший участю у вичуванні речі, - в ритм, який є істотніший, справжніший, наочніший, ніж рівномірний звуковий вимір; у ритм, який звучав би незадовільно, якби його вклали в нормальні ямби чи анапести.

Еліот висловив це дуже добре, коли сказав: «Жаден vers не є libre для того, хто хоче щось створити».

Поза тим: є верлібри з виразним наголошенням, подібним до барабанного бою (напр., у моїй «Танечній постаті»), і тут я знову ж таки зайшов далі у протилежному напрямі, ніж це потрібно (либонь

Та газетне слово несе в собі інформацію. Для мене ж важливо віднайти точну стилістичну барву, відтінок, настрої. Але живе слово в газетному матеріалі «не дихне», не зазвучить так, як ти того хотів»⁸.

Протилежною до мови «газетної» і літературної є мова поетична. «У цій мові актуалізація набуває максимальної інтенсивності, тобто такої, яка відсуває на задній план повідомлення як мету висловлювання і є самоціллю, вона здійснюється не для того, щоб служити меті повідомлення, а для того, щоб висунути на передній план сам акт вираження, говоріння (мовлення)»⁹. Тільки таким шляхом може проявити себе Одкровення.

Коли хтось слухає іншого, він завжди слухає того, хто, за словами Г.Г. Гадамера, має «власний горизонт»¹⁰. Тому спілкування між «Я» і «Ти» — це той самий процес, який відбувається, коли розмовляють між собою представники різних народів, культурних спільнот, релігійних громад. Тільки часто-густо для того, щоб став можливим міжнаціональний, міжкультурний, міжрелігійний діалог, доводиться звертатися до послуг перекладача.

Усний переклад — це дещо більше, ніж розмова. Г.Г. Гадамер це зрозумів, коли йому в статусі ректора Ляйпцизького університету довелося вести переговори з росіянами. Бо «річ не в тому, чи я зможу переконати мого російського співрозмовника своїми аргументами, а в тому, щоб завоювати на свій бік перекладача. Він мав сказати те, що хотів сказати я. Якби він лише перекладав те, що я говорив, мені, мабуть, не вдалося б донести до співрозмовника своє повідомлення»¹¹. Тобто переклад — це аж ніяк не механічний процес.

Пам'ятаймо Горацієве «Не намагайтеся слово передати тим же словом». Про абсурдність буквального письмового перекладу говорить і філософ Г.Г. Гадамер: «Коли читаєш власний текст у перекладі іншою мовою, то вигукуєш сам до себе: Господи, як не по-людському ви повелися зі мною — адже цього тексту ніхто вже не зрозуміє!»¹². Він непридатний для розмови між представниками різних мов.

Отже, переклад — це не просто досконале володіння иноземною мовою і власне технікою перекладу. Перекладач з чужої мови на свою, щоб його праця була належно оцінена, має добре знати не тільки мову, але й ментальність власного народу, бо тільки так адаптоване слово буде зрозумілим.

Про оригінальне слово і перекладене, тінь автора над перекладачем розмірковує в своєму романі-есе «Під чужою тінню»¹³ А. Содомора.

Зрозуміти себе у цьому світі означає також зрозуміти себе у відношенні до інших. А «розуміння-себе-у-відношенні-до-інших» означає зрозуміти інших»¹⁴. Але розуміння — це взаємний процес, тобто не тільки я маю зрозуміти інших, але й інші мають зрозуміти мене. Це передбачає розуміння мови, якою я до них звертаюся.

Автокомунікація відбувається на особливій внутрішній мові. На думку Л. Виготського, «основною відмінністю внутрішньої мови від зовнішньої є відсутність вокалізації»¹⁵. Але для того, щоб бути почутим і сприйнятим, не досить лише заговорити, потрібно «перевести себе з внутрішньої мови на мову зовнішньої вираженості і вплести себе всього без залишку в єдину живописно-тканину життя як людину серед інших людей»¹⁶. Отож тільки переклавши себе з внутрішньої мови на зовнішню, я зможу отримати адекватну відповідь на поставлене питання.

На думку М. Бахтіна, «слово у своїй сутності — двовимірне утворення. Воно рівною мірою визначається як тим, чиє воно, так і тим, для кого воно. Воно, як слово, є саме продуктом взаємовідносин того, хто говорить, з тим, хто слухає. У слові я формую себе з точки зору іншої людини, врешті-решт з точки зору свого колективу. Слово — міст, перекинтий між мною та іншою людиною. Якщо одним своїм кінцем він спирається на мене, то іншим — на мого співрозмовника. Слово — це спільна для нас, співрозмовників, територія»¹⁷.

Невтральні словникові значення слів мови забезпечують її спільність та взаєморозуміння для всіх, хто говорить цією мовою. Але безпосередньо у спілкуванні слова є експресивно забарвленими. Тому М. Бахтін говорить, що будь-яке слово існує для мовця у трьох аспектах: «як неутральне і нікому не належне слово мови, як чуже слово інших людей, повне відгомонів чужих висловлювань, і, нарешті, як моє слово, бо оскільки я маю з ним справу у певній ситуації і з певним мовленнєвим наміром, то воно проникає моєю експресією»¹⁸. Чуже слово — це усяке не моє слово. «В цьому сенсі всі слова (висловлювання, мовні і літературні твори), окрім моїх власних слів, є чужим словом»¹⁹. В цьому значенні моє слово для інших — теж чуже слово.

— занадто далі). Що я хочу сказати, це ось таке: я гадаю, що ритми, ще більш коливі й непомітні, ніж деякі, вживані від мене, не можуть бути вживані з добрим наслідком. На мою думку, дальший розвиток провадить радше до намагання наблизитися клясичних розмірів (не наподоблювавши їх), аніж до неохайности в цих речах. (Це записано 20. Серпня 1917.)

Щодо відношення між прекрасним та внутрішнім переконанням, то я визнаю слухність за Джоном Етсом. Я волю са-тиру, що походить із почуття, всякий оліцемереній схвильованості.

Я мусів багато писати про мистецтво, скульптуру, малярство та поезію, або принаймні я це зробив.

Та мені було б любіше, якби люди розглядали картини Бжески і рисунки Льюїза, читали Джойса, Жюля Ромена та Еліота, ніж те читали, що про цих осіб написав я, чи, інакше сказавши, - ніж би вони вимагали від мене наново видавати спірні есеї зробили своє і що виникли більші вигляди на звертання людей сьогодні до джерел — замість читати цю ось книгу.

Я вважаю, що ми потребуємо радше корисної збірки поезій, аніж зображувальної критики. Карл Сендберг писав мені з Чикаго: «Як це огидно, що поети неспроможні купувати один в одного

книжки». Половина людей, що їх такі книжки хоч трохи обходять, можуть тільки їх позичати. В Америці знаються між собою так мало людей, що ціла половина проблеми полягає в поширюванні. Либонь і треба б укласти антологію: Роменові «Буття в поході» і «Молитва»; сліпучий блиск Рембо; захватні віршові рядки Трістана Корб'єра, Телядові начерки та «Арістофанічні поеми»; «Літанії» де Гурмона.

Само з себе вже достатньо важко писати про красні мистецтва, і воно сливе неможливо, коли до свого тексту не додають репродукцій. Та все ж таки я хочу використати цю – і кожную іншу – нагоду, щоб поновно ознаймувати свою віру в геній Віндгема Льюїза, так в його рисунках, як і в його писаннях. І я хотів би назвати один бічний прозовий твір, «Сцени та портрети» Фредеріка Маннінга, а також короткі історії та роман Джойса, «Даблінці» і сьогодні загальновідомий «Портрет мистця», тоді ще «Тарр» Льюїза, - це значить, якщо я смію обійтися з незанимчитим читачем як з новим приятелем, який прийшов до мене, щоб перерити мої книжкові полиці.

А чуже слово ставить перед людиною особливе завдання – зрозуміти це слово. Тому, звертаючись до свого партнера по діалогу, я маю зважати на те, наскільки він ознайомлений із цією ситуацією, чи володіє спеціальними знаннями у цій культурній сфері спілкування, які його погляди та переконання, його упередження (з нашої точки зору), його симпатії та антипатії – усе це визначатиме відповідне розуміння мого висловлювання.

Відповідно до цього має відбуватися і вибір мовно-стилістичних засобів висловлювання. Отже, підсумовуючи, можемо сказати: співрозмовники зможуть порозумітися лише тоді, коли спілкуватимуться на одному мовному, а отже, інтелектуальному рівні. Це наше зауваження стосується й акту комунікації між адресантом і адресатом. Адресант (зокрема журналіст) має знати потенціал адресата (можливої аудиторії), до якого він скеровує своє повідомлення, якщо прагне, щоб воно було сприйняте.

Не можна не згадати ще про один важливий аспект. А саме – про мовну толерантність. Розуміння того, що словом можна образити найсильніше і найглибше. М. Бахтін висловлюється про мету використання лайливих слів так: «...Сказати іншому те, що тільки він сам про себе може і повинен сказати, «зачепити його за живе», найгірша лайка – справедлива лайка, яка виражає те, що інший сам про себе міг би сказати в покайно-прохальних тонах, в тонах злоби і насмішки»²⁰. Однак, критикуючи іншого, не можна його образити. Засуджуючи якусь ваду іншої людини, не маємо права сумніватися у її цінності як особистості.

1. Гадамер Г. Г. *Різноманітність мов і розуміння світу // Герменевтика і поетика*. – К., 2001. – С. 170.
2. Аверинцев С. С. *Слово Божие и слово человеческое // София – Логос. Словарь*. – К., 2001. – С. 394.
3. Там само. – С. 395.
4. Див.: Там само.
5. Гадамер Г. Г. *Різноманітність мов і розуміння світу // Герменевтика і поетика*. – К., 2001. – С. 169.
6. Там само.
7. Там само. – С. 174.
8. Андрій Содомора. *Андрій Содомора – перекладач Сенеки, Горація і Овідія /Розмову з перекладачем вела І. Львова // Молода Галичина*. – 2002. – 5 вересня.
9. Мукаржовський Я. *Мова літературна і мова поетична // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* – Львів, 2001. – С. 427.
10. Див.: Гадамер Г. Г. *Різноманітність мов і розуміння світу // Герменевтика і поетика*. – К., 2001. – С. 172.
11. Гадамер Г. Г. *Різноманітність мов і розуміння світу // Герменевтика і поетика*. – К., 2001. – С. 173.

12. Там само.
13. Содомора А. *Sub aliena umbra. Під чужою тінню*. – Львів, 2000. – 336 С.
14. Гадамер Г. Г. Там само. – С. 171.
15. Див.: Лотман Ю. М. *О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам. – VI – Тарту, 1973. – С. 232.*
16. Бахтин М. М. *Эстетика словесного творчества*. – М., 1979. – С. 30.
17. Цит за: Ситниченко Л. *Джерела комунікативної філософії*. – К., 1996. – С. 30.

18. Бахтин М. М. *Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* – Львів, - 2001. – С. 411.
19. Бахтин М. М. *Эстетика словесного творчества*. – М., 1979. – С. 347.
20. Там само. – С. 128.

ігор
бондар-терещенко

ГОЛОС ЗАРАДИ СЛОВА

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК ДАВНИНА

Ответь мне, ты есть Вау или Вау?
Туземец ответил очень внятно:
Грдлбз чквртсм жрпхкс иооооксиу!
— Очень хорошо, — отвечал путешественник, —
только этого мне и не хватало!
С. П. Бобров

У процесі інтелектуального осмислення нинішнього «питання про мову в Україні» думка ширяє поза традиційними опозиціями «Схід — Захід», «природа — культура», «чоловіче — жіноче»; «внутрішнє — зовнішнє»; «реальне — уявне» і т. ін. Результатом стає розклад суб'єкту як центру системи мовленнєвих, а також слухацьких уявлень. Даний ефект можна пояснити однією забутою гуманітарною концепцією, що твердить: слово є мертвий знак живих явищ, які розташовані довкруг нього широкими колами і які включають в себе і біографію оповідача, і його побут, і систему ідей всієї епохи — себто те, з чого складається поняття «культура». «*Маятник діалогу «життя — мистецтво» постійно перемикає свої доміанти*, — справедливо завважує Н. Корнієнко. — *В окремі періоди мистецтво максимально живе за рахунок життєподібних формул, а естетика звиряється, співвідноситься з прямими формами життя і якщо відхиляється від них, то одержує статус маргінальної або відкидається суспільним контекстом*» [1, 167]. Тож «життєподібна» розмова на кону (наче під платаном) — це, здається, найбільш відповідне поле для «маргінального» розвитку актуального мистецтва. «Жива» мова і «живий» жест виглядають у такій парадигмі настільки свіжими, що надалі видається просто некоректно розглядати їх як матеріал для різника-режисера. І варто, нарешті, надати їм можливість самим розказати про себе, виявивши при тому власну, мовити б, рідимість.

Адже сучасним сьогодні може називатися тільки те мистецтво, що загострює саме сприйняття сучасного, тож будь-які його форми мусять цікавити нас настільки, наскільки лунко вони відбивають нинішні соціокультурні смисли. Занурення у малознані сфери життя сприяє утворенню в мистецтві нових культурних кодів, а також нових пропорцій довколишнього світу. Тож під теперішню пору перекодування ціннісних парадигм в культурі доречніше буде говорити не про «філософію мови», а про «ситуацію мови» у прикладному філософванні, яку можна зіставити з ситуацією постмодерного аудіожанру взагалі. Скептичне відсторонення від установки на перегляд світу, як бачимо, веде до відмови від самих спроб систематизації: сьогоднішні стосунки в житті — вже як у радіотеатрі — не лише не підлягають людським зусиллям, спрямованим на їхнє перетворення, але й навряд чи вміщуються у будь-які теоретичні схеми. Подія тут завжди випереджує теорію.

Вони всі троє вже в могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять, і хрести дубові в їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дядько Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лише з бабою, але з волами, з коровою і кількома моргами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвір'я і витинав коло плотів бодяки. Але найстарша його робота то була така: він вилізав на стаєнний стрих і перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятдесят літнє ґаздування. І все щось

він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він, віддай, нагадував собі давні літа коло тої роботи, і тому так вона йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотці, за двіста ринських купував другі, молоді воли, а дві сотки ховав у стару податкову книжку і затикав до скрині.

Збіжжя не молотив по кількнайцять років, і подвір'я його було закладене дооккола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним. сивий, менший від цього сивавий, тогідний білий, а цього-річний жовтий, як віск.

Щомісяця він смотрив ті стіжки, чи миші їх не поїли або чи не стухли. Витягав із кожного з них жменю стебелю, і нюхав, і дивився, чи волотка не зсічена. Як який треба було змолотити, то кликав молотників, і знов ховав гроші в податкову книжку, і замикав на колодку.

До церкви ходив що другої неділі, бо перепускався зі старою: вона – на першу богородицю, він – на другу, вона – на Великдень, а він – на різдво. У свою неділю вилізав на хатній стрих і скидав відти до сіней великі чоботиська й маленькі. Великі були його пару-

Здається, давно відомо, що діалог бодай двох сучасників завжди виглядає зіткненням не менш ніж пів десятка авторських думок, і важко сказати при тому, хто ж саме з цих уявних співрозмовників презентує правдиву людську особистість. Сьогоднішній постмодернізм не тільки фіксує, але й загострює цю ситуацію, утворюючи «скандальний», з точки зору класичного мисленневого досвіду, тип філософування – філософування без суб'єкта. Подібна драматургія, поставлена на театрі, нагадує приймальню філософа. Варто винести її на іншу, незакриту, сцену, щоби з'ясувати сценічну безпорадність і відірваність від життя. Натомість актуальний радіожанр заперечує основне зло сценічного театру, яке полягає в тому, що там надто багато думають. Себто наразі ходить про здобуття не якоїсь певної аудиторії снобів і інтелектуалів, а справжньої публіки в «театрі перед мікрофоном».

Отож ключовим поняттям теорії радіотеатру за доби постмодерну є поняття «складного порядку». Жодних обмежень, жодних забобонів. Поєднуючи крайнощі, вибудовуючи зіткнення антиподів, автор, як правило, не приховує «білих ниток» свого постмодерністського шитва, навпаки, саме ці зіткнення сьогодні підкреслюються, утворюючи ефект «сценічної» трагестійності. Поєднуючи в собі мотиви, прийоми і запозичення з театрального доробку сценічних епох, такий жанр становить собою певною мірою «мистецтво про мистецтво». Тоді як за всі часи лише поліфункціональний «культ героїв» був інструментом загальнонаціонального спасіння в Україні, містичним апаратом, метафізичним тілом тощо. Може, саме через це «української держави», «історії» і «літератури» фактично не існувало, а була їхня видимість, чия паперова архітектура складалась з потьомкінських селищ Донцова і Липи, ристувань Чижевського і Єфремова, від яких залишилося чимало структурального сміття. Саме з нього користує нинішня прозахідно-реставраційна думка в Україні. Для її представників культура – не заповідник прекрасного, а полігон для зведення порухунків з суспільством, мистецтвом і долею. Взявши до відома кодову естетику постмодернізму, вони дотримуються лише зовнішніх її виявів – гри стилів, цитатності і т. ин. Постмодернізм, який у всьому світі

давно сприймається за естетичну норму, насправді протилежний патріотичній гарячці сьгоднішніх наших авторів. Фольклор і автентика тут не спрацьовують. І тому на ринку національної традиції виникає формалістське уявлення про зручний спосіб перетворення: *Мамая на Термінатора і Котигорошка на Бетмена. «Зосереджений на самому собі, театр є археологічним реліктом, — свідчить Е. Барба. — А ще цей археологічний релікт, який втратив свою безпосередню користь, навантажений постійно змінними цінностями. Ми можемо адаптувати цінності духу часу і культури, в яких ми живемо. Або ж ми можемо шукати наших цінностей»* (курсив автора — *І. Б.-Т.*) [2, 71]. В подібний спосіб сей знаний реформатор театру підтверджує думку іншого дослідника сучасності в галузі «текстових» аномалій, а саме Ж. Деріди, який значив: *«Напряжки деконструкції не потребують звертання до зовнішніх структур. Вони виявляються можливими і дієвими лише всередині тих структур, в яких вони існують»* [3, 141].

Таким чином, свідомо маргінальна зацикленість нашої пробле-

матики на предметі «радіорозмови» виявляється майже неконвенційною в своєму максималізмі зацикленістю на самій мові: диктора, актора, співака. Невеличкий обсяг витвору виглядає певним проривом з більш насиченої екзистенційним смислами метамови — тієї катастрофічної повноти, яким і є справжнє «життя», що існує поза радіотекстом. Тому подекуди невеличкий обсяг радіоп'єси вже сам по собі творить неабиякий ефект, відсилаючи нас до «справжньої» життєвої драми і її незаписаної, а лише озвученої тотальності. Втім, сакральне в тексті «українського» дискурсу завжди виносилось за дужки обговорення. Хоч простір сьгоднішнього «життя» перенасичений знаками і знаковими жєстами, доводячи одне: мова — це уособлення

даного часу, і для розмови «про вічне» вона малоприсадатна. Бажання сповіді в мистця існувало завжди, а вже форму воно набувало відповідно до епохи. *«Епоха знаку по суті своїй теологічна, — підтверджує Ж. Деріда. — Можливо, вона ніколи не закінчиться. Втім, її історична замкнутість вже окреслена»* [3, 128]. Наразі це означає, що для всіх етапів історії «незалежного» мистецтва, зокрема в Україні, все ще де-

боцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування; маленькі були його синів, як ще в нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на присну і витирав їх шматиною від порошу і смарував дьогтем. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лише чесала воли, але аби давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі грейцарі і, спочений, виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити, — казали люди.

— Моя верства вімерла і на війнах погубла, я не маю з ким говорити.

Як вертався додому, то їв або хліб з часником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітня, жовта і м'яка, як масло, — це дідова бочка; в другій дволітня, півжовта, півбіла — це бабина бочка; а в третій цьогорічна, біла, як папір, — це була діточа, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивитися до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли ані ніяка слабість не терла, і через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха – то була во-
гонь, не жінка. Любила дуже бесі-
дувати, розмови розводити, бо не
могла без того ані їсти, ані спати.
До старого вона навіть не при-
ступала. Він мовчав заєдно, а як
стара хотіла лиш три слові з ним
забалакати, то він покидав стару
борону або снасть і утікав від неї.

– Оце-то старе доробало
гадає, що го цулувати буду.

І плювала та йшла до воріт або
над став шукати жінок, ласих на
розмову. А дід вертав до своєї
роботи і бурмотів під носом:

– Видко діло, що вже постарі-
ласи: і лице як шкіра на старім
чоботі, і волосє як молоко, а язык
не постарівси. Сто корців на днину
перемолола би, та й ще би дивил-
ласи, чи нема де других сто... Бабі
не дав бог доньки. Вона все наді-
ялася за молодих літ дівки і стара-
ла для неї віно. Доньки таки бог
не дав, а баба наткала та нашила
стільки, що грядки під полотнами
та коверцями вгиналися. Дід не раз
аж говорив зі злості, кому вона
стільки катрання нашиває та на-
тикає?

– Іди, старий, іди, не говори
мені, бо я твоє дрантє, що черва-
ки на стриху переїли, кину в огонь.
Лиш ти мені втеркайси до моїх гря-
док, та й я зайду, та й твої плуги і
вози всі у піч.

Дід скулювався, як воробець, і
тікав від баби, бо де ж він годен з
бабою на край вийти! А баба
сідала собі на лаву проти грядок
і говорила сама до себе:

фіцитним компонентом аналізу є вплив, зараження або відчужене зас-
воєння елітарним мистецтвом елементів синхронного йому «живого»,
чи пак масового, дискурсу в культурі. Себто коли всі цитати і фігури з
минулого, що вводяться в тіло сьгоднішнього тексту, обробляються
такими засобами виразности, сфера звичного побутування яких –
відвертий, наприклад, маскульт. Своєрідний зазвичай walking-talking.

«Екзистенційного героя» подібної радіопрози творить не тільки
«затирання» кордонів між ним і автором, але й більшою мірою те, що
сама радіомова видається тут не підручним матеріалом, а чимсь, що
«викрешується» хіба що з трагічних обставин згаданого «справжнього»
життя і невідомої драматургом долі. Себто радіомова ніби «виштов-
хується» самим життям і тому не виглядає випадковою (будучи пря-
мим озвученням) обставиною чи слідом. Розвиток її феномену прак-
тично нічим не обмежений: зацікавленість контекстом при тому на-
стільки велика, що иноді буває важко збагнути, де закінчується «твір»
і починається «ситуація». «Центр ваги» радіотексту все частіше вияв-
ляється за межами самого тексту.
У цьому і полягає «жива» значу-
щість радіожанру.

Тож не дивно, що абсолютно
стихийній популярності «відкрито-
го» театру протистоїть саме радіо-
театр – малорозкручений жанр в
Україні, для якого сьгодні ніхто не
пише. «Відкритий» театр належить
до «березолівської» мітології
1930-х, натомість радіотеатр є ви-
падковим, критично маргінальним
явищем, і визнання цього так само
принципово для радіопрози, як
майже епічна просоветська зна-
чимість для п'єс якого-небудь Ар-
бузова. Загалом же радіодискурс
сьгодення вкотре підтверджує, що
будь-яка нова культура (як, до речі,
і архаїчна) не має установки на
майбутнє: ані на «незалежне», ні на
«тоталітарне», оскільки сама при-
рода не має такої установки. Адже майбутнє – нещодавній винахід
людства. Насправді радіодискурс створений завдяки досвіді бороть-
би з історією, а також досвіді життя без «світлого майбутнього». Він
живе саме «тут і тепер».

Можливо, пояснення для сказаного варто шукати в інтимності
радіодискурсу й авдіальному жанрові «сценографії» як такому. Наприк-

лад, «мікрофонні» провокації рок-поетки Ніни Хаген, впізнавання радіослухачем свого улюбленого ведучого, безпосередньо секс по телефону та інші практики нашого техногенного сьогодення. Безперечно, все це має глибоко еротичний характер і є визначальним у «театрі життя» попри власну «антитілесність».

Подібні причини нинішнього потягу в драматургії до авдіяльних жанрів інтерпретації «тілесности» як нетривіальних видів театральних практик, полягають ось у чому. Сьогодні, на жаль, зникає простір для «нормального» стосунку між індивідами: в сексі, в розмові, в мистецтві, — а значить, з ідеєю лінійності і продовження традицій також. Такий тип «радіовідносин» можна уподібнити письму, що не має ані метаджерела (ідеї «березільного» предка), ні результату (ідеї «незалежного» нащадка). У просторі постмодерністського театру, позбавленого будь-якої детермінованості, де вмирає автор (деміюрг, суб'єкт, фалос), проблематична сама ідея народження. Це жодним чином не дискредитує «нормальну» драматургію, але й виступає проти того, щоби ця «норма-

тивність» дискримінувала інші види театральної активності. Наприклад, радіо. *«Акустичний образ є почуте, — нагадує Ж. Деріда, — не чуваний звук, але сама чутність звуку. Вона має структуру феномена і належить до порядку, що радикально різниться від порядку реального звуку в світі. Розрізнити це крихке, але вагоме гетерогенне утворення можна лише шляхом феноменологічної редукції. Ця редукція необхідна за будь-якої аналізи чутности — немає значення, керується вона лінгвістичним, психоаналітичним чи ще яким іншим інтересом»* [3, 189-190].

Що ж до застарілої сентенції про те, що «драма» то власне і є «драматичні» тексти, варто зазначити наступне. Те, що ми споживаємо ту «драму» на сцені, ще не означає, що ми маємо при тому

справу з «драматургією», адже сама вона — це лише наше уявлення про можливий тип соціальної та духовної комунікації в суспільстві. Окрім цього, як феномен сценічної нарації, сучасна драма не має жодних натуральних властивостей. Живий драматекст нині почуває себе набагато комфортніше в інших місцях: в розмовах і цитатах, в газетних дрібницях і рекламних роликах, а також в об'єктах образотворчого

— У кожній перекладині є все-го однако, там, і там, і там. Кожда невістка най собі озме хоть цу, хоть ту, бо кожда однака. А п'єта перекладина на церкву за старого і за мене, цеї не руш мені жадна, бо бих руки обтєла!

В неділю пополудне приходили до баби всі невістки з унуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина. Баба садила їх за стіл, давала цьогорічної солонини, і балакала з ними, і куд-кудакала, як квочка між курятами.

— Як умру, то кожда собі забере одну перекладину з грядок, бо кожда однака, бо ви в мене однакі, мої діти. Але якби дід аж по мені умер, то аби-сте жадна не важилиси нитки взєти. Він би так забанував, що би зараз умер. Та й чоловікам наказуйте, аби вони ему із поду найменшої крішки не брали, бо він то так любить, що без того днини не годен бути. Вони би єго зарізали. Най пан бог сохранить! А як я вмру, то маєте всі штири надо мною голосити чудними голосами, красними словами! Та й дід як умре, та й ему маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами. Він вам лишить гроший, що мете гратиси в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожду цілувала і вєла до другої хати показувати коверці. На подвір'ї гралися

з дідом унуки; кожний мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий старий ярем. Дід показував їм на ярмі різьблені плуги, воли, погоничі і казав, що вони також незабаром будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з унуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій між ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лише сидів з ними через город. Баба Дмитриха все носила йому обідати і вечеряти, бо він був одинокий і старий. Та, відай, ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви стільки тої горівки п'єте? Таже вона у вас колись запалиться!

— Бабко Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як заяці, бігають! Кожний стих, кожда титла преся, аби її співати або читати, а мені голова розскакується. Всі зберуться, як хмара малих дітей, і хотять в одні вузькі двері пропхатися і дати себе чути. А моя голова от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі накупі. Та мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попилися та й мені дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото яка наука страшна, то не ціпом махати! І давала Базеві

мистецтва. Сцена перестала бути монопольним носієм драматичного тексту, і словесність сьогодні живе там, де хоче.

Окрім ситуативного моменту побутування сучасної драмсловесности, варто враховувати також поетику самого радіодискурсу. Із суто практичних міркувань мовленнєвого характеру завважимо певну розбіжність у сприйнятті деконструктивного механізму радіодрами. Наприклад, Л. Курбас справедливо вважав, що «*павза — це теж ритмове звучання даної дії*» [4, 248]. Натомість Ж. Деріда, визнаючи «родову» при такому погляді, графічну пунктуацію за чудовий приклад нефонетичного знаку, зазначав: «*Те, що вона неспроможна передати на письмі інтонацію і модуляцію голосу, виявляє всю злиденність письма, обмеженого власними засобами*» [3, 428]. І зовсім вже некоректно, як на думку автора цих рядків, поставився до «мовного» інструментарію драми Г. Грабович, завваживши, зокрема: «*Формальне й звукове експериментаторство претендує на заум, як, наприклад, у вірші Сельвінського «Цыганский вальс на гитарі»:*

*Ночь-чи? Сон-ны. Прох? Ладыда
Здесь в аллеях заглохше?-го сады,
И доносится только стон 'ы гиттаоры:
Таратинна-таратинна-тан»* [5, 385].

Адже тут спостерігаємо не що інше, як своєрідну партитуру для виконання даного тексту, в якій голос мовця зазвичай протиставиться слову. Себто маємо «голос» не заради «слова» (заумі, як вважає Г. Грабович), а як самоцінний додаток, що модулює сприйняття драматичного рядка (романс!) і прокреслює все тіло твору. Подібне сприйняття народжується тільки в тому дискурсі (що його сьогодні реанімує радіо), де фіксація тексту розважена знаковою (звуковою) трансляцією.

З уваги на сказане, за найтипівіші ознаки постмодерного радіотеатру вільно буде визнати такі: це театр поліфонічний, в якому форма домінує над змістом, а за мету іноді береться фрагмент. Також час і місце дії ідентифікуються подекуди як сон або мрія, формуючи розірвані стосунки між персонажами. Це скоріше театр міту і ритуалу, ніж класичний соціально-політичний театр, розрахований на елітарну аудиторію. Слово в ньому позбавлене тиранії тексту і перетворюється,

самозрозуміло, на звуки, співи і спонтанні фрагменти діалогу. По суті, це театр деконструктивний, який живиться все ще свіжими ідеями символізму, експресіонізму, дадаїзму, гауз-м'юзік, гепенінгу і т. ін.

Відсутність відповідної розкоші, простота такої радіовистави виводиться не зі злиднів мінімалістської естетики сьогодення, а зі свободи, що вміє створити театр з чого завгодно, інтерпретуючи його під міленіумний настрій споживача. І страшно буває іноді уявити, що підвечір знову доведеться йти на чергову виставу, де люди в дорогих костюмах ходитимуть поміж дорогою бутафорією і театральними кричати, втовкмачуючи нам щось пласке і прописне, а нам знову доведеться вважати це за мистецтво.

1. Корнієнко Н. М. *Лесь Курбас: репетиція майбутнього*. — К.: Факт, 1998. — 469 с.

2. Барба Е. *Паперове каное* / Пер. з англ. М. Шкарабан. — Л.: Літопис, 2001. — 228 с.

3. Деррида Ж. *О граматології* / Пер. с франц. и вступ. статья Н. Автономовой. — М.: Ad Marginem, 2000. — 512 с.

4. Курбас Л. *Про ритм як основу театрального мистецтва* / Курбас Л. *Філософія театру* / Упоряд. М. Лабінський. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 248-251.

5. Грабович Г. *Диптих про Тичину* / Грабович Г. *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. — К.: Основи, 1997. — С. 333-385.

знов грошей на горівку. За те він не одної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помирали зо сміху від Луця Заливайка та від індики, що лише стільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

«Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу, і погинуть вам, а люди ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля буде як камінь і не видасть плода із себе...»

Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку, і найшов у тій книжці такі слова:

«Кто сей лист при собі має, або часто читає, або з приліжністю слухає, або переписує, той сподобиться ласці божой... В котрім домі той лист находиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ніякая злая річ зашкодити не може...» Це трохи додало духу і Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм ту книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були заасекуровані від огню та грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім щонеділі

ОКТАВІО

ПАС

МОВА

Спочатку людина довіряла мові: предмет та символ, яким його позначали, цілковито ототожнювались. Зображення було двійником оригіналу, ритуальна формула відтворювала світ і була спроможною його відтворити. Мовити означало *пере*-сотворювати відповідний предмет. За таких обставин точне проговорювання магічних слів — одна з основних гарантій ефективності. Необхідність захистити мову втаємничених — першопричина виникнення граматики у ведичній Індії. З часом люди усвідомили, що між речами та іменами розверзається прірва. Відтоді, як похитнулась віра в те, що знак та предмет це одне і те ж, науки про мову усамостійнилися. Першочерговим завданням мислителя стало встановлення точного значення слів. Тому граматика стала предтечею логіки. Проте слова завше конфліктували з визначеністю. Битва між мовою та наукою триває й тепер.

Історію людства можна звести до історії стосунків слів та мислення. Усяка переломна епоха супроводжується кризою мови: зненацька втрачається віра в дієвість слів. «Я посадив Красу на коліна...» — каже поет. Красу чи слово? І те, і інше, бо хіба можна відчутти красу без слів? Слова та речі кривавлять з однієї рани. Кожне суспільство переживало кризу переосмислення значень певних слів. Часто не усвідомлюють, що, як і кожне творіння людських рук, імперії та держави створено зі слів: це словесні факти. У XIII книзі «Анналів» Цу Лу питає Конфуція: «Якщо Повелитель покличе тебе керувати країною, з чого почнеш?» Учитель відповів: «Із реформування мови». Важко визначити, де зароджується зло — у словах чи у предметах — проте коли слова роз'їдає іржа та їх смисл стає приблизним, наші вчинки також втрачають сенс. Предмети підтримуються власними найменуваннями та навпаки. Ніцше починає бунт, атакуючи слова: добротність, істина, справедливість — що це? Розвінчавши певні священні та вічні слова, на які спиралась західна метафізика, Ніцше заклав міну у фундамент самої метафізики. Будь-яка філософська критика починається з ревізії мови.

Недоліки кожної філософії якраз і породжені фатальною фетишизацією слів. Майже всі філософи погоджуються, що слова — занадто грубі інструменти, нездатні адекватно описати дійсність. Проте чи можлива філософія без слів? Навіть найбільш абстрактні символи логіки чи математики — це теж мова. До того ж, у знаків має бути смисл, а як пояснити цей смисл без мови? Змоделюємо неймовірну ситуацію: уявімо певну філософію, що послуговується символічним чи математичним лексиконом, не пов'язаним із жодними словами. Людина із її проблемами — основна тема всієї філософії — у таку науку не вписуються. Адже людина невіддільна від слів. Людина — істота вербальна. З іншого боку, кожна філософія, що користується словами, приречена бути слугою історії, адже слова народжуються та помирають, як люди. І тоді

читав ту книжку все в іншій газдині і брав за то дві шустці на горівку і колач, аби мав чим закусити.

Вже небогато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишилося лише кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дрозі, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вишов маленький синій вогник, і Базьо богові віддав свою душу. Відой, горівка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха недовго банувала, бо сама восени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасавав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу. Люди за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лише читальники не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То салі початок читальні заходить ще від старого діда Митра, і від баби Митрихи, і дяка Базя. В їх хаті почав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер десь попід сволоками заткне-ні «Божі листи» та «Луці Заливайки», але тепер ніхто вже їх не читає, минулиси...

— Ой минулиси.

— І тотя трояка солонина минуласи.

— Ого, конем не здогониш!

Василь стефаник

вона — земля

То як Семен із заходом сонця вернув додому, то застав на своїм подвір'ї п'ять кованих возів, набитих всіляким добром, ще й колиска наверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнайомі. То Семен, старий і босий, з черевиками через плечі, сказав:

— Славайсу Христу, люде добрі! Відки ви і як вас маю звати?

— Ми буковинські, война вігнала нас із дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже; а це мої дві невістці з дітьми та донька, також з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте та будьте гостями. Сяду я коло вас та побалакаю з вами, а жінка най варить вечерю. Вона в мене друга, молода і годна, як схоче.

— А це в мене перша, уже п'ятдесят років, як за мною, та тепер

на одному полюсі у нас світ, який неможливо описати словами, а на іншому — світ людини, який можна виразити лише словами. Отже мусимо проаналізувати тези науки про мову. Насамперед її головний постулат — уявлення про мову як про об'єкт.

Проте що можна сказати про мову, якщо будь-який об'єкт так чи інакше існує для суб'єкта, і у цьому фатальна обмеженість усякого знання і в той же час єдина можливість пізнання? Межі між суб'єктом та об'єктом тут цілковито розмиті. Слово — це сама людина. Нас зіткнуто із слів. Вони — єдина наша реальність, принаймні, єдине свідчення того, що ми існуємо. Без мови немає ні думки, ні того, про що мислити, і перше, що робить людина, стикаючись з чимсь незнайомим — присвоює йому ім'я, називає його. Невідомі речі не мають імен. Будь-яке вчення починається із ознайомлення з правильною назвою, а завершується повідомленням про таїну ключового слова, що відкриває двері до Знання. Або зізнанням у невіданні, після чого западає тиша. Проте й мовчання промовляє, воно насичене знаками. Від мови не відкараскатись. Звичайно, фахівці мають право розглядати мову окремо, перетворивши її на об'єкт досліджень. Проте це штучний об'єкт, вирваний із свого світу, адже, на відміну від інших об'єктів науки, слова живуть всередині нас. Вони творять нас, а ми їх. Аби упіймати мову, нею слід розмовляти. Тенета для слів сплетені зі слів. Це не означає, що я проти лінгвістики. Слід, проте, пам'ятати, що, незважаючи на досягнуті успіхи, її можливості обмежені. Мова вислизає з її тенет. Мова невіддільна від людини. Це — ноша людини, а не об'єкт, організм чи якась умовна система знаків, яку можна заакцептувати чи відкинути. У цьому сенсі наука про мову є частиною більш загальної науки про людину¹.

Твердження про те, що мова є виключно людським надбанням, суперечить легендам. Згадаємо казки, які часто починаються зі слів «Коли ще звірі говорили...» Дивно, але це повір'я було підхоплене наукою минулого століття². Ще й сьогодні багато хто стверджує, що системи комунікації тварин не надто відрізняються від тих, якими користується людина. Є знавці, для яких «мова птахів» не є банальною метафорою. Справді, дві основні особливості людської мови притаманні також і мові тварин: значення (хоча й у найелементарнішій та зародковій формі) та комунікація. Крик тварини на щось вказує, про щось говорить, він сповнений смислу. Його значення сприймається та, так би мовити, усвідомлюється іншими тваринами. Ці неартикульовані вигуки творять систему сенсовних знаків. Але така ж функція властива і словам. А тому мова людей — не що інше як еволюція мови тварин і, отже, природничі науки, які досліджують явища природи, можуть вивчати також і слова.

Перше заперечення, яке спадає на думку — мова людини набагато складніша, друге — у мові тварин нема й сліду абстрактного мис-

лення. Проте це кількісні, непринципові відмінності. Більш вагомим видається те, що Маршалл Урбан називає тристоронньою функцією слів. Слова на щось вказують та щось позначають, вони є іменами; проте вони також є безпосередньою реакцією на якийсь матеріальний чи психічний подразник, наприклад, вигуки чи ономапопея; і ще, слова — це образи, тобто знаки та символи. Інакше кажучи, мова йде про вказівну, емоційну та представницьку функції. Ці три функції властиві кожному словесному виразові, при цьому одна з них, як правило, є основною. Проте не буває образів без вказування на щось та поза емоційним контекстом; те ж стосується і інших двох функцій. І хоча усі ці функції нероздільні, головною є символічна. Адже без представлення нема вказування: звуки, які творять слово «хліб», відсилають нас до певного предмету: без них не було б жодного вказування, а вказівка є символічною. Також і вигук — не лише інстинктивна реакція на певну ситуацію, але й її позначення, слово. Врешті-решт, «суть мови полягає у передаванні, Darstellung, одного елементу досвіду іншим, у зіставленні знаку чи символу з позначуваним чи символізованим предметом і в усвідомленні цього»². Потім Маршалл Урбан запитує себе: а чи притаманні ці функції мові тварин? Більшість фахівців стверджує, що «набір звуків, характерних для мавп, цілковито суб'єктивний і стосується виключно їхніх почуттів, проте ніколи нічого не позначає і не описує». І справді, у певних криках тварин можна вловити слабенькі натяки на вказування, проте ані про символічну, ані про представницьку функції не може бути й мови. Отже між мовою тварин та мовою людей — прірва. Мова людей — щось абсолютно відмінне від спілкування тварин. І це відмінність якісна, а не кількісна. Мова — це щось, властиве виключно людині³.

Гіпотези, що пояснюють виникнення та розвиток мови поступовою еволюцією від простого до складного — від вигуку, крику чи ономапопей до символічного та вказівного вислову, — необґрунтовані. Мова первісних громад дуже складна. Майже у всіх архаїчних мовах знаходимо слова, що тотожні фразам та цілим реченням. Вивчення цих мов підтверджує висновки культурної антропології: заглиблюючись у минуле, ми стикаємось не з щоразу примітивнішими суспільствами — так вважали у XIX столітті, — а з суспільствами неймовірно складними. На відміну від природничих наук, у науках про культуру принцип від простого до складного не працює. Тому якщо жодної символічної функції у мові тварин немає, то й гіпотеза виникнення мови людей з мови тварин є необґрунтованою. Проте її великою заслугою є те, що вона вводить «мову у світ жестів». Ще не почавши говорити, людина жестикулює. Жести та рухи тіл сенсовні. Їм властиві усі три елементи мови: вказування, емоційне ставлення, уявлення. Люди розмовляють обличчям та руками. Якщо погодитись, що крики тварин належать до царини жестів, то у них можна відшукати зародки уявлення

здуріла, та поховаю я єї десь на роздорожу, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з фіри виділа наше село, то плакала та з воза тікала, та невістки здоганяли, а як не вздріла вже свого села, то заніміла. Та сидить отут німа межі внуками...

— Бадю Даниле, не дивуйте! Вона лишила слова свої на вікнах та на золотих образах в свої хаті, то вони, як пташечки, б'ються по порожній хаті, як сироти. Молитви щебечуть по вуглах, а баба без них німа буде... А підіть ви до великої хати та перед светим Николаєм проведіть єї молитву; може, народиться в ні слово.

То оба старі затягнули бабу перед образи й голосно говорили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло своїх светих та й там їх відшукає.

Знов на приспі.

— Не моє діло питати, але чого ви кованими возами, та ворони-ми кіньми, та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковані я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взели вночі бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрікси землі та й кров свою наклав на

ковані вози, аби ніхто її не спога-
нив. Цар православний, а ми пра-
вославні, та й зрада. Це раз; а
другий раз – москаль іде, і сонце
залягає. І Хина, і Сибір, та дикий
нарід з цілого світа; старих ріжуть,
молоді жінки гвартують та цицки
відрубують, а малі діти ведуть у
колію та розкидають по пустих
землях у далекім царстві... Та вікна
в селі посліпли, а дзвони заніміли.
Кара божа спустилася на нас за
гріхи цілого світа. І від тяжкої руки
господа милосердного я пробував
кров свою, діти мої, забрати в мир
хрещений.

– Кличуть вечеріти, Даниле, а
бога не гнівить своїм нерозумним
жалем.

* * *

– Ійте та досегайте ви, птахи,
що летите не знати куди. А ми,
Даниле, оба покушіймо цеї гіркої,
та, може, старі наші плечі від землі
відвернутьсися вгору.

Вечеря не була нікому мила,
лиш оба діди попивали горівку та
також страви не брали в рот.

– Ідїть ви, діти, спати зі своїми
дітьми, най вам бог яснї сни на-
малює, а ми, старі, ще побудемо.

– Даниле, коби-сте не гнівали-
си, то я би що-сь сказав вам.

– Я розум і гнів лишив на своїм
подвір'ю; можете мене і вібити, бо
я, видите, старий птах, та без
гнізда.

– Старий птах най гнізда ста-
рого не покидає, бо нове збуду-

та вказування. Імовірно, найпершою мовою людини була пантоміма –
німа мова ритуально-імітаційного видовища. Відповідно до закону все-
загальної аналогії, рухи тіл наслідують предмети та відтворюють мето-
ди поводження із ними.

Якою б не було генеза мови, фахівці дійшли згоди у «мітологічній
природі слів та мовних форм». Сучасна наука підтверджує ідею Герде-
ра та німецьких романтиків: «Без сумніву, мова та міт на початку були
нерозривно пов'язані між собою... Вони виражають спільну основопо-
ложну тенденцію творення символів, а будь-яка символізація основана
на метафорі». Мова та міт – це грандіозні метафори. Сутність мови
символьна, адже вона описує один елемент реальності через інший,
так само, як і метафора. Наука підтверджує те, про що завше говорили
поети: мова – це поезія у природньому стані. Всяке слово чи поєднан-
ня слів – метафора. Проте це ще й знаряддя магії, інакше кажучи,
щось здатне перетворюватись в дещо інше та змінювати все, до чого
торкається. Слово – символ, що породжує символи. Людина є люди-
ною завдяки мові, первісній мета-
форі, яка змусила її стати іншою,
вилучивши із космосу природи.
Людина – сутність, що, творячи
мову, сотворила себе. Через слово
людина стає метафорою самої себе.

Мова сама собою кристалі-
зується у метафори. Слова безпе-
рервно стикаються, розсипаючи
іскорки та поєднуючись у виблис-
куючі словосполучення. На нічно-
му небосхилі слів безперервно спа-
лахують нові зорі. Кожного дня на
поверхню мови спливають нові
слова та фрази, з холодної луски
яких стікає вологе мовчання. І тоді
всі попередні слова кудись шезають. Занедбане поле мови зненацька
вкривається словесними суцвіттями. У їхній гушавині оселяються
світлячки. Слід зауважити, що це кровожерні створіння. В утробі мови
їде безжальна війна. Всі проти одного. Один проти всіх. Урухомлена
неокрашена маса, що без кінця творить та пересотворює сама себе. З уст
дітей, шаленців, філософів, дурнів, закоханих, пустельників безперервно
злітають метафори – химерні створіння, що виникають з нічого. Вони
спалахують і гаснуть. Зіткані з легкозаймистої тканини, слова спалаху-
ють, як тільки до них торкнеться уява. Та полум'я їм не втримати.
Мова творить тіло поетичного твору, живить його, проте не є самим
твором. Відмінність між твором та поетичними висловами – байдуже,
чи винайдені вони вчора чи їх тисячу років повторює народ, що плекає

традиції, — ось у чому: твір прагне перевершити мову, у той час як поетичні вислови живуть всередині мови, кочуючи з уст в уста. Це не витвори. У поетичному творі мова громади сконденсується, набуває форми. Поетичний текст — це мова, що стала самодостатньою.

Оскільки ніхто не ризикне заявити, що автором гомерівського епосу є весь народ, то ніхто й не думає, що поетичний твір — природний мовний продукт. Лотреамон мав на увазі щось зовсім інше, коли пророкував, що колись поезію творитимуть усі. Воістину божевільна затія. Проте виходить — і так буває з усіма революційними пророцтвами, — що ця грядуща всезагальна поетизація є просто поверненням до джерел. До тієї миті, коли мовити і творити було одне і те ж. Повернення до ототожнення предмета та його імені. Адже відстань між словом та предметом — а саме вона перетворює слова на метафори — це, по-суті, розрив між людиною та природою, оскільки як тільки людина усвідомила себе, вона відокремилась від світу природи та, будучи собою, стала зовні самої себе. Слово не тотожне предметам, які воно

називає, тому що між людиною та речами та — ще глибше — між людиною та її власним буттям вклинюється свідомість. Слово — місток, зводячи який людина прагне подолати відстань між собою та світом. Проте цієї відстані неможливо позбутись, без неї нема людини. Щоб подолати її, людина повинна зректись людяности, чи то злившись із світом природи, чи відкинувши всі природні обмеження. Обидві ці спокуси — у всі часи ними приховано випробовувалось суспільство — нині винятково небезпечні. Тому й метається сучасна поезія між дво-

ма крайнощами: хоче бути і магією, і революційним кличем водночас. І те, і інше є спробами боротись із власною долею. Адже «переробити людину» означає зректись людського буття, зануритись у тваринну безтямність та назавше позбутись тягаря історії. Проте звільнитись від тягаря історії — це перевернути поняття в одному старому визначенні-твердженні, заявивши, що не історичне буття визначає свідомість, а свідомість обумовлює історію. Революційний зрив вивільняє відчужену свідомість, і вона завойовує світ історії та природи. Проте, опанувавши закони історії та суспільства, свідомість визначатиме буття. І тоді рід людський здійснить своє друге сальто-мортале. Здійснивши перше, він відокремився від світу природи, перестав бути звіром, став на ноги, побачив природу, усвідомив себе. Здійснивши друге, поверне собі пер-

вати вже не годен. Бо ліпше, аби его голова у старім гнізді застигла, як у яру при чужі дорозі.

— Правда, Семене, правда, за це слово я вам декую...

— Та куди ви си вібрали? За панами і за жидами? Цісар має для них касу створену, а вам каса заперта. Як увідете у чужий язик, у великі студені мури, то доля розфуреє вас по каміню, і лиш снитиси вам буде наша красна земля, а руки закостенілі будуть з непам'яті сіяти на сміх панам, що спацірують, яру пшеницю по камінню. Бог не прийме вас до себе з того каміня, але віде перед свої ворота, як вас уб'ють на ваші землі. Вертайтиси на свою мнєконьку землю, а там буде вас бог благословити і на шибениці...

— Грішний я, Семенку, грішний перед богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучереві. Я зараз завертаю вози до схід сонця, аби бога не гнівити...

— Наше діло з землею; пустиш єї, то пропадеш, тримаєш єї, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долоньями твою душу; ти припадаєш до неї, горбиши, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату дітий і внуків, що регочуться, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина... Не йди, Даниле, з панами

та з жидами, не шукай царя, бо тобі царя не треба; все якись прийде до мужика, аби податок брати...

– За ваше слово, Семене, най вам бог дасть усе найліпше; я вертаю додому, най си діє божа воля.

Та й баба Марія заговорила:

– Ідім, Даниле, додому, ідім.

– Ат сука баба, як вішло на єї, то зараз заговорила!

– А тепер пиймо на «будьте здорові»; дай боже, аби-м лиху годину перебули, а як пімремо, аби наші кості загнивали в наші землі.

І пили оба діди, та й стара баба з ними, та співали. Баба сиділа всередині, та кріпко обіймала обох руками, та проводила пісні:

*Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає!
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...*

Та так вони співали до зорів, а на зорях ковані вози заклекотіли і Данило вертав додому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіні через межі далеко по землі.

вісну цілісність, не лише не втративши свідомости, а поставивши її в основу природи. І хоча для людини це не єдина можливість віднайти втрачену єдність свідомости та буття – магія, містика, релігія, філософія пропонували та пропонують інші шляхи, – перевагою цього способу є те, що він відкритий усім та постає перед нами як мета та сенс історичного процесу. Ось тут і слід запитати себе: уявімо, що людина здобула цю первісну єдність, тоді навіщо їй слова? Коли шезне відчуження, пропаде й мова. Цю утопію чекає те ж, що й містику – могильна тиша. Зрештою, щоб ми не думали про це, очевидно, що злиття чи, радше, возз'єднання слова та предмета, імени та того, що воно називає, передбачає згоду людини із собою та світом. А допоки цієї згоди немає, поезія буде однією з небагатьох можливостей переборення самого себе та віднайдення того, чим мисляча істота є у своїй первісній глибині. Тому не слід плутати розсипи красномовства з такою ризикованою та дерзновенною справою, як поезія.

Нуртування мовної стихії саме по собі ще не є творчістю, і в цьому легко переконатись, адже не існує вірша, не позначеного печаттю творчої волі автора. Так, мова – це поезія, і кожне слово заміноване метафорою, що готова вибухнути від найменшого доторку до прихованої пружини, проте творча сила слова вивільнюється промовцем. Урухомлює мову людина. На перший погляд, образ творця, без якого не з'явиться вірш чи поема, суперечить поширеному переконанню, що поезія невіддільна волі. Все залежить від того, що мати на увазі під волею. Насамперед слід позбутися застарілого уявлення про так звані властивості душі, подібно до того, як ми відмовились від ідеї самодостатності душі. Про властивості душі – пам'ять, волю і т.п. – не можна говорити так, ніби це самостійні та незалежні істоти. Психіка цілісна та неподільна. Неможливо накреслити межу між тілом та душею, неможливо визначити, де закінчується воля та починається навіюваність. Кожен порух душі опредметнює душу взагалі. У кожній властивості душі присутні всі її сестри. Занурення у стан пасивного споглядання не знищує бажань. Слова Сан-Хуана де ля Круса про «пожадання ніщоти» набувають глибокого психологічного сенсу, адже сила бажання перетворює саме ніщо у дієве начало. Нірвана – це кентавр: дієва бездієвість, рухомий спокій. Стани бездіяльності – від відчуття внутрішньої спустошеності до протилежного йому переживання повноти буття – вимагають вольового зусилля, спрямованого на подолання відділеності «я» від решти світу. Йог, який досяг досконалості, кам'яніє у класичній позі, «незворушно споглядаючи кінчик власного носа», контролюючи себе настільки, що втрачає себе.

Ми знаємо, як важко досягнути берега розпорошеності та відстороненості. Такий досвід абсолютно чужий нашій цивілізації, яка культивує «залученість» та відповідні типи – вченого, промисловця, суспільного діяча. Людина, що «самоусувається», відкидає сучасний світ.

Вчиняючи так, вона спалює всі мости. Концептуально цей вчинок не дуже відрізняється від наміру покінчити життя самогубством, аби дізнатись, що ж там, по той бік життя. Людина відсторонена запитує себе: а що там, по той бік сконцентрованості та залученості? Відстороненість — це стремління до того, що там, потойбіч життя. Воля не щезає, вона просто змінює напрям, перестає служити розумові і не дозволяє йому втрачати душевну енергію. Якщо наш психологічний та філософський словник у цій царині є бідненьким, то поетичних висловів та метафор, які описують цей стан, хоч греблю гати. Згадаймо «безгучну музику» Сан-Хуана чи «повноту порожнечі» Лао Цзи. Стан пасивного споглядання — це не лише досвід мовчання та порожнечі, а й переживання повноти буття: у його серцевині б'є джерело поетичних образів. «Опівночі розквітне моє серце» мовиться у одній ацтекській поемі. Воля до бездіяльності опановує лише частину душі. Пасивність однієї сфери компенсується активністю іншої. Аналітичне, дискурсне, свідоме мислення замищується уявою. Воля до творення нікуди не щезає. Без неї наше самоотождення із світом було б немислиме.

Написання поезії починається з наруги над мовою. У першій дії слова виривають з коренем. Поет зчищає з них нашарування повсякденності, налиплі у мутній атмосфері буденного застосування, слова стають голенькими, мов немовлята. У другій дії їх наново висаджують у ґрунт. Дві протилежно спрямовані сили співіснують у вірші: одна вивільняє, вириває слова з кореневої системи мови, інша — сила тяжіння — повертає їх назад. Вірш записаний — унікальний і неповторний, а його ще ж читають та декламують. Поет пише, народ, декламуючи, переписує. Поет змінює читача а читач — поета, і в цьому циклічному чергуванні твориться силове поле, у якому іскрять блискавиці поезії.

Обидві ці процедури — вилучення та повернення слова — передбачають, що поетичний твір живиться звичайною мовою. Не простацьким балаком чи місцевими говірками, як багато хто нині вважає, а мовою певної громади: міста, нації, класу, групи чи секти. Поеми Гомера написані «штучною літературною мовою, яка ніколи не була розмовною» (Альфонс Реес). Великі тексти на санскриті створені в епоху, коли ця мова вже майже вийшла з ужитку. У театрі Калідаси вельможні персонажі говорять на санскриті, а посполиті — на пракриті. Мова, що живить поезію, має бути живою та зрозумілою. Іншими словами, це мова, котру використовує певна група людей, що прагне передати та увічнити власні переживання, сподівання, вірування. Ще ніхто не зумів написати вірш мертвою мовою, хіба як літературну вправу, та й тоді мова йде не про завершений поетичний твір (бо завершеність передбачає читання, без читача це всього лиш напів твір). Поезія не живиться мовами математики чи фізики, чи будь-якої іншої науки, бо хоча ці мови й зрозумілі, проте — не живі. Ніхто не співає арій математичними формулами. Без сумніву, науковій означення можна вводити у

ВАСИЛЬ барка з поеми «СВІДОК»

поетичні тексти, наприклад, їх блискуче використовував Лотреамон, проте тоді вони трансформуються, міняють знак: наукова мова перестав доводити, вона, радше, руйнує доведення. Гумор – превелике поетичне знаряддя.

Творячи мову європейських націй, епічні легенди робили внесок у творення самих націй. Вони творили їх у щонайглибшому сенсі цього слова: генеруючи їхнє самоусвідомлення. Роланд, Сід, Артур, Ланселот, Парсіфаль – це герої, образи. З деякими, хоча й суттєвими, зауваженнями це ж стосується романів – епічних творів, які виникли разом із буржуазним суспільством. Звичайно, у наш час поет – персона маргінальна. Поезія – їжа для буржуазії нестравна. Тому поезію намагаються оговтати. Проте як тільки поет чи будь-який поетичний твір погоджуються «стати в стрій», з'являється інший текст, що, сам того не бажаючи, провокує скандал. Сучасна поезія – хліб дисидентів та бомжів. В розколотому суспільстві поезія завше бунтує. Проте і тоді поетичний твір не пориває кровного зв'язку із мовою. Мова поета – це мова його оточення, яким би воно не було. Вони грають на одному полі, вони – ніби система сполучених посудин. Мова Маларме – це мова втаємничених. Споживачі сучасної поезії нагадують змовників чи членів таємного товариства. Проте найвиразнішою рисою наших днів є втрата рівноваги, яка з великими труднощами утримувалась впродовж XIX століття. Поезія для втаємничених гине, тому що навала газетних штампів та професійного жаргону збіднює мову, а поетичний текст самознищується. Ми дійшли до кінця дороги, на яку ступили на зорі епохи.

Багато хто з сучасних поетів, бажаючи проламати стіну нерозуміння, пробує віднайти втраченого слухача, пішов у народ. Так от: народу немає. Є організовані маси. «Піти в народ» – означає долучитись до «організаторів» цих мас. Поет став функціонером. Така метаморфоза завше вражає. У минулі часи поети бували жерцями і пророками, владарями та бунтівниками, блазнями і святими, слугами та жебраками. Проте лише бюрократична держава спромоглася перетворити поета на службовця «міністерства культури». Поетові підшукали місце у ієрархічній структурі, яка є стрижнем сучасного суспільства. А поезії?

Поезія живе у глибинних шарах буття, тоді як ідеологія та те, що ми називаємо ідеями та думками, населяє поверхню свідомості. По-

етичний текст живиться живою мовою громади, її мітами, бажаннями та мріями, тобто черпає із шонайглибших ґрунтових вод. Поезія творить народ, тому що поет припадає до мовних нуртів та п'є з першоджерела. У поемі суспільству відкриваються основи його власного буття, його першослово. Промовляючи це першослово, людина творить себе. Ахілл та Одисей не просто героїчні персонажі, вони – надбання грецького народу, що творить самого себе. Поетичний текст – посередник між суспільством і його підвалинами. Без Гомера грецький народ не став би тим, чим він став. Поема відкриває нам те, ким ми є, і пропонує стати тими, ким ми маємо бути.

Сучасні політичні партії перетворюють поета у пропагандиста і нищать його. Пропагандист сіє у «масах» ідеї владоможців. Його змушують доносити до низів директиви верхів. Межі допустимої інтерпретації дуже вузькі, будь-яке, навіть незначне, відхилення є вкрай небезпечним. Між тим поетові слід крокувати у зворотньому напрямі: знизу догори, від мови громади до мови поетичного твору. Потім текст повинен повернутися до першоджерела, до мови. Зв'язок поета та народу повинен бути невимушеним та органічним. Сьогодні все противиться цьому перманентному співтворенню. Народ розпадається на класи та шари, що каменіють у блоках. Мова стає системою формул. Комунікаційні канали засмічуються, поета позбавляють мови, до якої він звик, а народ – образів, у яких він би міг себе впізнати. Глянемо правді у вічі: якщо поет відмовляється від вигнання – а лише воно є справжнім бунтом, – він відмовляється і від поезії, і від сподівань

трансформувати вигнання у співпереживання. Тому що пропагандист та його аудиторія розмовляють, як німий з глухим: пропагандист гадає, що промовляє голосом народу, а народові здається, ніби він чує мову поезії. Самотність на трибуні – жалюгідне видовище! Це вона, а не самотність вигнанця, що змагається з самим собою за зрозуміле усім слово, є синонімом безнадії.

Є поети, які вважають, що вистарчить певних елементарних маніпуляцій із словом, і між текстом та мовою суспільства виникне гармонійне взаєморозуміння. Дехто працює з фольклором, інші – з місцевими говірками. Проте фольклор, який ще можна віднайти в музеях та в глибинці, вже давно перестав бути мовою – це або дивовижа, або туга за минулим. Щодо розхристаного міського жаргону, то це не мова,

не повернутися до першоджерела, до мови. Зв'язок поета та народу повинен бути невимушеним та органічним. Сьогодні все противиться цьому перманентному співтворенню. Народ розпадається на класи та шари, що каменіють у блоках. Мова стає системою формул. Комунікаційні канали засмічуються, поета позбавляють мови, до якої він звик, а народ – образів, у яких він би міг себе впізнати. Глянемо правді у вічі: якщо поет відмовляється від вигнання – а лише воно є справжнім бунтом, – він відмовляється і від поезії, і від сподівань

Примирна розмова

«– Я вже злочинниця своєї долі,
бо проти заборони крок: недобрый,
роблю! чуття – від мене дужче».
«– Я ждав, спішив і мучився в дорозі...»
«– Я передчула: на полон предовгий
страшна розлука брати буде».
«– Забудь! не завжди люта невідомість...»
«– Гарзд; пройдімся в стороні дібровній,
там наше місце неосудне:
здається, десь при течії далекій,
будинки в сонці станули, як скелі,
а ми знайомимся вдруге».

Знайома круча

Пливли безмежно, як морська зеленість,
югою вгорнуті – степи вселенські,
кудись під хмарні кораблі:
перед очима двох, що, в хвилі теплій,
стояли при гіллястим велетенстві
на кручі згруджених дубів.
А клопоти відведено маленькі –
в надріччя! в листя, як стара злиденність:
їх збір пилинками здрібнів.
Лиш тіні хмар повзуть синясто-млисті,
мов ніч, розірвана в димкі частини
і звернута степам на збіг.

ВАСИЛЬ барка з поеми «СВІДОК»

а клапті чогось, що колись було цілісним та гармонійним. Міська мова кам'яніє у стійких висловах, поділяючи долю народного мистецтва, поставленого на потік, так само, як і долю людини, яка з особистості перетворена на людину з юрби. Експлуатація фольклору, використання місцевих говірок, впровадження у цілісний текст зумисно апоетичних, прозових уривків – усе це літературні засоби із того ж арсеналу, що й штучні діалекти, якими послуговувались поети минулого. Тут всюди мовиться про такі типові прийоми так званої елітарної поезії, як пейзажі англійських поетів-метафізиків, посилення на мітологію у поетів епохи Відродження чи вибухи сміху в Лотремана і Жаррі. Ці инородні вкраплення підкреслюють достовірність загальної картини, їх застосовують для того ж, що й нетрадиційні матеріали в живописі. Не випадково «The Waste Land» порівнювали їх з колажем. Те ж стосується певних творінь Аполінера. Часом це ефектно, проте більш зрозумілим текст від цього не стає. Тому що розуміння пов'язане не з цим: розуміння спирається на спільні цінності та мову. У наш час поет не говорить на мові свого оточення і не поділяє цінностей сучасної цивілізації. Тому поезія не втече ні від самотності, ні від бунту, хіба би змінилось і суспільство, і сама людина. Сучасний поет творить лише для індивідів та для невеликих груп. Може трапитись, що це є причина його нинішнього процвітання та запорука добробуту у майбутньому.

Історики стверджують, що застійні та кризові епохи невідворотно породжують занепадницьку поезію. Вони осуджують герметичні, ускладнені, розраховані на нечисленних поціновувачів тексти. Історики кажуть, що у періоди історичного підйому твориться повноцінне мистецтво, доступне широкому загалові. Досконало є поезія, написана зрозумілою усім мовою. Зрозуміле мистецтво – велике. Незрозуміле – занепадницьке. Це протиставлення описується парами прикметників: гуманістичне мистецтво – дегуманізоване, народне – елітарне, класичне – романтичне чи барокове. Майже завжди епохи розквіту співпадають з успіхами нації у політиці чи на полі бою. Як тільки народи обзаводяться величезними арміями та непереможними полководцями, з'являються великі поети. Інші історики запевняють, що вся ця поетична велич зароджується загодя, коли у військових ще тільки ріжуться зуби, або перегодом, коли внуки завойовників ділять награбоване. Зачаровані цією ідеєю, вони жонґлюють світанковими та присмерковими парами: з одного боку – Расін та Людовік IV, Гарсіласо та Карл V, Єлизавета та Шекспір, з іншого – Луїс де Гонгора та Філіп IV, Лікофрон і Птолемей Філадельф.

Щодо темноти та незрозумілості, то будь-який новий поетичний твір видається важким, адже творення – це боротьба з інертністю та загальниками. Есхілові закидали темноту, Евріпіда сучасники не любили та вважали малозрозумілим, Гарсіласо називали чужаком та космополітом. Романтиків звинувачували у герметичності та занепад-

ництві. З тих же причин паплюжили «модерністів». Проте труднощі всякого нового тексту закорінені у тому, що він – новий. Слова, вжиті поза рамками звичного контексту, розставлені за правилами, нехарактерними для родовної мови, викликають спротив та дратують. Кожен новий твір породжує нерозуміння. Насолоду від поезії можна отримати, лише подолавши певні труднощі, труднощі, які виникають у процесі творення. Читання вимагає співтворення, читач відтворює душевні порухи поета. Майже всі кризові епохи та періоди суспільного занепаду були врожайними на великих поетів. Можна згадати Гогору та Кеведо, Рембо та Лотреамона, Донна та Блейка, Мелвілла та Дікінсон. Якщо погодимось із наведеним вище історичним критерієм, творчість По стане симптомом занепаду Півдня, а поезія Рубена Даріо – свідченням глибокої депресії іспано-американського суспільства. Що ж тоді робити з Леопарді, який жив у період роздробленості Італії, та німецькими романтиками у поверженій та пригнобленій наполеонівською армією Німеччині? Гебрейські пророки творили у часи рабства, розпаду та занепаду. Війон та Манріке писали в період «осені середньовіччя». А як щодо «перехідної епохи», часу, коли творив Данте? Іспанія Карла IV дала світові Гойю. Ні, поезія – не калька з історії. Їхні стосунки набагато тонші та складніші. Поезія змінюється, проте не стає ані ліпшою, ані гіршою. Це суспільство може деградувати.

Під час кризи слабнуть і рвуться зв'язки, що цементували громаду в єдине ціле. В періоди суспільної втоми ці зв'язки стають негнучкими. Кризове суспільство руйнується, втомлене – застигає, натягнувши імперську машкару. І тоді виникає офіційне мистецтво. Проте саме мова сект та невеликих товариств сприятливо впливає на поезію. Відособленість надає словам більшої сил. Мова втаємничених завше незрозуміла, а кожна потайна мова, в тому числі і мова змовників, майже сакральна. Складна поема воздає хвалу поезії та викриває нікчемність історії. Постать Гонгори свідчить про силу іспанської мови, а постать графа-герцога Олівареса – про занепад імперії. Суспільна втома не конче призводить до занепаду мистецтва, та й не завжди в тяжкі часи вмовкає голос поета. Частіше навпаки: поети та тексти народжуються на відлюдді. Щоразу, коли з'являється якийсь великий та непростий для розуміння поет чи виникає мистецька течія, що заперечує суспільні цінності, варто застановитись над тим, що це, можливо, громада, а не поезія вражена невиліковною хворобою. Розпізнати хворобу можна за двома ознаками: суспільство не має спільної мови та не чує, що каже самотній співець. Самотність поета – ознака деградації суспільства. Поезія розмовляє з історією завжди з одного і того ж узвишшя. Тому складні поети деколи видаються занадто піднесеними. Проте це оптичний обман. Не вони стали вищими – змізернів світ.

Поема закорінена у мові громади; тоді що ж стається із словами, коли вони полишають сферу суспільного життя та стають словами

Досвід серця I

«– Не ждала! звідки найстрогіший іспит
настане: серце в мучення спинити;
але тепер за нього вдячна.
Бо в радості, незвіданій на світі:
мій – через пожежу проступитись
могла без страхів, крізь безчасся.
Побачила: нема мені стежинки,
крізь гибіль, над проваллями страшними,
де тут під кожен крок чадається, –
крім просвітку єдиного! в самотність:
назавжди – від любови, серце просить –
і дістає; тропа дівчача...

Досвід серця II

Я взяла правду втратності смутної,
ніде не читану: йдучи наосліп,
віджити, як великий біль.
Мені не відбереться кожен спомин
і знак – ні перед смертю в неспокої,
так стали в світлості близькій...
Бо розпізнала вибір свій, на сповідь,
хай буде й суд мені в сім'ї престрогий,
аби ти ввік мене любив.
«– Я йшов, здавалося, на вирок судний,
не знав, від заборон, твоєї думки,
з надії світлик вів слабій...

Тепер ні через повені грядучих
погроз – душа від мрії не відступить:
її, крізь іспит, я зберіг».

ВАСИЛЬ барка з поеми «СВІДОК»

поетичного твору? Філософ, оратор та літератор вибирають слова. Перший – відповідно до їх значень, інші – залежно від психологічного, морального чи художнього впливу. Поет слів не вибирає. Коли кажуть, що поет шукає мову, це не означає, що він нищпорить по бібліотеках чи тиняється вулицями, вишуковуючи архаїчні звороти чи переймаючи модерний сленг. Це означає, що він болісно роздумує, які йому вибрати слова – ті, що справді належать йому, що жили з ним віддавна, чи інші, вишпортані в книгах або підслухані на вулиці. Коли поет знаходить слово, він його впізнає, тому що воно вже було у ньому і він вже був із ним. Поетичне слово спаяне з його життям. Він і є словом. У мить натхнення найсокровенніші глибини свідомості пронизує екстатична радість упізнання. Суттю творення є витягання на світ Божий слів, невіддільних від нашого буття. Ці, а не інші. Поема складається з необхідних незамінних слів. Тому так важко виправляти вже завершену роботу. Виправлення означає пересотворення, повернення до пройденого пункту, до себе самого. Неможливість поетичного перекладу обумовлена тим же. Кожне слово поетичного тексту – унікальне. Синонімів не існує. Слово не зрушити з місця: зачепивши одне, зрушуєш увесь текст, помінявши кому – перебудовуєш усю будівлю. Поема – жива істота, для якої не існує запасних частин. Справжній переклад може бути лише співтворчістю.

Думка, що поет послугує лише тими словами, які вже в ньому були, не суперечить наведеним вище міркуванням про співвідношення поетичного твору та повсякденної мови. Досить згадати, що за своєю природою мова призначена для спілкування. Слова поета – слова його оточення (інакше це не слова). Кожне слово потребує двох: того, хто говорить, і того, хто слухає. Словесний світ поеми складається не із слів словника, а із слів громади. Поет багатіє не мертвими, а живими словами. Мовою поета є мова громади, прояснена та трансформована митцем. Один із найпіднесеніших та найважчих поетів так і визначає місію поетичного тексту: «Надати чіткого сенсу словам свого племені». І це правильно навіть у буквальному сенсі: слову повертають його етимологічне значення, і це збагачує мову. Значна частина виразів, які нам здаються повсякденними та загальноживаними, насправді придумані – це італійщина, неологізми, латина Хуана де Мени, Гарсіласо чи Гонгори. Поет переробляє, перетворює та очищує мову, а лише потім говорить нею. У який спосіб поезія очищує

слова і що мають на увазі, коли кажуть, що не слова служать поету, а поет — словам?

У словах, фразах, вигуках, які вимовляємо у хвилини горя чи радості, при будь-якому тяжкому пережитті, мова виражає лише стан афекту. Такі слова та словосполучення перестають слугувати комунікації. Кроче зазначає, що їх і словами назвати не можна — для цього їм не вистарчає вольового та особистісного начала, в той час як рефлекторної стихійности аж забагато. Це готові фрази, у яких немає нічого особистого. Можна було б обійтись і без посилань на італійського філософа, адже очевидно, що це не справжні вислови: щоб стати достеменними, їм не вистарчає одного — бути засобом зв'язку. Комунікативне слово потребує співбесідника. Проте єдине, що можна сказати про фрази та вислови, призначені для емоційного розпруження, це те, що співбесідника там мало, а то й зовсім немає. Ці слова — каліки: їм ампутували слухача.

Валері якось сказав, що «поема — це тривалий вигук». Між розповіддю та вигуком виникає силове поле, і я б доповнив, що це силове поле і є поетичним твором. Коли один з полюсів щезає, поема перетворюється або у вигук, або у розповідь, повідомлення, трактат. Розповідь про ту невідтворювану дійсність, яку має на увазі вигук, і є мовою твору. Поема — вслуховування у те, про що не сказав вигук. Крик болю чи крик радості відсилає нас до певного предмету, який боляче ранив чи неказанно радує, цей крик вказує на нього, приховує його, стверджуючи: «Він тут», не уточнюючи, що це чи хто це. Те, на що вказує вигук, залишається неназваним. Воно ніби тут, і в той же час його немає, воно може з'явитись або щезнути без сліду навіки. Це сама неминучість. Неминучість чого? Розповідь про вигук не пояснює і не запитує, вона — закликає. Поема — вслуховування у вигук — відкриває те, на що цей вигук вказує, не називаючи його. Я навмисне кажу «відкриває», а не «пояснює». Якщо розширення вигуку або ж розповідь про нього стане поясненням, реальність буде не відкрита, а пояснена, і мова виявиться спотвореною; зрозумівши, ми перестанемо чути і бачити.

Інша крайність — використання мови для безпосереднього спілкування. Тоді слова стають неточними, втрачаються пластичні, звукові та емоційні нюанси їхніх значень. Співбесідник не щезає, навпаки, — він самостверджується, і навіть надмірно. А слово через це мізерніє

Згода заручених

Ніде листок пожовклий не поскарживсь,
і від городів не диміли ватри;
згори вікно погляне сизе:
коли зустрілися, обом порадить,
аби вже вимовили згоду, ранні! —
вікно дзвіничне в пам'ять візьме...
як споконвіку вінчаних, бо, справді,
і їх двозір'я тайно в небокраї
гляділо: що подружжя згідне.
Невже, діливши, доля їх не прийме? —
бо розкидає сніп грози в поривне
і лихо люте, як наїздець.

Близька світлість I

Чи з тіней прокидається сирітське,
самотнє сонце? і добріше стріне —
безвинні погляди: в злиття.
Чи до стежини горнеться і рідне,
аж розсипами росяно наринє, —
горючи, в зілля присвітля...
то ще любіше з ними білокринець
розкриється і радістю розбризне,
де гляне сонце, як дитя;
з ним і щиріше гілка прощобече
в тумані ранків на неізраченне
тепло, що з поля приліта.

Василь барка з поеми «Свідок»

та слабне, девальвується у мідний шеляг. Усі його чесноти марніють, вся сила тратиться на комунікацію.

Коли викрик в'язне у порожнечі, він нехтує співбесідника. Коли слово стає знаряддям абстрактного мислення, значення пожирає все: і слухача, і втіху словесного втілення. Коли слово стає інструментом спілкування, воно псується. У всіх трьох випадках воно підупадає та спеціалізується. Псування слова спричинене тим, що мова стає утилітарною, перетворюється на знаряддя, у річ. Щоразу, користуючись словами, ми шкодимо їм. А поет словами не користується. Він їм слугує. Слугуючи, повертає словам їх неспотворений смисл, допомагаючи стати самими собою. Через поезію мова повертається до первісного стану. По-перше, виробляє звукові та пластичні якості, які нехтує мислення, по-друге, відновлює емоційні характеристики, і, нарешті, збагачується відтінками значень. Завдання очищення мови якраз і означає повернення до первісної чистоти. А тут ми наближаємось до головного. Слово приховує безліч значень. Якщо вжите у поетичному тексті слово відновлює первісну природу, тобто здатність означати кілька речей водночас, то поема заперечує саму суть мови: значення та смисл. Виходить, що поезія — беззмистовна і навіть шкідлива річ: вона позбавляє людину найдорожчого — мови, підмінюючи її невиразним бурмотінням! Яким же є сенс слів та строф поетичного тексту і чи він взагалі існує, цей сенс?

* Дев'ятнадцятого. (Прим. перекладача)

1. Сьогодні, через п'ятнадцять років після появи цих рядків, я вже не є настільки рішучим. Завдяки Ніколоу Трубецькому та Романові Якобсону, лінгвістиці вдалося виділити мову як об'єкт, принаймні на рівні фонології. Проте, як каже сам Якобсон, якщо й лінгвістиці вдалося пов'язати звук із мовою (фонологія), то пов'язати звук із смислом (семантика) поки що не вдалося. А тому моє твердження залишається справедливим. Зауважу, окрім того, що відкриття в лінгвістиці — як-от концепція мови як певної позасвідомої системи, що підлягає незалежним від нас закономірностям, — все більше перетворює цю науку у головну серед дисциплін, присвячених дослідженню людини. Як частина науки про знакові системи, яку розробляє Леві-Стросс, лінгвістика межує — одним своїм краєм — із кібернетикою, а іншим — з антропологією. Можливо, тут-то і сходяться науки точні та гуманітарні. Дев'ятнадцятого. (Прим. перекладача)

2. Wilbur Marshall Urban. Lenguaje y realidad, Lengua e Estudios Literarios, Fondo de Cultura Económica, México, 1952.

3. Нині я не став би настільки категорично наголошувати на відмінностях у спілкуванні людей та тварин. Звичайно, між ними є розрив, проте вони є частиною світу комунікації, у якому найліпше почуваються поети, коли розважають про універсальні відповідності, встановлені кібернетикою.

Переклав Юрій Яремко

Близька світлість II

Немає краще, і в гроби не щезне,
як — ожива любов: її зірчезне
вино напроти тьми не в'яне;
що — розцвіта любов, то тихо в червень,
крізь смуток — небо, світлом невичерпне,
прихилить, вівши серце зване:
хай знайде з непроказаних приречень
вино життя, палке і молодече,
і чисте! питиме, як бранець...
коли і в погляді — воно полонить,
і вже очима, на одвічний спомин,
з'єднає! в жар фіялок п'яне.

Трунок юности і зустріч очей I

Це відчиняються не двері зовні,
але — від суджености: що наповнив
безвинно змістик таємниць.
Не скривлений ні криками на позві,
також ні каменями з низькобрових
дворів, що помста їх каснить.
Ні помислами соромів не зловить —
спокуса, хлюпаючи тіні жовті,
не брані в квітковий словник.
А заручила роджена, як річка,
приносьючи прозир, і невичерня —
жага, що гріх не знавіснів.

умберто еко

про деякі функції
літератури

Розповідають одну байку (і якщо це вигадка, то дужче показова). Одного разу Сталін запитав: «Папа Римський — а скільки у нього дивізій?» Історія свідчить, що апарат — річ дуже важлива, але це ще не все. Бувають такі нематеріальні сили, що важать більше за будь-що, хоч в термінах ваги не визначаються.

Ми оточені нематеріальними силами. І не тільки про духовні цінності нам ідеться (релігійне вчення). Ними можуть бути і квадратний корінь, формула якого здолала століття, й ті ж декрети Сталіна та Папи... До таких сил я зараховую літературну традицію, тобто таку сукупність текстів, яка була створена людством з безкорисливих намірів (на відміну від корпусу законів та наукових формул, стенографій доповідей або розкладу руху потягів), створених радше *gratia sui*, з чистої любови до них самих. Те, що читаєш задля задоволення, для духовного зросту, поглиблення знань, ба навіть задля розваги, коли ніхто нас не приневолює цим займатись (виняток — навчальні заняття).

Звісно, літературні об'єкти тільки наполовину нематеріальні, адже натурально виготовлені з паперу. Проте свого часу існувала лише оральна традиція, коли література втілювалася у голосі або викарбовувалась на камені; а сьогодні ми дискутуємо про майбутнє електронних книжок (e-books), які дозволяють нам читати афоризми життєвої мудрости чи «Дон Кіхота» на екрані з рідких кристалів. Відразу хочу застерегти, що я не збираюсь розводитися про *vexata questio* електронної книжки. Я належу до любителів читання романів та поезій на папері, якою властива зерниста фактура рогоподібних сторінок, але й здогадуюсь про існування покоління *hackers*, які, за життя не прочитавши жодної книги, дякуючи книгам електронним, сьогодні вперше пізнали та поцінували «Дон Кіхота». Як же виграв їх дух і програв зір! Якщо прийдешнє покоління спроможеться налаштувати гарні стосунки (психологічні та фізичні) з *e-books*, сила «Дон Кіхота» нікуди не подінеться.

Чому ж служить така нематеріальна сила, якою є література? Вистачило б відповісти, як-от я зробив, що діє вона *gratua sui*, а отже, нічому й не служить. Однак таке анемічне ставлення до літератури ризикує звести її до джогингу чи то до розгадування кросвордів, хоч ті чимось теж корисні — для тілесного здоров'я чи лексичного збагачення. Я ж говоритиму сьогодні про деякі функції, які набуває література стосовно нашого особистого та суспільного життя.

Література підтримує життєвість мови

Насамперед вона дозволяє мові існувати як спільне надбання. Мова, за визначенням, «віє, де хоче»: ні політика, ні університети не здатні її зупинити або спрямувати до якогось потрібного «оптимального» стану.

Трунок юности і зустріч очей II

Бо виправдана: з повеління жити і дозволів душі нецьогосвітніх:
незраджену побрати в радість.
Аби, над мертвістю землі, мов листик,
що рветься з бризок, грозовито литих
до гілки! — втішеннями страдний:
самому кликаному сердцю битись,
як випивати втішний дар обітниць,
передчуваючи назавжди.
А тільки очі суджені посвідчать,
повіривши до дна, відколи рідна
призначилася вістка справді.

Трунок юности і зустріч очей III

Чи скований з нещастя, не надієвсь,
без ланцюгів, що змора їх подвійна,
знайти знаття з криниць очей?
Відтіль, виднівши, течія не зблідла,
і як топаз і колоска подіб'я —
достигши, віями тече,
і віями: до чебреців сусідня!..
зіниці місяців огонь відчиняє,
бо вже і сонце йде з ключем,
і голоси відімкне білі — з болю
(хоч і негоду, як біду холодну,
терпіння не спиня річне).

ВАСИЛЬ барка з поеми «СВІДОК»

«Віє, де хоче», проте мова чуттєва до впливів літератури. Без Данте, наприклад, не було б єдиної італійської мови. У своєму трактаті «De vulgari eloquentia» він аналізує та засуджує існування великої кількості італійських діалектів і, врешті, пропонує утворити нову розмовну загальноприступну мову. Ніхто і шеляга не дав би за таке нахабство, однак, завдячуючи «Божественній комедії», Данте виграє парі. Для цього, безумовно, мало сплинути не одне століття, поки дантівська розмовна мова опинилася у всіх на вустах, але так сталося й через те, що певна спільнота віруючих у літературу не полишала надихатися запропонованою моделлю. І якби не було цієї моделі, хтозна, може, ідея політичної єдності Італії не змогла б перетворитись у дійсність. Ось чому, напевне, народ Босі не має своєї розмовної мови.

Література, долучаючись до процесу творення мови, надає визначеності та згуртованості конкретній спільноті. Я пригадував Данте, та спробуймо уявити собі, якою була б грецька мова без Гомера, німецька нація без лютерового перекладу Біблії, російська мова без Пушкіна, індійська культура без своїх засадничих поем.

Але літературна практика підживлює також і нашу індивідуальну мову. Сьогодні чимало говорять про народження нової неотелеграфічної мови *email* або текстових кодифікацій мобільних телефонів, де фраза «я тебе люблю» писатиметься хитрою абрєвіатурою. Однак не забуваймо, що молодь, обмінюючись новою стенографією — «есемесками» — хоч трохи, та все ж копірається у нових книжкових святилищах — книгарнях-мегамаркетах. Хай вони просто гортають, не купуючи, однаково входять у контакт із освіченим розвинутим літературним стилем, що не був у такій кількості відкритий їхнім батькам. А тим більше їхнім дідам.

Читання літературних творів закликає до вірності та поваги у свободі інтерпретації

Існує одна типова для нашого часу небезпечна критична ересь, буцімто з літературним текстом можна робити що завгодно та вичитувати у ньому будь-які неконтрольовані імпульси наших бажань. Це не зовсім так. Художні твори запрошують нас до вільної інтерпретації, адже разом із ними ми входимо у дискурс на рівні множинного прочитання, занурюємось у неоднозначну природу мови і життя. Аби нам пощастило у цій грі, де кожне покоління прочитує художні твори по-різному, варто перейнятися глибокою повагою до того, що в іншому місці я назвав інтенцією тексту.

З одного боку, здається, що світ — це «завершена» книга з одним можливим способом прочитання, бо ж існує, істинний чи ні, але непохитний закон всесвітнього тяжіння. Навпаки, всесвіт книги видається нам відкритим космосом. Проте спробуймо розважливо поглянути на художню оповідь і протиставити ідею, яку маємо про неї, тим уявленням, що є у нас про світ. В останньому випадку ми говоримо про відкритий

Ньютоном закон всесвітнього тяжіння або про той факт, що Наполеон помер на острові Святої Єлени п'ятого травня 1821 року. Та однак, якщо ми люди чесні, то завжди зможемо переглянути наші переконання у разі, якщо наука віднайде інші пояснення великих космічних законів, або який-небудь історик відшукає невідомі документи, які б свідчили, що Наполеон загинув на бонапартистському човні під час спроби втекти з острова. Натомість, у світі книг вислови на зразок «Шерлок Холмс був неодружений», «Червону Шапочку проковтнув вовк, але потім її звільнили мисливці», «Анна Кареніна покінчила життя самогубством» навічно залишаться правдивими і ніколи ніким не будуть спростовані. Ніхто не заперечує, що Ісус є сином Божим, дехто ставить під сумнів його історичне існування, ще хтось доводить, що він є Путь, Істина і Життя, що Месія має знову повернутись на землю, й ми, хай якою була б наша точка зору, поважаємо ці переконання. Але ніхто не поставиться серйозно до людини, яка б стверджувала, що Гамлет одружився на Офелії, або Супермен – це не Кларк Кент. Літературні тексти ясно дають нам зрозуміти, чого нам більше ніколи не вдасться заперечити. Але на відміну від реального світу, вони неухильно звертають увагу на те, що важливо, й те, що не варте розгортання вільних інтерпретацій.

Наприкінці тридцять п'ятого розділу «Червоного і чорного» йдеться про те, як Жюльєн Сорель заходить до церкви й там стріляє у мадам де Реналь. Стендаль, завваживши, що у Жюльєна дрижала рука, говорить, що вперше він не зміг втрапити у ціль, тому й стріляв удруге, таки поранивши жінку. Можна припустити, що рука у юнака тремтіла через те, що у нього не було остаточного бажання вбивати, хоч на той вчинок його підштовхнув невмотивований афективний імпульс.

Можна запропонувати іншу інтерпретацію: спочатку Жюльєн справді мав намір стріляти, однак виявився боягузом. Текст дозволяє обидва тлумачення.

Уявімо собі, що хтось зацікавиться, куди втрапила перша куля. Цікаве питання для справжніх фанатів стендалівської творчості. Подібно до тих фанатів Джойса, що йдуть до Дубліна у пошуках аптеки, де Блум купував мило у формі помаранчу (а щоб потішити прочан, ця аптека, яка – побіжно нагадаю – існує насправді, стала знову продавати мило такої форми), можна уявити закоханих у роман Стендаля, які відшукують у цьому світі церкву Верньєру, обстежуючи в ній кожну колону, аби натрапити на відбиток від кулі. Тут увесь смак у досить кумедному прикладі такого собі *fanship*. А якщо критику заманеться заснувати свою інтерпретацію роману на долі загубленої кулі? У наші часи це не так вже й неймовірно. Знайшовся ж мудрий, що організував усе прочитання «Викраденого листа» Едгара По навколо місця розташування листа стосовно каміну. І хоч для По багато значить, де покладено лист, то Стендалю зовсім байдуже, де застрягла куля. Вона опиняється поза межею художніх значень. Якщо ми залишатимемось вірними текстові

Трунок юности IV

Дивитимуться ввічі: все – з собою,
і все – потайненістю молодію
одне до одного найближчі.
Над мову, до незгоди неголодну,
самою добрістю святого плоду
наситять серце: ніби з вишні.
Та очі та прикликувана доля –
відкрити з крові втішення дозволять,
як і росинку крин залишив,
і маківки – з дощу, в грозі останні,
коли їх ластівка крилом привласнить,
а звіщення настигли більші.

Єдина доля

Ніхто не покорив і при нещасті
ні їх нагоди: звіку не віднятих –
не з волі! як і сонце йде...
зведе долоні в пбсвіті посвятні –
ласкати, де забули болі наспіх,
а житиме: огнем одне.
І ним не мерехти могиł сприйняти,
а збудеться, крізь світлоту пристанків,
що сховано в кутки сердець.
І ним, над очі блискавок, бистріше –
запалить, і неначе дві сколише,
в життя дві свічки: небліде.

ВАСИЛЬ барка з поеми «СВІДОК»

Стендаля, для нас ця куля остаточно втрачена, вона нам ні до чого. Натомість, коли в «Армансі» йдеться про ймовірне безсилля протагоніста, це штовхає читача на гарячкові здогадки, спроби прояснити неказане. У «Наречених» фраза «нешасна відповіла» не говорить нам, як далеко Гертруда зайшла у стосунках з Егідіо, проте у тих неясних здогадах, що охоплюють читача, якраз і полягає чарівність цього цнотливо-еліптичного епізоду.

На початку «Трьох мушкетерів» розповідається, як першого понеділка квітня 1625 року на чотирнадцятилітній шкапі до Генга приїздить д'Артаньян. Швиденько на калькуляторі можна підрахувати, що той понеділок припадав на 7 квітня. Це вже тонкощі *trivia games* для історій Дюма. Чи можна розвинути з цієї інформації над-інтерпретацію роману? Я твердив би, що ні, бо наступні сторінки не підтверджують значущості цього факту. На роман ніяк не впливає те, що д'Артаньян приїздить у понеділок, хоча цікаво буде знати, що це був квітень (здаймо, Портос, аби не показувати, що його прекарасна португезя розшита тільки спереду, носив довгий оксамитовий плащ малинового кольору, який зовсім не відповідав сезону, отож мушкетер ризикував схопити нежить).

Це все нам видається за очевидне, однак ці очевидності – часто призабуті – вказують на те, що світ літератури виводить твердження, які вже ніхто не зможе спростувати. Література пропонує нам модель, якщо хочете, уявної, але істини. Ця літературна істина відображається у тому, що ми назвали б герменевтичними істинами: кожному охочому до домислів, ніби д'Артаньяна підштовхували до Портоса гомосексуальні почуття, або що Неназваний удався до злих вчинків через свій неподоланий комплекс Едіпа, або черниця з Монци, як-от деякі політики наших днів, була зіпсута комунізмом, або ж Панург діяв з люті до перших проявів капіталістичної системи, ми могли б завжди відповісти, що у текстах, до яких він звертається, неможливо знайти жодного твердження, жодної вказівки, жодного натяку, які б нам дозволяли забути у цих інтерпретаційних вихилясах. Світ літератури – це світ, де можна проводити тести на перевірку, чи володіє читач почуттям реальності, чи став він жертвою галюцинацій.

Герої мігрують

Ми можемо робити істинні твердження про літературних персонажів, оскільки те, що з ними відбувається, записане у тексті, а текст – як музична партитура. Правдивим є те, що Анна Кареніна померла, наклавши на себе руки, так само, як «П'ята симфонія» Бетховена написана у до-мінорі (а не у фа-мажорі, як «Сьома») і починається з «соль, соль, соль, мі-бемоль». Але деяким – далеко не всім – літературним героям випадає вийти за межі тексту, де вони уперше народилися, щоб податися у космічний простір, який не вдасться обмежити кордонами.

Міграції від тексту до тексту (і крізь доволі різні втілення: від книги до фільму чи балету, чи з усної традиції у книгу) здійснювали як мітичні герої, так і герої «світської» оповіді: Уліс, Ясон, Артур чи Парсифаль, Аліса, Піноккіо, д'Артаньян... А втім, хіба говоримо про персонажів такого рівня, маючи на увазі якусь конкретну партитуру? Візьмо хоч би «Червону шапочку». Дві найвідоміші оповідки Перро та братів Грімм глибоко різняться одна від одної. У першій – вовк лигає дівчинку, на чому історія й закінчується, навіваючи суворі моралістичні думи про наслідки необачної поведінки. У другій – з'являється мисливець, вбиває вовка, повертає до життя дівчинку та бабцю. *Happy end.*

Уявімо тепер матір, яка розповідає цю казку своїм дітям, і завершує якраз на тому місці, де вовк лигає Червону Шапочку. Дітлахи будуть протестувати й загадають «правдивої» історії, у якій Червона Шапочка врятується, і матері не варто тут бути ревним філологом, що дотримується букви у тексті. Діти знають «правильну» історію, згідно з якою Червона Шапочка насправжки вціліла, і це ближче до версії братів Грімм, ніж до версії Перро. У кожному разі вона не буде збігатися повністю з партитурою братів Грімм, бо нехтує низку дрібних фактів, щодо яких, до речі, і Перро, і брати Грімм не суголосні. Як-от, скажімо, наготовані дарунки Червоної Шапочки для бабусі можуть за згодою дітей запросто змінитися, оскільки вони є доволі схематичним образом, що сам змінюється, переинакшується, переказується у численних партитурах, більшість з яких належали усній традиції.

Так, за межами первинних партитур Червона Шапочка, д'Артаньян, Уліс або пані Боварі стають живими особами, про яких можуть істинно твердити навіть ті люди, які ніколи не читали архетипальну партитуру. Ще до прочитання «Едіпа царя» я вже знав, що Едіп одружився на Йокасті. Хоч партитури мінливі, вони не позбавлені можливості бути перевіреними: коли хтось буде підмовляти, ніби пані Боварі помирилася із Шарлем, і вони зажили укупі щасливо, то це викличе праведний осуд у людей здорового глузду, неначе щодо Емми у них існує певна угода.

Де ж вони є, ці непосидючі індивіди? Це залежить від формату нашої онтології, якщо вона охоплює і закон квадратного кореня, і мову етрусків, і два уявлення про найсвятішу Трійцю, одне – римокатолицьке, для якого (принаймні ще до позавчора) Святий Дух походить від Батька й Сина (*ex patre Filioque procedit*), друге – православне, для якого Святий Дух походить виключно від Батька. Однак ця онтологія має невизначений статус й обіймає різні сутності, тому що навіть патріарх із Константинополя (налаштований на полеміку з Папою з приводу *filioque*) погодиться з Папою (принаймні я так сподіваюсь), що на Бейкер-Стріт справді мешкав Шерлок Холмс, а Кларк Кент та Супермен – це одна і та сама особа.

Зв'язок сердець

Ви – і не з воску, і не найгіршініші, серця, поставлені: терпіть! горівши, як передвіщено з початків... бо громовиця набіжить на щирих і мертвоту несвічення понищить відразу – з огнища вінчавши: міцнішого від ланцюгів наших; і вкріплено свічки в бенкет пашіти, до шлюбу: парі непечальних. Бо вириває з смерти, наче сниться, одна – та надсузірна вогневиця: любов, до вічності квітчати.

Спорідненість

Очима читана з очей сторінка – від подруги, що добрістю рідниться, тобі довірившись вкрай. Так і торік: вона, в родині стрічна, при ясені білянкою звесніла, де подих півдня розгоряв. Дорога при обриві каменіста, і душі відділявши, ліс ленився: пересвітами в любий страх. Але ні сніг не розділя сьогодні – ні двох морів, ні колосків голодних, що торкнуті росю враз.

І вікна тайности душа знаходить: відкрити, ніби книгу з правд.

Написано незліченну кількість романів та поем, де – я беру приклади майже навмання – Аздрубал вбиває Коріну або Теофраст кохає до нестями Теодолінду, однак ніхто не взявся б твердити про них щось певне, оскільки йдеться про нещасних чи низького походження персонажів, які ніколи не мігрували і не увійшли до цілого колективної пам'яті. Чому є істиннішим – у цьому світі, – твердження, що Гамлет не одружувався з Офелією, ніж твердження, що Теофраст побрався з Теодоліндою? Якою є частка світу, де живе Гамлет і Офелія, а не бідний Теофраст?

Такі персонажі, як Гамлет і Анна Кареніна, у певний спосіб колективно стали усвідомлюватися як істинні, тому що спільнота протягом століть і років вкладала в них частку своєї душі. На ясну голову чи у мареннях кожен з нас особисто віддає свої почуття безлічі фантазмів. Ми можемо насправді захопитися смертю коханої людини, або відчувати фізичне збудження, уявляючи еротичні стосунки з нею, або так само шляхом отождолення чи проекції нас може зачепити доля Емми Боварі, і – як це траплялося з цілими поколіннями – нас можуть підштовхнути до самогубства страждання Вертера чи Якопо Ортіса. Але якщо нас запитують, чи людина, яку ми уявляємо померлою, дійсно померла, ми відповімо, що ні, і що тут йдеться про досить приватну дію нашої уяви. Натомість, якщо нас запитують чи справді Вертер вчинив самогубство, ми відповімо, що так, й уява, про яку нам йдеться більше не приватна, це – культурна реальність, яку повністю поділяє уся спільнота читачів. І хоча для нас несповна розуму буде той, хто заподіє собі смерть, лишень уявивши (знаючи, що це плід його уяви) кохану людину мертвою, ми намагаємося виправдати у той чи той спосіб бідолаху, що наклав би на себе руки (усвідомлюючи, що оплакує художнього персонажа) через самогубство Вертера.

Нам варто було б віднайти той простір у весвіті, де ті персонажі живуть і визначають нашу поведінку так, що ми ставимо їх за життєвий взірець для себе і для інших, чудово розуміємось, коли кажуть, що у когось комплекс Едіпа, апетит Гаргантюа, учинки Дон Кіхота, ревності Отелло, сумніви Гамлета або невиліковне донжуанство. У літературі це стосується не тільки персонажів, але й ситуацій, предметів. Чому ці вічні німфи, сьогоднішній дощ над Брестом, *las cinco de la tarde*, стають нав'язливими метафорами, які кожную мить готові нагадати, хто ми такі і ким ми не є?

Ці сутності літератури розлиті поміж нами. Вони не існували вічно, як (можливо) квадратний корінь чи теорема Пітагора, однак віднині, тільки-но створені літературою, насичені нашими почуттями до них, вони вже тут, і треба брати це до уваги. Скажімо, аби уникнути онтологічних і метафізичних суперечок, вони існують як культурні звички, соціальні диспозиції. Та хоч навіть універсальне табу на інцест є культурною звичкою, ідеєю, диспозицією, у неї стало досить сили, щоб рухати долями людських суспільств.

Відкриті гіпертексти та скінченні історії

Кажуть, що тепер навіть літературні персонажі ризикують щезнути, минути, розвіятись як дим, згубити сталість, завдяки якій нам важко було заперечити їхню долю. Ми увійшли в еру гіпертексту, а електронний гіпертекст дозволяє нам подорожувати крізь текстуальний клубок (чи то буде повна енциклопедія, чи *opera omnia* Шекспіра), не обов'язково, втім, «перебираючи руками» усю вміщену в нього інформацію, ніби голкою прошпиговуючи його бавовняне шитво. Однак гіпертекст дає народження вільній практиці винахідливого письма. В Інтернеті ви знайдете такі програми, за допомогою яких можна колективно створювати тексти, долучаючись до написання історій, розвиток яких можна змінювати без кінця і краю. І якщо у гурті віртуальних друзів гартуєш свій власний гіпертекст, чому б не робити щось подібне з уже існуючими текстами, придбавши програму, що дозволяє змінювати великі історії, що залишаються улюбленими мало не тисячоліття?

Уявіть лише на мить, як ви пристрасно зачитуєтесь «Війною і миром», запитуючи себе, чи поступиться Наташа залицанням Анатолія, чи справді загине прекрасний князь Андрій, чи наважиться П'єр стріляти у Наполеона, а відтак ви переробляєте свого Толстого, даруючи Андрію довге і безхмарне життя, виводите з П'єра визволителя Європи, або примирюєте з бідним Шарлем Емму Боварі, відтепер щасливу і безжурну матір. І ми змогли б влаштувати так, щоб Червона Шапочка, пірнувши у ліс, зустріла там Піноккіо, чи щоб дівчинка на ім'я Попелюшка більше не гнула спину на мачуху, а допомагала на фермі Скарлетт О'Гаррі, або зустріла в лісі чарівника на ім'я Володимир Я. Пропп і отримала від нього у подарунок чарівну каблучку, завдяки якій вона відшукає на одному загадковому острові Алеф, таку точку,

Приватна книгозбірня

По змісній повісті: про мир голінний!
до приятеля, в повнім безгомінні –
на згір'ї вечора сходжати.
Тоді багрець між сутінки олійні
в вікно бринів, як вічечко бджолівні;
а небо – огняні скрижалі.
Ось двері й стукай! клямки незалізні
впустили: всюди книги на долівці –
приковують зіниці жадні.
До стелі зводяться колірні стоси:
на роки доброго читання досить
понавищував
книжатник.

анатоль перепадя

переклад
життєпису
сина маестро
джовані челліні,
флорентійця,
написаного
ним самим
у флоренції
бенвенуто
челліні
(фрагмент)

**РОЗДІЛ
ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ**
1537—1538

Невдячність маляра Россо.— Бенвенуто представляють королю, ласкавий прийом при дворі.— Він захворює, відчуває нехіль до французів і повертається до Італії.— Фаррарський кардинал частує його.— Пригоди в дорозі з Ліона до Феррари.— Щирий прийом у герцога.— Повернення до Рима й

звідки можна бачити увесь всесвіт, де ген-ген далеко, аж з того боку дзеркала Аліси, помітно Хорхе Луїса Борхеса, який якраз у цей момент нагадує Фунесу ель меморіозо, щоб той не забув поставити на місце «Анну Кареніну», там, де вона стояла у вавилонській бібліотеці.

І це буде погано? Нітрохи, адже в літературі таке вже траплялось: і «Книга» Малларме, і чарівні трупи сюрреалістів, і мільярди віршів Кено, і рухливі книги пізнього авангарду. Щось схоже відбувається під час джазового джем-сейшну. Те, що існує така практика джазового джему, яка щовечора змінює долю тої чи тої композиції, нам не відбиває охоту піти в концертний зал, де «Соната сі-бемоль мінор, опус 35» завжди незмінна.

Хтось сказав, що гра з гіпертекстовими механізмами дозволяє уникнути двох форм утисків: упідлеглення встановленим пригодам і приреченість соціальному розподілу між тими, хто пише, і тими, хто читає. Мені це видається нерозумним, однак напевно, що творчий підхід до гри із гіпертекстами, модифікуючи історії, докладаючи тями до створення нових історій, може бути захопливою діяльністю, чудовою вправою у школі, новою формою письма, дуже схожою на джем-сейшн. Було б зугарним та повчальним спробувати модифікувати вже існуючі історії, як було б цікавим перекласти Шопена для гри на мандоліні: це допомогло б відшліфувати музичну винахідливість, зрозуміти чому тембр піаніно був настільки суголосним виконанню сонати саме у сі-бемоль мінор. Штуки з колажуванням можуть розвинути візуальний смак і потяг до дослідження форм, коли ми просто беремось скласти до купи шматки з «Весілля діви», «Авіньйонських дам» та останньої історії про Покемона. По суті, багато художників вже таке робили.

Однаке ці ігри не замінять справжню виховну функцію літератури, ту функцію виховання, яка не зводиться до простого перенесення моральних — хай хороших чи поганих — ідей, або до розвою почуття прекрасного.

Юрій Лотман у книзі «Культура та вибух» пригадує відомий вислів Чехова: якщо на початку роману чи п'єси бачимо рушницю, причеплену до стіни, то наприкінці вона має стрелити. Справжня проблема, як дає зрозуміти Лотман, не криється у певності, що рушниця справді вистрелить. Якраз знання, трапиться чи не трапиться, не додасть інтризи сенсу. Читати також означає переживати напруження, спазм. Остаточне відкриття, що рушниця вистрелила або не вистрелила, не обмежується простою інформативною цінністю. Це також означає, що речі еволюціонували і вже назад їх не повернеш; певним чином це трапляється по той бік читацьких бажань. Читачу варто змиритись із цим фрустраційним досвідом, і крізь нього відчутти тремтіння Долі. Якщо можна було б вирішувати долі персонажів, це нагадувало б візит до туристичної агенції: «Гаразд, де б ви хотіли зустрітись з Китом, в Самоа чи на Авлетинських островах? Коли? Вам хочеться убити його самому чи хай

це зробить Квікег?». Справжній урок «Мобі Діка» полягає в тому, що Кит пливе туди, куди хоче.

Замисліться про опис битви під Ватерлоо в «Знедолених» Г'юго. На відміну від Стендаля, який зобразив це побоїще очима Фабріціо, хлопчини, що потрапив у саме осереддя бойовища, не розуміючи до пуття, що ж відбувається, Г'юго змальовує битву очима Господа, він бачить її зверху: він знає, що якби Наполеон відав про яр, який ховався з іншого боку пригірка Мон-Сен-Жан (однак його ад'ютант йому цього не доповів), то кірасири Міло не були б розчавлені строєм англійських вояків, та якби маленький пастух показав Бюлову інший шлях, пруська армія не прибула б завчасно на поле бою, аби вирішити його долю.

За допомогою гіпертекстової структури ми могли б переписати хід битви під Ватерлоо, даючи змогу, скажімо, французам на чолі з Груші обігнати німців під головуванням Блюхера, а є ж такі *war games*, які дозволяють це зробити. І це досить захоплююче дійство. Однак трагічна велич сторінок Г'юго полягає саме в тому, — і це не залежить від наших бажань, — що усе трапилось, як трапилось. Краса «Війни і миру» ховається в агонії князя Андрія, який зрештою вмирає, хоч для нас це неприємно. Болісне захоплення, викликане у нас від прочитання великих трагедій, з'являється кожного разу, коли їхні герої, які могли б уникнути гіркої долі, слабкі чи засліплені, не відають, куди ідуть, поринаючи у викопану власноруч безодню. Між іншим, нам це каже і Г'юго, після того, як демонструє, які шанси могли бути у Наполеона під Ватерлоо: «Чи могло б так статись, що Наполеон переміг? Ми відповімо: ні. Чому? Через Велінгтона? Блюхера? Ні. Бог на те причина».

Ось про що свідчать усі великі історії, коли, за потребою, підставляти замість Бога долю або невблаганні закони життя. Функція літературних оповідей, які не «даються нам у руки», полягає у їх протесті проти нашої забаганки змінити долю. Вони дають лише кінчиком пальця торкнутися неможливості її змінити. Хай там що, але у цьому дійстві вони оповідають і нашу з вами історію; ось чому ми ними зачитуємось і любимо їх. Нам десь потрібний їхній суворий «репресивний» урок. Гіпертекстова наративність може нас навчити свободи і творчого штукування. Це дуже добре, та ще не все. «Вже створені» розповіді також вчать нас помирати.

Я думаю, що це навчання Долі та смерті є однією з найголовніших функцій літератури. Є, звісно, й інші функції, однак цього вечора вони щось не йдуть мені до голови.

Переклав Андрій Рена

побачення з вірним Феліче.— Як йому нашкодила дурна поведінка кардинала де Гадді.— Один з учнів обвинувачує Бенвенуто в крадіжці папського самоцвіту.— Ного арештовано і відведено до замку Ангела.

Перепочивши в Парижі трошки, я пішов навідати маляра Россо, який був на службі у короля. Я думав, що цей Россо мій найкращий на світі приятель лише тому, що в Римі підтримував його, як людина мало коли підтримує іншу людину. Оскільки про цю допомогу можна розповісти коротко, то я згадаю про неї, щоб показати, якою чорною може бути невдячність. Ще працюючи в Римі, Россо через свій злий язик так паплюжив роботи Рафаелло да Урбіно, що учні того хотіли його будь-що вбити. Я врятував його від цієї розправи, охороняючи його день і ніч. Так само погано він одгукувався про маестро Антоніо да Сан Галло, чудового зодчого, і той звелів забрати в нього роботу, яку йому дістав у мессера Аньйола да Чезі. І потім так йому мстився, що майже довів його до голодної смерті. Тому я позичив Россо багато десятків скудо, щоб він вижив. І оскільки він зі мною не розплатився, я пішов до нього, як я сказав, провідати. Я сподівався, що він не лише поверне мені гроші, а й виявить мені

Інна Волосевич

явище мовної поліфонії
в літературі та свідомості

Вступ

Навіщо різні мови взаємодіють в тексті і до чого це призводить?

Ця взаємодія може відображати реальне мовне середовище, може бути витонченою авторською грою, може бути засобом пригнічення якоїсь мови, вираженням неприязні до неї, може свідчити про низьку або про високу освіченість автора тощо. Це може призводити як до мовного каліцтва, так і до мовного збагачення, хоча останнє, здається, значно рідше визнають.

Я виділила такі форми співіснування мов у літературі:

1. Навмисне спотворення та пониження одної мови фонетичними засобами іншої;

2. Іншомовні лексичні запозичення, що звичайно вживаються заради жарту або творення нових смислів, але іноді також можуть мати на меті принизити іншу мову;

3. Вживання іншомовних слів для змалювання колориту іншої країни: екзотичні іншомовні слова, поняття, фрази або транскрибовані мовою твору, або зберігають рідне написання;

4. Насиченість іншомовними словами, виразами, цитатами, що є наслідком мовного середовища автора (або персонажів твору).

5. Спроби «злиття» мов у тексті, щоправда, із домінуванням якоїсь мови, тобто не чіткі іншомовні вставки, як у попередньому пункті, а певна форма інтеграції (асиміляції) мов.

Мета цього дослідження – навести приклади мовної поліфонії в різних текстах і проаналізувати, для чого автор вдається до мовної поліфонії, як сприймають цей текст різні мовні категорії читачів. Дослідження переважно стосуватиметься української і російської мови, а також частково англійської. Наприкінці я пропоную невеличку соціологічно-футуристичну розвідку «Кількомовний стиль життя людей майбутнього», в якій аналізуються глобальні наслідки знання і постійного користування кількома мовами.

Фонетична ненависть і карикатурна транскрипція

Жодна мова/алфавіт не пристосовані для того, щоб передавати транскрипцію іншої мови/алфавіту, у правописі кожної мови затверджено правила написання іншомовних слів. Нещодавно відбувались запеклі дискусії щодо українського правопису іноземних слів («Афіни» чи «Атени», «шов» чи «шоу», «Фрейд» чи «Фройд» тощо), також давно вже говорять про потребу виробити універсальні правила передавання українських слів латинкою. У більшості випадків не можна сказати, що написання слів транскрипцією іншої мови їх спотворює – часом ці іншомовні слова відповідають законам милозвучності чужої мови, часом ні, але загалом вони залишаються нейтрально чужими, інакшими й екзотичними, як, наприклад, заклинання з магічної казки.

допомогу й заступництво, щоб влаштувати мене на службу до цього великого короля. Коли він мене побачив, то збентежився, як стій, і сказав так:

— Бенвенуто, ти даремно витратився на таку довгу подорож, надто в такий час, коли всі заклопотані війною, а не марничками наших робіт.

Я відповів, що привіз із собою стільки грошей, що можу повернутися до Рима так само, як приїхав до Парижа, і додав: оце, мовляв, така віддяка мені за те, що я йому зробив, коли він бідував, і що я починаю вірити тому, що мені казав про нього маестро Антоніо да Сан Галло. Россо хотів обернути мої слова в жарт, збагнувши, який він негідник. Тоді я показав йому платіжний наказ на п'ятсот скудо

на Річчардо дель Бене. Цей нещасник все-таки засоромився і хотів затримати мене мало не силоміць, але я засміявся йому в лице й пішов разом з одним маляром, який чув нашу розмову, його звали Згваццелла, і він походив з Флоренції. Я оселився в нього на тиждень з трьома кіньми й трьома слугами. Він добре утримував мене, а я йому платив ще краще. Потім я став шукати, як потрапити до двору. Нарешті мене привів до короля такий собі мессер Джуліано Буонаккорсі, королівський скарбничий. Чекав я цього довгень-

ко, бо Россо робив усе від нього залежне, щоб я до короля не по-пав. Коли мессер Джованні помітив його інтриги, він одразу ж повіз мене в Фонтана Біліо й провів мене до короля, в якого я мав цілу годину наймиловитішої аудієнції. Король саме тоді збирався їхати до Ліона. От він і сказав мессерові Джованні, щоб той узяв мене з собою і що в дорозі побалакають про кілька чудових робіт, які його величність намірявся замовити. Так я й поїхав разом з придворним почтом і дорогою познайомився з кардиналом феррарським, який тоді ще не носив кардинальської митри. Ми розмовляли з кардиналом щовечора, і його превелебність казав, що я повинен залишитися в Ліоні в одному його абатстві і що там я можу жити собі доти, доки вернеться з війни король. Сам він їде до Гранополі, а в його ліонському абатстві я знайду всі вигоди. Коли ми приїхали до Ліона, я занедужав, а мій учень Асканіо підхопив переміжну лихоманку. Тоді мені французи і їхній королівський двір осоружилися, і мені не терпілося вернутися до Рима. Довідавшись, що я хочу повернутися до Рима, кардинал дав мені багато грошей, щоб я зробив йому в Римі срібну мідницю й жбан. Ми поїхали назад до столиці на добрих огирах. Коли ми долали Санпйонські гори, до нас прилучилося двоє французів і їхали з нами добрі гони.

Проте є споріднені мови або мови, позначені національною неприязню, для яких транскрибування одної з них засобами іншої найчастіше призводить до сильного спотворення. Наприклад, для української мови немає різниці, чи ми будемо писати Фрейд чи Фройд, хоч останнє ніби ближче до німецької вимови, а от чи писати Пугачова, чи Пугачьова, Чехов чи Чехов є різниця для українського і російського ока, хоч останнє також нібито точніше виражає російську вимову, але відбувається спотворення як на зоровому, так і на слуховому рівні. Прикладів уживання українських/російських слів із російською/українською фонетикою з метою приниження мови і мовців безліч. Булгакову в «Белой гвардии» достатньо лише написати: «Стый! Ты куды?»; «Посвидчення!»; «Я на вашей мови не размовляю»; «От строго заборонють, щоб не було больш московской мовы». Або:

*Там орала дивчинонька
Воликом чорненьким
Орала... орала
Не вмила гукаты
Тай найняла козаченька
На скрипочке граты [5].*

Можна більше нічого не додавати для вираження авторського ставлення до україномовних «бандерівців», що зображені як загарбники. В сумновідомому вірші Й. Бродського «На независимость Украины» [4], що починається такими словами:

*Дорогой Карл XII, сражение под Полтавой
Слава Богу, проиграно...
Как говорил картавый,
Время покажет кузькину мать, —*

українські слова з російською фонетикою використовуються для підсилення вияву ненависти і презирства. Ці слова є впізнавальними символами «хохлов» як групи: «горькой вошни карбованец, семечки в полной жмене», «желто-блакытный Ленин над Конотопом».

*Скажем им, звонкой матерью паузы метя строго:
Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря — в мундире,
По адресу на три буквы, на стороны все четыре...
Как в петлю лезть, так сообща, суп выбирая в чаще,
А курицу из борща грызть в одиночку слаще.
Прощевайте, хохлы, пожили вместе — хватит!
Плюнуть, что ли, в Днепро, может, он всять покатит.
С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухаи.
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра, а не брехню Тараса.*

Українським авторам теж досить написати «рибйонок», «мушіна», щоб спотворити чиєсь мовлення. Транскрибування, знову-таки, використовується для підсилення негативної характеристики мовців: «Падаждьом маю маму?» – запитували дівки. «Падаждьом. Тваю мать», – відповідали хлопаки. Банзаю страшно захотілося кинутись на сцену і покусати зубами якомога більше співаків» [7].

Який з усього цього можна зробити висновок? Якщо один мовець говорить російською, а інший українською, це текстуально розводить їх на різні боки барикад: автоматично припускається, що обидва *нав'язують* один одному свою мову (чи, принаймні, вони мусять з'ясувати взаємне ставлення до мовного питання). Оце відчуття нав'язування, чужомовної експансії найліпше виражають слова тьоті Моті з «Мини Мазайла»: «лучче бить ізнасілованой, чем українізірованой» [9]. За допомогою транскрибування російська чи українська мова персонажа в сучасних текстах найчастіше вже сама по собі сприймається як щось *агресивне* (рідше як комічне). Іншомовне транскрибування виявляє, хто з мовців «наш», а хто «ворог», воно чітко й остаточно означає *ворога* в тексті, якого характеризують такі риси, як агресивність, вульгарність, варварство.

Чи є противага російсько-українській фонетичній ворожості?

Чи справді в українську і російську мову органічно закладена фонетична ворожість? Наскільки мені відомо, перший український автор, який зіткнув російську мову в контрасті з українською, був засновник нової української літератури Іван Котляревський. Ось як говорить Возний в «Наталці Полтавці»: «Не о сем, галочко, – тее-то як його – хлопочу я, но желаю із медових уст твоїх слишати умилительное названіе, сообразное моему чувству. ...Ізложенні в отвітних річах твоїх резони суть... для любові ничтожні. Узвленне частореченною любовію серце... Бачив я многих – і ліпообразних, і багатих, но серце мое не імієть... к ним поползновения... Моїх діл околичності, возникающіі із неудобних обстоятельств...» [8]. Але це висміювання радше не російської мови, а диких гібридів української і російської.

За мовну поліфонію дуже часто дорікали Г. Сковороді [11]: «П. Житецький писав: «Не легко іноді розібратися в цьому хаосі слів, то відмінних за значенням і походженням, то подібних за значенням, але відмінних за походженням... Підкоряючись різноманітним впливам мови, то книжної, то розмовної, то міської, то сільської, він ніби втратив саме відчуття її». ...Шевченко, наприклад, вважав, що саме така суміш мови не дозволила Сковороді стати справді великим і народним поетом. Франко підкреслював, що Сковорода писав вірші і пісні «досить незграбною книжною мовою», «надзвичайно кучерявим і баламутним стилем». Сковорода природно писав ті слова, які спадали йому на думку, і не відчував жодної дисгармонії між ними, як, я гадаю, не відчували її і його читачі, не стурбовані мовним питанням:

Асканію весь час трясла лихоманка, я відчував постійний жар. Шлунок мій був такий розладнаний за ці чотири місяці, проведені у французів, що я тиждень не міг з'їсти кусня хліба. Мені страшенно кортіло доїхати швидше до Італії, щоб як умирати, то на батьківщині, а не у Франції.

товариські форми і звичаї

Шановні читачки! Коли редакція нашого журналу рішила друкувати правила «доброго тону», це не тому, що підозріває Вас о незнання правил товариського поведень: а лише тому, щоб Ви були в курсі усіх змін, які під цим оглядом принесла з собою повоєнна доба. Бажаємо, щоби наші громадянки не оставали і в цій ділянці по заду других народів, щоби уміли поучити своїх доньок, а ще більше синів та щоби наше товариське життя не мало пересадних форм, запозичених у наших сусідів.

Добре поведення – це залізний лист, який отвирає усі двері. Добре вихована, тактовна людина має усюди доступ, не дивлячись на це, звідкіля вона родом.

Конвенціональні форми товариського життя не родилися самовільно, вони виростили на протязі

*Соловеечку, сватку, сватку!
Че бывал же ты в садку, в садку?
Че видал же ты, как сеют мак?
Вот так, так! Сеют мак.
А ты, шпачку, дурак
Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, прошла!
Уже сады расцвели и соловьев навели.
Только солнце выникает,
Пастух овцы выгоняет
И на свою свирель выдает дрожливый трель.
Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнезда высоко!
Клади на зеленой травке,
На молоденькой муравке.*

У прозі, написаній старокнижною мовою, Сковорода також любив вставляти латинські і грецькі слова.

Мовою, в якій поєднуються російські й українські слова з домінуванням російських та з російським транскрибуванням («дидько б утыся его батькови») писав також М. Гоголь [6]. Я провела невеличке опитування серед українськомовних та російськомовних знайомих, як вони сприймають мову Гоголя: всім, без винятку, російськомовним вона подобалась, а українськомовним здавалась неприродною, незугарною і штучною. Те саме стосується і Сковороди: мені не траплялося, щоб на його мовний еклетицизм нарікали російськомовні читачі й дослідники – тільки українськомовні – тому-то він є основоположником саме російської культури. Л. Масенко в своїй книзі [10] називає Гоголя «роздвоєною душею»; впадає в очі контраст між гоголівськими описами Росії й України: якщо Гоголя називали «злим генієм Росії», то Україна постає прекрасним казковим раєм. Але якщо дослідники з певністю говорять про мовний конфлікт Гоголя, то в російськомовних повістях Т. Шевченка («Наймичка», «Варнак» та ин.) не відчувається жодного конфлікту, а стиль дещо схожий на гоголівський, хоч українських слів більше: «А коли хочеш яблук или дуль, то сам сходи в лѣх. Та заодно наточи и грушевого квасу, а я от дытыны не отойду, поки воно не засне, сердешнее! Ишь как напугал, и до сих пор еще слезки у бедного на щечках. Годуйся, годуйся, мое серденько! ...Бесталанная! А может, муж твой, Лукие, пьяныця, ледашо було?» [14]. У Шевченка я взагалі не знайшла, щоб він українськими мовними засобами намагався принизити російську мову, хоча «землячок» у царських палатах у «Сні» говорить калькованою російською мовою.

Українські слова, транскрибовані російською, природні також в деяких одеських піснях з вічними «Сэмэнами» і в говірці донських козаків, зображених, наприклад, у романі М. Шолохова «Тихий Дон».

Скажімо, «едет сотня козаков-усачей» – тут поєднані слова, які для мене і багатьох українців непоєднувані, «козаки» і «усачи».

Згадані твори Сквороди, Гоголя й Шевченка я відношу до 5 групи творів, що виділені у вступі.

Також можна зробити висновок, що примирення мов в одному тексті можливе тільки з боку російської мови; українські тексти, у яких без негативного емоційного навантаження вживалося б багато транскрибованих російських слів, мені не траплялися. Українська для росіян все-таки радше екзотика – «певучий український говор» і под., – а для українців російська зазвичай є мовою-агресором.

Суржик та креольські мови – спотворення і мовотворення

За Л. Масенко, суржик не є креольською мовою, оскільки креольські мови «формуються здебільшого між істотно відмінними мовами (наприклад, гаїтянсько-французький або ямайсько-англійський креоли) і часто не зрозумілі носіям стандартної панівної мови даної території (мови-суперстрату). ...Натомість носій суржику (гіпотетично) розуміє і українську, і російську мову (принаймні у найпростішому спілкуванні)» [10].

Тому креольські мови можуть стати і стають розвиненими й літературними мовами (найвідоміший приклад – англійська), а суржик не може стати мовою – бо він є взаємоспотворенням мов.

Цікаво, що суржикомовні персонажі в українських літературних творах не обов'язково негативні (можуть бути просто неосвічені), на відміну від українсько-транскрибованих російськомовних.

Лексичні запозичення

Під «міжмовними лексичними запозиченнями», зазначеними у вступі під пунктом 2, я маю на увазі: 1) збіг звучання слова одної мови з іншим словом іншої мови, і, отже, творення нового значення; 2) використання іншомовних слів з певною метою, надання їм специфічного емоційного чи смислового забарвлення.

Прикладом першого є назва статті про так званий «касетний скандал»: «Фінита, бля, комедія». Прикладом другого є вірш Й. Бродського, наведений у першому розділі, в якому присутнє як фонетичне викривлення звучання слів, так і вживання українських слів як назви «хохлов» (той самий прийом ужито в «Листі запорізьких козаків до турецького султана», в якому султана називають «шайтан турецький»).

Взагалі збіг звучання іншомовних слів з рідними може мати велике значення у творенні асоціацій, в тому числі й підсвідомих. У концепції З. Фрейда обмовки або забування певних слів пояснюються витісненням у підсвідоме якихось травматичних значень, що їх підсвідоме опосередковано «видає» у вигляді обмовок, описок тощо. Фрейд відшукує ці витіснені значення шляхом лексичних асоціацій і

століть, відповідали означеним потребам і вимогам співжиття людей та підлягали, відповідно до обставин, різним змінам.

Якраз останні роки змінили дуже багато. Не одно, що перед війною було «неможливе» – сьогодні є вже самозрозуміле. Відношення жінки, як рівноправної і рівновартної громадянки, до мужчини є тепер далеко свобідніше, як перед війною. Багато понять випередила техніка та модерний спосіб думання, нова життєва програма приносить зі собою нові звичаї, нове поведіння.

Декілька загальних уваг

Основним законом доброго поведіння є згляд на других. Нігде на світі не називають добре вихованими тих, які п'ястками роблять собі місце в переповненій салі, залізниці, або театральній гардеробі.

Добре поведіння має бути невимушене, природне, не може стісняти людини так, як за тісний ковнірець, або тісні черевики.

Нічо не робить так поганого і смішного вражіння як пересада в чемності. (Пересада в товариських формах це характеристична риса наших сусідів. «*Padam do nozek*», «*caluje raczki*», «*sluga najnizszy*». безчисленні уклони, висмівають у цілому світі.

Нема ще великого нещастя, якщо деколи зробимо малий промах в товариських формах. Хто ці форми добре знає, може собі дозволити перейти часом над деякими з них до денного порядку. Хто однак аж пересадним перепрошуванням звертає увагу на свій блуд, погіршає своє положення в десятеро.

Добре поведення у молодих людей пізнати по їх відношенні до старших.

Чемність і респект тільки для своїх настоятелів в уряді, бюрі і т. д. не числиться. Це еґоїзм в найснішій формі. Головне тут – це поведення супроти старших в приватному житті.

Тактовна жінка одягається все відповідно до часу і окруження. Вона ніколи не викликає невдоволення своїм зовнішнім виглядом. Вона не є ані занедбана, ані надто вичепурена.

В гостині

З приводу запрошення в гостину можемо дуже тішитися або бути невдоволені, а то й нещасливі. Одно певне: за нього треба подякувати та дати господарям відповідь, чи прийдемо. Відповідь треба дати на протязі 48 годин від одержання запрошення.

Запрошення можуть бути усні або письменні, телефонічні, або

дуже часто виявляє збіг звучання іншомовного слова з якимось словом із рідної мови суб'єкта. У таких його ланцюжках лексичних асоціацій іноді беруть участь по три-чотири мови [13].

Ось інші приклади прояву російсько-української ворожнечі на лексичному рівні. У росіян існує багато жартів «как по-украински будет?..»: «Кошей бессмертный» – «чахлик невмирущий», «сексуальный маньяк» – «злибень пісюнкастий», «палочка регулировщика» – «смугастый стовпчик» тощо. Натомість українці знаходять багато слів, що негативно характеризують російську мову: «в них больница від «боль», а в нас лікарня від «ліків», «в них супруг від частини упряжі волів, а в нас дружина» тощо.

Надзвичайно цікавим є лінгвістичний експеримент Ентоні Берджеса в романі «Механічний апельсин» [1]. В англійський текст де-неде вставлено російські слова на кшталт «devotchka», «mesto», «viddy» (видеть), «veck» (человек), «deng» (деньги) тощо («Or rather Alex and his three droogs tolchok an old veck, razrez his books, pull off his outer platties and take a malenky bit of cutter..») Я припускаю, що фонетично для англомовних людей ці слова не звучать потворно, натомість вони містять суто лексичну загрозу, підсилюючи страхітливую, майже апокаліптичну атмосферу роману. Сміслові й емоційні навантаження російських слів може бути виражене єдиним словом «hororshow» – так Берджес транскрибує російське слово «хорошо». Не останню роль в загрозовості російських слів в англійському тексті відіграє російська «червона загроза», що була актуальна для західного світу аж до розпаду СССР (свого часу Берджес побував в СССР; можливо навіть, що він навмисне захотів поеднати мови USA і USSR, двох тоталітарних монстрів «холодної війни», «где зло будет биться со злом»).

Дуже цікаво порівняти переклади Берджеса на українську і на російську. Російська перекладачка Е. Сінельщикова [2] вживає англійські слова: «Я и мои френды как раз заканчиваем по четвертой поршн... звездануть по хеду или подрезать какого-нибудь папика и обчистить его карманы, пока он будет барахтаться в луже собственной блад и юрин». На мою думку, особливо на початку 1991 року англійські слова для російської молоді були надзвичайно привабливими, символізували «протест» і «крутизну», тому вони, з одного боку, пасували для героїв Берджеса, але з іншого боку, робили їх значно привабливішими (навіть зразками для наслідування) в російському тексті, аніж в оригіналі. Український перекладач О. Буценко використовує російські слова [3]: «Кишені в нас були напхані деньгами, тож заради бабок зовсім не обов'язково було долбать у завулку старого хрена й дивитися, як він спливає в калюжі кров'ю, поки ми рахуємо здобич і ділимо її на чотирьох; або видєливать жорстокі штуки з тремтячою сивою ципою в крамниці, а тоді линяти, хапаючись із смехом за животики». По-перше, якщо для англійців російські слова виглядають екзотичною тарабарщиною і шоб

зрозуміти їх значення треба заглядати в глосарій у кінці книжки, то для українців російські слова цілком зрозумілі й завдяки українській транскрипції вони потворно пишуться і потворно звучать. Тобто втрачається ефект екзотичності, чужорідності й новизни російських слів, а також їхня лексична загрозливність невідомого – натомість маємо фонетичну відразу до російських слів та їхню конотацію особливої цинічності і агресивності. Саме російські слова, власне, і створюють отой ультрацинізм та агресію. Тобто вживання російських слів у тексті перекладу пристосовано до агресії, презирства й «механічності» оповіді. Взагалі я знаю таких людей, які, говорячи українською, мають феноменальну здатність добирати і вживати російські слова «неначе в лапках» у найпотворнішому звучанні і значенні. Припускаю, що О. Буценко належить до таких українців («густо намазюкані ротіки», «гидка розваліна», «старий хрен щось булькотів, зашумел», «напружуючи ізвіліни», «хоч піхнули його не дуже», «розтягаючи пальцем пасть» і т. ін.) Взагалі дуже цікаво було б дізнатися, які мови використовуються в іншомовних перекладах Берджеса – чи тільки російська, чи англійська, чи, може, ще якісь інші? Чи пробував хтось із перекладачів вмонтовувати відразу дві-три мови, що було б особливо доречно, якби переклад здійснювався для якоїсь багатомовної країни? Я задля цікавості спробувала таке угнути, це виглядає приблизно так: «Ну ти, престарелий птенчик з гнезда порока! – крикнув я вже з неприхованою погрозою, і це було меседжем, що час переходить до веселого хороршоу».

«Кількамовний стиль життя» людей майбутнього

Полілінгвізм – це володіння кількома мовами і паралельне застосування їх у різних сферах життя, що може призводити: 1) до труднощів у чистому мовленні і постійного вживання іншомовних слів, які, за виразом О. Забужко, «неначе беруться в лапки». Якщо іншомовні слова постійно запозичуються із двох-трьох мов, то в результаті ніби створюється індивідуальна мова, зрозуміла далеко небагатьом 2) непропорційного знання мов щодо різних сфер мовлення (наприклад, у людини розвинена офіційно-ділова й наукова українська мова і побутова й літературна російська мова).

У книзі Л. Масенко [10] за А. Мейє зазначено, що «при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов»; і що «якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців»; і що індивідуальний (а не масовий, як в Україні) білінгвізм притаманний в основному перекладачам.

Я не погоджуюсь з тезою, що при індивідуальному полілінгвізмі неможливе досконале знання двох чи більше мов. Це дуже легко довести на прикладі таких письменників як Марко Вовчок і Володимир Набоков: Вовчок легко писала українською, російською і французькою

друковані – все залежить від обставин. Не треба думати, що коли хтось бажає погостити у себе своїх знайомих, мусить з цього приводу видати великий обід або вечеру. За виїмком першого снідання, не має сьогодні їди, на яку не можна запросити гостей. В означеній годині треба явитись точно; спізнатися до приватного дому не належить сьогодні до доброго тону.

Завданням господарів є розмістити гостей так, щоби вони були вдоволені, та гарно себе почували. Тому, при більшій кількості запрошених треба заздалегідь подумати про це, де кого при столі посадити. Щодо порядку сидіння, то сьогодні нема вже «першого місця» ані «сірого кінця». Господиня і господар сідають по середині стола, місця праворуч і ліворуч них є найбільше почесні. Загалом модерний спосіб життя не признає жадних спеціальних правил. Господарі мають лише тямити, щоби гості добре бавилися.

При столі

Мущина має обов'язок дбати при столі про свою сусідку. Він подає їжу, доливає напитки та провадить розмову так, щоби вона не нудилась і була вдоволена.

При святочних нагодах треба вислухати терпеливо всіх тоастів, хочаб вони були навіть дуже довгі. В часі тоасту перериваємо їжу.

Коли ми самі маємо говорити, то слід все тямити, що лише дуже коротка бесіда викликає добре вражіння. Годинні промови залишій собі на віча.

Не можна пити напиків перед поданням першої страви. В часі подавання зупи, чи м'ясива нечемно їсти солодке, або овочі, які є на столі. Також не можна забирати квітів, якими є прибраний стіл, на те, щоби пришпилити їх до свого одягу. (Про спосіб їдження і прийняті звичаї відносно поодиноких страв буде окремиий розділ).

Поворот домів

Як першим обовязком (зокрема молодих людей) є прийти точно, якщо є прошені до приватної хати, так само не можна забувати про поворот домів. Гості, які не знають, коли попрощатися – це нещастя для перетомленої хазяйки. Гості, які виходять раніше, працюються можливо тихо з хазайкою та найближчими сусідами. Нема ніякого обовязку всім по черзі подавати руку та впроваджувати заколот своїм відходом. Не забудьмо подякувати хазяїнам за запрошення.

Служниця, яка нам помагає одягнутись і яка подавала при столі, очікує слушно якоїсь дрібної винагороди.

Тепер усунено звичай, що по молоді жінки, які бувають самі в гостині, мусить хтось приходити. Є

мовами і, на мою думку, принаймні, українська і російська в неї однаково багаті, Набоков писав англійською і російською, при чому в «Лоліті» він дуже часто вставляв ще й французькі фрази – чомусь вони були йому необхідні, як і Л. Толстому в «Війні і мирі».

Зараз надзвичайно зростає міжнаціональна мобільність людей і деколи неможливо визначити, яку мову такі люди знають найліпше, яка є для них «рідною». Загалом у них простежується дуже сильна тенденція вставляти иншомовні слова, хай якою мовою вони говорили б (чи писали). Соціолог і футуролог Е. Тофлер у книгах «Третя хвиля» і «Шок будущего» [12] передбачає безперервні глобальні, надзвичайно швидкі та інтенсивні зміни в житті людства, і це також стосується мов, тобто поява і зникнення нових слів буде постійно прискорюватись. Новий лад майбутнього він називає «адхократією» (ad hoc), а це означає, що міжнаціональні корпорації майбутнього майже не матимуть постійних працівників, а раз-у-раз набиратимуть команди спеціалістів для вирішення конкретних завдань – «проектний менеджмент». Тобто спеціалісти майбутнього не будуть жити і працювати в одному місці протягом більш-менш тривалого часу, вони весь час переїжджатимуть. Масштаби географічної мобільності людей увесь час зростатимуть, а отже частка полілінгвів, «кількамовних людей» колись становитиме більшість населення. Можливо, тоді зникне поняття рідної мови – якщо людина навіть виховуватись буде у різних місцях потроху. Ж. Делез розробив поняття «номадичної суб'єктивності», що означає особистість у процесі безперервного становлення і кардинальних змін, без будь-якої сталої ідентичності (в тому числі мовної і культурної) й остаточно визначених пріоритетів, із фрагментарним, суперечливим, довільним, навіть безформним життям. Для такої особистости первинною є риса постмодерної пластичности і відкритости.

Щодо динаміки самих мов, то тут також спостерігається тенденція до різкого збільшення кількості иншомовних слів, причому спільних для багатьох мов – справді, в сучасні тексти все частіше вставляють нібито зрозумілі всім иншомовні запозичення.

Антиглобалісти стверджують, що внаслідок глобалізації у кінцевому підсумку зникнуть національні культури, а, відповідно, й мови. Словом, якщо проектувати мовні моделі майбутнього, виходить, що нас чекає або глобальна Вавилонська вежа, де люди говорять індивідуально тарабарщиною, постійно вставляючи слова з різних мов, або щось на кшталт всесвітньої феодальної держави з однією мовою, але незліченими «місцевими» говірками.

1. Burgess A. *Clockwork orange*. — www.artefact.cns.ru
2. Берджес Е. *Механічний апельсин*. — www.Freeservers.com
3. Берджес Е. *Заводной апельсин*. — Б.: Литфонд писателей Кыргызстана, 1991.
4. Бродский Й. *На независимость Украины /Поступ. № 45, 2002.*
5. Булгаков М. *Белая гвардия*. — Чечено-ингушское книжное издательство, 1988.
6. Гоголь Н. *Избранные сочинения*. — М.: Художественная литература, 1984.
7. Дереш Л. *Культ*. — К.: Кальварія, 2002.
8. Котляревський І. *Твори*. — К.: Наукова думка, 1982.
9. Куліш М. *Мина Мазайло*.
10. Масенко Л. *Мова і політика*. — К.: Соняшник, 1999.
11. Сковорода Г. *Твори*. — К.: Наукова думка, 1972.
12. Тофлер Е. *Третья хвиля*. — К.: Всесвіт, 2000.
13. Фрейд З. *Психология бессознательного*. — М.: Просвещение, 1989.
14. Шевченко Т. *Твори*. — К.: Держлітвидав України, 1961.

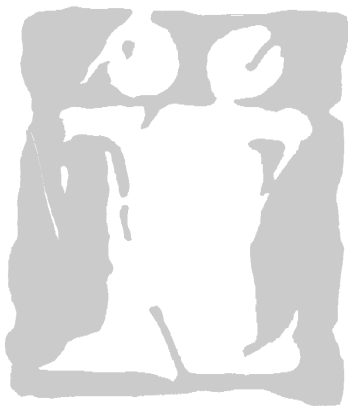
самозрозумілим обов'язком котрогось з муштин відпровадити знайому жінку домів. У великих містах не мусить це бути аж до самої хати, вистане до найближчого трамваю (якщо година ще не надто спізнена). Коли муштина відпроваджує до хати, где поки не відчинять брами і щойно тоді пращється. Якщо котра жінка не має знайомих, або не хоче їх сама просити о відпровадження, звертається до господині дому і вона це полагоджує.

(О. Ш.)

*Нова Хата. Журнал для
плекання домашньої культури.
Львів, січень 1928*

АВТОРИ ЧИСЛА

Андієвська Емма, українська письменниця, малярка, з 1943 р. в еміграції (Франція, США, ФРН). Вперше українською мовою почала розмовляти у 13 років. Для творчості характерна поетика сюрреалізму, ускладненість композиції і тексту в прозі. Кавалер ордену Капітули журналу *Ї* «За інтелектуальну відвагу». Мюнхен, Німеччина.

Анкерсміт Франклін Рудольф (Franklin Rudolf Ankersmit), відомий голандський філософ, зокрема, автор книги «Історія і тропологія: зліт і падіння метафори» («History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor»), де показує обставини виникнення, джерела й еволюцію постмодерністської філософії історії, визначає її базові принципи і пропонує власний оригінальний погляд на сутність історичної концептуалізації. Книга є найповнішим викладом особливостей лінгвістичного повороту, що відбувся у філософії історії другої половини ХХ століття. Нідерланди.

Барка Василь (пс. Василь Очерет) український письменник, на еміграції з 1943 року, автор філософської прози і поезії з акцентом на екзистенції особи у сучасному світі. Твори характерні складною грою зі словами. Україна-США.

Бергер Л. Петер, Бергер Бріджит (Peter L. Berger, Brigitte Berger), відомі сучасні американські соціологи, автори праці «Соціологія. Біографічний підхід», де знайомлять з проблемами і місцем особистості у сучасному світі. США.

Бережний Олесь, родом з Києва, з 1990 року на еміграції (США). Працював перекладачем, викладачем, моряком у військовому флоті. Отримав ступінь магістра міжнародних справ у Джорджтаунському університеті. Викладає українську мову й культуру в Інституті дипломатичної служби у Вашингтоні, США.

Березяк Оксана, магістр журналістики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Львів, Україна.

Бондар-Терещенко Ігор, літературний критик, автор п'єс. Харків-Донецьк, Україна.

Бурд'є П'єр (Pierre Bourdieu), сучасний французький соціолог і культуролог. Автор робіт

з соціології влади і політики, соціальної стратифікації суспільства і «символічних капіталів» різних груп, мистецтва і масової культури. Франція.

Вакант Лоїк (Loïc Wacquant), соціолог, професор університету Берклі. Каліфорнія, США.

Волосевич Інна, студентка першого року магістратури факультету соціології НаУКМА. Київ, Україна.

Гаврош Олександр, незалежний закарпатський журналіст, поет, прозаїк-сатирик. Ужгород, Україна.

Еко Умберто (Umberto Eco), італійський семіотик, естетик і письменник, професор Болонського університету. Італія.

Кабанес Огюстен, Нас Леонард, філософи, автори книги «Революційний невроз». Франція.

Квасній Олена, журналістка, газета «Вечірній Київ». Київ, Україна.

Козлов Сергій, редактор відділу теорії журналу «Новое литературное обозрение». Москва, Росія.

Костецький Ігор (Ігор Мерзляков), український письменник, перекладач, видавець, театрознавець, помер в еміграції.

Кочерга Ольга, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий працівник Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України. Автор низки статей з українського термінознавства. Київ, Україна.

Кубайчук Віктор, фізик, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий працівник Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України. Автор книги «Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)». Київ, Україна.

Лукаш Микола, український перекладач, лексикограф, літературознавець, перекладач із понад 20 мов. Йому властивий пошук адекватної оригіналові української лексики, використання діалектизмів української мови.

Масенко Лариса, український мовознавець, досліджує проблеми історії української літературної мови, ономастики, соціолінгвістики. Кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка катедри української мови НаУКМА. Київ, Україна.

Медвідь В'ячеслав, прозаїк, есеїст, літературознавець. Живе і працює в Києві. Автор книг «Розмова» (1981), «Заманка»

(1984), «Таємне сватання» (1987), «Збирачі каміння» (1989), «Льох» (1999), «Філософія страху, або ж Проклятий народ», роману «Кров по соломі» (1998). Проза Медвідя оформлена як сецесійне намагання поєднати рустикальну естетику прози 70-х років з неомодерними шуканнями діяпорних літераторів повоєнної доби. Київ, Україна.

Мідянка Петро, поет, вчитель української мови і літератури в загальноосвітніх школах сіл Новоселиця і Тисолово Тячівського району Закарпатської області. Поезії перекладено російською, угорською, англійською, чеською, сербохорватською мовами. Закарпаття, Україна.

Міщенко Михайло, кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова. Київ, Україна.

Надь Юліян, воеводинський русин-українець, журналіст і письменник. Писав русинською говіркою, яка у Сербії (колишній Югославії) вважається літературною мовою балканських русинів. Зокрема відзначився оповіданнями жанру так званого магічного реалізму (Борхес, Маркес), у яких присутні традиційні та релігійні мотиви, змішані із

окультизмом, через що Юліяна не раз називали «русинський Фавст». За часів перебудови підтримував зв'язки із львівськими письменниками. Загинув в автомобільній аварії безпосередньо перед своїм весіллям. Сербія.

Нансі Жан-Люк (Jean-Luc Nancy), професор Страсбурзького університету гуманітарних наук, запрошений професор Каліфорнійського університету в Берклі (США). Входить до керівного складу великих дослідницьких центрів, зокрема Паризького центру філософських досліджень політики і міжнародного філософського коледжу. Разом з Жаком Деррідою, Сарою Гофман і Філіпом Лаку-Лабартом виступив співзасновником впливової книжкової серії «La Philosophie en effet». Автор двадцяти книг, що присвячені Гегелю, Декарту, Канту, Лакану, а також таким різноманітним темам, як німецький романтизм, суть, свобода, комунізм, нацистський міт, початкова множинність мистецтв, божественне (зокрема і у Гельдерліна), Страсбург, Франція.

Пас Октавіо (Octavio Paz), найбільший сучасний поет Латинської Америки, лавреат Нобелівської премії, Мексика.

Пасько Володимир, доктор медичних наук, професор, генерал-лейтенант медичної служби запасу, заслужений лікар України. Очолював Українську військово-медичну академію. Головний редактор журналу «Військова медицина України». Автор двох романів і понад 70-ти наукових праць за фахом. Київ, Україна.

Перепада Анатоль, перекладач, кавалер Ордену Академічних Пальм – найвищої нагороди Франції у сфері літератури і мистецтва. Подарував українській культурі усього Марселя Пруста, звільнив від цензури Франсуа Рабле. Київ, Україна.

Сабор Ірина, перекладачка, Центр країн північної Європи при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Львів, Україна.

Святий Йоан, що за своє красномовство здобув ім'я **Золотоустий**, належить до числа найвизначніших пастирів Уселенської Церкви IV ст. по Р. Хр. Автор численних гомілій, листів, трактатів, бесід. У діялозі «Про священство» автор докладно зупиняється на володінні словом, описує, які клопоти підстерігають священника під час підготовки і виголошення проповіді.

Стефаник Василь, видатний український письменник, громадський діяч, депутат до австрійського парламенту. Один з перших модерністів в українській літературі, предтеча стилю потоку свідомости.

Тучинська Наталя, романо-германський філолог, авторка кількох книг, упорядник антології оповідання, член Національної спілки письменників України. Київ, Україна.

Фаріон Ірина, доцент катедри української мови Національного університету «Львівська політехніка». Автор книги «Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір». Львів, Україна.

Хмельницький Богдан (Зіновій), державний діяч, полководець; гетьман України (1648-1657). Шість років боротьби за Українську державу під час національно-визвольної війни нашого народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 років продемонстрували надзвичайно високий рівень громадянської зрілості. Створена козацька держава характеризувалася високими демократичними принципами самоврядування.

Чучка Павло, кандидат філологічних наук, господар ужгородської культової корчми «Деца у нотаря», відомої далеко за межами Закарпаття; поет-сатирик, карикатурист; організатор Першого міжнародного фестивалю сатири та гумору Карпатського євро регіону «Карпатський словоблуд 2004». Ужгород, Україна.

Шашкевич отець Маркіян, український поет, громадський діяч, започаткував нову українську літературу в Галичині, вбачав завдання літератури в просвіті нації, захищав право на існування української мови.

Швед Павло, філолог за фахом, родом з Волині, досліджує українські варіанти модернізму та постмодернізму. Київ, Україна.

Шейко-Медведєва Неля, кандидат філологічних наук, член Національної спілки письменників України, драматург, поетеса, театральний критик. Народилася у Бориславі, навчалася у Львівському університеті ім. І. Франка. Пише як літературною мовою, так і отчою говіркою — для душі, для дітей, для земляків. Київ, Україна.